

ARCHEOLOGIE
PRAVĚKÝCH ČECH / 4

ENEOLIT

PRAHA
2008

ARCHEOLOGIE
PRAVĚKÝCH ČECH / 3

NEOLIT

*Publikace byla vydána
s podporou Grantové agentury ČR
(projekt reg. č. 404/06/1262)*

ARCHEOLOGIE PRAVĚKÝCH ČECH / 3

NEOLIT

Ivan Pavlů (ed.)

Marie Zápotocká

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

PRAHA 2007

Editoři Archeologie pravěkých Čech

Luboš Jiráň, Natalie Venclová

Autoři

Ivan Pavlů

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Letenská 4, 118 01 Praha 1

pavlu@arup.cas.cz

Marie Zápotocká

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Letenská 4, 118 01 Praha 1

zapotocka@arup.cas.cz

Archeologie pravěkých Čech 3

NEOLIT

Ivan Pavlů (ed.) – Marie Zápotocká

Vydal Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Letenská 4, 118 01 Praha 1

Obálka Petr Meduna

Redakční zpracování Ondřej Zátka, Pavel Zátka

Grafická úprava, sazba a zlom Oleg Man

Tisk Helvetica & Tempora, s. r. o.

Pod kaštany 246/8, 160 00 Praha 6

© Ivan Pavlů, Marie Zápotocká, 2007

ISBN 978-80-86124-71-1

Obsah

1 Předmluva	7
1 Úvod	9
1.1 Základní charakteristiky neolitu	9
1.2 Dějiny bádání	10
1.3 Geneze a vztah ke staršímu osídlení	13
1.4 Sídlní oikumena a její topografie	14
2 Prameny	16
2.1 Kultura s lineární keramikou	16
2.2 Kultura s vypíchanou keramikou	17
2.3 Hlavní archeologické prameny pro studium neolitu	18
3 Chronologie	27
3.1 Absolutní chronologie	27
3.2 Chronologie kultury s lineární keramikou	28
3.2.1 Nejstarší stupeň – fáze Ia až Ic	31
3.2.2 Nejstarší stupeň – fáze I/II	31
3.2.3 Střední stupeň – fáze IIa až IIc	31
3.2.4 Mladší stupeň – fáze IIIa až IIIb	34
3.2.5 Pozdní stupeň – fáze IVa, IVb	34
3.3 Chronologie kultury s vypíchanou keramikou	34
3.3.1 Starší stupeň – fáze I, přechodná mezi keramikou lineární a vypíchanou	37
3.3.2 Starší stupeň – fáze IIa až IIb, klasická	38
3.3.3 Starší stupeň – fáze III, střední	40
3.3.4 Mladší stupeň kultury s vypíchanou keramikou	43
3.3.5 Mladší stupeň – fáze IVa	43
3.3.6 Mladší stupeň – fáze IVb	44
3.3.7 Mladší stupeň – fáze V	44
3.4 Zásah lengyelského kulturního okruhu, resp. kultury s moravskou malovanou keramikou, do Čech	49
4 Sídlení	52
4.1 Typy sídlišť a vnitřní uspořádání	52
4.2 Architektura	56
4.3 Zahloubené objekty	58
4.4 Jeskyně	59
4.5 Rondely	61
4.6 Výšinná sídliště	62
4.7 Hospodaření v neolitu	62
5 Domácká výroba a počátky řemesel – movité artefakty	65
5.1 Keramické nádoby kultury s lineární keramikou	66
5.2 Keramické nádoby kultury s vypíchanou keramikou	68
5.3 Broušená a štípaná industrie	70
5.3.1 Kultura s lineární keramikou	70
5.3.2 Kultura s vypíchanou keramikou	74

5.4 Ostatní kamenná industrie	77
5.5 Kostěná industrie	77
5.6 Zvláštní artefakty, ozdoby	79
5.7 Kultovní předměty	81
5.7.1 Kultura s lineární keramikou	81
5.7.2 Kultura s vypíchanou keramikou	82
6 Pohřbívání	85
6.1 Pohřební ritus kultury s lineární keramikou	85
6.2 Pohřební ritus kultury s vypíchanou keramikou	88
6.3 Pohřební ritus pozdního neolitu až časného eneolitu	97
6.3.1 Vztah pohřebních a sídlištních areálů	98
7 Společnost	99
8 Kontakty	101
9 Význam neolitu v evropském kontextu	103
9.1 Český neolit v kulturně-historickém kontextu soudobé evropské populace	103
9.2 Přínos neolitu ke společensko-ekonomickým základům pozdější evropské civilizace	106
9.3 Tradice symbolických představ českého neolitu v kořenech současné Evropy	106
Literatura	109

Předmluva

Svazek Neolit souborného díla Archeologie pravěkých Čech představuje souhrn dosavadních archeologických poznatků o mladší době kamenné – neolitu, kterých bylo dosaženo zhruba ke konci minulého století. Od poslední syntézy, která vyšla před více než dvaceti pěti lety, se nejen rozrostla pramenná základna k tomuto období, ale změnil se i jeho teoretický rámec daný především otevřením českého archeologického bádání přes hranice všech evropských zemí.

Autorsky bylo studium neolitu postiženo v průběhu devadesátých let minulého století, a to jak v Čechách, tak i na Moravě, odchodem několika mladších kolegů (P. Koštuřík, I. Rakovský, J. Rulf). Ti by dnes představovali nejnadějnější střední badatelskou generaci. Tato ztráta se postupně vyplňuje novými mladšími kolegy, kteří však v době vzniku této práce byli povětšinou příliš zaměstnáni činností v terénu, nezbytnou záchranou památek objevených v souvislosti se stavební explozí v posledním desetiletí. Jejich čas pro další teoretickou syntézu neolitu teprve přichází.

Proto je tento svazek dílem jen dvou autorů, kteří se podíleli na počátcích soudobého neolitického bádání od padesátých let minulého století. Jejich snahou bylo shrnutí výsledků práce zhruba druhé poloviny minulého století, jež ve studiu neolitu představovala spíše zpracovávání nahromaděných materiálů než získávání

nových pramenů. Ty nejnovější z posledních let jsou zde zahrnuty díky laskavé spolupráci řady kolegů, jednak do části Prameny, jednak do obrazové dokumentace svazku. Jejich souborné zpracování a využití pro další teoretickou práci však zůstává úkolem nastupující generace archeologů.

Svazek obsahuje přehledné kapitoly členěné podle potřeby na části týkající se lineární a vypíchané keramiky, jež představují dva základní archeologické fenomény tohoto období. To platí o kapitolách Chronologie, Sídlení a Pohřbívání. Protože oba tyto archeologické celky spolu geneticky souvisejí, jsou jednotlivé druhy artefaktů pojednány společně v kapitole Domácká výroba a počátky řemesel. Souborně jsou koncipovány také kapitoly Společnost, Kontakty a Význam neolitu v evropském kontextu.

Autoři jsou si vědomi, že obsah těchto posledních tří kapitol byl značně omezen dosud publikovanými materiály. Významný nárůst archeologických poznatků z posledních let, ale i zcela nové poznatky z oblasti příbuzných oborů a přírodních věd, ovlivní nepochybně již v brzké době další interpretaci archeologických nálezů především z pohledu těchto závěrečných témat. Očekávané nové pohledy byly v našem textu zatím jen předběžně naznačeny na několika místech.

Poděkování

Autoři děkují všem, kteří četli text, za jejich cenné rady a připomínky, zejména L. Jiráňovi, P. Květinovi, R. Šumberové a N. Venclové. Dále by chtěli poděkovat spolupracovníkům, kteří se podíleli na zpracování dokumentace, O. Vlasákovi a Č. Čišeckému. Za pečlivou a obětavou přípravu a editaci obrázků děkují M. Končelové. Dále autoři děkují kolegům za poskytnutí nových materiálů, především barevných fotografií terénu i nálezů: J. Benešovi, P. Braunovi, P. Brestovanskému, M. Kuchaříkovi, J. Klementové, M. Metličkovi, J. Prostředníkovi, J. Řídkému a M. Vávrovi. V neposlední řadě děkují za dokumentační a korektorské práce J. Poupové.

1 Úvod

1.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKY NEOLITU

Neolit představuje v širší oblasti střední Evropy období necelých dvou tisíc let v 6. a 5. tisíciletí př. Kr. Také v českých zemích jako v jedné části tohoto území se objevují archeologicky dobře dokumentované sídelní a pohřební areály s charakteristickými ekofakty, architekturou, artefakty a pohřby. Svědčí o přítomnosti obyvatel, kteří se živili chovem dobytka a pěstováním kulturních odrůd obilí a luštěnin. Tím se lišili od obyvatel předcházejícího období **mezolitu**, kteří jsou označováni jako lovci a sběrači (Vencl 1982, 679). Přísné hranice mezi těmito epochami však dnes mizí především díky novým poznatkům z oblasti paleoantropologie (Brůžek 2002). Nedostatek archeologických dokladů není již většinou badatelů brán za projev vyliďnění těchto oblastí v mladším mezolitu, což bylo dosud považováno za hlavní podmínku, jež umožnila příchod nových neolitických kolonistů. Výsledky paleogenetických studií, které předpokládají podstatně vyšší podíl staršího domácího obyvatelstva na neolitizaci střední Evropy, než se dosud soudilo, nutí hledat jejich pozůstatky i v nálezech, které byly zatím považovány za typický doklad přínosu neolitických kolonistů. Nová zjištění v oblastech, kde se výjimečně mezolit dochoval ve stratifikovaných kontextech (Svoboda 2003), tomu mohou napomoci. Obraz neolitizace v tradičním pojetí, tj. kolonizací a bez podstatného přispění mezolitického obyvatelstva, přitom nadále zastává určitá část badatelů (Lichardus-Itten – Lichardus 2003, 82).

Jedná se vlastně o dva problémy, které jsou v současné době řešeny většinou odděleně. Prvním zůstává vznik zemědělství v užší oblasti Starého světa, o který se zajímají nejen archeologové, ale také antropologové, paleobiologové a okrajově pak řada dalších oborů (Hilman 1996). Neolit zůstává jen určitou historickou etapou, geograficky nejednotnou, která počátek zemědělství ilustruje v řadě konkrétních a někdy dosti formálně i časově odlišných obrazů. Druhým problémem je rozšíření neolitických kultur v Evropě, což je otázka pro archeologii mnohem specifičtější. Méně se o ni zajímali například jazykovědci v souvislosti s šířením indoevropských jazyků (Renfrew 1987; Mallory 1989) nebo paleoekologové studující kořeny soudobé kulturní krajiny.

Domestikace obilovin, luštěnin a býložravců na Předním východě umožnila později rozšíření tohoto způsobu obživy i do oblastí, kde se předtím nevyskytovali

divoce žijící předchůdci domestikovaných druhů (Zohary 1996). Pokusy prokázat některou z desítek uvažovaných příčin počátečního procesu domestikace zatím neskončily (Gebauer – Price 1991, 2). V Levantě ve východním Středomoří došlo k přechodu od sběračství k pěstování obilí a chovu zvířat v krátkém časovém období mezi předneolitickým **natufienem** a předkeramickým neolitem. Jeho starší stupeň, označovaný **PPNA** (z anglického *Pre-pottery Neolithic A*), představuje před rokem 8000 př. Kr. kulturní období s prvními neolitickými znaky jako výsledek souhry klimatických změn, dostupnosti zdrojů potravin, populačního tlaku i násobícího efektu technologických inovací (Bar-Yosef 1991). K tomuto vývoji došlo v úrodné pobřežní oblasti Levantského koridoru, zatímco v méně příznivých podmínkách pouštních oblastí směřoval vývoj spíše k pastevectví. Za hlavní příčiny jsou však dnes považovány společenské faktory, které se nově objevily a rozvíjely během postglaciálního vývoje na Předním východě (Cauvin 2000, 242). Pod vlivem americké antropologie se uvažuje například o soutěživosti při výročních slavnostech, kde bylo nutno hostit velké množství lidí (Hayden 1995). Záměrné vysévání původně jen sbíraných rostlin mohlo být i vědomou přípravou na takové události. Divoce rostoucí zrniny byly během epipaleolitu v levantské kultuře Kebaran zpracovávány již pomocí kamenných drtel, typických pro pozdější neolitické zpracování potravy.

Nové druhy artefaktů vznikaly tak již před změnou způsobu obživy a byly podmíněny spíše starším lovecko-sběračským životem. Mlýny a kamenné drtiče na zpracování rostlinné potravy se vyvíjely již od sklonku paleolitu (Wright 1994). Keramika vzniká v Číně již v mladém paleolitu, na Předním východě sice v průběhu PPNA, ale předcházela jí znalost zásobnic zhotovovaných z vápna při použití jiného druhu tepelného zpracování anorganických materiálů i kamenných nádob pro uchování tekutých a sypkých materiálů. Rovněž srpové čepele byly používány pro řezání trav a rákosů již dlouho předtím, než byly využity při sklizni obilí. Vznik zemědělství na Předním východě je spojován se zásadní změnou ideologie dosavadní lovecko-sběračské společnosti především ve francouzské literatuře (Cauvin 1994). Ve způsobu pohřbívání, vzniku posvátných míst, v objevení se antropomorfní i zoomorfní plastiky (Pavlů 2003) je projektován doklad revoluce symbolů, který vedl i k zásadní změně způsobu obživy (Guilaine 2003, 48).

Otázka rozšíření zemědělství z Předního východu dále do Anatolie, Egeidy a západního Středomoří na jedné straně, a na Balkán, do Karpatské kotliny a do střední Evropy na druhé straně, je v posledním desetiletí předmětem obsáhlé diskuse. Bylo vypracováno několik modelů šíření tohoto nového způsobu obživy (Mazurié de Kerouliau 2003, 10–12; Zvelebil 2004). Nejznámější je model šíření v několika vlnách, kterému odpovídá určitý trend v absolutním datování nejstarších neolitických projevů v jednotlivých oblastech (Ammerman – Cavalli-Sforza 1984). Druhým rozšířeným modelem je postupné překonávání kulturních hranic mezi lovci a sběrači na jedné straně, a zemědělci na straně druhé. Tento model dobře vysvětluje neolitizaci některých vzdálenějších území, např. severní Evropy (Zvelebil – Rowley-Conwy 1984). Dnes se většina badatelů přiklání k názoru, že nelze uplatnit jednoduchý model na celé evropské území, protože pro jednotlivé oblasti je nutno hledat různé variabilní podmínky neolitizace (Guilaine 2003, 105). Starší mezolitické obyvatelstvo buď přijalo nový způsob zemědělské obživy, nebo přeživalo s lovecko-sběračským způsobem obživy v oblastech pro zemědělství méně vhodných.

1.2 DĚJINY BĀDÁNÍ

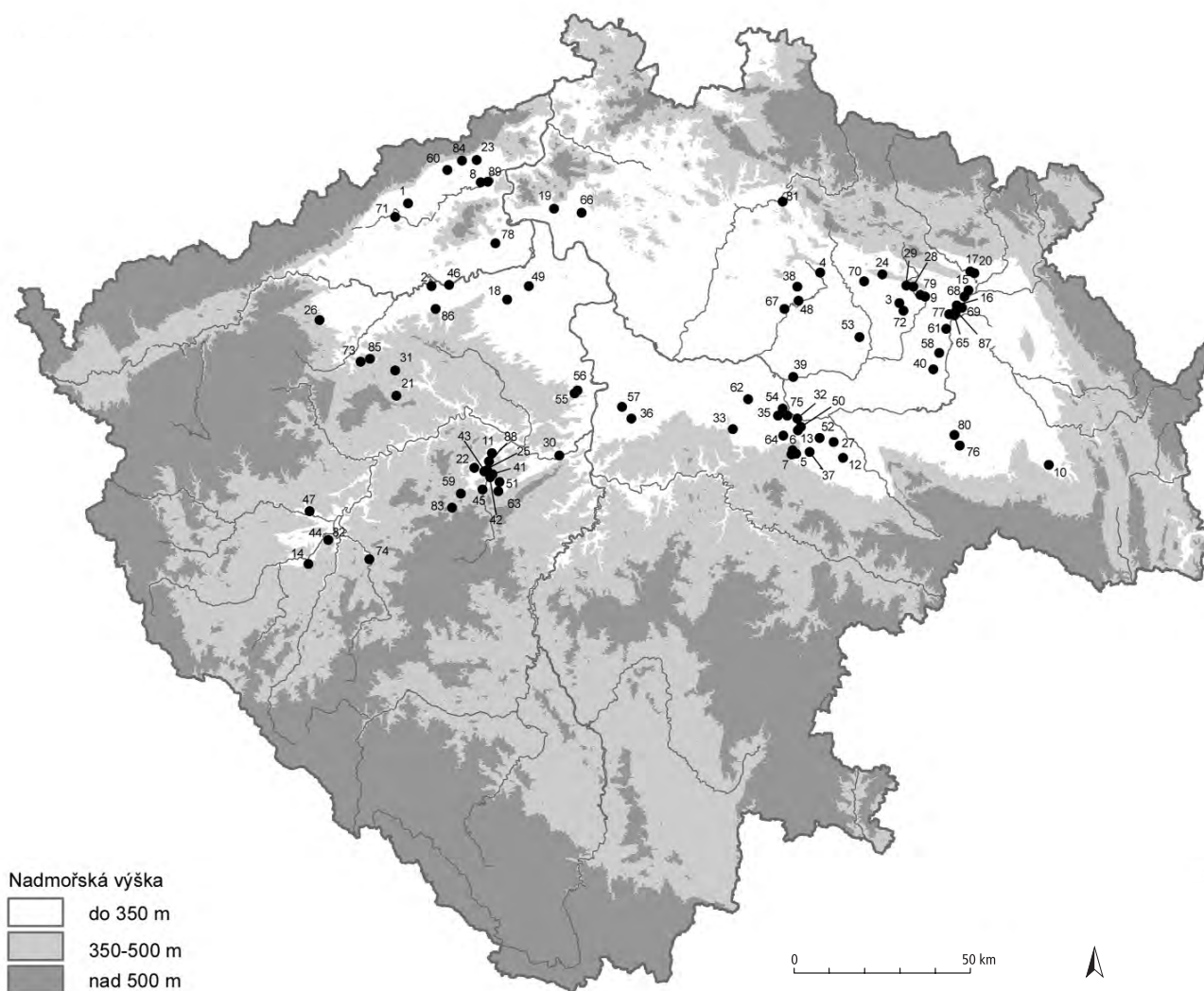
Pokrok ve studiu neolitu se projevuje především změnami v archeologické metodě a teorii, což lze dobře sledovat v syntetických koncepcích českého pravěku. Vývoj neolitického bádání ve 20. století byl již shrnut v předcházejících přehledech (Pavlů 1972; Rulř – Zápotocká 1994). V počátečním období, které lze datovat zhruba od konce 19. až do poloviny 20. století, byl neolit nejprve uznán jako samostatné historické období (srov. Stocký 1926, 42). Toto pojetí se prosadilo jak proti odmítavému názoru J. Smolíka (1879), tak i proti zahrnování odpovídajících nálezů do širokého pojmu „pokolení skrčků“ J. L. Píče (1899), což zastíralo ve své době již známou variabilitu archeologických artefaktů. Na mezinárodním poli se názory českých a moravských badatelů, zejména J. Palliardiho (1914), střetly s převrácenou chronologicko-typologickou koncepcí některých badatelů v Německu, kteří na úvod neolitického vývoje ve střední Evropě dávali **hinkelsteinský typ** (srov. Zápotocká 1970, 1–2). První syntéza českého pravěku již na počátku 20. století (Buchtele – Niederle 1910) shrnula počáteční výsledky teoretického bádání, a uzavřela tak jednu etapu názorových střetů.

Rozvoj univerzitního studia, založení Státního archeologického ústavu v roce 1919 a přínos práce muzejních pracovníků podporovaly rozvoj archeologického bádání. Také díky jednotlivým soukromým badatelům se množily nové nálezy **volutové**, dnes v terminologii J. Palliardiho **lineární**, i **vypíchané keramiky** (Palliard 1914). To již dovolilo vypracování podrob-

nější vnitřní chronologie, především progresivního třístupňového třídění (Jira 1910, 74; 1911). Byla publikována první česká specializovaná monografie *Pravěk země české I, Věk kamenný* (Stocký 1926), obsahující také první neolitický katastr. Stav terénního výzkumu i typologicko-srovnávací metoda zpracování nálezů zatím značně omezovaly hodnocení a interpretaci artefaktuálních kontextů, a to jak sídelních, tak i pohřebních areálů. Za uzavření tohoto období lze pokládat důkladnou syntézu J. Schránila (1928), která však pro období neolitu nepřekonala dodnes významnou koncepci A. Stockého.

Poválečné období znamená počátek období historické analýzy pramenů a jejich interpretace, což se projevilo v široce historicky pojatých pracích té doby (Böhm 1941; Neustupný, J. 1946; Filip 1948). Organizační změny v uspořádání archeologické práce a nástup nové generace v Archeologickém ústavu v Praze, ale i v Brně a v Nitře, znamenaly především rozšíření terénních aktivit a realizaci rozsáhlých projektů na lokalitách Bylany (Soudský 1966) a Březno v Čechách (Pleinerová – Pavlů 1979), Mohelnice na Moravě (Tichý 1960) a Štúrovo na Slovensku (Pavúk 1994). O tyto nové nálezy a kritická hodnocení starších nálezů se opíraly nové chronologické systémy pro lineární (Soudský 1954) i pro vypíchanou keramiku (Steklá 1959). **Nejstarší lineární keramika** byla vyčleněna jako samostatný vývojový stupeň (Neustupný, E. 1956; Tichý 1960). Monograficky byl zpracován i **pozdní šarecký stupeň** (Vencl 1961; 1963). Nová, již důsledně historicky pojatá koncepce neolitu se projevila v syntézách tohoto období (Neustupný, J. a kol. 1960, 85n; Neustupný, J. – Neustupný, E. 1960; později Pleiner – Rybová a kol. 1978, 165n). Zařazení české lineární keramiky do evropského kontextu podává jednak souhrnná práce o evropském neolitu (Pavlů 1998b), jednak analytická práce o lineární keramice polabské provincie (Rulř 1997a).

Základem historické interpretace českého neolitu byla teorie jeho propojení s vývojem v Karpatské kotlině a v oblastech dále na jihovýchod na Balkán a do Anatolie. Tato teorie předpokládala existenci historických **paneurospkých předělů** (Soudský 1966, 16). Nejstarší stupeň kultury s lineární keramikou byl považován za výsledek první kolonizace našich zemí z oblasti geneticky příbuzných skupin v uvedených územích. Střední stupeň odráží první přelom v kulturním vývoji střední Evropy. Další vlna kolonistů měla do Čech dosáhnout v mladším stupni, a to nejen klasickou cestou z Moravy do východních Čech, ale patrně také z Podunají do jižních, případně i západních Čech. Následujícím historickým přelomem v Evropě byl nástup mladého neolitu, který se v Čechách projevil vznikem geneticky shodné kultury s vypíchanou keramikou. Vyvíjela se paralelně s novou **lengyelskou kulturou** ve středním Podunají (Soudský 1966, 20), přinášející ge-

Obr. 1: Lokality kultury s nejstarší lineární keramikou. 1 Braňany (okr. Most); 2 Březno (okr. Louny); 3 Bříšťany (okr. Jičín); 4 Bukvice (okr. Jičín); 5 Bylany 1 (okr. Kutná Hora); 6 Bylany 3 (okr. Kutná Hora); 7 Bylany 4 (okr. Kutná Hora); 8 Bžany (okr. Teplice); 9 Cerekvice n. Bystřicí (okr. Jičín); 10 Cerekvice n. Loučnou (okr. Svitavy); 11 Černín (okr. Beroun); 12 Čáslav 6 (okr. Kutná Hora); 13 Červené Pečky 1 (okr. Kolín); 14 Dobřany (okr. Plzeň-jih); 15 Dolní Dolce (okr. Náchod); 16 Holohlavy (okr. Hradec Králové); 17 Horní Dolce (okr. Náchod); 18 Horní Kamenice (okr. Kladno); 19 Horní Řepčice (okr. Litoměřice); 20 Hořenice II (okr. Náchod); 21 Hostokryje (okr. Rakovník); 22 Hředle 1 (okr. Beroun); 23 Chabařovice (okr. Ústí n. Labem); 24 Chlum (okr. Hradec Králové); 25 Chodouň 2 (okr. Beroun); 26 Chotěbudice (okr. Most); 27 Jakub (okr. Kutná Hora); 28 Jeřice II (okr. Jičín); 29 Jeřice IV (okr. Jičín); 30 Karlík (okr. Praha-západ); 31 Kolečovice (okr. Rakovník); 32 Kolín 2 (okr. Kolín); 33 Kouřim (okr. Kolín); 35 Křečhoř (okr. Kolín); 36 Křeslice (Praha 10); 37 Kutná Hora 1 (okr. Kutná Hora); 38 Libáň (okr. Jičín); 39 Libice 1 (okr. Nymburk); 40 Libišany (okr. Pardubice); 41 Libomyšl 1 (okr. Beroun); 42 Libomyšl 10 (okr. Beroun); 43 Libomyšl 4 (okr. Beroun); 44 Litice 1 (okr. Plzeň-město); 45 Lochovice 4 (okr. Beroun); 46 Louny 3; 47 Malesice (okr. Plzeň-sever); 48 Mlýnec (okr. Jičín); 49 Mšené Lázně (okr. Litoměřice); 50 Nebovidy 1 (okr. Kolín); 51 Neumětely 3 (okr. Beroun); 52 Nové Dvory 2 (okr. Kutná Hora); 53 Nový Bydžov (okr. Hradec Králové); 54 Ohrada 1 (okr. Kolín); 55 Praha-Liboc 2; 56 Praha-Veleslavín; 57 Praha-Hostivař; 58 Plačice (okr. Hradec Králové); 59 Praskolesy 1 (okr. Beroun); 60 Prosetice (okr. Teplice); 61 Předměřice n. Labem (okr. Hradec Králové); 62 Radim (okr. Kolín); 63 Radouš 2 (okr. Beroun); 64 Ratboř 2 (okr. Kolín); 65 Rodov II (okr. Hradec Králové); 66 Rochov (okr. Litoměřice); 67 Rožďalovice (okr. Nymburk); 68 Semonice (okr. Hradec Králové); 69 Smiřice I (okr. Hradec Králové); 70 Sobčice (okr. Jičín); 71 Souš (okr. Most); 72 Stračov (okr. Hradec Králové); 73 Strojetic (okr. Louny); 74 Štáhlavice (okr. Plzeň-jih); 75 Štítary (okr. Kolín); 76 Topol III (okr. Chrudim); 77 Trotina (okr. Hradec Králové); 78 Třebenice (okr. Litoměřice); 79 Třebovětice (okr. Jičín); 80 Tuněchody (okr. Tuněchody); 81 Turnov (okr. Turnov); 82 Útušice (okr. Plzeň-jih); 83 Velká Víska 1 (okr. Beroun); 84 Vyklice (okr. Ústí n. Labem); 85 Vrbice 2 (okr. Rakovník); 86 Zbrašín (okr. Louny); 87 Zderaz (okr. Chrudim); 88 Zdice 2 (okr. Beroun); 89 Žalany (okr. Teplice). Archiv ARÚP, doplněno.

neticky nové impulsy. Tento vývoj končí v pozdně lengyelském horizontu českého neolitu s nezdobenou keramikou a novými pohárovými tvary (Zápotocká 1970, 35). Podobně jako keramika se vyvíjejí i ostatní složky neolitických kultur. Širší středoevropský kulturní okruh zahrnuje celý neolitický vývoj a je souhrnně nazýván **okruh páskových kultur** podle dosud užívaného ně-

meckého termínu *Bandkeramik*, nebo také **okruh podunajského neolitu** podle původního pojmu G. Childa *Danubian*.

Kultura s vypíchanou keramikou byla jako samostatná součást tohoto páskového či podunajského kulturního okruhu rozpoznána již koncem 19. století (Šnajdr 1891). Na počátku 20. století a speciálně na podkladě

českých nálezů bylo rozpoznáno správně i její postavení vůči keramice lineární (*Buchtela – Niederle 1910; Palliardi 1914; Jíra 1911*). Ve 20. a 30. letech pak vznikala první třídění této kultury, ve kterých již byly vystiženy hlavní trendy vývoje (*Stocký 1926; Childe 1929; Horáková-Jansová 1938*). Teprve v této době byla následnost kultury s vypíchanou keramikou za kulturou s lineární keramikou prosazena i v Německu (*Niklasson 1919; Butschkow 1935; Buttler 1938*). Samostatného zpracování se však kultura s vypíchanou keramikou dočkala až po druhé světové válce. Vzniklo několik více méně podrobných monografií jednotlivých regionů: Ries (*Dehn – Sangmeister 1954*), Čechy (*Steklá 1959*), saské Polabí (*Hoffmann 1963*), Posálí (*Kaufmann 1976*), Rakousko (*Lenneis 1977*), Polsko (*Kulczycka-Leciejewiczowa 1979; Wojciechowski 1977; 1987*). Z nich zvláště práce D. Kaufmanna a E. Lenneis si všímají veškerých aspektů kulturních i ekonomických a podávají úplný soupis nalezišť v dané době. Otázkou osídlení sousední Moravy se v posledních letech intenzivně zabývá E. Kazdová (*Kazdová 1997; Kazdová – Peška – Matejciucová 1999*). O celkové shrnutí problematiky a o řešení postavení kultury s vypíchanou keramikou v rámci celé Evropy se pokusila M. Zápotocká (*1970; 1986; 1998b*).

Období na sklonku 20. století je v Čechách charakterizováno útlumem terénních aktivit, a to nejprve z nedostatku finančních zdrojů a později v 90. letech pod vlivem nových archeologických teorií, které preferují nedestruktivní formy výzkumu. Převažovaly tedy zjišťovací výzkumy a projekty menšího rozsahu, které doplňovaly nálezy z dosud málo prozkoumaných oblastí západních Čech (Křimice: *Pavlu 2004a; Vochov: Pavlu, v tisku*) a jižních Čech (Žimutice: *Pavlu 2001a*). Jen v omezeném rozsahu přibýly nálezy v rámci investorských výzkumů především v severozápadních (Hrdlovka: *Beneš 1995; Chotěbudice: Rada 1986; Šumberová 1991*) nebo východních Čechách (Holohlavy: *Pavlu – Vokolek 1996; Úhřetice: Květina 2001*). Bádání se soustředovalo zejména na zpracování a vyhodnocení nahromaděných nálezů (např. *Vokolek 1993*). Byly publikovány další výzkumy (Březno, Holohlavy, Plotiště, Miskovice, Mšeno) a uzavřen rozsáhlý materiálový projekt bylanských katalogů (*Pavlu – Zápotocká 1983; 1985; Pavlu – Zápotocká – Soudský 1987*).

V současném období na počátku 21. století zasáhla vlna investorských výzkumů i rozsáhlá neolitická naleziště v různých regionech. Ve východních Čechách byla zkoumána lokalita Jaroměř, ve středních Čechách Praha-Krč (*Smejtek 2002*), Praha-Ruzyně (nepublikováno), Hostivice (*Pleinerová – Zápotocká 2004*), Horoměřice a Květnice (nepublikováno), v západních Čechách Litice (*Braun – Sokol 2000*) a Křimice (*Metlička 2002*), v severních Čechách Turnov (*Prostředník 2003*) a Příšovice (*P. Brestovanský*, nepublikováno). Některé akce hojně využívají paleobotanický výzkum, který byl

v předcházejícím období velmi omezený, např. Praha-Hostivař (*Beneš 2001; Juřina 2002*) a Praha-Křeslice (*Beneš aj. 2004*). V souvislosti s nedestruktivní prospekci, leteckou archeologií a geofyzikálním průzkumem se rozvíjí zejména archeologie kruhových a lineárních ohrazení. Jeden z terénních projektů byl věnován také výzkumu bylanského rondelu (*Pavlu – Rulř – Zápotocká 1995*). K pokroku neolitického výzkumu lze počítat i rozvoj specializovaného výzkumu v jeskyních a převisech Českého krasu (*Sklenář – Matoušek 1994*) a Českého ráje (*Svoboda 2003*). Důležitým výsledkem poslední doby je i nález zdrojů zelených břidlic pro neolitickou kamennou industrii v Jistebsku (*Šrein et al. 2002; Šída et al. 2004*). Podrobně byly zpracovány některé regiony, kde se ve spojení s povrchovým průzkumem ukazuje podrobně počet i rozsah neolitických lokalit, například Hořovicko (*Stolz 2001*).

Důležitým zdrojem poznání života a společenské struktury neolitického obyvatelstva jsou způsoby nakládání se zemřelými. Od samého počátku vydělení období neolitu jako samostatné epochy ve vývoji lidstva se jevil rozpor mezi počtem sídlištních objektů a počtem zjištěných dokladů pohřbívání. J. L. Pič uvedl ve svém seznamu *Pokolení skrčených koster (1899)* pouze 2 naleziště s neolitickými hroby, K. Buchtela a J. Niederle v r. 1910 se snažili tento nepoměr vysvětlit tím, že důvodem nebyla špatná zachovalost koster, ale že v té době nebylo ještě běžné pohřbívat mrtvé do země. A. Stocký v první přehledné práci o českém neolitu (*1926*) zaznamenal již 11 lokalit s kostrovými pohřby s keramikou lineární, 14 s keramikou vypíchanou a 4 s keramikou lengyelskou. V r. 1931 prozkoumala L. Horáková-Jansová první větší pohřebiště z období keramiky vypíchané na našem území v Praze-Bubenči (obr. 46) a při jeho publikaci (*1934*) se zamýšlela i nad významem nového, dosud v neolitu nepoužívaného způsobu pohřbívání – kremace mrtvých těl. První poválečný seznam pohřbů z území celého Československa registroval v Čechách 43 lokalit s pohřby s keramikou lineární a 42 s keramikou vypíchanou (*Steklá 1956*). V 60. a 70. letech se podařilo prozkoumat nesoučasné skupiny kostrových i žárových pohřbů při plošné skrývce (obr. 51) v Plotištích nad Labem u Hradce Králové (*Vokolek – Zápotocká 1997*) a dosud největší birituální pohřebiště (obr. 46) v Miskovicích na Kutnohorsku (*Zápotocká 1998a*). Další žárová pohřebiště byla odkryta téměř až po čtvrtstoletí, první v Tišicích, okr. Mělník (J. Turek), druhé v Horoměřicích u Prahy (J. Beneš) a prozatím poslední v Květnici, okr. Praha-východ (L. Špaček a P. Snítily), všechna dosud nepublikována.

V roce 1998 vyšlo poslední podrobné zpracování pohřebního ritu v českém neolitu (*Zápotocká 1998a*). Všechna zjištěná pohřebiště jsou datována do doby keramiky vypíchané, dosud se v Čechách přes veškerou snahu a rozsáhlé objevy i sondy nepodařilo najít větší

pohřebiště s keramikou lineární. Počet lokalit s pohřby i pohřebišti v celém období neolitu sice postupně narůstá, od počátku sledovaný nepoměr mezi počtem sídlištních a pohřebních areálů ale i nadále trvá. Nelze pochybovat o tom, že kromě pohřbívání mrtvých těl do země – **inhumace** – a spalování – **kremace** – existovaly ještě další způsoby, archeologickými metodami nepoznatelné, jako byl rozptýl nebo ukládání těl na vyhrazená místa v okolí osad.

Teoretické bádání je silně ovlivněno rozšířením archeologické metody o výsledky přírodovědeckých oborů i aplikací počítačových metod. Těžiště studia se na rozdíl od předcházejícího období, kdy středem zájmu byla **chronologie** (Pavlů 1977), přenáší do prostorových analýz a analýz regionálního vývoje. Polabská provincie kultury s lineární keramikou byla již monograficky zpracována (Rulř 1997a). Se zájmem o prostorové rozšíření nálezů souvisí také nové práce zaměřené na vztahy českého území se sousedními oblastmi a ekonomické vztahy založené na směně kamenných surovin. Začíná aplikace metod geografických informačních systémů, i když zatím více pro prezentaci než pro analýzu. Předběžné výsledky především **paleogenetiky** dávají nový rozměr našim představám o souvislostech neolitizace střední a jihovýchodní Evropy (Brůžek 2002). Pokrok v radiokarbonovém datování a jeho kalibrace a také rozmnožení dendrologických dat nás nutí přehodnotit teorii panevropských historických horizontů a periodizačních stupňů. V důsledku toho se dnes většina badatelů přiklání ke koncepci kontinuity osídlení středoevropského prostoru v postglaciálu a k modelování dlouhodobého vývoje společenských, ekonomických i kulturních podmínek neolitické společnosti v průběhu přibližně patnácti století (např. Lüning 1998).

1.3 GENEZE A VZTAH K STARŠÍMU OSÍDLENÍ

Neolit představuje v mírném evropském pásmu zemědělské společnosti, které jsou archeologicky charakterizované „neolitickým balíčkem“ artefaktů, způsobem obživy a životním stylem. Tradičně je tento pojem definován jako vymezený úsek na počátku dějin v období zhruba 6. a 5. tisíciletí př. Kr. (zkratka př. Kr. označuje **kalibrovaná radiokarbonová data**). V té době již byly standardně využívány základní technologie, jako je zpracování kamenných surovin, dřeva, rostlinných a živočišných vláken, použití ohně při zpracování hlíny a vápna a další. Do stejného období lze klást i počátky specializovaného výměnného obchodu s různými surovinami a výrobky, prvních systémů obilnárství a dobytčářství (Uerpmann 1996) a vytváření současné kulturní krajiny. Ve srovnání s předcházejícím dlouhodobým vývojem lidského druhu lze říci, že došlo k první významné společenské změně, v jejímž průběhu se uplatnil intelektuální potenciál *homo sapiens sapiens*. Lidé změnili svoji bezprostřední závislost na

přírodě a došlo také k dalšímu rozvoji abstraktního myšlení, jehož stopy sledujeme možná až v genezi dnešních filozofických a náboženských soustav.

Základní statickou představu neolitu je nutno doplnit jeho kulturně historickým kontextem, který ho zařazuje do vývojové řady mezi mezolit, který představuje společnosti lovců a sběračů, a eneolit, který zahrnuje společnosti s rozvinutým společenským systémem. Rámec kulturně historického kontextu neolitu však neplatí absolutně v celém prostoru Evropy, ale liší se v jednotlivých oblastech. Ne všude došlo současně k plynulému a trvalému přechodu lovecko-sběračských společností k zemědělství (Price 2000). Období přechodu je na jedné straně v řadě oblastí nedostatečně archeologicky doloženo a na druhé straně jinde, kde je nejstarší neolitické osídlení dostatečně známo, byla role staršího domácího obyvatelstva podceňována. Tyto tradiční společnosti zůstaly zejména v nížinách na severu Evropy a v lesostepních oblastech na východě počáteční neolitizaci mírného pásma dlouho nedotčeny (Zvelebil – Lillie 2000). Stejně tak důsledky první měděné **metalurgie** na Balkáně (Rudna Glava v Srbsku: Jovanović 1990, a Aibunar v bulharské Thrákii: Černých 1978), které jsou tam datovány zhruba k roku 5000 př. Kr., se v mírném evropském pásmu projeví až o několik století později.

Geografický kontext ukazuje, že evropský neolit nepokryl celý kontinent ani souvisle, ani najednou. Jednotlivé regiony se vyvíjely dosti samostatně, což se projevuje i rozdílným stylem některých artefaktů. Hlavním prvkem archeologické klasifikace keramiky zůstávají **techniky zdobení** (obr. 6, 12), jako jsou rytá a malovaná výzdoba, případně **styl a motivy výzdoby** (obr. 32, 34). Na jejich základě jsou potom definovány **lokální typy a skupiny**. Širší zázemí sídel bylo použito k různým hospodářským aktivitám, ale nebývá dostatečně reprezentováno artefakty. Výjimkou jsou ojedinělé nálezy kamenných broušených nástrojů, které jsou považovány právě za doklad kontinuálního využívání krajiny, kde nálezy keramiky klesají na minimum (Kuna 1998). Protože alespoň v mírném pásmu šlo především o velké zalesněné prostory, jež mohly být využity pro pastvu, k doplnění stáda ještě divoce žijícími zvířaty i pro lov a sběr, které zůstávaly stále součástí obživy. Celý kontinent lze rozdělit na dva typy kulturně odlišných oblastí, a to přímořské a vnitrozemské (Guilaine 2003, 167).

Přimořské oblasti tvořily především pobřeží Atlantiku, Severního moře a Baltu, včetně osídlení na pobřeží britských ostrovů a Skandinávie. V těchto přímořských oblastech se neolit objevoval postupně v závislosti na složení předcházejícího mezolitického osídlení (Binder 2000). Zásahu na tom měla technika příbřežní plavby, kterou rozvinuli již nejstarší rybáři v této oblasti. První doklady se našly nad mezolitickými vrstvami v jeskyni Franchthi ve východním Stře-

domoří (Vitelli 1993), kde širší oblast Egejského moře byla po moři dostupná ze západní Anatólie, odkud nejspíše vycházely první impulsy nového způsobu obživy (Thissen 2000, 305).

Ve vnitrozemí postupovala neolitizace také etapovitě. Celkový trend je časově rozložen od Thrákie, Makedonie a Thessálie přes Balkán do Karpatské kotliny. Osou šíření se staly velké řeky ve vnitrozemí, především Dunaj a Tisa, od nich směrem severním Morava, Visla a Odra (Kulczycka-Leciejewiczowa 1983) a dále směrem západním Labe a Rýn s přítoky. Tam dosáhl vliv jihovýchodního zemědělského neolitu, souhrnně označovaného jako podunajský neolit, až do Pařížské kotliny. Na východě se ujal nové způsoby obživy až k řece Dněstr. Dalším projevem etapovitě šíření nejstaršího zemědělství je měnící se charakter osídlení. V počáteční etapě jsou to jednotlivé stanice (obr. 1), na nichž nemusel tento způsob obživy nutně pokračovat. Pokud se ujal na delší dobu, vznikají izolované ostrůvky osídlení jako důsledek úspěšně opakovaného hospodaření, které se projevilo zvýšením populace v daném regionu. Teprve v následující etapě se vytvořilo souvislejší osídlení v přirozených regionech, což představuje větší či menší geograficky vymezené kulturní celky na širším území.

Nejdůležitějším činitelem neolitizace zůstávají lidé, kteří tuto novou kulturu vytvářeli, propagovali a přijímali. Postup nebyl rychlý ani nepodléhal jednotnému modelu ve všech regionech. Lidé byli v různých oblastech omezení silnou lokální tradicí, a proto se změny prosazovaly pomalu, někdy neúspěšně nebo s dlouhodobým odkladem. Úloha postglaciálního domácího osídlení není zpochybňována na území podél celého pobřeží Evropy ani v přilehlých oblastech kontinentu, které mohou sahát až hluboko do vnitrozemí, např. ve střední Francii (Roussot-Larroque 1990) nebo v lesostepní části východní Evropy (Zvebil – Dolukhanov 1991). Pro převážnou část kontinentu je tedy přijímána **teorie lokálních modelů kulturní difuze s rozdílným podílem domácího a příchozího obyvatelstva** (Mazuric de Keroulian 2003, 162). Taková by měla platit i pro českou oblast. Původní teorie počítala s masivní demickou difuzí (Vencl a kol. 2006, 439) postupující v několika vlnách od jihovýchodu prapůvodně z Anatólie přes Egeidu a Balkán do Karpatské kotliny a dále do středu kontinentu, především podél Dunaje a Rýna. Protože v těchto oblastech je odpovídající domácí tradice osídlení málo archeologicky uchopitelná, zůstala střední Evropa příkladem takovéto kolonizace ještě dodnes (Vencl 1982, 679; Dennell 1985, 170–175).

Dosavadní pojetí neolitizace jako důsledku kolonizační vlny postupující kontinentem od jihovýchodu na severozápad bylo narušeno studiem paleogenetických poměrů současné evropské populace. První výsledky potvrdily sice základní postup genetických změn od jihovýchodu na severozápad (Ammerman – Cavalli-

-Sforza 1984; Černý – Siegllová – Brdička 1997, 531), předmětem diskuse však zůstává jeho datování a lokální variabilita (Gkiasta et al. 2003). To závisí především na odhadu rychlosti genetických změn, který se může lišit podle přijatého modelu (Černý aj. 1999, 359). Zdrojem nepřesností přitom může být to, že základní data vycházejí z měření DNA nesoucí genetické charakteristiky soudobých populací, nikoliv fosilních. Dalším činitelem je odhad podílu DNA původní paleoeuropeidní populace a DNA příchozích obyvatel v neolitu. Dnes se podíl jihovýchodního genetického obsahu udává ve střední Evropě okolo 20 %, zatímco v pobřežních oblastech je to jen okolo 10 %, ale čísla nemusí být konečná (Richards et al. 2000, 1271). Důsledkem, jenž z těchto v současné době živě diskutovaných otázek z oboru paleobiologie vyplývá pro archeologii, je nutnost přehodnotit úlohu domácího mezolitického osídlení v době neolitizace ve všech částech kontinentu.

1.4 SÍDELNÍ OIKUMENA A JEJÍ TOPOGRAFIE

Velikost **sídelní oikumeny** české kultury s lineární keramikou můžeme odhadnout na 10 000 km². To je nejvíce ze všech kultur českého neolitu a eneolitu. Tato oblast zahrnuje nejúrodnější oblasti Polabí, dolního Povltaví a Poohří, další menší enkláva je v Plzeňské kotlině a několik roztroušených sídelních areálů bylo nově objeveno v jižních Čechách (srv. Pavlů – Zápotocká 1979, obr. 1; Michálek 1990, obr. 1). Zdá se, že jihočeské osídlení bylo jen kratší epizodou omezenou pravděpodobně pouze na mladší stupeň této kultury. Podle seskupení lokalit a některých parametrů přírodního prostředí bylo definováno 17 sídelních oblastí (Chrudim, Hradec Králové–Hořice, Chlumecko n. C.–Jičín, Nymburk, Mšeno–Mladá Boleslav, Turnov, Čáslav–Kutná Hora–Kolín–Český Brod, Brandýs n. L.–Praha-východ, Praha-jihovýchod, Praha-západ, Beroun, Slaný, Rakovník, Louny–Žatec, Litoměřice, Ústí n. L.–Chomutov, Plzeň: Pavlů – Zápotocká 1979, obr. 1). Jejich určení prozatím spíše pouze zpřehledňuje práci analytickou, než aby odráželo skutečné historické procesy v neolitu. Tradiční geografické členění české kultury s lineární keramikou na subregion východočeský, středočeský a severozápaďočeský zřejmě naopak historickou realitu reflektuje (Pavlů 1972).

Český region, propojený komunikačními spoji s Moravou a dále po Labi se Saskem, náleží spolu se středním Německem do **polabské skupiny** této kultury (Lichardus-Itten 1980; Zápotocká 1986). Topografie osídlení české kotliny, která byla podrobena poměrně detailní analýze (Rulf 1982, 1983; Zápotocká 1982), se neodlišuje od ostatních oblastí kultury s lineární keramikou (srv. Rulf 1994). Zde převládalo v té době příznivější klima atlantiku, než je dnešní, úrodné oblasti se správným podložím a již vyvinutými půdami typu čer-

nozemi a hnědozemí kryly smíšené doubravy (*Quercetum mixtum*). Západně od polabské oblasti v Porýní převládal prales s převahou lípy, tj. vegetační pokryv dnes neznámý, velmi chudý na bylinné patro, a tím i nevhodný pro zvěř a málo produktivní pro sběr (*Lüning 1991*). Celková **geomorfologie terénu** byla ostřejší než dnešní; zcela odlišně od současného vzhledu vypadala v neolitu niva. Ještě nebyla zaplněna a znivelována akumulací nivních půd, a proto se vyznačovala geomorfologickou rozmanitostí, byla pokryta méně úrodnými fluviaálními štěrkopísky či surovými půdami typu rambla a byla lemována vegetací tzv. tvrdého luhu (podrobněji k jednotlivým parametrům přírodního prostředí v neolitu srv. *Rulf 1983, 1994; Modderman 1988, 80–86; Pavúk 1990*).

Výrazně se topografie sídlišť kultury s lineární keramikou odlišuje od osídlení mezolitického, vyhledávaního polohy nejvýhodnější z hlediska loveckého, nejčastěji temena dominantních kopců či přilehlá sedla

(*Veňcl 1971; Veňcl a kol. 2006, 376*). Snad jen na samém počátku pozorujeme zaujímání poloh umožňujících přístup do různých ekologických zón, chráněných nebo strategicky významných pro daný region. Teprve později se silně projevuje využívání poloh zemědělsky příhodných. V tomto období jsou osídlována rozsáhlá území s poměrně rozmanitými přírodními podmínkami, často i v oblastech později opomíjených, jak o tom svědčí průnik osídlení do jižních Čech. Je patrna záměrnost výběru určitých terénů, která byla podřízena nejen podmínkám přírodním, ale zřejmě i dalším, např. hospodářským, demografickým, komunikačním, surovinovým apod. V neposlední řadě zde mohla významnou roli hrát také tradice a zařazení budoucího sídliště do celé tvořící se sídelní sítě. Později se v průběhu kultury s lineární keramikou ustálilo obsazování poloh příznivých především z hlediska neolitického hospodaření, což pokračovalo i v následujícím období kultury s vypíchanou keramikou.

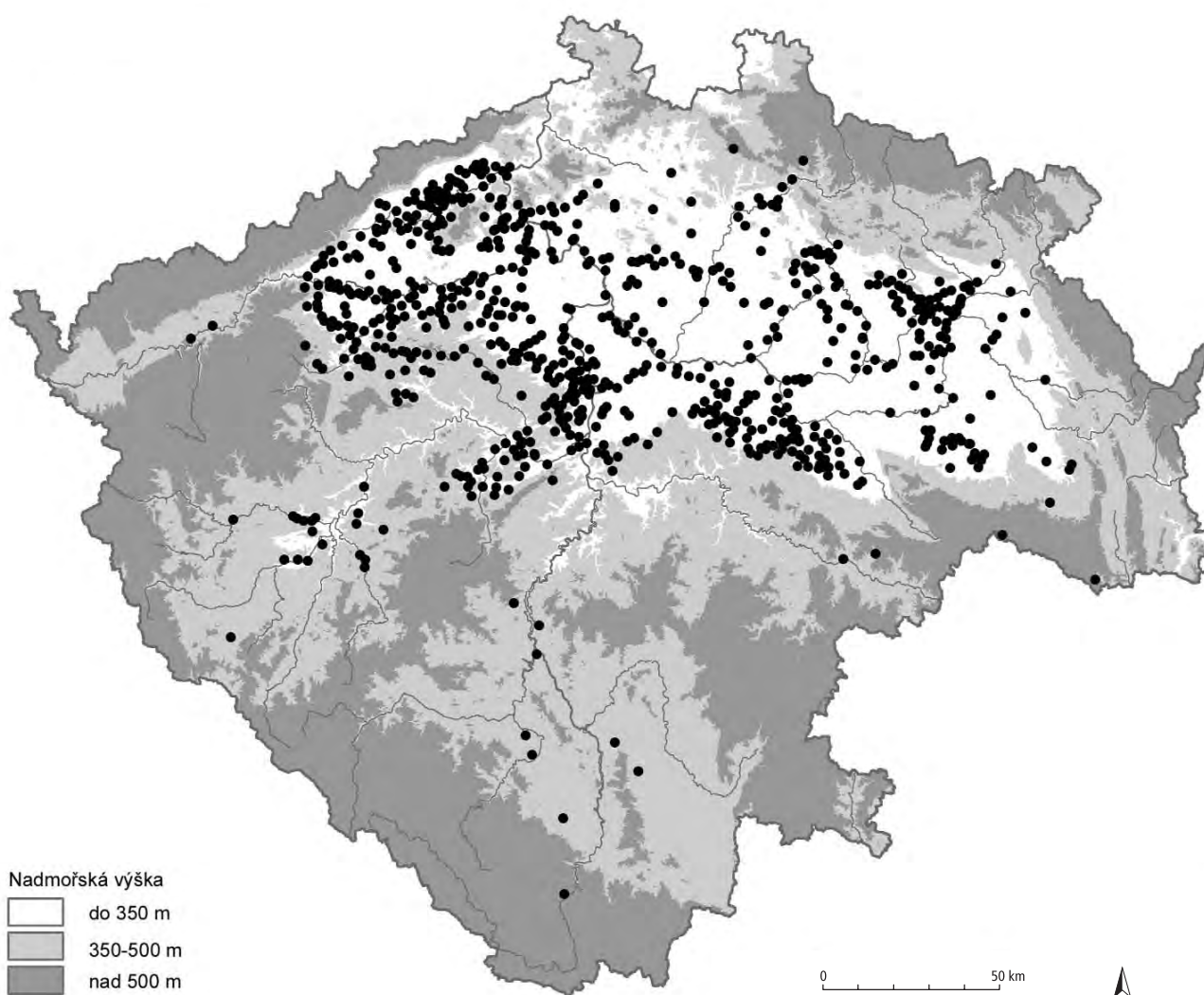
2 Prameny

2.1 KULTURA S LINEÁRNÍ KERAMIKOU

Počet nalezišť kultury s lineární keramikou postupně narůstal v závislosti na regionálním bádání a aktivitě archeologů v jednotlivých českých oblastech. Ani dnes nelze říci, že by všechny regiony byly prozkoumány rovnoměrně, a proto nelze také extrapolovat čísla z různých krajů. Postupný nárůst lokalit se projevuje v syntetických pracích o českém pravěku: J. L. Píč (1899) 46 katastrů, A. Stocký (1926) 190 katastrů, J. Rulf (1979) 574 katastrů. V současnosti evidujeme kolem 720 osídlených katastrů, v řadě z nich však bylo zjištěno osídlení v několika polohách, takže počet vlastních sídelních

areálů byl daleko vyšší (obr. 2). Lokalit s doklady pohřbů je 54, tj. 7,2 % ze současných katastrů s neolitickou komponentou (obr. 43).

Větší plošné odkryvy se uskutečnily na řadě lokalit s pozůstatky jak kultury s lineární keramikou, tak kultury s vypíchanou keramikou: Březno, okr. Louny, Bylany, okr. Kutná Hora, Černý Vůl, okr. Praha-západ, Hlízov, okr. Kutná Hora, Hostivice, okr. Praha-západ, Hrbovice-Chabařovice, okr. Ústí n. L., Hrdlovka, okr. Teplice, Křimice, okr. Plzeň-západ, Litice, okr. Plzeň-město, Močovice, okr. Kutná Hora, Nové Dvory, okr. Kutná Hora, Praha-Krč, okr. Praha 4, Radovesice, okr.

Obr. 2: Sídelní oikumena kultury s lineární keramikou. Archiv ARÚP, doplněno.

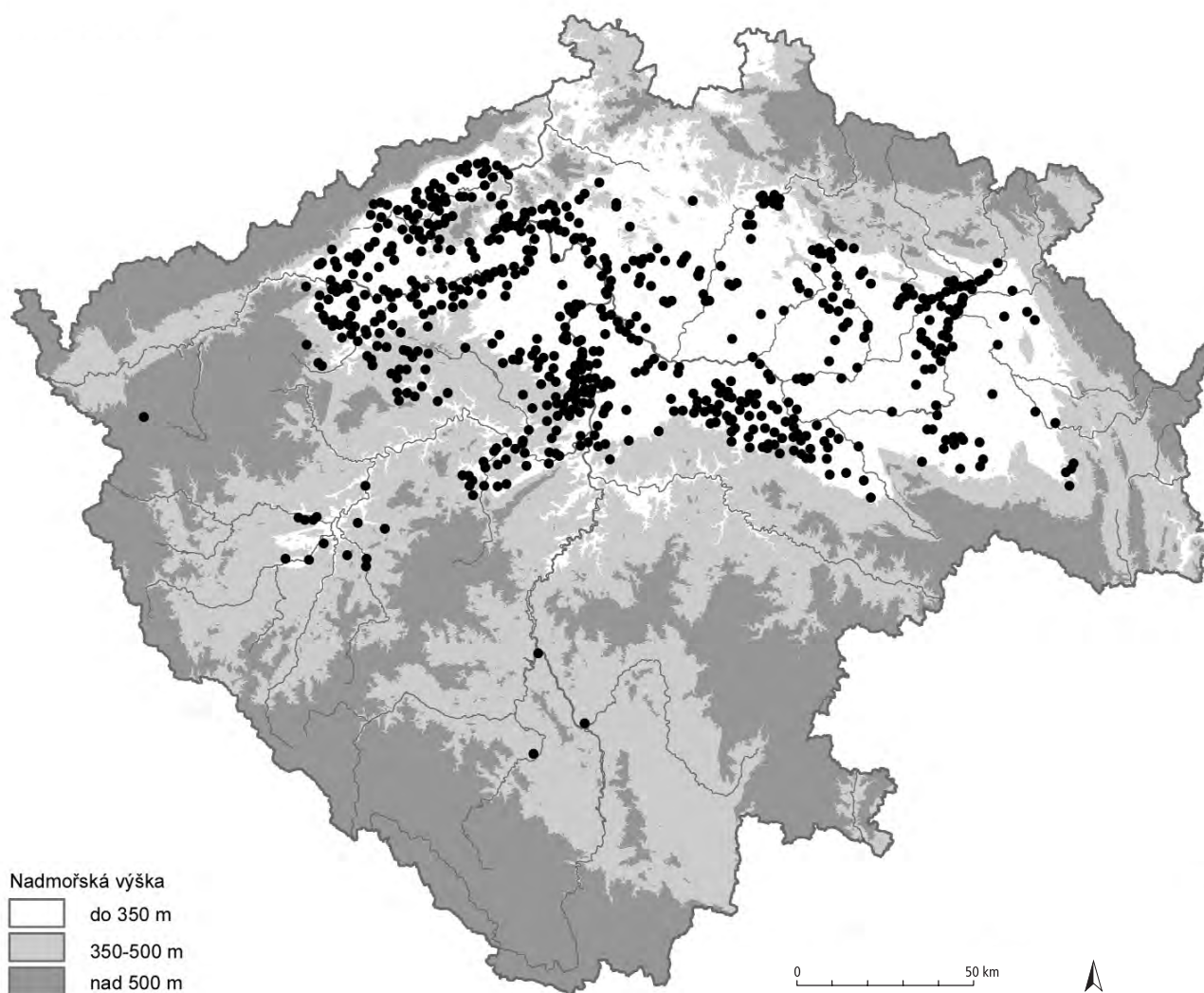
Teplice, Tuchoraz, okr. Kolín, Turnov, okr. Turnov, Úhřetice, okr. Chrudim, Vikletice, okr. Chomutov. Především z těchto nalezišť pochází základní údaje pro vnitřní chronologii lineární keramiky a pro poznání struktury a vývoje jednotlivých sídelních areálů (Pavlů 1999).

2.2 KULTURA S VYPÍCHANOU KERAMIKOU

V mladším neolitu, v době kultury s vypíchanou keramikou, se pramenná základna příliš neodlišuje od staršího neolitu, jen osídlených katastrů ve většině regionů známe poněkud méně, zvláště pokud jde o ojedinělé nálezy (obr. 3). Provedl-li se na lokalitě větší odkryv, většinou se našly stopy obou kultur. Počet osídlených katastrů stoupá každým rokem. Na konci 19. století uvedl J. L. Píč (1899) jen na 70 nalezišť, A. Stocký v r. 1926 již 205, J. Rulf v r. 1985 při sledování přírodního prostředí českého neolitu 425. Podle posledního stavu v archivu Archeologického ústavu v Praze bylo

osídleno minimálně 640 katastrů. Samostatných poloh – lokalit v rámci katastru – bylo ovšem minimálně dvakrát víc, např. v Litoměřicích bylo zjištěno 8 samostatných poloh, v Bylanech 5, ale nejčastěji je registrována jen jedna (Zápotocká 1998a).

Co se týče hustoty a geografického rozsahu osídlení, ani zde se obě neolitické kultury od sebe příliš neliší. Po celé období byly využívány všechny pro neolitické hospodářství výhodné regiony, tak jak byly vyděleny ve shrnutí z r. 1979 (Pavlů – Zápotocká 1979). Ve většině oblastí je lineární keramika zastoupena o něco vyšším procentem, jsou však i takové, kde převládají nálezy s vypíchanou keramikou, a to ty, kde přírodní podmínky byly zvláště příznivé (Litoměřicko). Osídlení kultury s vypíchanou keramikou se koncentrovalo hlavně v údolích toků velkých řek (Labe, Ohře, Bílina), ale vytvářelo i oddělené menší enklávy ve vyšších polohách (Jičínsko, Hořovicko a nejvýše položené Rakovnicko). Co se týče kvality získaného sídlištního materiálu, chybí pro toto období prozkoumaná a hlav-

Obr. 3: Sídelní oikumena kultury s vypíchanou keramikou. Archiv ARÚP, doplněno.

ně vyhodnocená a publikovaná lokalita typu Bylan. V rámci předstihových výzkumů bylo odkryto několik větších sídelních areálů (Plotiště n. L., Mšeno, Jaroměř, Vikletice, Hrdlovka, Hostovice, Křimice, Turnov), ale ani jeden výzkum není dosud komplexně zpracován a publikován. Seznam nejdůležitějších z nich se stručnou charakteristikou uvádíme v soupisu lokalit. I z menších odkrytých sídlištních objektů však pochází dostatek kvalitního materiálu, který umožnil vypracovat poměrně podrobnou relativní chronologii celého období (Hrbovice, Litoměřice, Mšeno, Chrástany, Loděnice, Žalany, Horní Cetno).

Ke stejnému účelu významně posloužily obsahy hrobů, známé z vyššího počtu katastrů než v předchozím období (z 87, tj. plných 12 % ze všech katastrů). Prozkoumány jsou již velké pohřební areály (Praha-Bubeneč, Miskovice, Plotiště n. L., Horoměřice, Tišice, Květnice), důležité nejen pro chronologii, ale přinášející i zásadní poznatky k poznání společenských a kultovních zvyklostí mladšího neolitu. Zveřejněno bylo také několik objektů, které nám – pomocí importů – výrazně pomáhají při sledování vztahů se současnými příbuznými skupinami v sousedních zemích (Praha-Dejvice: *Zápotocká 1967*; *Bareš – Lička 1976*; Chrástany: *Zápotocká 1993*; Chrudim: *Zápotocká 2004*; Sázkava: *Zápotocká 1984*; Křimice: *Metlička 2002*). Dalším důležitým pramenem k poznání tehdejší společnosti jsou rondely (obr. 31, příl. 8, 9), unikátní objekty z mladšího stupně vypíchané keramiky, jejichž počet každým rokem narůstá. Jen v posledních letech bylo prozkoumáno dalších pět lokalit: Dolní Beřkovice, Choťanky, Horoměřice, Praha-Krč, Praha-Ruzyně (*Řídký – Daněček, v tisku*).

2.3 HLAVNÍ ARCHEOLOGICKÉ PRAMENY PRO STUDIUM NEOLITU

1. BŘEZNO (okr. Louny)

V rovinné poloze na pravém břehu nejnižší pleistocenní terasy Ohře kryté spraší bylo kromě 8 domů kultury s lineární keramikou odkryto i 6 kúlových domů tvořících pravděpodobně k sobě patřící dvojice, a velké hliníky z pozdní fáze kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Pleinerová – Pavlů 1979*; *Pleinerová 1984*.

2. BYLANÝ (okr. Kutná Hora)

Bylanský neolitický areál se dělí do pěti mikroareálů odpovídajících přirozenému rozdělení krajiny kolem potoka Bylanky a jeho přítoků. Zahrnuje sídelní areály, pohřby na sídlišti, 25 stavebních fází I.–IV. stupně kultury s lineární keramikou. Z doby kultury s vypíchanou keramikou byly odkryty kromě sídelních areálů IV.–V. fáze pohřby na sídlišti, ohrada pro dobytek, 2 rondely a samostatné pohřebiště na sousedním katastru Miskovic. Celý areál i s neosídlenými plochami

měří ca 150 ha, osídlená plocha zjištěná odkryvem, sondami a sběry pak ca 85 ha, plošně se zkoumalo 7,7 ha.

Lit.: *Soudský 1960*, 5; *1966*; *Soudský – Zápotocká – Pavlů 1973*; *Pavlů – Zápotocká 1983*; *1985*; *Pavlů – Zápotocká – Soudský 1987*; *Pavlů – Ruřf – Zápotocká 1986*, 288; *1995*, 7; *Zápotocká 1998a*; *1998c*, 125; *Pavlů 2000*.

3. BYSEŇ (okr. Kladno)

Na SZ okraji obce byla zjištěna část dvojitého rondelu s prostým přerušením pocházející ze IV. stupně kultury s vypíchanou keramikou. Průměr vnějšího rondelu je ca 100 m.

Lit.: *Knor 1954*, 286.

4. ČERNÝ VŮL (k. ú. Státenice, okr. Praha-západ)

Na sprašovém návrší nad Únětickým potokem v prostoru cihelny se nacházejí sídelní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou. Záchranné výzkumy zde probíhaly již od první poloviny 20. století. Na ploše 5765 m² byly zachyceny zahloubené objekty a kúlové domy III.–IV. stupně kultury s lineární keramikou, IVa stupně kultury s vypíchanou keramikou (zlomky moravské malované keramiky a kultury rössenské), dále objekty kultury knovízské a bylanské.

Lit.: *Stocký 1914*; *Zápotocká – Sankot – Vojtěchovská 1981*; *Zápotocká 1998a*, 210; *Řídký 2003*.

5. DOLNÍ BEŘKOVICE (okr. Mělník)

Na štěrkové terase Labe kryté spraší je na polykulturní lokalitě situován sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou. Vedle dlouhých kúlových domů byl zde částečně prozkoumán areál ohrazený dvojicí palisádových žlábků (mladší stupeň kultury s vypíchanou keramikou).

Lit.: nepublikováno.

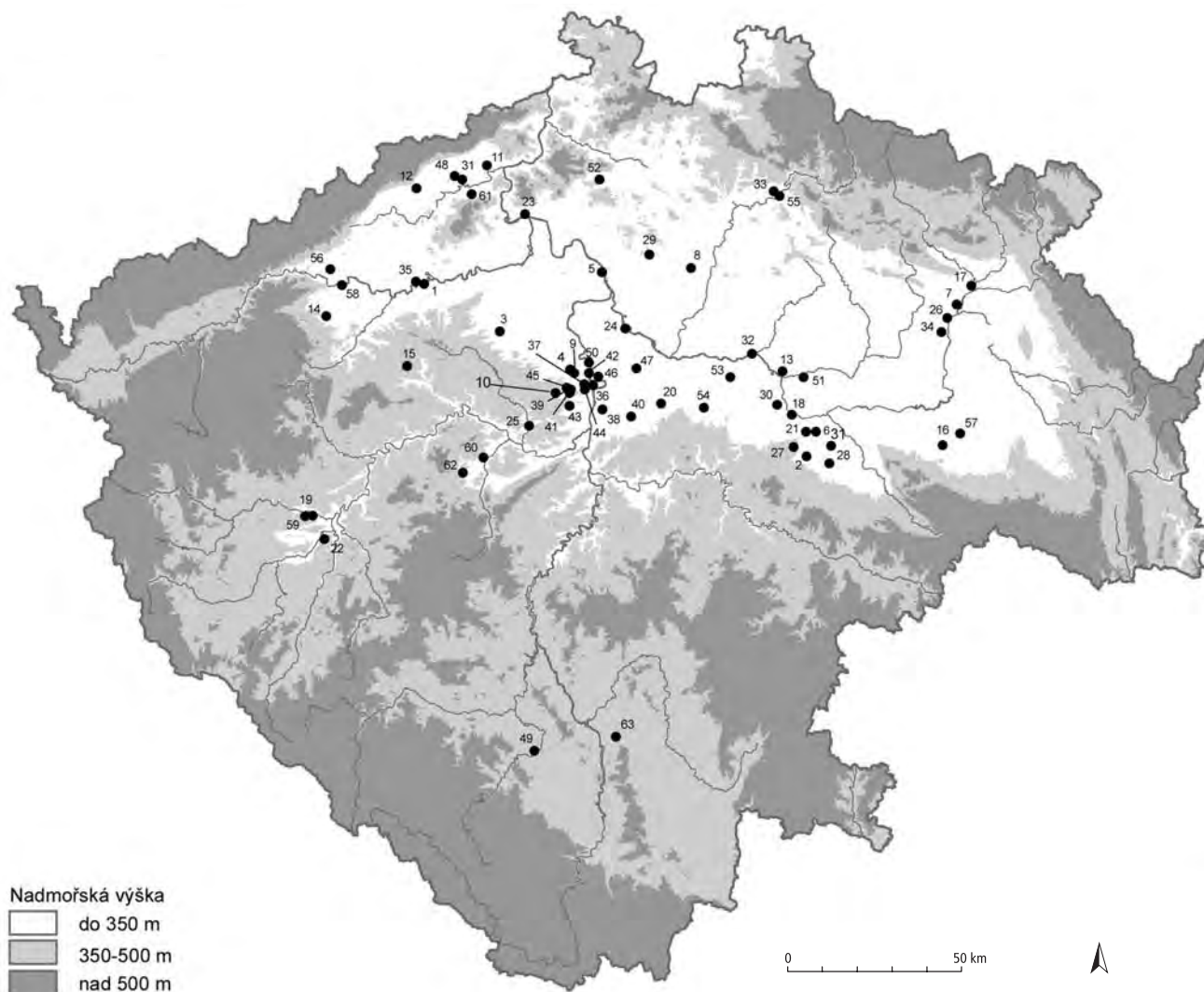
6. HLÍZOV (okr. Kutná Hora)

Na levém břehu Klejnárky, severovýchodně od obce, kde půdní pokryv tvoří silnější vrstva povodňových sedimentů, byl zkoumán sídelní areál středního stupně kultury s lineární keramikou. Odkryty byly základy tří domů, z nichž dva mají ještě postranní žlábků charakteristické pro nejstarší neolitickou architekturu.

Lit.: *Pavlů 2002a*.

7. HOLOHLAVY (okr. Hradec Králové)

Na sprašovém rovinném terénu na levém břehu Labe mezi Holohlavy a Černožicemi se rozkládaly dvě polohy s neolitickým osídlením. V poloze A byly objekty rozděleny do tří skupin a zjištěn zde byl stavební komplex z nejstaršího stupně a pozdního stupně kultury s lineární keramikou. V poloze B byl vedle sídlištních objektů objeven kruhový areál – jednoduchý rondel o průměru 36 m se čtyřmi vchody (příkop o š. 2,8 m a hl. 2,4 m) a s vnitřním palisádovým žlábkem o prů-

Obr. 4: Významné lokality kultury s lineární a vypíchanou keramikou. Lokality: viz seznam v kapitole 2.

měru 27 m z mladšího stupně kultury s keramikou vypíchanou.

Lit.: Kalferst 1983, 12; 1984, 15; Pavlů – Vokolek 1996; Kalferst – Vávra 1998, 75.

8. HORNÍ CETNO (k. ú. Niměřice, okr. Mladá Boleslav)
V trati Za ovčínem, kterou tvoří krátká ostrožna mezi dvěma potoky, prozkoumal v r. 1940 R. Turek několik objektů s halštatskou a hradištní keramikou. Jediněný materiál obsahovala jáma 9 – bohatý soubor pozdní lengyelské keramiky (přes 20 rekonstruovatelných tvarů), na jehož základě byla vypracována samostatná fáze, starší a odlišná od fáze Střešovice.

Lit.: Zápotocká 1981, 43–50; Vávra 1990; 1994; Zápotocký 2000, 175.

9. HOROMĚŘICE (okr. Praha-západ)

Sídelní areál kultury s lineární keramikou a sídelní a pohřební areál i rondel kultury s vypíchanou kera-

mikou se nacházejí v trati Na Chotole. Plocha A leží na severním okraji obce, mezi ulicemi Slunná a K Chotolu, plocha B asi 200 m dále k severu, další plocha se rozkládá na mírném svahu obráceném k východu směrem k Horoměřickému potoku. Na ploše A byla zachycena část rondelu sestávajícího z jednoduchého příkopu (průměr ca 70 m), patrně se třemi vchody s koridorem a dvěma vnitřními palisádami (příl. 5b). Vnitřní palisáda byla v superpozici se stavební jámou kultury s lineární keramikou. Příkopové ohrazení nebylo v pravěku dokončeno. Na žárovém pohřebišti z mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou na ploše B bylo registrováno ca 30 hrobů ve dvou skupinách, jednotlivé hroby se vyskytovaly i dále na souvisle nezkoumané ploše.

Lit.: nepublikováno.

10. HOSTIVICE (okr. Praha-západ)

Sídelní areál kultury s lineární keramikou a sídelní

a pohřební areál kultury s vypíchanou keramikou jsou lokalizovány v trati Palouky na jižním svahu nad Litovickým potokem. Výzkum zde odkryl ojedinělé objekty s lineární keramikou, ca 10 kúlových domů z pozdní doby keramiky vypíchané, hliníky, 1–2 kostrové hroby a jeden bohatý žárový hrob kultury s vypíchanou keramikou (II. fáze). Podobná poloha se nachází v trati Hostivice – Sadová (příl. 4).

Lit.: Pleinerová – Zápotocká 2004.

11. HRBOVICE a CHABAŘOVICE (okr. Ústí nad Labem) Sídlní areály kultury s lineární keramikou a sídlní areály a pohřeb na sídlišti kultury s vypíchanou keramikou se rozkládají na táhlém k jihovýchodu obráceném sprašovém hřbetu na soutoku mezi Podhořským a Ždírnickým potokem. Celý svah, postupně ničený dolem Petri, zaujímá ca 90 ha a leží v trojúhelníku mezi obcemi Chabařovice – Hrbovice – Český Újezd, 160–190 m n. m. Od přelomu 19. a 20. století zde byla prováděna řada sběrů a záchranných akcí v Königově, Röhnově a Plesově cihelně a v prostoru dolu Petri. Zachycen byl celý vývoj neolitu včetně poprvé bohatě doložené přechodné fáze z kultury s lineární keramikou do kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: Simbriger 1932, 4; 1934; 1936, 1; Koutecký a kol. 1980, 98; Neustupný – Vencl – Kruta 1966, 60; Cvrková 1984, 17; Budinský 1977, 34; Zápotocká – Muška 2004; 2007; Zápotocká 2005.

12. HRDLOVKA (okr. Teplice)

V poloze „Velký Fírek“ na mírném svahu nad Loučenským potokem se nacházejí sídlní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou. Předstihové výzkumy na předpolí dolů odkryly dokonale ve spraši čitelné základy ca 73 kúlových domů (některé kúly štípané), zahluobené objekty a kostrový hrob kultury s lineární keramikou v obilní jámě. Některé domy se zdvojenými postranními stěnami patří do staršího stupně kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: Beneš, J. 1991, 29–46; 1995, 63–80.

13. CHOŤÁNKY (okr. Nymburk)

Východně od Poděbrad u Vystrkova, ve vzdálenosti ca 4 km od Labe na sever a od Slánského kanálu na jih, v rovinné poloze na písčitém podloží je situován rondel kultury s vypíchanou keramikou. Při záchranném výzkumu bylo v základech stavby benzínové pumpy zkoumáno několik profilů kruhového příkopu s V-profilem. Rondel o průměru ca 70 m je netypický pro svou polohu v naprosté rovině a navíc v okolí několika km není známo současné osídlení.

Lit.: nepublikováno.

14. CHOTĚBUDICE (okr. Louny)

Sídlní areál kultury s lineární a vypíchanou kerami-

kou byl zjištěn asi 700 m V od obce, na levém břehu potoka Dubá. Leží na mírném svahu skloněném k severu, který má slabý sprašový pokryv na pískové terase. Odkryto bylo 18 půdorysů nebo jejich částí z období kultury s lineární keramikou, materiál kultury s vypíchanou keramikou se vyskytuje jen na povrchu. Poloha spadá do oblasti záchrany lokalit v povodí Leskovského potoka.

Lit.: Rada 1981; Šumberová 1991.

15. CHRÁŠŤANY (okr. Rakovník)

Neolitické osídlení na katastru Chrášťan je známo již od konce 19. stol., kdy byly při stavbě trati odkryty četné objekty s keramikou lineární a vypíchanou. V r. 1931 zde prováděla sondáže americká expedice (W. J. Fewkes) a koncem 30. let vykopal Z. Fiedler 4 jámy, jejichž obsah odevzdal do Národního muzea. Význam pro relativně chronologické vztahy kultury s vypíchanou keramikou k sousedním oblastem má zvláště jáma 2, datovaná do fáze IVa1, která obsahovala pohárek s výzdobou grossgartašské skupiny z oblasti Porýní, a jáma 3 s keramikou fáze IVa2 s částí misky bavorské oberlauterbašské skupiny. V jámě 2 byly štípané nástroje z importovaného bavorského pruhozaného sílexu, ukazující na existenci specializované dílny na výrobu či reparaci složených nástrojů.

Lit.: Stocký 1926; Zápotocká 1993, 436; Lech 1993.

16. CHRUDIM (okr. Chrudim)

V trati Pod hasičskou zbrojnicí na JZ okraji Chrudimi na mírném sprašovém svahu obráceném k JV je sídlní areál kultury s lineární a vypíchanou keramikou. Záchranným výzkumem při stavbě sídliště byly za ztížených podmínek nesoustavně prozkoumány četné objekty. Jámy 1–3/79 obsahují kromě mladší keramiky vypíchané také zlomky moravské malované keramiky a nádoby ukazující na vztahy se současnou skupinou Samborzec-Opatów v Malopolsku. Jde o důležitý nález pro synchronizaci obou skupin.

Lit.: Nováková 1981, 152; Zápotocká 1998a; 2004a.

17. JAROMĚŘ (okr. Náchod)

Na Z okraji města, na mírném sprašovém svahu, se nachází sídlní areál a výrobní okrsek kultury s vypíchanou keramikou. Dlouhé kúlové domy vykazují určitý vývoj konstrukčních prvků. Výrobní část osady je oddělena od obytného areálu.

Lit.: Vokolek 2002.

18. KOLÍN (okr. Kolín)

Za chemickou továrnou se našel kostrový hrob kultury s vypíchanou keramikou a J. Dvořák zde před r. 1936 prozkoumal několik dalších hrobů. Dva obsahovaly i mramorové náramky. Zachován a zdokumentován je jediný hrob s typickou keramikou V. po-

zdní fáze kultury s vypíchanou keramikou, ve kterém byly 4 nádoby, mramorový náramek, 2 šňůry korálů a sekerka.

Lit.: *Dvořák 1936, 25; Vávra 1981; Zápotocká 1998a, 224.*

19. KŘIMICE (okr. Plzeň-město)

V trati Za humny v rovinné poloze terasy pravého břehu Mže se nachází lokalita s několika neolitickými areály (přil. 3a, 3b, 5a). Záchrané výzkumy zde opakovaně pobíhají od roku 1940. Je zde doloženo osídlení kultury s lineární keramikou (dlouhé domy, zahlobené objekty, první pohřby na sídlišti na Plzeňsku), řada objektů je datována do kultury s mladší vypíchanou keramikou s prvky oberlauterbašské keramiky. Jeden z objektů obsahuje pouze tuto keramiku, kterou lze považovat za důkaz přímých styků s bavorským Podunajím, odkud se k nám importoval pruhovaný deskový pazourek na výrobu štípané industrie. Zachyceno zde bylo i pravoúhlé ohrazení s úhlopříčkou 155 m, sestávající z vnějšího příkopu s U-profilem, vnitřního žlabu a palisády. Toto ohrazení není jednoznačně datováno, ale jeho tvar a známé analogie ho spíše řadí do skupiny münchshöfenské, jak naznačuje část keramiky z příkopu.

Lit.: *Metlička 2001; 2002.*

20. KVĚTNICE (okr. Praha-východ)

Na mírném východním svahu na S okraji obce v trati Za mlýnem byl odkryt pohřební areál kultury s vypíchanou keramikou. Na polykulturní lokalitě v místě výstavby „Vilaparku Květnice“ bylo v r. 2005 prozkoumáno 25 žárových hrobů a 2 shluky spálených kůstek. Výzkum bude pokračovat.

Lit.: nepublikováno.

21. LIBENICE (okr. Kolín)

Na okraji labské terasy východně od Kolína a jižně od obce Libenice je položen sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou. Záchraný výzkum na ploše ca 7000 m² (B. Soudský, M. Steklá) zachytil jeho část. Kůlový dům trapézovitého půdorysu měl na S straně základový žlab. Uvnitř v objektu 9 byla zjištěna opálená dětská kostra. V zásypu se vyskytovaly kusy mazanice – omítky nabílené vápnitou hmotou a zdobené pruhy malovanými šedočernou hlinkou. Další žárový pohřeb obsahovala jáma 7.

Lit.: *Steklá 1961, 85–95; Zápotocká 1998a.*

22. LITICE (okr. Plzeň-město)

Více než 1 km JV od obce na mírném svahu protilehlém ke kopci Kotlík u pramenů pravobřežního přítoku Radbuzy je sídelní areál kultury s lineární keramikou. V rámci předstihového výzkumu při stavbě křižovatky na dálnici D5 bylo prozkoumáno několik

domů z nejstaršího stupně a jeden žárový hrob ze stupně IV.

Lit.: *Braun – Sokol 1996; 2000; Braun 2001; Sokol 2001.*

23. LITOMĚŘICE (okr. Litoměřice)

a) Litoměřice-jih

Na lokalitě Litoměřice-Mlékojedy v pískovně na levém břehu Labe, kryté spraší, byl objeven sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou. V roce 1902 prozkoumal J. Kern několik objektů, z nichž jáma 3 poskytla bohatý typický materiál fáze IIa staršího stupně.

Lit.: nepublikováno.

b) Litoměřice-Želetice

V pískovně na okraji první nezaplavované terasy na levém břehu Labe jižně od Litoměřic se nachází sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou. Výzkum prováděl bývalý Amt für Vorgeschichte v r. 1942 (R. Giesecke a H. Rühling). Dokumentováno bylo 24 objektů ze staršího (fáze IIb) i mladšího (fáze IVb) stupně kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Zápotocká-Steklá 1964a, 11.*

24. LOBKOVICE (okr. Mělník)

U školy nalezený soubor hrobové keramiky byl v r. 1895 zastupitelstvem obce odevzdán do Národního muzea. Soubor obsahuje 7 nádob, další 2 nádoby byly nalezeny v r. 1921 a pravděpodobně pocházejí z (žárových?) hrobů. Jedná se o typickou keramiku pozdní V. fáze kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Stocký 1926; Sklenář 1982, 219; Zápotocká 1998a, 225.*

25. LODĚNICE (okr. Beroun)

Do trati V hlubokém nad Krahulovským potokem je situován sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou. Předstihový výzkum na trase dálnice zachytil okrajovou část osady, sloužící nejspíše výrobním a hospodářským činnostem. V obj. 8 byla nalezena sada kostěných nástrojů (22 ks) a kamenné industrie. Patrně jde o materiál z dílenského objektu sloužícího k výrobě a ke kompletaci složených nástrojů. Základní význam je v keramické náplni (848 částí nádob), na jejímž základě byla vypracována subfáze kultury s vypíchanou keramikou IVb1. Na katastru Loděnice jsou identifikovány i další polohy s neolitickým osídlením. V r. 1985 byla například odkryta zásobní jáma s pohřbem pěti jedinců (žena, muž a 3 děti) ve skrčené poloze.

Lit.: *Benková – Čtverák 1997, 85; Benková 2001, 107; Zápotocká 2001a, 41; 2004b, 343.*

26. LOCHENICE (okr. Hradec Králové)

V trati Na šancích, na mírně se svažujícím sprašovém návrší obtékaném říčkou Trotinou, se rozkládá neo-

litický sídelní areál. Osídlení je známé již od r. 1857 a v l. 1976–83 zde byl prováděn systematický seminární výzkum FF UK. Zjištěny byly doklady osídlení kultury s lineární keramikou, kultury s vypíchanou keramikou, pozdně lengyelského horizontu a kultury jordánovské. Odkrytý kruhový areál – rondel – s vnějším průměrem 72 m a vnitřním jen 45 m byl ohraničený dvěma příkopy s V-profilem o hl. až 3,5 m, navzájem propojenými v místech čtyř vchodů. Ve výplni se vyskytovaly ojedinělé importované zlomky moravské malované keramiky. Na povrchu vnějšího příkopu se našla zdobená dutá nožka patrně z hrobu porušeného pohřbem k. zvoncovitých pohárů. Analogie má v pozdně lengyelském či pozdněössenském horizontu v Podří (skupina Góra-Siciny).

Lit.: *Buchvaldek – Zeman 1990.*

27. MISKOVICE (okr. Kutná Hora)

V trati Velký Patera na sprašovém hřbetu mezi Bylankou a bezejmenným potokem, ve vzdálenosti asi 300 m SZ od mikroareálu BÝ 4, byl zachycen sídelní areál kultury s lineární keramikou a pohřební areál kultury s vypíchanou keramikou označený jako Miskovice 2. Systematický výzkum provedl ARÚ na ploše ca 6000 m². Tři dlouhé domy středního stupně kultury s lineární keramikou, které se vyvíjely patrně ve třech fázích, slouží jako doklad vývoje ojedinělého domu a konzervace starolineární architektury ve středním stupni. Birituální pohřebiště kultury s vypíchanou keramikou se rozkládá na ploše 70 × 50 m a zahrnovalo 69 zkoumaných hrobů, v severozápadní části hlavně žárové (47), v jihovýchodní kostrové (18 a 4 nejsou určeny). Na povrchu bylo získáno 17 zlomků broušené industrie, indikující další rozorané hroby. Původně zde mohlo být přes sto pohřbů. V kostrových hrobech se ještě udržují prvky navazující na keramiku III. fáze, řadíme je tedy na začátek fáze IVa (IVa1). Pro výstavbu žárových hrobů jsou typické ostře profilované nádoby ukazující na přechod k fázi IVb (IVa2). Výzkum v Bylanech 4 a Miskovicích 2 přinesl důležité poznatky o struktuře mladoneolitické společnosti. Doložil, že systém, složený ze tří funkčně odlišných a prostorově separovaných areálů (sídlíště – rondel – pohřebiště), představuje v období mladšího neolitu významný a patrně i běžně rozšířený typ centrálních sídelních areálů (obr. 46).

Lit.: *Soudský 1969, 5; Pavlů – Rulř – Zápotočká 1995, 7; Zápotočká 1998a, 44.*

28. MOČOVICE (okr. Kutná Hora)

Na lokalitě jsou identifikovány nejméně 4 sídelní mikroareály kultury s lineární keramikou a sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou. První výzkum většího počtu jam provedl v l. 1921–27 E. Chramosta. Technicky byl poplatný své době, což znamená, že nebyl prováděn plošným odkryvem. Nálezy jsou zčásti

zachovány v původních souborech a lze rekonstruovat téměř souvislou chronologickou řadu klasického období kultury s lineární keramikou. Dochovala se bohatá, lineárně zdobená keramika s prostorovými souvislostmi.

Lit.: *Pavlů 1998a.*

29. MŠENO (okr. Mělník)

Lokalita 1 se nachází v hlíně cihelny v poloze Na Mostku, S až SZ na okraji obce. Systematický výzkum odkryl kúlové domy staršího stupně kultury s vypíchanou keramikou s pravoúhlou konstrukcí, mladšího s trapézovitými půdorysy a 2 pohřby v jámách, jeden se 4 kostrami. Keramika staršího osídlení je typickým představitelem střední fáze kultury s vypíchanou keramikou. Při archeologickém výzkumu byly zároveň prováděny pokusy s výrobou a výpalem keramiky.

Lit.: *Lička 1993; Lička – Růžičková 1981; 1982.*

30. NOVÁ VES (okr. Kolín)

Z blíže nespecifikované polohy pochází větší lahvovitá nádoba kultury s lineární keramikou s unikátní rytou lidskou postavou. Před r. 1936 prozkoumal v pískovně na poli p. Štolby J. Dvořák kostrový pohřeb starší ženy ve skrčené poloze. Za zády měla 2 zdobené nádoby a jednu kotlovitou nezdobenou ze staršího stupně kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Dvořák 1936, 142; Zápotočká 1998a, 214.*

31. NOVÉ DVORY (okr. Kutná Hora)

Dva sídelní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou se rozkládají na levém břehu Klejnárky. Lokalita Nové Dvory 1 se nachází v ploché nivě na soutoku Klejnárky a Vrchlice. Fluvialní sedimenty zde nasedají na štěrkopísčitou terasu pokrytou nepatrnými zbytky spraše. Lokalita Nové Dvory 2 leží na soutoku Klejnárky a Beránky, umístěna též v ploché nivě. Půdní pokryv je charakterizován jako lužní půdy na nevápnitém nivním substrátu. Při výzkumu bylo skrýváno až 0,8 m náplavových hlín, pod kterými se nacházely zbytky sprašového pokryvu na štěrkové terase. Odkryty byly tři domy nejstaršího stupně kultury s lineární keramikou, jeden z klasického období, a také tři domy ze staršího stupně kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Pavlů 2002a.*

32. NYMBURK (okr. Nymburk)

Nejméně šest sídelních areálů je situováno poblíž soutoku Labe a Mrliny v prostoru dnešního města. Podložní písky jsou zde překryty tenkou vrstvou světlého jílu, nad kterým je v některých místech ještě tmavá vrstva středověkých náplavů. Záchranný výzkum areálu na vyvýšeném hřbetu v centru města zachytil zbytky dvou sídelních komplexů klasické kultury s lineární

keramikou a jeden mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Motýková 2000*.

33. OHRAZENICE (okr. Semily)

V trati U pyramidu v intravilánu obce se rozkládá sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou s doloženou místní výrobou kamenné industrie a prvním dokladem broušení a leštění polodrahokamů (achátů) v neolitu. Objekty, obsahující i střepy zdobené červeným malováním, jsou datovány do mladšího stupně.

Lit.: *Macháčková – Prostředník 2001*, 140.

34. PLOTIŠTĚ NAD LABEM (okr. Hradec Králové)

Lokalita je umístěna na okraji labské terasy, na sprašové návěži na severním okraji obce. Při systematickém výzkumu byly nalezeny pravouhlé i trapézovité domy, četné jámy, dílny na výrobu keramiky a hliněných perel. Část areálu ohrazoval nepravidelně kruhovitý mělký příkop. Dále byly odkryty tři skupiny pohřbů i jednotlivé pohřby v sídlištních objektech. Výbava hrobů LVII a LVIII ukazuje na zvláštní společenské postavení pohřbených dětí, lze uvažovat i o možných obětních rituálech (obr. 51).

Lit.: *Rybová – Vokolek 1972*, 328; *Vokolek 1993*; *Vokolek – Zápotocká 1997*, 5.

35. POSTOLOPRTY (okr. Louny)

Lokalita leží v pískovně na terase Ohře. Seminární výzkum FF UK v l. 1950–52 zde vedli B. Soudský a M. Buchvaldek. Kultuře s lineární keramikou patří kúlový dům (d. 41 m), kultuře s vypíchanou keramikou dům trapézovitého půdorysu (d. 34,2 m, š. 6,5–12,4 m) se základovými žlaby, členěný do čtyř místností se zbytky 4 pecí. Na jižní straně se nachází žlábkový oddělená předstíň, ve zvláštním výklenku kamenná skříňka s kostmi prasete – pravděpodobně obětina vložená při stavbě domu.

Lit.: *Soudský 1955*, 5; *1969*, 5.

36. PRAHA-BUBENEČ (okr. Praha 6)

a) V trati Nad sklípkem, Stromovka – Královská obora, byl nalezen sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou a kostrový hrob. Žena ve skrčené poloze byla vybavena dvěma nádobami a na krku náhrdelníkem s měděnými ozdobami, které jsou jedním z nejstarších nálezů mědi u nás. Oděv lemovalo 248 mramorových kroužků.

Lit.: *Svoboda 1938*, 140; *Zápotocká 1998a*, 230.

b) Na sprašovém hřbetu sklánějícím se k východu, na břehu Dejvického potoka bylo v l. 1931–32 prozkoumáno první neolitické pohřebiště na našem území. Na ploše 1020 m² se dochovalo 16 žárových hrobů kultury s vypíchanou keramikou (a 36 hrobů kultury bylan-

ské). Současné sídliště je doloženo na stejném sprašovém hřbetu dále k východu. Na základě bohaté výbavy hrobů byl vydělen starší stupeň (fáze IIa) kultury s keramikou vypíchanou (obr. 46).

Lit.: *Horáková-Jansová 1934*, 28; *Zápotocká 1998a*, 33–43.

37. PRAHA-DEJVICE (okr. Praha 6)

Lokalita je na Podbabské třídě, proti vchodu do autobusových garáží. Výzkum prováděla v r. 1932 L. Horáková-Jansová. Zachytila zde pohřeb chlapce s bohatou výbavou – sekeromlat, pazourkové nástroje, vypíchaná keramika a importovaná malovaná lužianská nádoba. Tato nádoba je dokladem přímých styků s jihozápadním Slovenskem a jeden z nejdůležitějších synchronizačních nálezů v českém neolitu mezi kulturou s vypíchanou keramikou a lengyelskou kulturou.

Lit.: *Zápotocká 1967*, 64; *1998a*, 216; *Bareš – Lička 1976*, 137.

38. PRAHA-KRČ (okr. Praha 4)

V trati Společenská zahrada na sprašovém hřbetu v ohybu Kunratického potoka se nachází sídelní areál kultury s lineární a vypíchanou keramikou. Kultura s vypíchanou keramikou je zde zastoupena i dvěma rondely, z nichž větší o průměru přes 60 m tvoří dva špičaté příkopy (vnější o š. i hl. ca 4 m) pravděpodobně se 4 vchody (odkryt jediný na východní straně). Druhý menší leží ca 70 m severovýchodně, obvodový příkop má jen mělký a úzký, uvnitř jsou ale identifikovány nejméně tři soustředné palisádové žlábkové. Jediný vchod byl rozpoznán na západní straně. Zjištěná situace je dalším příkladem koncentrace dvou samostatných rondelů v jednom areálu na počátku mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Čtverák – Rulř 1984*, 148; *Smejtek 2002*; *Sklenář – Sklenářová – Slabina 2002*, 285.

39. PRAHA-LIBOC (okr. Praha 6)

Na levém břehu Litovického potoka leží sídelní areál kultury s lineární a vypíchanou keramikou jako součást koncentrace mikroareálů podél Litovického, resp. Šáreckého potoka. Poprvé zde byla v pražské oblasti zachycena řada zahloubených objektů z nejstarší fáze kultury s lineární keramikou, dále osídlení ze středního stupně kultury s lineární keramikou a mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Richterová 1980*; *Havel – Rulř 1988*; *Olmerová – Pavlů 1991*.

40. PRAHA-KŘESLICE (okr. Praha 10)

Na levém břehu Botiče, na mírném svahu s jílovitohlinitým podložím, byl zjištěn sídelní areál kultury s lineární keramikou. Záchranný výzkum zachytil něko-

lik stavebních komplexů nejstaršího stupně kultury s lineární keramikou.

Lit.: *Beneš, J. aj. 2004.*

41. PRAHA-RUZYŇĚ (okr. Praha 6)

Sídlní areál kultury s vypíchanou keramikou je lokalizován v trati Zadní Jiviny – Na hůrce, západně od obce, na jižním sprašovém svahu nad Litovickým potokem. Předstihový výzkum odkryl celý rondel se dvěma příkopy (přl. 7b) a se dvěma klešovitými vchody na severovýchodní a jihozápadní straně, třemi vnitřními palisádami a vnější přerušovanou palisádou s průměrem ca 50–60 m.

Lit.: nepublikováno.

42. PRAHA-SEDLÉC (okr. Praha 6)

V hliništi Hergetovy cihelny nad levým břehem Vltavy a nové Hergetovy cihelny u nádraží se rozkládá sídlní areál kultury s vypíchanou keramikou a pohřebiště. V roce 1913 obdržel J. A. Jíra od p. Hergeta nádoby se zbytky spálených kostí minimálně ze tří hrobů. Jeden kostrový pohřeb prozkoumal sám, další nádobu z cihelny vyzvedl v r. 1928 J. Böhm. Nepochybně zde bylo zničeno větší birituální pohřebiště. Keramika, z větší části již nezdobená, je typickým představitelem fáze IVb2.

Lit.: *Stocký 1926, 168; Böhm 1929, 46; Zápotocká 1998a.*

43. PRAHA-STODŮLKY (okr. Praha 5)

V trati Na Dolnici, asi 250 m od obce Stodůlky na mírném sprašovém svahu, který se sklání jižně k Prokopskému potoku, je položen sídlní areál kultury s vypíchanou keramikou. Důležitý je žárový hrob III. fáze a jáma č. 5 s pozůstatky po výrobě štípané industrie (698 ks pazourkových nástrojů, jader, suroviny a odštěpků). Ze surovin převládá bavorský deskovitý pruhovaný pazourek z lokality Arnhofen, dále byly užívány glacienní silicity, křemence typu Skršín a Tušimice a prvně rohovec typu Český kras.

Lit.: *Zápotocká – Motyl – Věncel 1997, 588.*

44. PRAHA-STŘEŠOVICE (okr. Praha 6)

Lokalita se nachází v poloze Na Andělce v Sibeliově ulici, kde je široká ostrožna mezi údolím Brusnice a Dejvického potoka. V r. 1924 byly ve výkopech pro vodovodní vedení prozkoumány A. Stockým 2 bohaté jámy a kulturní vrstva s keramikou nazvanou podle této lokality fáze Střešovice (druhá fáze samostatného komplexu pozdní lengyelské keramiky na našem území, následuje po fázi Horní Cetno).

Lit.: *Stocký 1925, 13; Zápotocká 1969, 541; Lüning 1976, 170; Vávra 1990, 185; Zápotocký 2000, 196.*

45. PRAHA-ŠÁRKA (k. ú. Praha-Liboc, okr. Praha 6)

Eponymní výšinné sídliště pozdní kultury s lineární ke-

ramikou je situováno v prostoru Šáreckého potoka, po jehož obou stranách se rozkládá Šárecké údolí (Divoká a Tichá Šárka) a který protéká Libocí, Vokovicemi, Dejvicemi a Sedlcem. Vlastní Šárecké údolí začíná na jihozápadě dvěma vysokými skalnatými ostrožnami nad soutěskou Džbán, které představují dvě nejvýznamnější lokality celého údolí. Výzkum byl proveden na Kozákově skále a Vanžově (Hradiště), kde se nachází sídliště z období mladší kultury s lineární keramikou, dále na Šestákově skále (330 m n. m.), kde je sídliště z období mladší kultury s lineární keramikou, která byla podle zdejších nálezů nazvána šáreckým typem. Zachyceno bylo i slabší osídlení kultury s vypíchanou keramikou a kultury jordanovské. Mnoho nálezů zničily amatérské výkopy.

Lit.: *Jíra 1911, 225; Turek 1949, 114; Filip 1949.*

46. PRAHA-TROJA (okr. Praha 7)

V trati Kazanka a U lisu na pravobřežní terase Vltavy se nachází sídlní areál kultury s vypíchanou keramikou. Při stavbě rodinných domů na Kazance bylo porušeno současné pohřebiště. V r. 1913 zde prozkoumal J. Axamit hrob se skrčenou kostrou a šesti nádobami. V témže roce bylo darováno do Národního muzea dalších 6 nádob bez okolností. V trati U lisu byly odkryty další kostry, z nichž jedna měla u sebe 4 masivní mramorové náramky (2 zachovány), náhrdelník ze 127 mramorových korálků a 29 dvojitých knoflíčků. Pohřebiště se využívalo nejméně ve dvou fázích.

Lit.: *Axamit 1920, 227; Stocký 1926, 73; Zápotocká 1998a, 218.*

47. PRAHA-VINOŘ (okr. Praha 9)

V sídlním areálu kultury s vypíchanou keramikou na západním okraji obce v rovinné poloze byl sondou zachycen a geofyzikou potvrzen jednoduchý rondel o průměru 60 m, se špičatým příkopem o šířce 3,2 m a hloubce 1,7 m.

Lit.: *Křivánek – Kuna 1993.*

48. PROSETICE (okr. Teplice)

Z Kuchyňské zahrady zámku Clary-Aldringen byly v roce 1927 do muzea v Teplicích odevzdány 4 nádoby staršího stupně vypíchané keramiky, pravděpodobně obsah žárového hrobu: 3 hruškovité zdobené, mísa s vnitřním rýsovaným křížem a hrubá nádoba s věncem pupků pod okrajem.

Lit.: *Urban 1928, 51; Zápotocká 1998a, 218.*

49. RADČICE (okr. Strakonice)

Lokalita byla identifikována v trati U silnice, asi 700 m JVV od obce, na mírném návrší nad levým břehem Blanice. Zjišťovací výzkum zde zachytil 12 objektů mladšího stupně kultury s lineární keramikou s prvky železovské skupiny, tři objekty kultury s vypíchanou kera-

mikou mladšího stupně a jeden nejistý žárový hrob. První objekty kultury s vypíchanou keramikou v jižních Čechách dokládají osídlení zdejšího území i v mladším neolitu. Skladba pazourkové industrie ukazuje na intenzivní styky s bavorskými doly na pruhovaný pazourek.

Lit.: *Michálek – Pavlů – Vencl – Zápotocká 2000*, 266–302.

50. ROZTOKY (okr. Praha-západ)

Na pravém břehu Vltavy leží sídelní areál kultury s lineární a vypíchanou keramikou. Předstihovým výzkumem polykulturní lokality bylo odkryto větší množství jam. Nejvýznamnější je nález dvou půdorysů lineárních domů. Nad jedním z nich byl v ose umístěn mladší trapézovitý půdorys domu kultury s vypíchanou keramikou. V objektech kultury s vypíchanou keramikou se našla i lengyelská keramika s červeným a bílým malováním.

Lit.: *Kuna 1991; Rulf 1991a*.

51. SÁNY (okr. Nymburk)

V trati Za hřbitovem v pískovně se rozkládá sídelní a pohřební areál kultury s vypíchanou keramikou. Při kopání písku na stavbu školy v r. 1899 vybrali dělníci řadu pravěkých nádob, J. Hellich zachránil jen jeden kostrový hrob, ostatní nálezové okolnosti jsou popsány podle výpovědi dělníků. Pravděpodobně zde byla porušena dvě pohřebiště, jedno z pozdní fáze kultury s vypíchanou keramikou, druhé z protoúnětického období.

Lit.: *Hellich 1923*, 133; *Zápotocká 1998a*, 226.

52. STVOLÍNKY (okr. Česká Lípa)

Jižně od Stvolínek, na úpatí vrchu Ronova, na sprašovém hřbetu orientovaném k jihovýchodu, jižně od Bobřího potoka se nachází sídelní areál kultury s vypíchanou keramikou. Výzkum prováděli v letech 1931 a 1933 L. Franz a K. Stellwag. Odkryta byla řada jam a první pravoúhlý kúlový dům na našem území ze staršího stupně kultury s vypíchanou keramikou. Naleziště leží na severním okraji české neolitické oikumeny a dokládá pronikání neolitiků i do oblastí méně výhodných pro zemědělství. V nedalekých pískovcových útvech Polomených hor byly zjištěny současné nálezy profánního i kultovního charakteru i doklady předneolitického osídlení.

Lit.: *Franz 1931*, 252; *1934*, 19; *Svoboda 1977*, 123; *Svoboda et al. 1996*, 3; *Peša 1998*, 638; *Zápotocká 1999*, 61.

53. TŘEBESTOVICE (okr. Nymburk)

Hospodářský areál kultury s lineární keramikou leží na jihovýchodním svahu nad levým břehem Šembery, na šterkopísčité terase s různým stupněm zhlínění. Záchranný výzkum při stavbě dálnice D11 odkryl několik sil a jam. V objektu 124 bylo pohřbeno šest jedinců (obr. 44).

Lit.: *Rulf – Čtverák 1997*.

54. TUCHORAZ (okr. Kolín)

Sídelní areál kultury s lineární a vypíchanou keramikou se rozkládá v trati Panské stodoly, u silnice do Předhvozdí. Záchranný výzkum zde probíhal opakovaně od r. 1961. Zjištěna byla nejméně 4 torza dlouhých kúlových domů a zahloubené objekty kultury s lineární a vypíchanou keramikou i z pozdně lengyelského horizontu. V zásobní jámě byl uložen kostrový pohřeb, v jiné jámě žárový. Podařilo se zachytit i část mělkého (20 cm, šířka 100 cm) kruhového příkopu o průměru ca 80 m, z jehož profilu je i několik střepů kultury s vypíchanou keramikou a dva zvířecí skelety. Data ¹⁴C Bln 3815: 5430±60 BP – 4360–4230 BC.

Lit.: *Zápotocká-Steklá 1964b*, 632; *Vávra 1981*, 24; *Pavlů 1982*, 177; *Pavlů – Rulf 1996*.

55. TURNOV (okr. Semily)

V sídelních areálech kultury s lineární a vypíchanou keramikou v trati Maškovy zahrady v záplavovém území Jizery byly předstihovým výzkumem odkryty dlouhé kúlové domy a zahloubené objekty s doklady výroby kamenných nástrojů a importy moravské malované keramiky.

Lit.: *Prostředník 2001; 2003*.

56. TUŠIMICE (okr. Chomutov)

Záchranným výzkumem při stavbě elektrárny byly v lokalitě Pískovcový vrch nad Lužickým potokem zjištěny doly na křemenec. U výchozů kvalitního jemnozrnného křemence na ploše ca 0,5 ha se podařilo zaměřit a částečně prozkoumat desítky těžebních jam a šachet. Ojedinelé keramické nálezy datují těžbu do doby kultury s vypíchanou keramikou a poté do eneolitu (kultura nálevkovitých pohárů a kultura řivnáčská). V neolitu šlo o povrchovou těžbu do hl. ca 3–4 m, v eneolitu již byly hloubeny podzemní šachty.

Lit.: *Neustupný, E. 1963*, 44.

57. ÚHŘETICE (okr. Chrudim)

Sídelní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou se nacházejí na plochem sprašovém hřbetu severněm Chrudimkou a Olšinkou v cihelnách Kopistově a Slavíkově. První výzkum vedl J. L. Píč v r. 1901, později zde probíhala řada menších záchranných akcí. Prozkoumány byly objekty kultury s lineární keramikou a kultury s vypíchanou keramikou, jámy se šárec-kou keramikou a porcelanitovou industrií, objekty skupiny jordanovské, kultury nálevkovitých pohárů a kultury únětické. Zachyceny byly také hroby kultury s lineární keramikou (obr. 44).

Lit.: *Píč 1903*, 467; *Knor 1953*, 589; *Vencl 1963*, 3; *Vokolek 1974–80*; *1978*, 15; *1981*, 150; *Zápotocká 1998a*, 189; *Květina 2001*.

58. VIKLETICE (okr. Chomutov)

Sídelní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou byly zjištěny na terasách Ohře na západní a východní straně obce, kde probíhala těžba písku při stavbě Nechranické přehrady. Hlavní zájem záchranného výzkumu se soustředil na pohřebiště se šňůrovou keramikou, prozkoumány byly ale i četné doklady osad kultury s lineární a vypíchanou keramikou (dlouhé domy, zahloubené objekty, pohřeb v jámě). Přímo ve vsi byl zachráněn obsah nejméně dvou hrobů staršího stupně vypíchané keramiky s důležitým inventářem umožňujícím synchronizaci českého vývoje s Porýním, s tamní mladší kulturou s lineární keramikou a skupinou hinkelsteinskou.

Lit.: *Koutecký 1965, 584; Buchvaldek – Koutecký 1970; Zápotocká 1986, 623.*

59. VOCHOV (okr. Plzeň-sever)

Sídelní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou se dvěma rondely se nacházejí východně obce na východním svahu terasy Mže, který je pokryt spraší, a na západním břehu Vočovského potoka. Systematickým výzkumem byla odkryta část sídliště (3 dlouhé kůlové domy) kultury s lineární keramikou a téměř celý rondel kultury s vypíchanou keramikou. Tvorbí ho soustava tří soustředných kruhových palisádových žlábků, z nichž prostřední je hlubší, a dvou nestejně zahloubených příkopů. Nebyl prozkoumán celý, protože východní část narušila regulace potoka a severovýchodní část patrně eroze na úpatí svahu. Poloměry kruhových součástí rondelu jsou postupně 8,5 m, 12 m, 14,5 m, 17,5 m a 23,5 m od ideálního středu. Průchod byl zachycen jen na severozápadní straně ve dvou vnějších příkopech a prostředním žlábkem palisády. Další dva palisádové žlábků neměly v těchto místech přerušení. Rovněž vnější příkopy nebyly v místě očekávaného jihozápadního průchodu přerušeny. Podle šikmého vrstvení výplně hlavního příkopu lze soudit, že na jeho vnější straně byl navršen val. Celý objekt není konstruován příliš pravidelně, a budí tudíž dojem nedohotovené stavby nebo stavby, která byla provedena podle předlohy, jejíž význam stavitelé příliš nepochopili. Druhý

rondel byl zjištěn leteckým průzkumem a sondován v roce 2004 M. Metličkou na temeni svahu západně od zkoumaného rondelu.

Lit.: *Pavlu 1986, 176; 1997; Pavlu, v tisku.*

60. ZDICE (okr. Beroun)

Pět sídelních areálů kultury s lineární a vypíchanou keramikou je rozloženo v okolí obce na dolním toku Stroupnického potoka vesměs na mírných svazích ve výšce 250–280 m n. m. V polohách jsou hnědé, popřípadě nivní půdy.

Lit.: *Maličský 1965; Zápotocká 1982; Stolz 2001.*

61. ŽALANY (okr. Teplice)

Sídelní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou jsou situovány na severovýchodním okraji obce. Jde o rovinnou sprašovou polohu po levé straně soutoku Podhorského a Lelovského potoka s osídlením neolitickým a halštatským. Záchranný výzkum odkryl jedinou bohatou jámu 2/1956 s keramikou typickou pro mladší stupeň vypíchané keramiky a 10 objektů s keramikou staršího stupně fáze IIa. Jako příměs bylo vytrženo 20 zlomků kultury s lineární keramikou nejstaršího stupně se žlábkovanou výzdobou.

Lit.: *Mašek – Zápotocká – Vencl – Slabina 1969, 723.*

62. ŽEBRÁK (okr. Beroun)

Tři sídelní areály kultury s lineární a vypíchanou keramikou se rozkládají v okolí obce na horním toku Stroupnického potoka, na mírných svazích ve výšce okolo 340 m n. m. V polohách převažují hnědé illimerizované půdy. Záchrannými akcemi je doložen celý průběh kultury s lineární keramikou a starší i mladší stupeň kultury s vypíchanou keramikou.

Lit.: *Benková – Prostředník – Stolz 1997; Stolz 2001.*

63. ŽIMUTICE (okr. České Budějovice)

Na levém břehu Židovy strouhy bylo zachyceno několik desítek zahloubených objektů a torza nejméně tří domů kultury s lineární keramikou. Jde o první sídliště svého druhu zkoumané v tomto regionu.

Lit.: *Beneš, A. 1970; Pavlu 2001.*

3 Chronologie

3.1 ABSOLUTNÍ CHRONOLOGIE

Datování celého období je založeno na kombinaci přesnějších, ale zatím ojedinělých dendrochronologických údajů a dnes již velmi početných, avšak zase méně přesných radiokarbonových dat spolu s relativní posloupností artefaktů i nemovitých památek z klíčových lokalit

(obr. 5). Dendrodata pocházejí ze stále početnějších nálezů studní s dřevěným ostěním: 5450 př. Kr. – Mohelnice (*Tichý 1998*), 5200 př. Kr. – Eythra 21 (u Drážďan), 5090 př. Kr. – Erkelenz (*Weiner 1998*), 5084 př. Kr. – Eythra 17 (*Stäuble – Campen 1999*, 103), popř. z výjimečně dochovaných dřevěných staveb v jižním Bavor-

Chronologie	sidelního areálu Bylany	kultury s lineární keramikou	kultury s vypíchanou keramikou	př. Kr.																																	
4000	rondely pohřebiště		Pha Steřešovice Horní Cetno	4000																																	
					fáze bylanského sídliště 1 až 25	Bylany VI	IVc? IVb IVa	V	Bylany																												
										intervaly bylanského areálu	Bylany V	IIIb IIIa	IVb 2	Praha-Sedlec																							
															Bylany IV	IIId	IVb 1	Loděnice																			
																			Bylany III	IIc	IVa 2	Miskovice															
																							Bylany II	IIb IIa	IVa 1	Mšeno											
																											Bylany I	I/II Ic Ib	III	Praha-Bubeneč							
																															stupně: nejstarší	Ia?	IIab	Hrbovice-Chabařovice			
																																			střední	I	„šarecký stupeň“ Praha-Šárka
Litice Nové Dvory																																					
	6000																																				

Obr. 5: Chronologické schéma českého neolitu. Sestavili I. Pavlů, M. Zápotocká.

sku a ve Švýcarsku. Radiokarbonových dat pro evropský neolit je dnes k dispozici několik tisíc (Breunig 1987), přesto však pro detailní synchronizaci různých oblastí jsou bez relativní chronologie archeologických nálezů obtížně použitelná. Časové rozpětí jednotlivých dat je obvykle dáno určitým statistickým rozpětím, které se ještě zvyšuje v současnosti nezbytnou kalibrací (Lennis – Stadler 1996).

Početná kalibrovaná radiokarbonová data evropské kultury s lineární keramikou ji jako celek kladou mezi roky 5600–5000/4950 př. Kr. Období kulturních skupin zdobených vpichy je sumarizovaně kladeno mezi léta 5000–4200 př. Kr. Pro období mladého neolitu ve střední Evropě je tak pomocí radiokarbonového datování vymezena doba trvání na ca 800 let (4. tisíciletí podle konvenčních, 5. tisíciletí podle kalibrovaných radiokarbonových dat). Data od nástupu vypíchané keramiky až po keramiku rössenskou se ovšem shlukují do ca 500 let (5100–4600 př. Kr.). Archeologicky prokázané vývojové stupně, starší a mladší, se v datech neodrážejí, podobně jako i v kultuře s lineární keramikou, zbytek připadá na období pozdně rössenských a pozdně lengyelských skupin (4600–4200 př. Kr.). Přitom během prvního období dochází k výrazným změnám výzdobných stylů, kdežto mladší období je nejen slabě zastoupeno nálezy, ale vzhledem k poměrně jednotné a málo zdobené keramice i obtížně podrobněji klasifikovatelné.

3.2 CHRONOLOGIE KULTURY S LINEÁRNÍ KERAMIKOU

Dosavadní chronologický systém českého neolitu, který je založen na určitých vývojových tendencích zdobené keramiky (obr. 6), především na technikách její výzdoby (Pavlů – Zápotocká 1979), se zatím osvědčuje jako dobrý základ relativní chronologie. Potvrzují to analýzy nově získaných nálezů i srovnatelné výsledky datování nálezů v jiných evropských oblastech. Přetrvávají však otázky metodické, protože dosavadní chronologická řada je postavena na sídlištních nálezech, jejichž kontexty nedávají z tohoto hlediska jednoznačně časově vymezené soubory. Hodnocení vývoje výzdobných technik je dáno jednoduchým kvantitativním vyjádřením poměrů jednotlivých variant výzdoby v těchto kontextech. S tím je spojena řada metodických problémů, které nebyly zatím dostatečně vyřešeny. Samotné kontexty byly ovlivněny zásadním způsobem postdepozitními procesy, které jejich obsah vícenásobně deformovaly. Ačkoliv se již objevily některé analýzy těchto procesů a byla hodnocena i struktura sídlištního odpadu (Rulř 1993), chronologické konsekvence ani jiná chronologie zatím vypracovány nebyly. Pro českou lineární keramiku není dostatek hrobových nálezů, které by mohly deformovaný sídelní odpad v této otázce nahradit.

Používané statistické metody jsou velmi jednoduché a statistické rozložení zkoumaných prvků není předem

pozdní stupeň „šárecký“	IVb							AL 30					EP 30		ZETA	ETA
	IVa							AL 30					EP 30		ZETA	ETA
mladší stupeň	IIIb			DELTA				AL 30					EP 30			
	IIIa		DE 30	DELTA	THETA	AL 12		AL 30	EPSILON				EP 30			
střední stupeň	IIId			DELTA	THETA	AL 12	AL 13		EPSILON			EP 20				
	IIc			DELTA		AL 12	AL 13		EPSILON			EP 20				
	IIab			DELTA		AL 12	AL 13		EPSILON			EP 20				
(„áčkový“) starý stupeň	I/II		DE 30	DELTA	THETA	AL 12	AL 13		EPSILON	EP 10						
	Ic	GAMA	DELTA	DELTA	THETA	AL 12	AL 13			EP 10						
	Ib	GAMA	DELTA	DELTA		AL 12										

Obr. 6: Kultura s lineární keramikou – výzdobné techniky jako chronologický znak. Podle I. Pavlů.

známo. Vychází se z toho, že vyhovuje implicitním předpokladům, jako je např. pravidelný lineární vývoj v čase (*Pavlů – Rulř – Zápotočká 1986*). Přitom spíše intuitivně lze tušit, že ne všechny předpoklady budou explicitně splněny. Neolitický ornament jako výsledek složitého společenského chování jednotlivců i celých komunit se zajisté nevyvíjel v čase a prostoru zcela jednoduchým způsobem. K tomu je nutno brát do úvahy symbolický charakter neolitické výzdoby od jejího počátku, který se zároveň mohl během času měnit. To však můžeme sledovat jen zcela výjimečně, například na kultovních předmětech, kterých se ale v českém prostředí nachází poměrně málo.

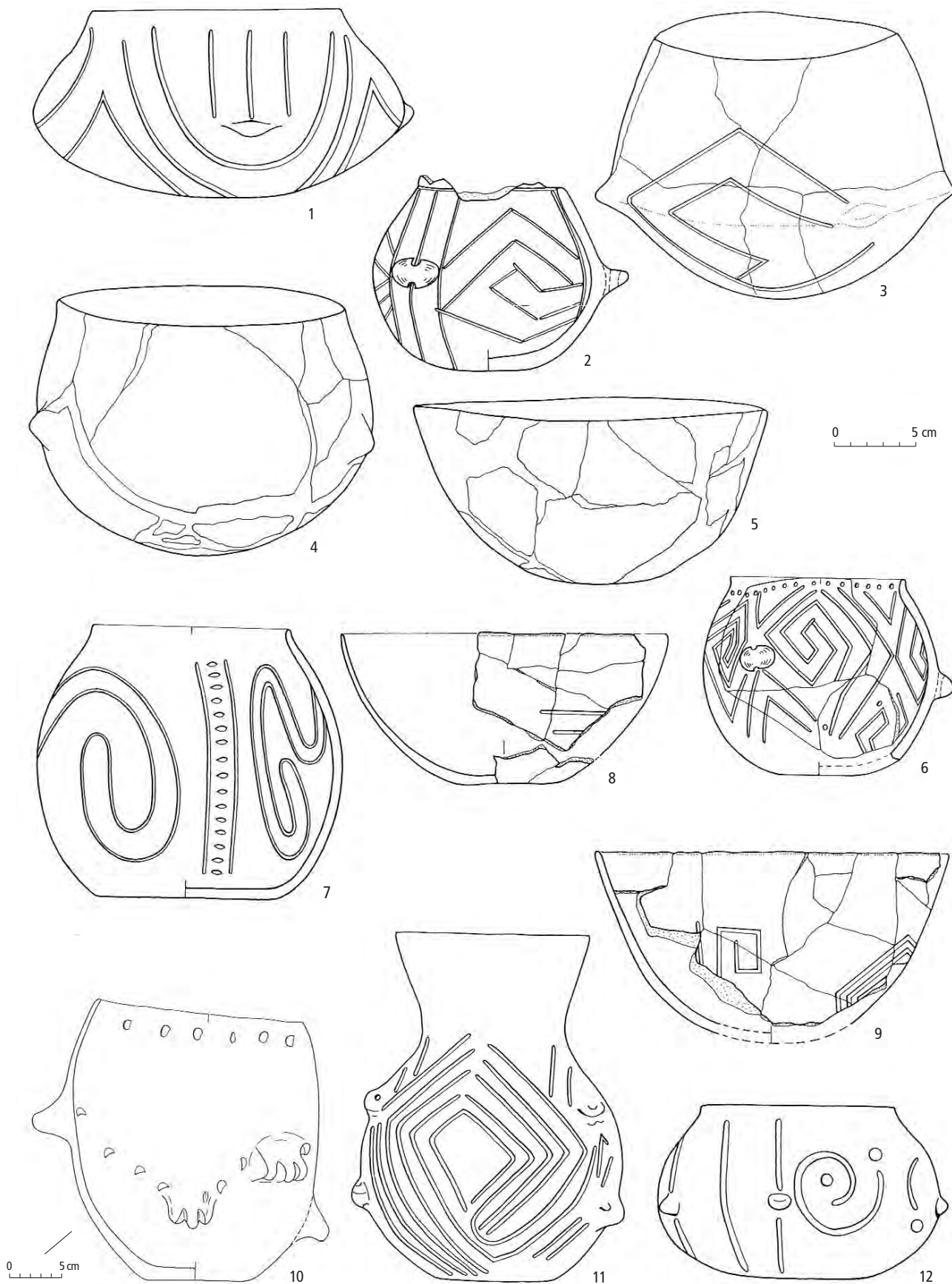
Pro chronologii lineární keramiky, přesněji techniky lineárního ornamentu, byly od počátku studia rozeznány některé vývojové tendence, které byly dále zpřesňovány. V Čechách platí rámcově následující trendy. Nejstarší žlábkovaná výzdoba (obr. 7), tj. linie zhruba širší než 3 mm provedená nějakým tupým rydlem, se postupně zaměňuje tence až jemně rytou linií. V klasickém středním stupni je rytou linií kreslena páska (obr. 8, 9), jen někdy bývá ještě vyplněna vpichy, takže nemusí být vždy na zlomcích rozlišena jako samostatná technika. Tato páska se postupně také zužuje. Někdy může být vyplněna třetí linií, později ale výjimečně i svazkem linií. Noty, tj. mělké důlky, které přerušují linie, jsou zpočátku větší (obr. 10) a postupem doby se zmenšují, nebo jsou prováděny různými technikami včetně vpichu nebo otisku nehtu. Jejich jednotkový počet na délku linie se během vývoje zvyšuje, až nakonec v posledním stupni vzniká samostatná řada vpichů bez linie (obr. 11). Je provedena ještě jednoduchým rydlem. Jako základní kritérium odlišení lineární a vypíchané výzdoby slouží potom objevení se dvojhrotého rydla, které začalo být všeobecně používáno během krátkého přechodného období, zároveň s měnícím se systémem ornamentů (*Zápotočká 2004*, 31).

Toto základní formálně typologické schéma nemusí být dodrženo jednotně v celé oblasti, což komplikuje především synchronizaci vzájemně vzdálených území. Především neplatí zcela bez výjimek a není vždy doložen předpokládaný trend. Jeho kvantifikace se může měnit i na jednotlivých sídlištích. Žlábkování je většinou od počátku doprovázeno jemnými liniemi nebo dalšími výjimečnými technikami, jako je vleštování vzorů do hlazeného povrchu (Holohlavy: *Pavlů – Vokolek 1996*) a kanelura z jemných žlábků (Nové Dvory: *Pavlů 2002a*). Tato technika patří k celoevropskému projevu lineární keramiky a tvoří základní charakteristiku pro oddělení nejstaršího stupně (obr. 7). Notová výzdoba se častěji objevuje ve východních Čechách, kde navazuje na bohatou variabilitu této techniky v moravských nálezích. V mladším stupni tam zcela převládla, naproti tomu v severozápadních Čechách se vyskytuje jen jako doplňková technika. Vyplňovaná páska

naopak není ve východních Čechách zcela chronologicky průkazná pro svůj poměrně nevýznamný výskyt. Zato v severozápadních Čechách její výskyt narůstá až do mladšího stupně a spojuje tuto oblast se středoněmeckým územím. V Čechách se až na výjimky, které nutno označit jako přímé importy, nevyskytnou některé techniky typické pro východnější oblasti. Chybí především výjimečně dlouhý zářez na liniích zvaný železovský vpich, který se objevuje v malém množství na střední Moravě. Výjimečné jsou pouze nálezy spojených not jako protoželezovská výzdobná technika (*Pavlů – Zápotočká 1979*, 295). V české lineární keramice se rovněž nevyskytne linie rytá vícehrotým nástrojem, která je typická pro oblasti dále na východ, kde je běžná v železovské skupině, bukovohorské kultuře i alföldské lineární keramice.

Na těchto vývojových tendencích je založena relativní časová posloupnost kultury s lineární keramikou (*Pavlů – Zápotočká 1979*). Chronologie ostatních kulturních prvků je od této řady odvozena a případně pokusy vypracovat chronologii keramických tvarů, kamenných nástrojů, (*Vencl 1960*) nebo dokonce nemovitých objektů (*Modderman 1986*) nedosahují její podrobnosti. Na druhé straně lze však na základě této chronologie sledovat detailnější změny například v konstrukcích domů. Koresponduje to s rozdílnou funkcí, případně funkčně chronologickou variabilitou různých druhů artefaktů. Příkladem mohou být tvary, jež se v lineární keramice omezují na tři základní kategorie, které představují misky, polokulovité nádoby a lahve. Jejich poměr se mění zřejmě jen pomalu, v rámci širších časových úseků, protože je funkčně vázán tradicí. Navíc jejich výskyt je v sídelním odpadu zkreslen. To je prokazatelné například u lahví, jejichž podíl v hrobech je podstatně vyšší než na sídlištích. Zlomky z těchto tvarů nelze vždy identifikovat, na rozdíl například od misek, jejichž množství bývá v sídlištních nálezích naopak přeceněno (*Pavlů 2000*, 105).

Relativní chronologii české lineární keramiky lze dnes již charakterizovat na různých prostorových úrovních. Nejnížší je chronologie jednotlivých sídlišť (*Pavlů 2000*, 264), následuje chronologie vyšších geografických celků (příl. 1a) a případně i chronologie celé polabské provincie (*Rulř 1997a*). Kromě prostorových rozdílů lze v chronologickém uspořádání nálezů rozlišovat ještě věcné úrovně podle toho, jak kvalitní nálezy máme pro jednotlivá území k dispozici. Nejpodrobnější chronologie pro jediné sídliště, doplněná nálezy z přílehlého mikroregionu, je zatím vypracována na základě výzkumu v Bylanech u Kutné Hory (*Pavlů – Rulř – Zápotočká 1986*). Metodicky je možno tuto chronologii považovat za jakousi výchozí hypotézu. Vzhledem k tomu, že byla vypracovávána v 60.–80. letech 20. století, nebyly při jejím vytváření plně vzaty do úvahy výše zmínované postdepoziční procesy. Kromě toho vychází

Obr. 7: Kultura s lineární keramikou – nejstarší stupeň I. 1 Hrbovice (okr. Ústí n. Labem); 2 Světec-Chotovněnka (okr. Teplice); 3 Rež (okr. Praha-východ); 4, 5 Turnov (okr. Turnov); 6, 7 Praha-Liboc; 8, 9, 10 Útušice (okr. Plzeň-jih); 11, 12 Bylany (okr. Kutná Hora). Podle *Olmerová – Pavlů 1991*; *Pleiner – Rybová 1978*; *Zápotocká 1998a*; archiv ARÚP Bylany; Západočeské muzeum Plzeň, nepublikováno; Muzeum Turnov, nepublikováno; podklady J. Prostředník.

z předpokladu, že nálezový kontext domů je dán obsahem odpadu, který se nachází v jejich bezprostřední blízkosti (Soudský 1966, 37). Oba tyto předpoklady bude nutno v budoucnu revidovat, což by mohlo vést až k jinému pojetí celé chronologie. Pokud však takový alternativní systém vznikne, bude jej vždy nutno přirovnávat k výchozí hypotéze. Proto přijímáme zatím používaný systém časového uspořádání keramické výzdoby ve smyslu výchozí hypotézy.

Kvantitativní vývoj technik lineárního ornamentu spolu s kontexty domů prozkoumanými v Bylanech dovoluje na tomto sídlišti rozlišit 25 sídlištních fází, o nichž předpokládáme, že pokrývají více méně souvisle celou vývojovou posloupnost (Pavlu – Rulř – Zápotocká 1986, Tab. 29). Trvání fází je odhadováno v průměru na 18–20 let (Pavlu 2000, 268), což dává výchozí rámec pro celý chronologický systém. Podrobná strukturální analýza keramiky ukázala, že obsah jednotlivých fází není co do kvality a množství jednotlivých keramických znaků, ale i různých artefaktů dochovaných v odpadu zcela rovnocenný a stejnoměrný (Rulř 1993). Proto byla vypracována ještě trendová chronologie sídliště, která rozlišuje šest nestejně dlouhých intervalů, během nichž kvantita a ukazatelé kvality artefaktů v Bylanech kolísaly (Pavlu 2000, 270). Z toho usuzujeme dále i na kolísání počtu obyvatel a celkovou historickou variabilitu osídlení včetně úspěšnosti v zajišťování obživy (Pavlu 2000, 274). Chronologie pulsujících trendů v kvalitativním vývoji artefaktů se již přibližuje poznání skutečné dynamiky na jednom sídlišti, které se jistě nevyvíjelo zcela rovnoměrně, jak předpokládaly dřívější schematizované systémy. Zatím však nejsou k dispozici srovnatelně prozkoumaná naleziště z jiných českých regionů. Proto teprve po zpracování nálezů z menších sídlišť bude možno dosavadní hypotézu opravit, popřípadě zpřesnit její platnost v jednotlivých regionech.

3.2.1 Nejstarší stupeň – fáze Ia až Ic

Nejstarší období je rozděleno na fáze Ia, b, c, které jsou charakterizovány měnícím se podílem žlábkované a středně silně ryté výzdoby. Nejstarší fáze Ia je pro českou oblast zatím jen předpokládána a měla by se vyznačovat minimálním výskytem zdobené keramiky. Technologicky a tvarově je příbuzná keramice z okruhu kultury Starčevo-Körös-Criř, která obsahuje navíc jistý podíl malované keramiky. Analogicky bychom očekávali, že i v lineární keramice se objeví malování, ale kromě málo průkazných náznaků ve formě barevné inkrustace linií (Březno) není malba doložena. Do etapy Ib (obr. 7) lze řadit sídliště jako jsou Holohlavy, Nové Dvory, Praha-Liboc, Litice nebo Louny-ovčín (Pavlu – Zápotocká 1979). V té době by měly být ještě běžné misky na duté nožce. V české oblasti se však zatím ne-

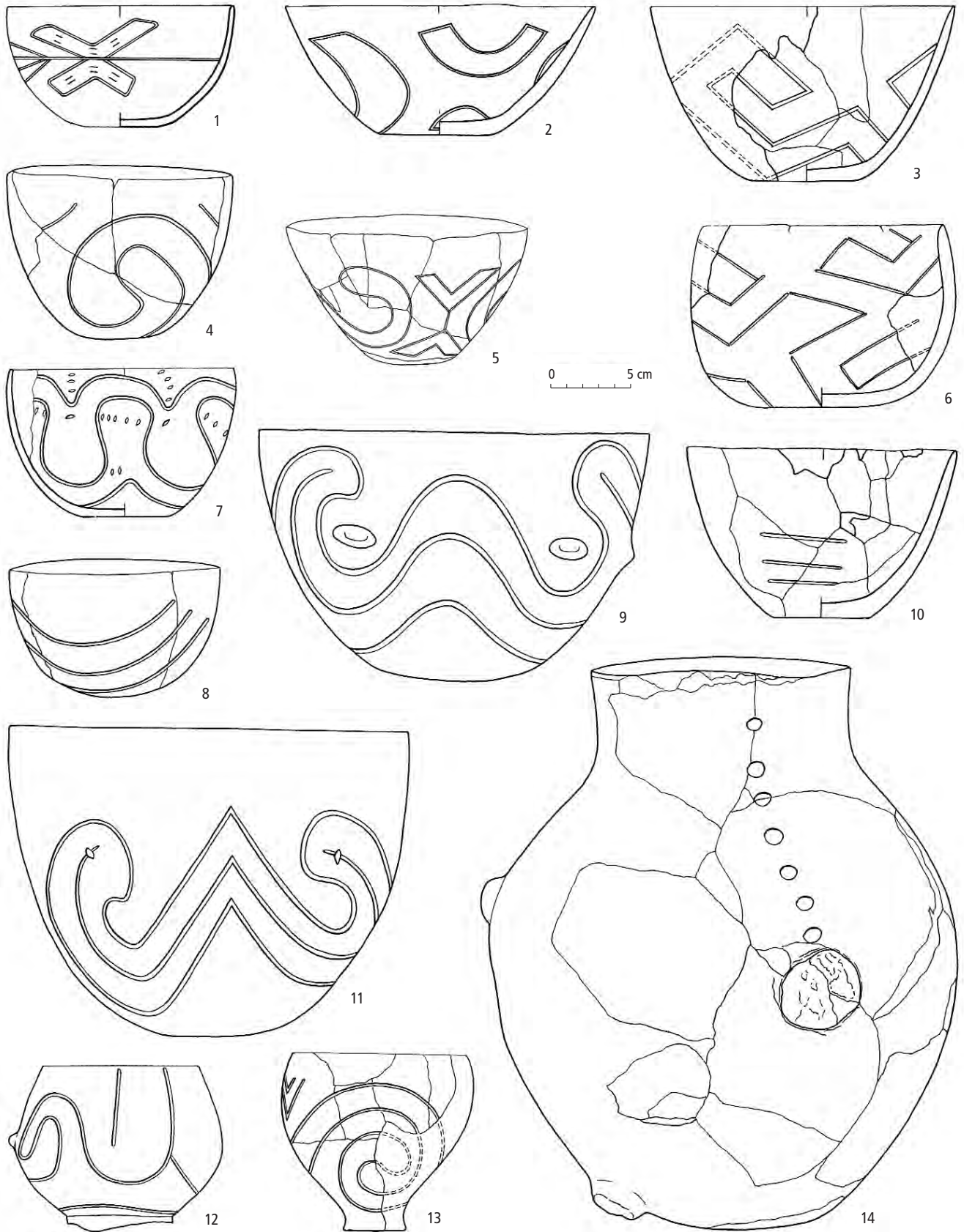
vyskytla miska se zalomenou maximální výdutí, která je typická pro Podunají (Cladders 2001, 111). Ornamenty jsou jednotlivě odděleny, není ještě vyvinut doplňkový ornament. V etapě Ic začíná souvislé osídlení v Bylanech a na dalších lokalitách. Začíná se objevovat oběžný styl výzdoby, kdy jsou jednotlivé motivy souvisle spojovány, podobně jako dnes psané písmo (obr. 7: 1, 2, 6).

3.2.2 Nejstarší stupeň – fáze I/II

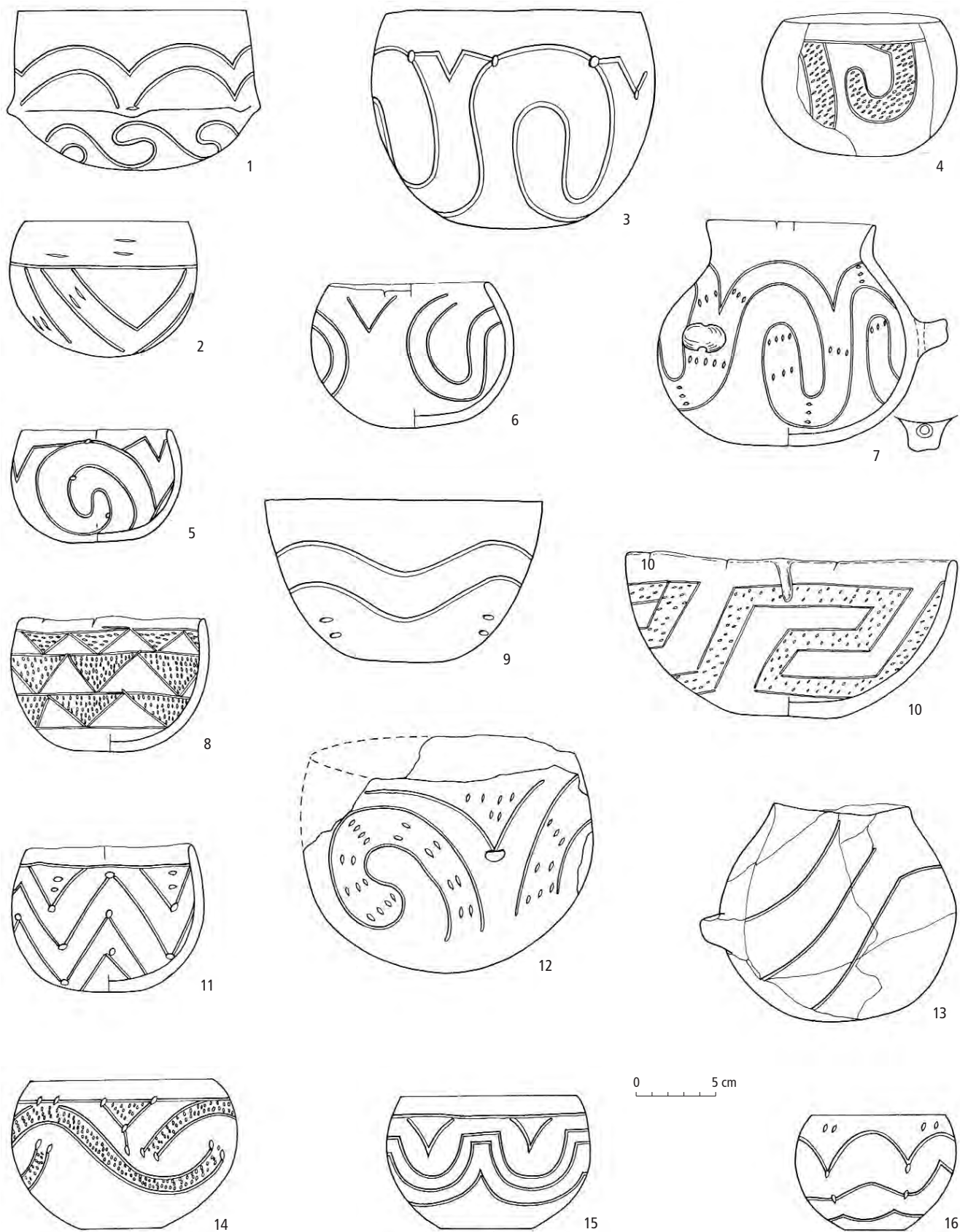
Krátké přechodné období spojuje nejstarší a klasické střední období kultury s lineární keramikou. Řada lokalit je nyní opuštěna nebo je obytný areál posunut jako v Bylanech, kde jsou nové domy stavěny v místě ca 300 m vzdáleném. Pro toto období je charakteristický počátek stylu označovaného v Čechách jako „áčkový“ podle specifických forem spirál známých na hlubokých miskách z Prahy-Veleslavína (Soudský 1954) (obr. 8: 8, 9, 11). Na západní hranici došlo k vývoji flombornského stylu, který je spojován s výrazným posunem celé sídelní oikumeny ze středního Porýní až na hranice Holandska (Dohrn-Ihmig 1974). V jiných oblastech, zejména v Podunají, včetně Moravy, je přechod mezi starším a středním stupněm téměř nezatelný.

3.2.3 Střední stupeň – fáze IIa až IIc

Toto období představuje klasickou kulturu s lineární keramikou v Čechách, charakterizovanou širokou, středně rytou páskou, často, a především ve středoevropské oblasti, vyplňovanou vpichy (obr. 9: 4, 8, 10, 12, 14). Nabízí se hypotéza, že takováto výzdoba mohla být v principu jen podkladem pro nějakou barevnou přemalbu provedenou po vypálení keramiky, avšak bezpečnější doklady zatím chybí. Převažuje oběžný styl výzdobných motivů, mezi nimiž se ve vyrovnaném poměru vyskytuje spirála (obr. 9: 3, 5, 12) a klikatka (obr. 9: 2, 11). Rozvíjejí se doplňkové ornamenty pod okrajem, někdy vymezeným ještě oběžnou linkou (obr. 9: 11, 14, 15). Jako doplňky se objevují některé motivy dříve vystupující v hlavním ornamentu, zejména různé formy trojúhelníků nebo obloučků. Notová výzdoba je ještě prováděna formou not řídce řazených na linie (obr. 9: 5, 11, 14, 16), které jsou postupně nahrazovány středně hustě řazenými notami. Jednotlivé etapy jsou alespoň ve středních Čechách charakterizovány narůstajícím a poté klesajícím podílem vyplňované pásky, která ještě v etapě IIc tvoří významný podíl, přestože již notová výzdoba převažuje nad prostou rytou linií. Tato etapa byla vydělena až při poslední revizi bylanské posloupnosti domů. Tvary klasického období jsou především polokulovité a převažují nad miskami a lahvemi.

Obr. 8: Kultura s lineární keramikou – střední stupeň I/II–IIa. 1 Most (okr. Most), bez měřítka; 2 Sobín (okr. Praha 5); 3, 10 Bylany (okr. Kutná Hora); 4, 5, 14 Březno (okr. Louny); 6, 11 Praha-Bubeneč; 7 Praha-Dejvice; 8 Praha-Veleslavín; 9 Třebusice (okr. Kladno); 12 Libáň (okr. Jičín); 13 Ratboř (okr. Kolín). Podle Čtverák – Rulf 1980; Koutecký 1969, upraveno; Pavlů – Zápotocká – Soudský 1987; Pleiner – Rybová 1978; Pleinerová – Pavlů 1979, upraveno; Soudský 1954; Stocký 1926, upraveno; Zápotocká 1998a; archiv ARÚP Bylany.

Obř. 9: Kultura s lineární keramikou – střední stupeň IIb–IIc. 1 Prosmky (okr. Litoměřice); 2 Březno (okr. Louny); 3 Velká Černoc (okr. Louny); 4 Libkovic (okr. Most); 5 Chlumín (okr. Mělník); 6 Chotěbudice (okr. Louny); 7 Lhotka n. Labem (okr. Litoměřice); 8 Buštěhrad (okr. Kladno); 9 Klobuky (okr. Kladno); 10, 11 Praha-Bubeneč; 12 Praha-Podbaba; 13 Chudonice (okr. Hradec Králové); 14 Jaroměř (okr. Náchod); 15, 16 Úřetice (okr. Chrudim). Podle Pleiner – Rybová 1978; Pleinerová – Pavlů 1979, upraveno; Rada 1981; Pič 1899, upraveno; Stocký 1926; Vokolek 1993; Zápotocká 1998a.

3.2.4 Mladší stupeň – fáze IIIa až IIIb

Ve východních a středních Čechách se projevuje výrazné období notové výzdoby, v severozápadních Čechách období maximálního nárůstu vyplňované pásky, která se ale zužuje a byla zčásti nahrazena úzkou páskou s jednotlivými vpichy nebo příčkami, kterou nazýváme žebříčkem (obr. 10: 2, 7). V tomto období byly zřejmě zčásti obsazeny jižní Čechy, jak usuzujeme podle naleziště Žimutice u Týna nad Vltavou (Pavlů 2001), a proto můžeme hovořit o analogické formě vnitřní kolonizace. Notová výzdoba se vyznačuje postupným zahušťováním not na linii (obr. 10: 6, 8, 10–12, 15, 16). Prostá rytá linie jako samostatná technika prakticky mizí, je klasifikována zpravidla jen na malých zlomcích. Došlo k určité renesanci trojlinkové pásky v úzké formě, která patrně přetrvávala v ornamentice moravské lineární keramiky. Ornamenty provedené touto technikou se však liší stylisticky od podobných, které byly známy ve starším „áčkovém“ období IIa. Sem by bylo možno řadit i miskou z nejnižší vrstvy stratigrafie v jeskyni u Srbska (Soudek 1954, 80). Mezi tvary se celkově zvýšil podíl misek. Polokulovité nádoby dále převažují a objevují se nádoby s mírně esovitě prohnutým okrajem. Řada vpichů nebo důlků pod okrajem, která je typická pro západní Porýnskou oblast (Stehli 1994), se v Čechách vyskytuje zcela výjimečně. Linie pod okrajem (obr. 10: 11, 12, 14–16) jsou časté, ale jejich zásadní chronologický význam se nepotvrdil. Spíše mohou mít nějaký samostatný společenský smysl v kombinaci s doplňkovými vzory. Pro českou oblast je typické, že technika provedení hlavního i doplňkového ornamentu a doplňkových linií pod okrajem je shodná. V sousedních oblastech na Moravě i v Německu obvykle hlavní ornament zachovává konzervativnější výzdobnou techniku.

3.2.5 Pozdní stupeň – fáze IVa, IVb

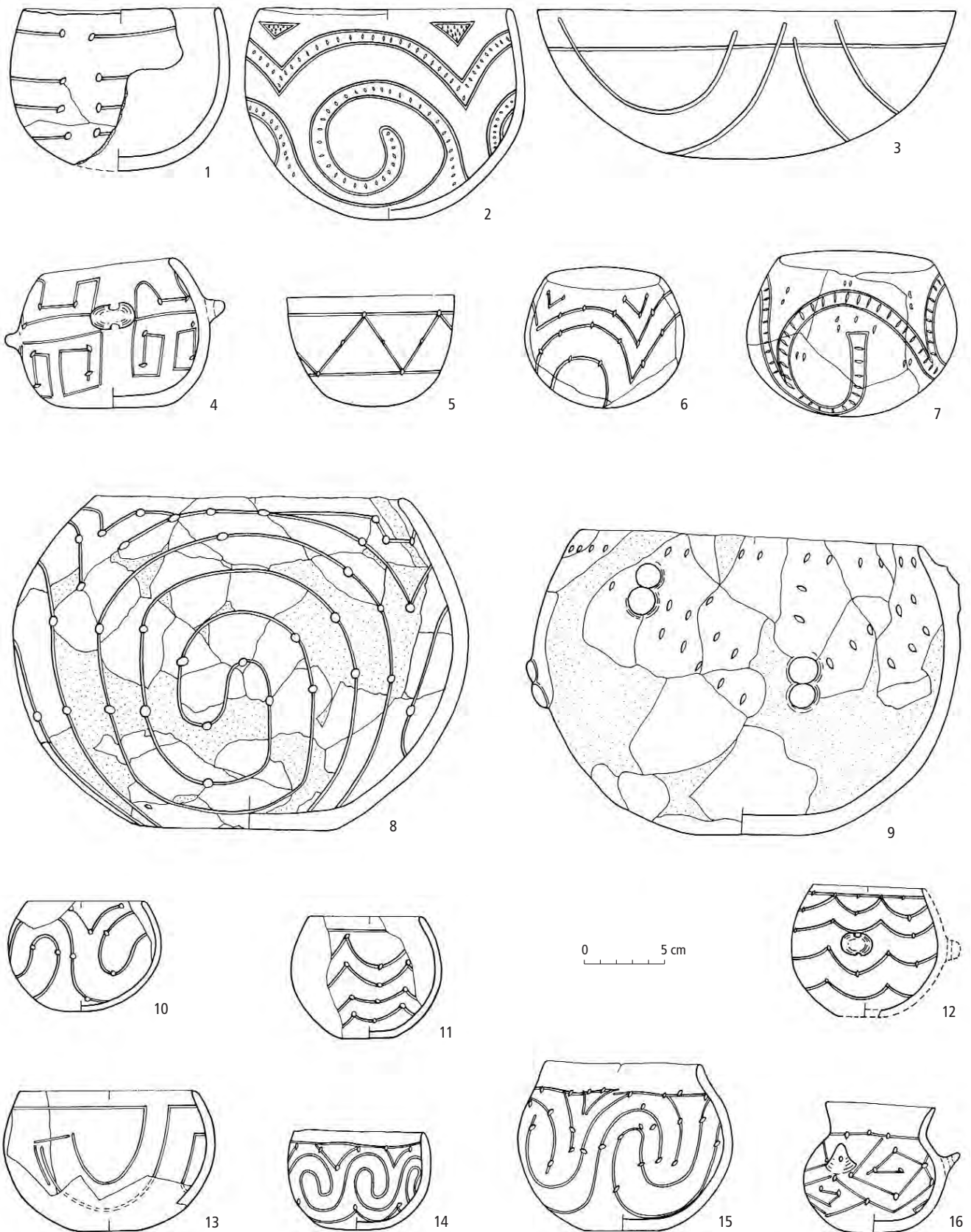
Poslední stupeň je také nazýván šarecký podle nádoby typického hruškovitého tvaru (obr. 11: 1, 7, 9) s vypíchanou výzdobou, které se jako nápadně nový tvar objevily na nalezišti v Praze-Šárce (Jíra 1910). Známé jsou zejména z východních Čech (Úhřetice: Vencl 1961), ale hojně jsou i v ostatních oblastech, ve středních a hlavně v severozápadních Čechách (Malá Černoc: Vencl 1961; Hrbovice-Chabařovice: Zápotocká – Muška 2007). Nemusí to však být ve všech rovnoměrně. V jižních Čechách šarecký typ není znám, jako by kolonizace v mladším stupni neuspěla a osídlení bylo na čas přerušeno (Radčice: Michálek – Pavlů – Vencl – Zápotocká 2000). Plzeňsko, přestože geograficky tvoří ucelený region, se vyvíjí v návaznosti na středočeské oblasti spíše než na severočeské. Udrží si také silné kontakty s Bavorskem, patrně především ve složení kamenných surovin (Křimice: Pavlů 2004a). Na většině území převažuje výzdoba not umístěných blízko sebe

nad technikou hustě přesekávané linie (obr. 11: 6, 8, 12–15). Reliéfní výzdoba známá z předcházejícího období je běžná, ale nevytváří složitější ornamenty jako v sousední polabské oblasti (Rulř 1997a, 290). Polokulovité tvary s esovitě prohnutým okrajem jsou běžné. Výzdobné motivy se na stěnách nádob výrazně zahušťují a pokrývají souvisle celý povrch. Výjimkou není přemalba organickou barvou (obr. 11: 9) v jiných motivech nebo jiné zvláštní techniky, jako jsou nalepované organické materiály. Výzdobná technika šareckého typu však postupně převládá nad notovou výzdobou jen v některých regionech a jako typologický přechod k vypíchané keramice je hlavním dokladem kulturní změny.

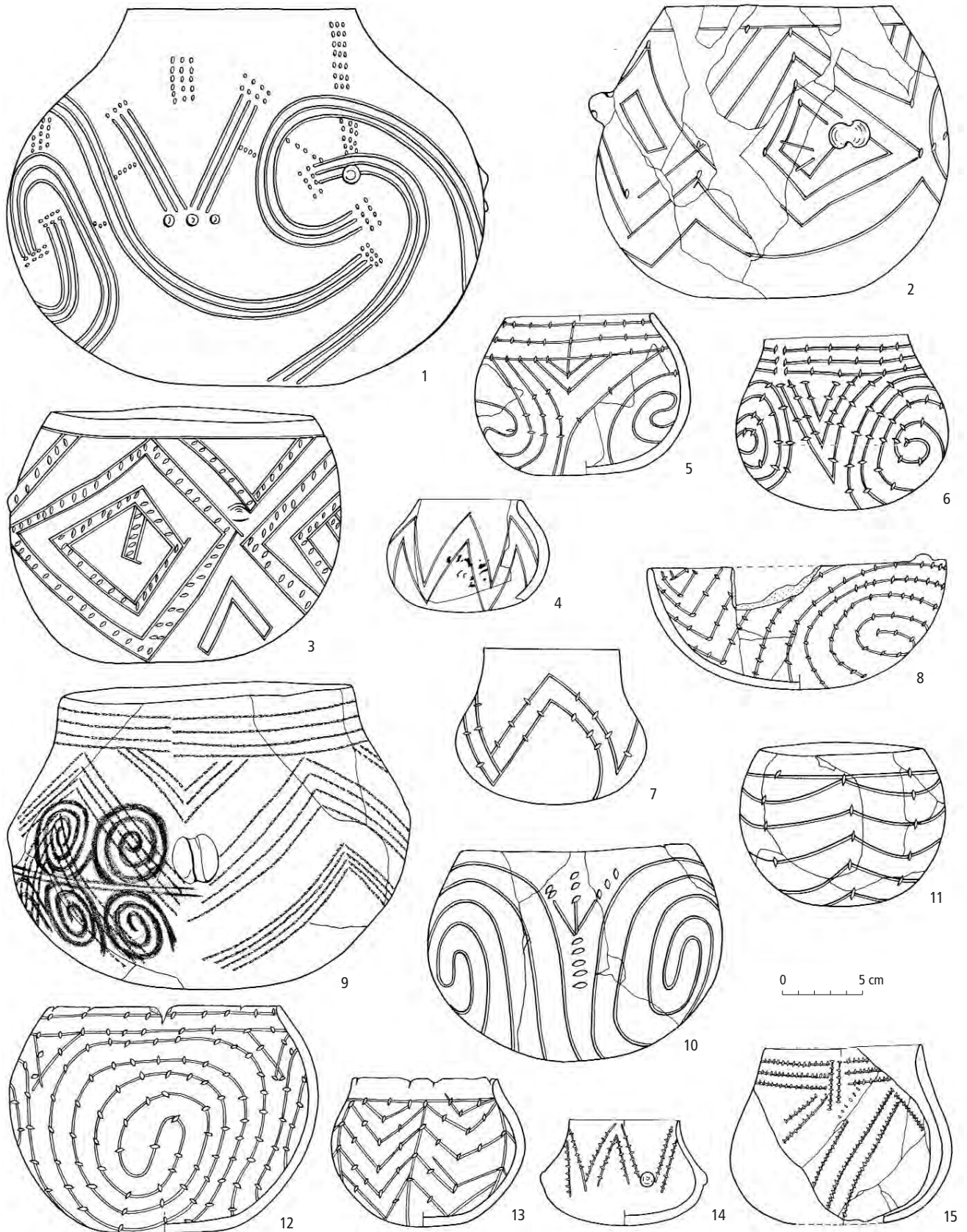
3.3 CHRONOLOGIE KULTURY S VYPÍCHANOU KERAMIKOU

V mladším neolitu – v době existence kultury s vypíchanou keramikou – je výchozí situace pro vypracování jednotlivých stupňů a fází i stanovení jejich chronologické následnosti odlišná od předchozího období. I když v Čechách bylo již prozkoumáno více sídelních areálů s vypíchanou keramikou (Plotiště n. L.: Vokolek – Zápotocká 1997; Hrbovice-Chabařovice: Neustupný – Vencl – Kruta 1966; Zápotocká – Muška 2007; Hrdlovka: Beneš 1995; Mšeno: Lička 1993), není dosud ani jediný kompletně zpracován, takže není možné vypracovat časovou posloupnost vypíchané keramiky jen na základě sídlištního materiálu.

Výhodou v tomto období je naopak existence řady pohřebišť, menších skupin i jednotlivých hrobů (Zápotocká 1998a). Přídavky vložené do hrobů jsou hodnoceny jako nejspolehlivější doklad současnosti, neboť jde o nálezové celky nejlépe odpovídající klasické definici O. Montelia (srov. Vencl 2001, 600). Předpokládá se, že všechny předměty byly přiloženy k pohřbu najednou, a že tudíž byly v užívání ve stejném časovém horizontu. Týká se to hlavně keramiky, která pro svou křehkost jistě nemohla být v provozu po několik desetiletí (někdy dokonce byla vyráběna i speciálně při příležitosti pohřbu), naopak se to přirozeně netýká kamenných nástrojů, které se mohly dědit z generace na generaci. Známe ovšem i případy (obr. 46, 51), kdy byly do dvou různých hrobů přidány čepelky čerstvě odbité z jednoho jádra (Plotiště n. Labemhrob 57 a 58, Miskovice hrob 81 a 82). Všechna prozatím zkoumaná pohřebišť byla užívána poměrně krátce, po dobu jednoho stupně, či dokonce jedné fáze. Praha-Bubeneč (obr. 46) je představitelem staršího stupně fáze II (Horáková-Jansová 1931; 1938). Rozbor miskovického pohřebišť ukázal, že kostrové hroby jsou zde starší než žárové, čímž jsme získali sekvenci vývoje mladší fáze IVa, hroby z Prahy-Sedlce poskytly keramiku z konce fáze IVb, vývoj od fáze III až po fázi V lze pozorovat na lokalitě Plotiště n. Labem (Zápotocká 1998a, 44, 80, 216).

Obr. 10: Kultura s lineární keramikou – mladší stupeň IIIa–IIIb. 1, 2 Chotěbudice (okr. Louny), 1 bez měřítka; 3 Saky (okr. Kladno); 4 Chlumín (okr. Mělník); 5 Statenice (okr. Praha-západ), bez měřítka; 6, 7 Tetín (okr. Beroun); 8, 9 Bylany (okr. Kutná Hora), obj. 94; 10, 11, 12 Močovice (okr. Kutná Hora); 13 Žhery (okr. Kolín); 14, 16 Úhřetice (okr. Chrudim); 15 Semonice (okr. Náchod). Podle Pavlů 1998a; Pavlů – Rulf 1996; Pavlů – Zápotocká 1983; Pleiner – Rybová 1978; Rada 1981; Soudský 1954; Stocký 1915; Zápotocká 1998a.

Obr. 11: Kultura s lineární keramikou – pozdní stupeň IVa–IVb. 1 Chabařovice (okr. Ústí n. Labem); 2, 3 Most (okr. Most); 4, 5, 8 Buštěhrad (okr. Kladno); 6 Srbsko (okr. Beroun); 7 Malá Černoc (okr. Louny); 9, 10 Praha-Jenežálka; 11 Praha-Bubeneč; 12, 13 Semonice (okr. Náchod); 14 Třebovle (okr. Kolín); 15 Úhřetice (okr. Chrudim). Podle Pleiner – Rybová 1978; Pavlů – Rulf 1996; Rulf – Velimský 1993; Soudský 1954; Stocký 1926, upraveno; Vencl 1961; 1963; Zápotocká 1998a.

Další základ, ze kterého vycházíme, jsou soubory, v nichž se nacházejí artefakty importované z prostředí okolních současných kultur či kulturních skupin (obr. 17). Hrobové celky s keramikou II. fáze kultury s vypíchanou keramikou z Vikletic (okr. Chomutov) přispěly k poznání kontaktů s Porýním a posloužily zároveň k pokusu o širší synchronizaci neolitického vývoje ve střední Evropě (*Zápotocká 1986*). Na základě obsahu hrobu z Prahy-Dejvic byl řešen vztah k lužianské skupině lengyelské kultury na Slovensku (*Zápotocká 1967; Bareš – Lička 1976*). Synchronizace fáze III kultury s vypíchanou keramikou = lengyelská keramika Ia (Lužianky) se stala východiskem pro stanovení relací celého vývoje vypíchané keramiky ke kultuře lengyelské. V souborech mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou se poměrně často nacházejí zlomky importovaných polychromně malovaných pohárků kultury s moravskou malovanou keramikou, ve fázi V pak bíle malované nádoby kultury s moravskou malovanou keramikou stupně II (*Vávra 1994*). Obsah dvou nesoučasných jam z Chráštan, okr. Rakovník (*Zápotocká 1993*) pomohl synchronizovat jednotlivé fáze mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou se skupinami grossgartašskou a rössenskou v Porýní a oberlauterbašskou v Bavorsku. Nález z Chrudimi vedl ke zkoumání vztahu k východní větvi kultury s vypíchanou keramikou, ke skupinám Samborzec-Opatów a Malice v Malopolsku i k nálezům vypíchané keramiky ve východoslovenské nížině (*Zápotocká 2004a*).

Posledním zdrojem pro stanovení chronologické posloupnosti jsou obsahy sídlištních jam, se kterými je ale nutno pracovat s určitou obezřetností, neboť již během jejich zaplňování nebo i později mohlo dojít ke kontaminaci nesoučasným osídlením, zvláště na polykulturních lokalitách. Přesto lze najít takové soubory, které svým složením odpovídají hrobovým celkům, ale typová variabilita i motivy výzdoby jsou v nich ještě rozmanitější (Litoměřice: *Zápotocká-Steklá 1964a*; Loděnice: *Zápotocká 2001a; 2004b; Benková 2001*; Mšeno: *Lička 1993*; Žalany: *Mašek – Zápotocká – Vencl – Slabina 1969*).

Jako celek dělíme kulturu s vypíchanou keramikou do dvou výrazně se lišících stupňů: staršího, vyvíjejícího se z keramiky lineární, a mladšího, ovlivněného sousedním lengyelským okruhem, v Čechách speciálně kulturou s moravskou malovanou keramikou. V rámci těchto stupňů pak odlišujeme kratší vývojové fáze a subfáze, plynule na sebe navazující (obr. 5).

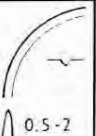

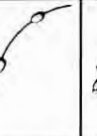

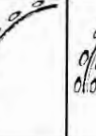

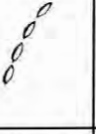

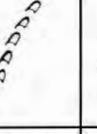

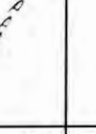
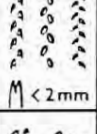
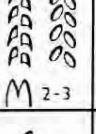
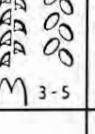
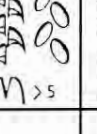
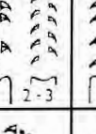

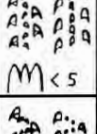
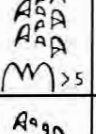
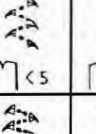
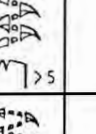
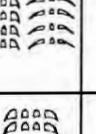
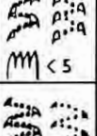
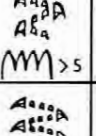
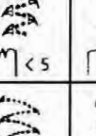
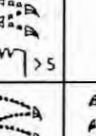

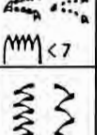
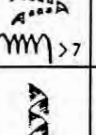
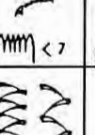
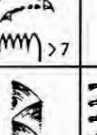

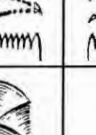
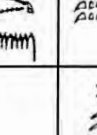
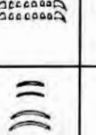
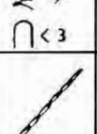
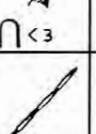
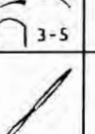

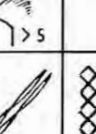
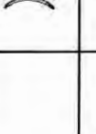

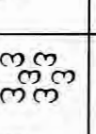
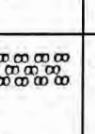
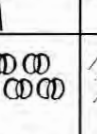

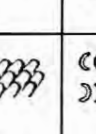
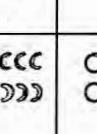
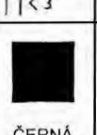
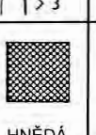
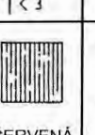
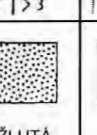
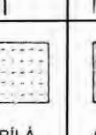
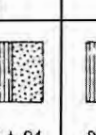
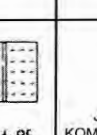
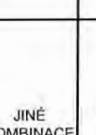

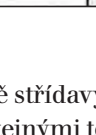
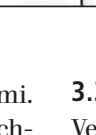

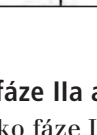
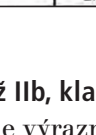
3.3.1 Starší stupeň – fáze I, přechodná mezi keramikou lineární a vypíchanou

V závěru vývoje kultury s lineární keramikou pozorujeme na celém území jejího rozšíření nástup nového výzdobného stylu – ornamentace nádob pomocí vpichů (obr. 12, 35). Šlo o proces postupně se šířící, ale tak

razantní, že původní výzdoba rytými liniemi v krátkém čase téměř na celém území vymizela. Za zásadní pro příbuznost a následnost obou kultur považujeme to, že všechny aspekty hospodářského života společnosti pokračují beze změn (způsob hospodaření, struktura domů a sídel, tvary keramiky i kamenných nástrojů), nebo jsou změny tak nevýrazné, že je za dnešního stavu nálezů nedokážeme vystihnout. Všechny změny pozorujeme spíše v duchovní a rituální sféře, jako je nový výzdobný styl (výzdobná technika dvojpichy, naprosté vymizení kurvilineárních motivů), hojnější užití nových symbolů na nádobách (orantů – obr. 36: 4), nový pohřební ritus – kremace zemřelých. Nástup nové kultury provázají takové projevy jako opevňování osad a doklady násilných střetů, že se uvažuje o velké krizi lineární společnosti (*Farruggia 2002, 46*). Prozatím se nepodařilo identifikovat žádné vnější vlivy ani ohrožení, které by k této krizi či ideové změně vedly. Můžeme se jen domýšlet, že se jednalo o hlubší společenské změny tradičního chování, které v některých oblastech probíhaly poklidně, jinde se prosazovaly i s použitím násilí. Podle H. Spatze nelze vyloučit ani působení určité náboženské skupiny – sekty (*2002, 2003*). Každopádně změna stylu proběhla podle všech indicií i podle překrývajících se dat ¹⁴C na celém území původní kultury s lineární keramikou velmi rychle a dokončena byla patrně během jednoho, maximálně dvou století kolem přelomu 6. a 5. tisíciletí př. Kr.

Počátek této změny – vznik vypíchané keramiky z šáreckého stupně keramiky lineární – je prozatím nejlépe doložitelný v severočeském Polabí (příl. 1b – A). Přechodnou fázi I jsme dosud definovali podle nálezo- vých souborů, v nichž se v rámci keramiky se šáreckou výzdobou objevily jednotlivé zlomky zdobené dvojpichy (*Zápotocká 1970, 5; 1983, 28*). Objekty z výzkumu J. Mušky (*Zápotocká – Muška 2007*) v Hrbovicích-Chabařovicích (obr. 13), zvláště obsah bohatého síla č. 31, ukazují situaci v novém světle. Vedle zbytků výzdoby prostými rytými liniemi a přesekávanými linkami (ca 10 %), vyššího podílu šárecké výzdoby řadami jednotlivých vpichů (ca 25 %) – obě techniky prováděny nástrojem s jedním hrotem (obr. 13: 1, 2) – je na většině nádob už použit nástroj se dvěma hroty. Část keramiky je zdobena vývojově staršími paralelními dvojpichy (do 10 %), používanými jako hlavní výzdobná technika pouze v této fázi (obr. 13: 3, 4). Hlavní složku pak tvoří tvary zdobené střídavými dvojpichy převážně sestavenými do vícenásobně nad sebou uspořádaných krokvic – jako nový výzdobný styl typický pro celý následný vývoj (obr. 13: 5, 7, 9–11). Tvarově se tato fáze téměř neliší od pozdní keramiky lineární. Ojedinele se objevují ještě uzavřené bombovité tvary zdobené všemi čtyřmi technikami, typické jsou šárecké esovitě profilované nádoby s nízkou výduť a široké hruškovité tvary, oboje již zdobené jen vpichy (obr. 13: 2, 3, 6–11), a to

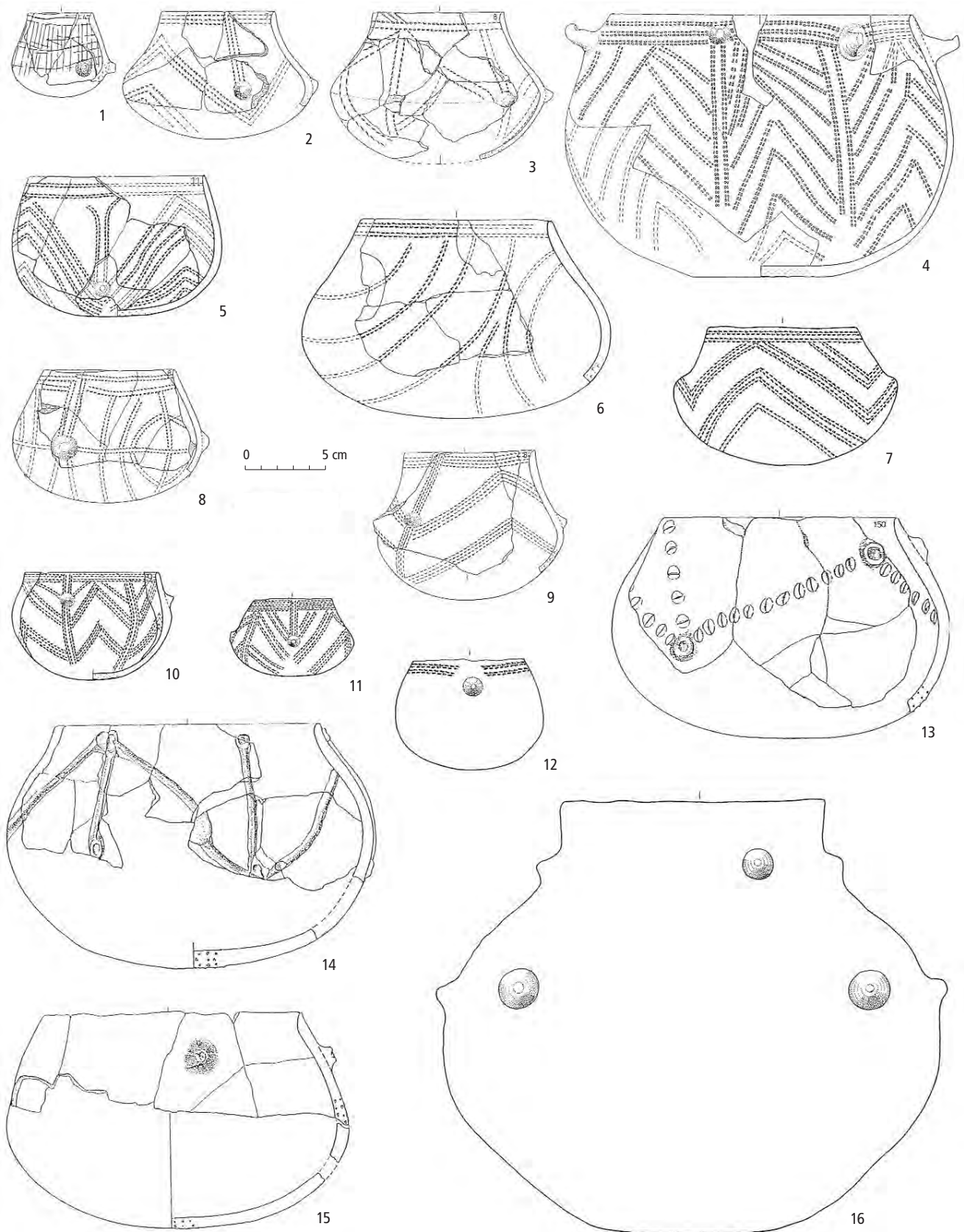
Obr. 12: Kultura s vypíchanou keramikou – výzdobné techniky. Podle M. Zápotocké.

	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8	.9
0.									kombinace 00 + 10
1.									10 + 20
2.									20 + 30-90
3.									30 + 40-90
4.									40 + 50-90
5.									50 + 60-90
6.									60 + 70-90
7.									70 + 80-90
8.									80 + 90
9.								JINÉ KOMBINACE BAREV	90 + 00-10

jak jednotlivými, tak i paralelními a hlavně střídavými. Mělké i polokulovité misky jsou zdobeny stejnými technikami. Zásobní a užitková keramika, převážně ještě bombovitých tvarů a částečně již esovitě profilovaná, je zdobena bohatými plastickými ornamenty (obr. 13: 14), nehtováním (obr. 13: 13) a knoflíkovitými i okrouhlými pupky (obr. 13: 12, 15, 16). Tato fáze je prozatím v tak výrazné formě doložena jen na omezeném území v severních a severozápadních Čechách.

3.3.2 Starší stupeň – fáze IIa až IIb, klasická

Ve stejném regionu jako fáze I je výrazně zastoupena také subfáze IIa, která se odtud již jako naprosto jednotný hotový styl bez reminiscencí lineární výzdoby (až na antropomorfní motivy na vnitřní straně misek) šíří oběma směry po Labi: na sever do saského Polabí, jak ukazují nové odkryvy v okolí Dráždan (*Pratsch 1999; Stäuble – Campen 1999*), kde je ojediněle zachycen i paralelní dvojvých, a na jih na Litoměřicko

Obr. 13: Kultura s vypichanou keramikou – starší stupeň, I. přechodná fáze z kultury s keramikou lineární do vypichané. Hrbovice-Chabařovice (okr. Ústí n. Labem), 1–4, 6–16 obj. 31; 5 obj. 89. Podle Zápotocká – Muška 2007. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostríva ve výplni profilů viz Zápotocká 1998a, 172.

(sídlíšní objekty v Litoměřicích, Žalanech, hrob v Teplících-Proseticích), odtud po Ohři do zbývajících severozápadních Čech (hrobová keramika z Hořoviček) a směrem k jihu po Vltavě do Pražské kotliny (příl. 1b – B). Zde je doložena žárovým pohřebištěm v Praze-Bubenči a dalšími hroby (Pleinerová – Zápotocká 2004) i řadou současných sídlíšť. Jmenované širší území se za dnešního nálezového stavu rýsuje jako centrum na bázi lineární keramiky nově se konstituující kultury s vypíchanou keramikou.

Ve starším stupni vypíchané keramiky se nadále udržují tři původní tvary: šárecká bomba (obr. 14: 2, 3, 5), vyvíjející se v hruškovitou nádobu (obr. 14: 6–8), polokulovité misky (obr. 14: 11, 14) a hrubé kulovité nádoby (obr. 14: 15, 16), všechny tři tvary s oblým dnem. Výzdoba ještě šáreckých, ale hlavně již širokých hruškovitých nádob je prováděna téměř stoprocentně pásy z řad střídavých dvojvpichů. Oběžný pás pod okrajem (obr. 14: 1–11) je pravidlem, hlavní motiv se skládá ze tří nebo šesti oběžných, několikanásobně nad sebou umístěných krokvic, přerušovaných svislým dělicím ornamentem (obr. 14: 1–10). Podobně jsou zdobeny i polokulovité mísy (obr. 14: 11). Zásobní tvary polokulovité nebo s lehce vytaženými stěnami již nejsou zdobeny plastickými ornamenty, jen nehtování (obr. 14: 13) a třemi nebo šesti pupky střídavě umístěnými pod okrajem a na výduti (obr. 14: 15, 16).

Teprve v dalším stadiu subfáze IIb se nový styl šíří do jihozápadních Čech na Plzeňsko, kde je prozatím doložen jen jednotlivými nálezy, a odtud přechody přes Český les až do Dolního Bavorska (Zápotocká 2005). Zde se podařilo prozkoumat větší část sídelního areálu i s dlouhými kúlovými domy (Straubing-Lerchenhaid: Riedhammer 1994). Jako typický soubor subfáze IIb lze uvést nálezy z Litoměřic-Želetic (Zápotocká 1964a). Prozatím nejsme schopni celou klasickou fází doložit většími soubory, ať sídlíšními či hrobovými, východně od Pražské kotliny. Subfáze IIb je pokračováním předchozí, nevyskytují se již šárecké tvary, hruškovité tvary se protahují do výšky, mísy jsou i nadále polokulovité, v užitkové keramice mizí bombovité nádoby, typické jsou hruškovité tvary a objevují se první kotle, všechny tvary stále s oblými dny. Výzdoba je nadále prováděna převážně střídavými dvojvpichy, udržují se pásy pod okrajem, vedle krokvic řazených několikanásobně nad sebe se vyskytují i jednoduché (obr. 14: 9). Krokvice jsou dosud ve většině případů přerušované dělicími pásy a často jsou kombinovány s doplňkovými motivy.

V této době pozorujeme obdobný proces i v západní oblasti – v Porýní. Zde se na základě domácí pozdní lineární keramiky vyvíjí sesterská skupina zdobená převážně vpichy – skupina hinkelsteinská, ve které se déle udržuje i rytá ornamentace. Je vysoce pravděpodobné, jak dokládají obsahy hrobů z oblasti Wormsu, že zdejší proces byl iniciován vlivy z centrální oblasti (Zápotocká 1972; Spatz 1999).

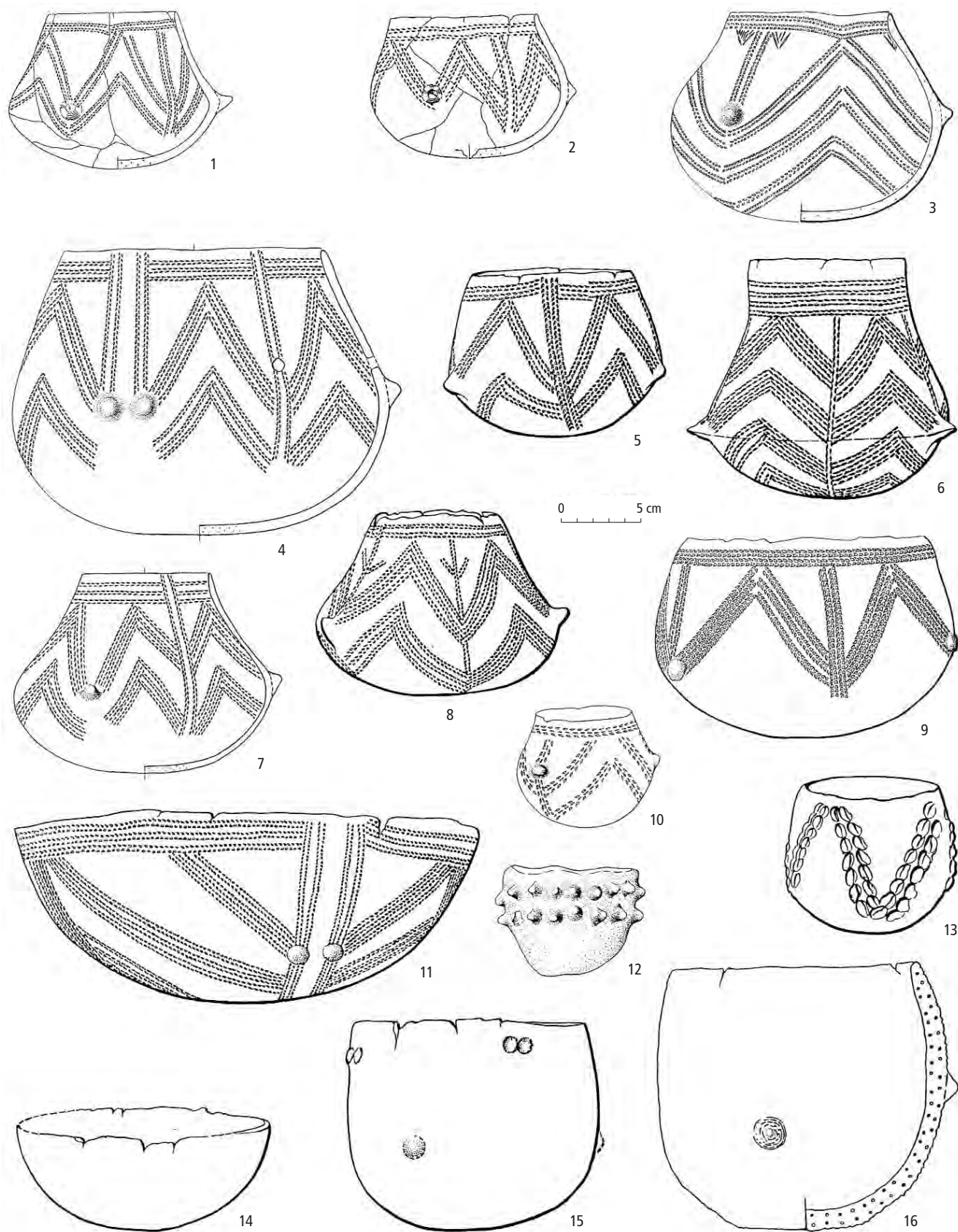
3.3.3 Starší stupeň – fáze III, střední

Poněkud odlišnou situaci pozorujeme ve východních Čechách. Ačkoli zde byly všechny předpoklady k vývoji vypíchané keramiky z předchozího, poměrně bohatě zastoupeného šáreckého stupně (Vencl 1961; 1963; Zápotocká 1983), není zde přítomnost vypíchané keramiky fáze I ani subfáze IIa prozatím prokázána a neznáme ani jednoznačné soubory subfáze IIb. Předpokládáme proto, že nový styl charakterizovaný výzdobnou technikou dvojvpichů byl ve východních Čechách převzat až v časovém úseku v literatuře označovaném často jako fáze II–III, a to původním obyvatelstvem, užívajícím do té doby šáreckou výzdobu. Odtud se rychle rozšířil dále na severovýchod do Slezska (Wojciechowski 1977; 1987; Kulczycka-Leciejewiczowa 1978; 2002), na východ na Moravu (Kazdová 1997; 2001) a do Rakouska (Lenneis 1977; Lenneis – Neugebauer-Maresch – Ruttkay 1995). Ve všech těchto oblastech se kultura s lineární keramikou vyvíjela shodně až do šáreckého stupně, ale všechny až dosud zde zkoumané lokality poskytly vypíchanou keramiku, která tvary i výzdobou odpovídá až konci celého staršího stupně – fázi III v severních, středních a západních Čechách, reprezentované zatím nejlépe starším osídlením ve Mšeně (Lička 1993, obr. 12–13).

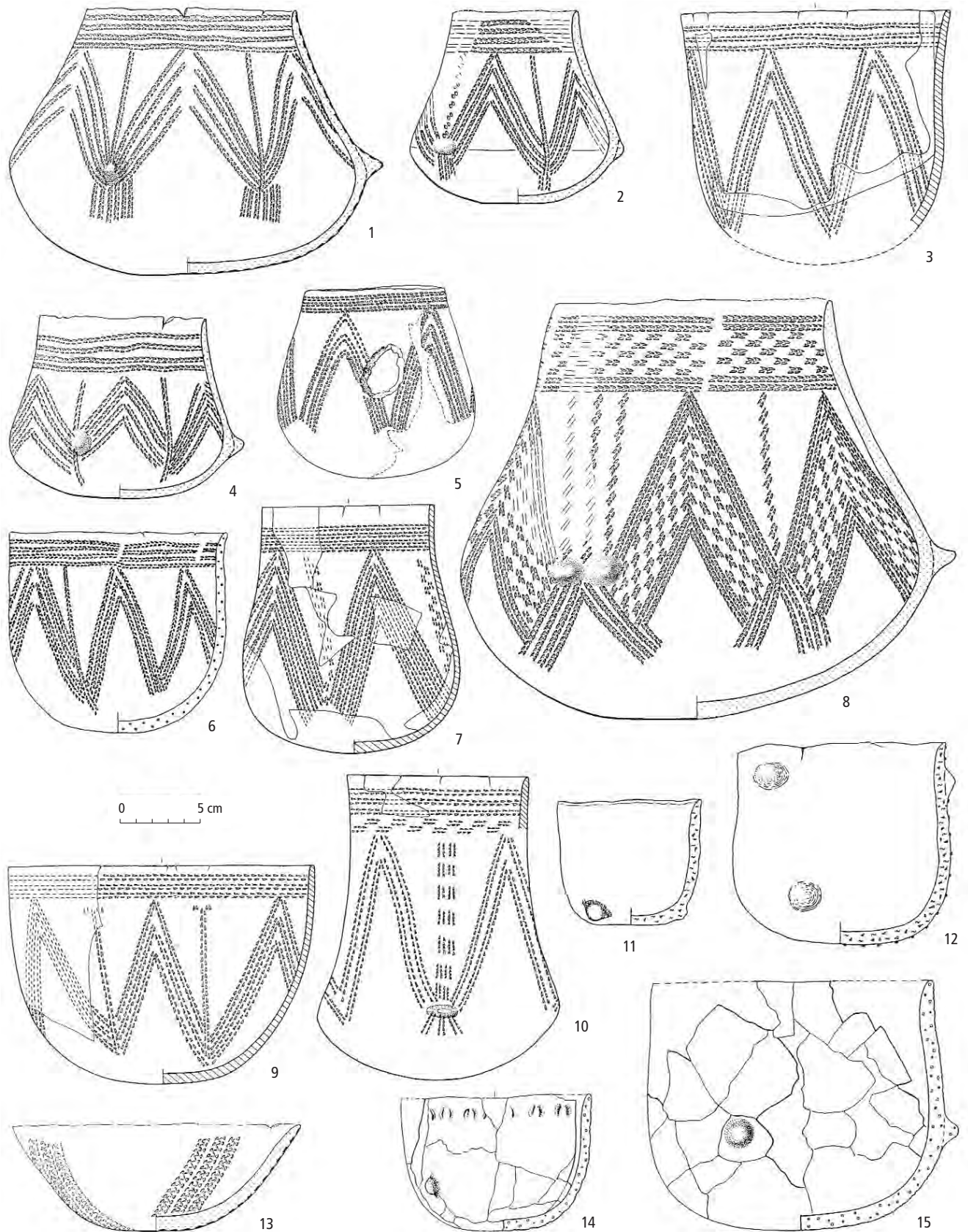
V této době se vyskytují již vyšší hruškovité nádoby (obr. 15: 2, 5, 7, 10) nebo širší téměř zvonovitého tvaru s otevřeným ústím (obr. 15: 3, 6); vedle mělkých polokulovitých misek jsou hluboké mísy (obr. 15: 9), typické zvláště v Posáli (Kaufmann 1976), zásobní keramika je výrazně kotlovitých tvarů s kulatými nebo i oválnými pupky (obr. 15: 12, 15). Stále ve staré tradici se udržují oblá dna. Výzdoba se skládá i nadále z okrajového oběžného pásu, ale převažují již jednoduché oběžné krokvice, ubývá dělicí ornament mezi nimi (obr. 13: 5, 6), ojedinele se objeví i krokvice nespojené. Všechny tvary představují stále jen vývoj z lineárních forem.

Koncem této fáze, a tedy i koncem celého staršího stupně, se poprvé v Čechách setkáváme s importem z lengyelského prostředí (Praha-Dejvice, obr. 17: 5). Až na konci fáze III či na začátku fáze IVa proniká lid kultury s vypíchanou keramikou i do jižních Čech, jak ukazuje prozatím ojedinelý nález z Radčic. Není dosud jasné, zda to bylo z důvodů hledání nového území populací ze středních či ještě spíše ze západních Čech (štípaná industrie je vyráběna téměř výlučně z bavorských pruhovaných silicítů), či snad ústupu z oblastí nově osídlovaných lidem s lengyelskou keramikou, ať už z jižní Moravy či z Rakouska (Michálek – Pavlů – Vencl – Zápotocká 2000).

Ze saského Polabí se nový styl šířil do hustě osídleného Posáli (Kaufmann 1976) také až v pokročilejší vývojové fázi a zaujal celé území předchozí kultury s lineární keramikou. Toto období – konec II. a III. vývojové fáze kultury s vypíchanou keramikou – je tak dobou, kdy centrální skupina kultury vypíchané, projevující

Obr. 14: Kultura s vypíchanou keramikou – starší stupeň, II. klasická fáze. 1, 2 Hostivice (okr. Praha-západ); 3, 10, 12 Vykletice (okr. Chomutov); 5, 6, 8, 9, 11, 13–16 Praha-Bubeneč; 4, 7 Hořovičky (okr. Rakovník). Podle Zápotocká 1998a; 1998b. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostríva ve výplni profilů viz Zápotocká 1998a, 172.

Obr. 15: Kultura s vypíchanou keramikou – starší stupeň, III. střední fáze. 1, 4 Nová Ves (okr. Kolín); 2, 8 Praha-Dejvice; 3, 7, 9, 10 Mšeno (okr. Mělník); 5 Liběchov (okr. Mělník); 6, 11–12 Loděnice (okr. Beroun); 13 Tvršice (okr. Louny); 14, 15 Víkletice (okr. Chomutov). Podle Lička 1993; Zápotocká 1998a; 1998b. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostřiva ve výplni profilů viz Zápotocká 1998a, 172.

se shodným stylem tvarů i výzdoby vycházejícím ještě výhradně z domácího podloží, dosáhla největšího územního rozsahu (příl. 1b–c). I když nástup nového stylu probíhal v určitých regionech později, je vysoce pravděpodobné, že nikde nedošlo k přerušení původního osídlení a vývoj proběhl kontinuálně. Podle dnešního stavu nálezů tak obyvatelstvo užívající dosud šárecký styl výzdoby převzalo přímo výzdobný styl konce II. až III. fáze starší keramiky vypíchané. Koncem staršího stupně vypíchané keramiky opanoval nový styl celou centrální a západní oblast původní lineární oikumeny až po Pařížskou kotlinu.

3.3.4 Mladší stupeň kultury s vypíchanou keramikou

Po období doposud poměrně klidně se rozvíjející kultury zaznamenáváme nyní ve vývoji evropské vypíchané keramiky radikální změny. Jednak se projevuje silná regionalizace, jednak se pod vlivem lengyelské kultury mění i její náplň. Dynamika těchto změn je zcela jiná než v době vývoje keramiky vypíchané z lineární. Četné nové prvky jsou sice z lengyelského prostředí postupně přejímány, ale technika výzdoby vpichy jako identifikační kulturní znak se nemění. Toto dlouhé období mezi lety ca 4800–4500 př. Kr. klasifikujeme jako mladší stupeň kultury s vypíchanou keramikou a rozpoznáváme v ní ještě fáze IVa, IVb a V (obr. 16, 18, 19). V centru české kotliny se v té době setkávaly vlivy ze všech sousedních zemí a regionů: z Moravy sem přes východní Čechy přicházeli nositelé moravské malované keramiky, z Bavorska přes Plzeňsko procházel import s pruhovalými silicity a s nimi i keramikou typu Oberlauterbach (*Metlička 2002*), z Pomořan po Ohři prvky grossgartašské, ze saského Polabí a Posálí přes Ústecko nejhojněji v Čechách využívané silicity glacienních sedimentů, sůl i keramiky s rössenskou výzdobou (*Zápotocká 1984; 1993*), z Malopolska přes Moravu do Čech vedly cesty se silicity krakovsko-čenstochovské jury (*Lech 1987*). Je zřejmé, že obyvatelstvo české kotliny udržovalo v mladším neolitu společenské a hospodářské styky se všemi sousedními skupinami a kulturami a zároveň od nich přebíralo, ale i jim předávalo nejrůznější podněty. Vzhledem k množství nálezů objektů i artefaktů, bohaté rozmanitosti tvarů a výzdoby keramiky, importovaného i exportovaného zboží i v celé střední Evropě rozšířené nákladné stavbě rondelů považujeme první úsek mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou spolu se starším stupněm lengyelské keramiky za období společenského i hospodářského rozkvětu.

3.3.5 Mladší stupeň – fáze IVa

V době mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou to byly východní Čechy, které stály blíže ke zdroji

nových změn (*Zápotocká 2004, 33*). Vliv lengyelského kulturního okruhu, resp. jeho západní větve – kultury s moravskou malovanou keramikou – infiltruující sem z Moravy, se projevil hlavně v nástupu a bohatství nových tvarů jemné i hrubé keramiky. Vedle vývoje původní hruškovité nádoby, nyní většinou vysokého těla a se širokou výdutí, na níž bývají umístěny někdy předimenzované rohaté pupky (obr. 16: 2, 4), mís (obr. 16: 10–12) a kotlovitých hrubých nádob s pupky (obr. 16: 15–17) nebo plastickým napodobením ovázání (obr. 18: 18) se objevují pohárovité nádoby (obr. 16: 7), profilované mísy a mísy s omfalem (obr. 16: 8), nádoby i mísy na dutých nožkách, květináčovitě tvary (obr. 16: 13) a čtyřhranné nádoby. Všechny tyto nové formy mají již plochá dna. Stejně výrazná je i změna v jejich bohaté ornamentaci: vedle jednoduchých krokvic, často nespojených, nastupují dosud neznámé motivy pokrývající celé nádoby – jako kosočtverce, čtverce, trojúhelníky, šachovnice – a na profilovaných nádobách dělení výzdoby do horizontálních zón (obr. 16). Technika vpichů je značně rozmanitá, od malých dvojpichů po velké a vícenásobné, tremolové i hluboké rössenské.

Typickými představiteli subfáze IVa1 jsou kostrové hroby z Miskovic a soubor z jámy 2 v Chrástanech, v němž byl nalezen i pravděpodobně importovaný pohár grossgartašský (obr. 17: 6). Reprezentantem subfáze IVa2 jsou žárové hroby z Miskovic a jáma 3 z Chrástana (*Zápotocká 1993*). Tyto soubory názorně ukazují také vývoj hrubých kotlovitých nádob: ve starší subfázi bývají opatřeny jen pupky, v mladší dubkovanými plastickými páskami. K většině nových tvarů i motivů nacházíme analogie v moravské malované keramice (*Podborský – Kazdová – Košťálek – Weber 1977*). Malované zboží v souborech mladší kultury s vypíchanou keramikou, většinou zachované jen ve zlomcích, je vesměs hodnoceno jako import. Vedle prvků malovaných a importů ze západních skupin zdobených vpichy se koncem fáze IVa2 až IVb našla v souboru z Chrudimi nádoba typická pro malopolskou skupinu Samborzec-Opatów (obr. 17: 10).

Fáze IVa je bohatě doložena v celých Čechách, ve Slezsku a v Posálí, kde je označena jako místní stupeň II (*Kaufmann 1976*), a na střední a severní Moravě, kde kontinuální osídlení s keramikou vypíchanou přetrvalo až do mladšího stupně (*Kazdová – Peška – Matejčuková 1999, 100; Kazdová 2001; Zezulová 2001–2002*). Jiná je situace na jižní Moravě a v Rakousku. Zde samostatný vývoj kultury s vypíchanou keramikou poměrně rychle končí a obě území jsou plně zaujata lidem s malovanou keramikou lengyelskou. Na západ od nás pokračuje výrazná regionalizace. V Dolním Bavorsku se vyděluje samostatná skupina oberlauterbašská, která tvarově zůstává nadále s českou téměř shodná, ale ve výzdobě využívá hlavně tažené vpichy (*Bayerlein 1985*). V Porýní se ze sesterské skupiny hin-

kelsteinské vyvíjí následná skupina grossgartašská (Spatz 1999; 2003). Teprve v této době se nový styl – výzdoba vpichy – prosazuje i v Malopolsku, kde vytváří příbuznou, ale některými znaky se odlišující skupinu Samborzec-Opatów (Kamieńska 1964), navazující přímo na zdejší nejmladší keramiku lineární (přil. 1b – D).

3.3.6 Mladší stupeň – fáze IVb

Ve fázi IVb se tvarové bohatství kultury s vypíchanou keramikou nemění, objevuje se jen ostřejší profilace a pohárovité tvary převažují (obr. 18: 1–3, 7). V hrubé keramice hrncovité tvary, také ostřeji profilované, nahrazují kotle a jsou častěji zdobeny plastickými i vhloubenými prvky na okraji nádob a na výdutí (obr. 18: 19–20). Ubývá vícenásobných vpichů, velké vpichy jsou řazeny do volných vodorovných, svislých a šikmých pásů (obr. 18: 1–4, 8, 13, 16), častěji se vyskytují hluboké rössenské vpichy a mřížkování (obr. 18: 9), celkově ale výzdoby na nádobách markantně ubývá. Subfáze IVb1 byla vypracována na základě souboru z Loděnice a Žalan (Zápotocká 2001a; Mašek – Zápotocká – Vencl – Slabina 1969), subfáze IVb2 podle hrobů z Prahy-Sedlce a sídlištních nálezů z Roztok (Kuna 1991).

Tato fáze v čisté formě a v obou subfázích je zachycena již jen v Čechách, v saském Polabí, ve Slezsku a po Odře se šíří do oblasti Pyrzic a Kujaw (Czeraniak 1994; Grygiel 2002). V Porýní výzdobu grossgartašskou nahrazuje keramika rössenská, podobně jako v Posálí místní mladší keramiku vypíchanou (Lichardus 1976; Spatz 1996; Kaufmann 2007). V Malopolsku se postupně ze skupiny Samborzec-Opatów za výrazného vlivu z oblasti Potisí (Vizdal 1973) vyvíjí skupina Malice (Kozłowski ed. 1996).

3.3.7 Mladší stupeň – fáze V

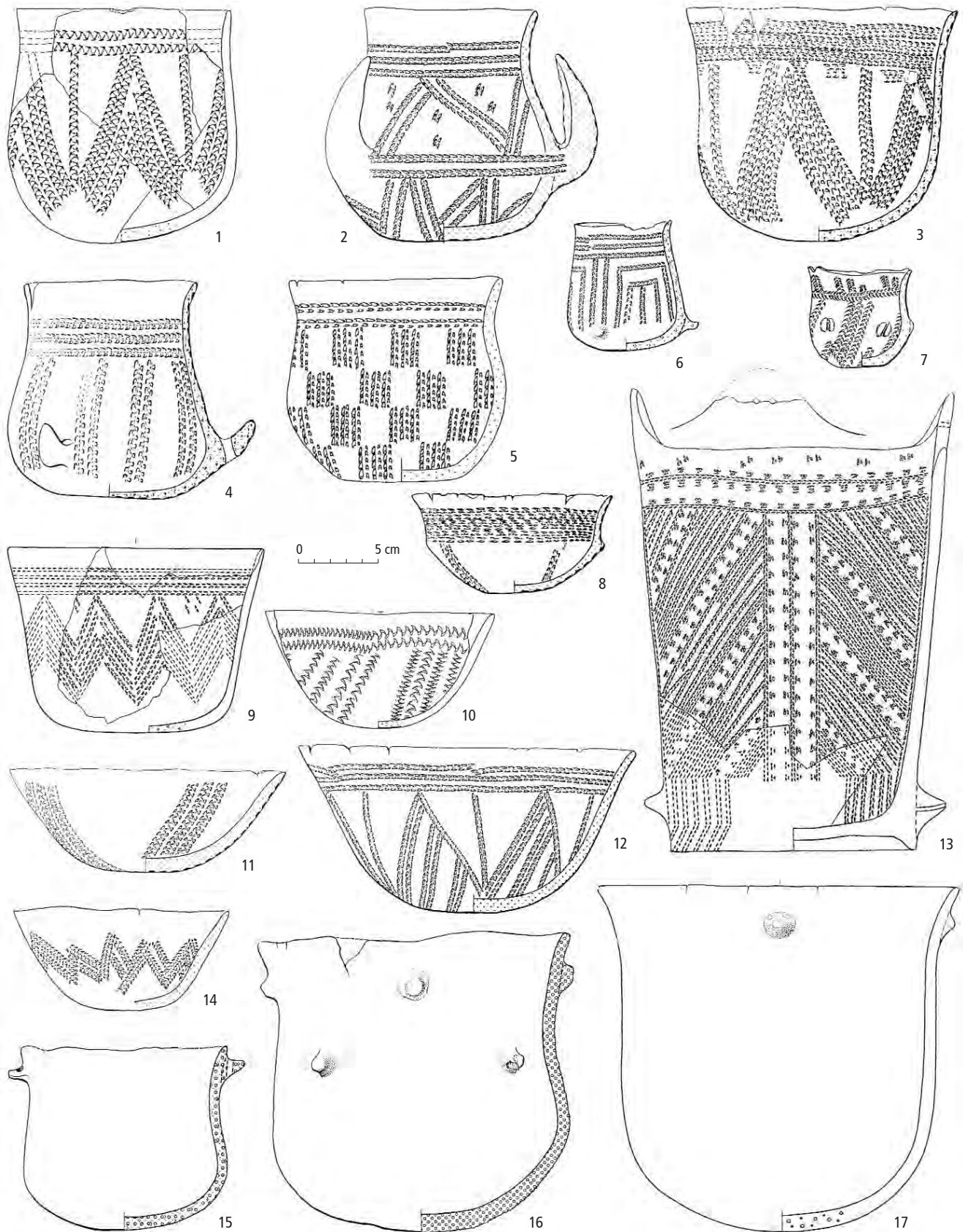
Pátou fází končí samostatný vývoj vypíchané keramiky i na českém území. Toto období se vyznačuje téměř úplnou ztrátou charakteristické výzdoby (obr. 19). V tvarosloví se sice ještě udržují vysoké hruškovité až lahvovité nádoby se širokou výdutí (obr. 19: 1, 5, 8), ale vřídčím tvarem jemné keramiky jsou různé varianty pohárů: z hruškovitých tvarů vycházejí pohárky s rozevřeným ústím, prohnutým tělem a oblou až zalomenou nízkou výdutí (v pozdní kultuře s moravskou malovanou keramikou se vůbec nevyskytují), nově nastupují trojčlenné pohárky s odsazeným hrdlem a lomenou výdutí, všechny tvary již s plochým dnem (obr. 19: 2–4). Také misky mají plochá dna, poměrně často jsou na dutých nožkách (obr. 19: 14, 15) nebo nízkých prstencích (obr. 19: 11) a vedle kónických se vyskytují misky široce rozevřené s ostře lomenou výdutí i se zesílenou horní stěnou, jednoznačně převzaté z kultury s moravskou malovanou keramikou (obr. 19: 14) stejně

jako vzácné oválné misky „vaničky“ (obr. 20: 12) a hliněné naběračky. Jak pohárky, tak i misky bývají na okraji i na výdutí zdobeny souvislým nebo přerušovaným přesekáváním, vrypy a důlky (obr. 19: 1–3, 5, 6–8). Původní výzdoba se vyskytuje naprosto ojediněle (v Bylanech na 2,6 % jemné keramiky) ve formě dvojvpichů, rössenských či tažených vpichů a jemného mřížkování. Výjimečně se nacházejí zlomky či nádoby pokryté bílou pastózní barvou (Polepy, Roztoky: Kuna 1991). Užitéková keramika ve formě ostřeji či měkce profilovaných hrnců je opatřena pupky a oušky různých tvarů pod hrdlem i na výdutí (obr. 19: 17–19), podle staré tradice v počtu násobku tří, ale i dvou či čtyř, obvyklých v lengyelském okruhu; prvně se setkáváme se dvěma protilehlými vodorovně vrtanými oušky na hrdle (obr. 19: 8), také zoomorfními, jako např. na pohárku z Postolopr (Soudský 1969), typické jsou i řady drobných pupků, přesekávání a různé vrypy.

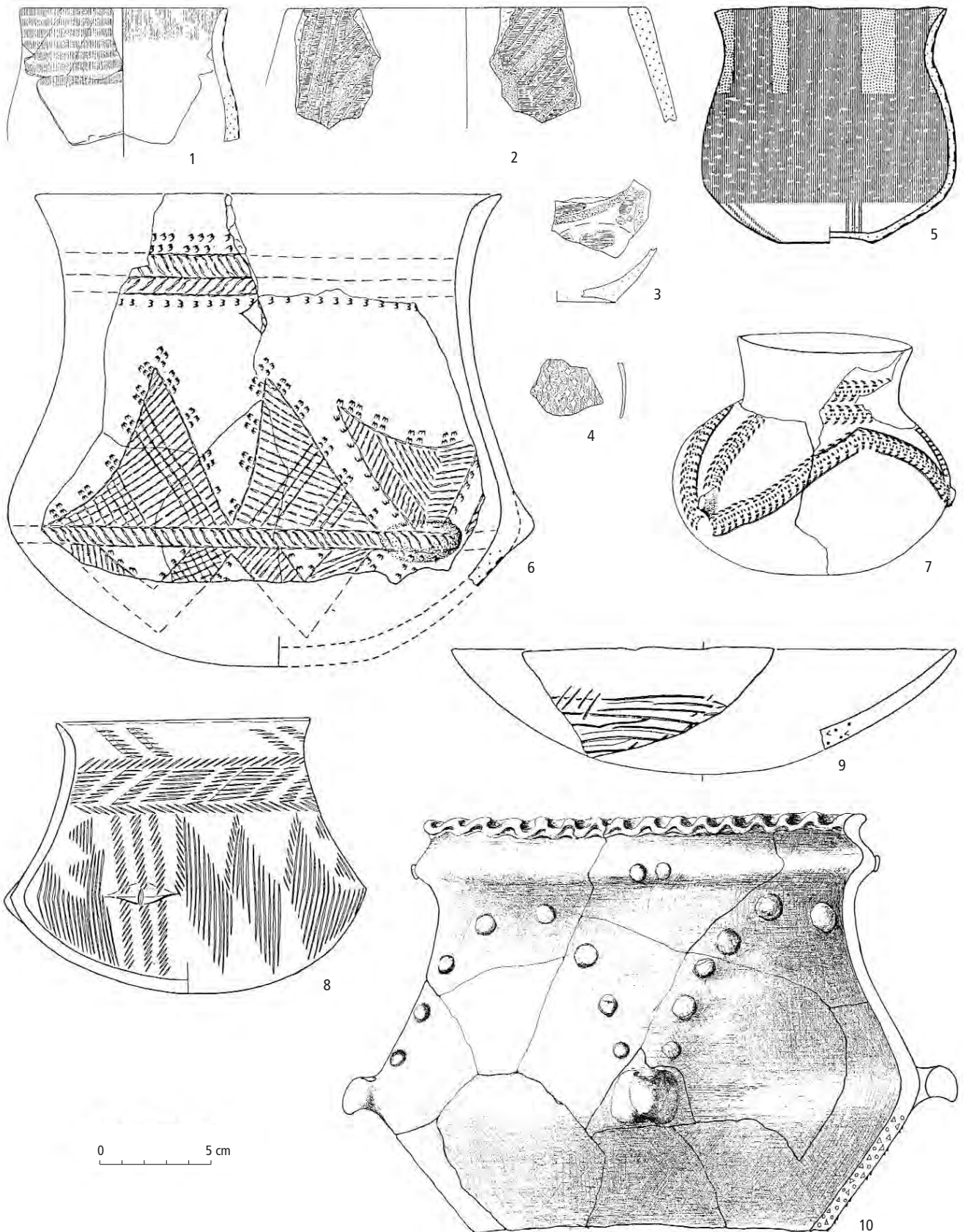
V Bylanech se podařilo na základě stratigrafických pozorování a statistického vyhodnocení jednotlivých znaků na keramice (Pavlů – Rulf – Zápotocká 1995, 50) vydělit dvě následné sídelní fáze. Prozatím je ale nelze jednoznačně aplikovat na materiál z jiných lokalit. Se starším úsekem korespondují nálezy z Března (Pleinerová 1984) i z Postolopr (Soudský 1969). V Bylanech, Březně i v Plotištích n. Labem můžeme pozorovat souvislý vývoj osady od mladší kultury s vypíchanou keramikou po fázi pozdní. V pozdní fázi kultury s vypíchanou keramikou jsou nejen využívány stejné polohy, ale stavějí se i stejné typy tradičních dlouhých kůlových domů, naprosto odlišných od domů kultury lengyelské. Do této fáze řadíme i řadu hrobů obsahujících typickou keramiku se zbytky vypíchané výzdoby (Plotiště n. L., Kolín, Lobkovice). Takže nejen pro návaznost ve vývoji keramiky, ale i pro stejné prvky v hospodářském i duchovním životě řadíme tuto fázi do okruhu kultury s vypíchanou keramikou. Chronologicky odpovídá mladšímu stupni kultury s moravskou malovanou keramikou, fází IIa.

Období pozdního neolitu v Čechách stejně jako v celé Evropě zůstává stále, vzhledem k poměrně chudým nálezovým souborům, velmi komplikované. Vedle doznívající keramiky vypíchané zde existují soubory, které lze již jednoznačně řadit do pozdního stupně kultury s moravskou malovanou keramikou. V obou skupinách se setkáváme s tvarově si blízkou, ale ne totožnou nezdobenou keramikou a jen podrobný rozbor větších souborů a srovnání s moravským materiálem ukazuje jejich odlišnost.

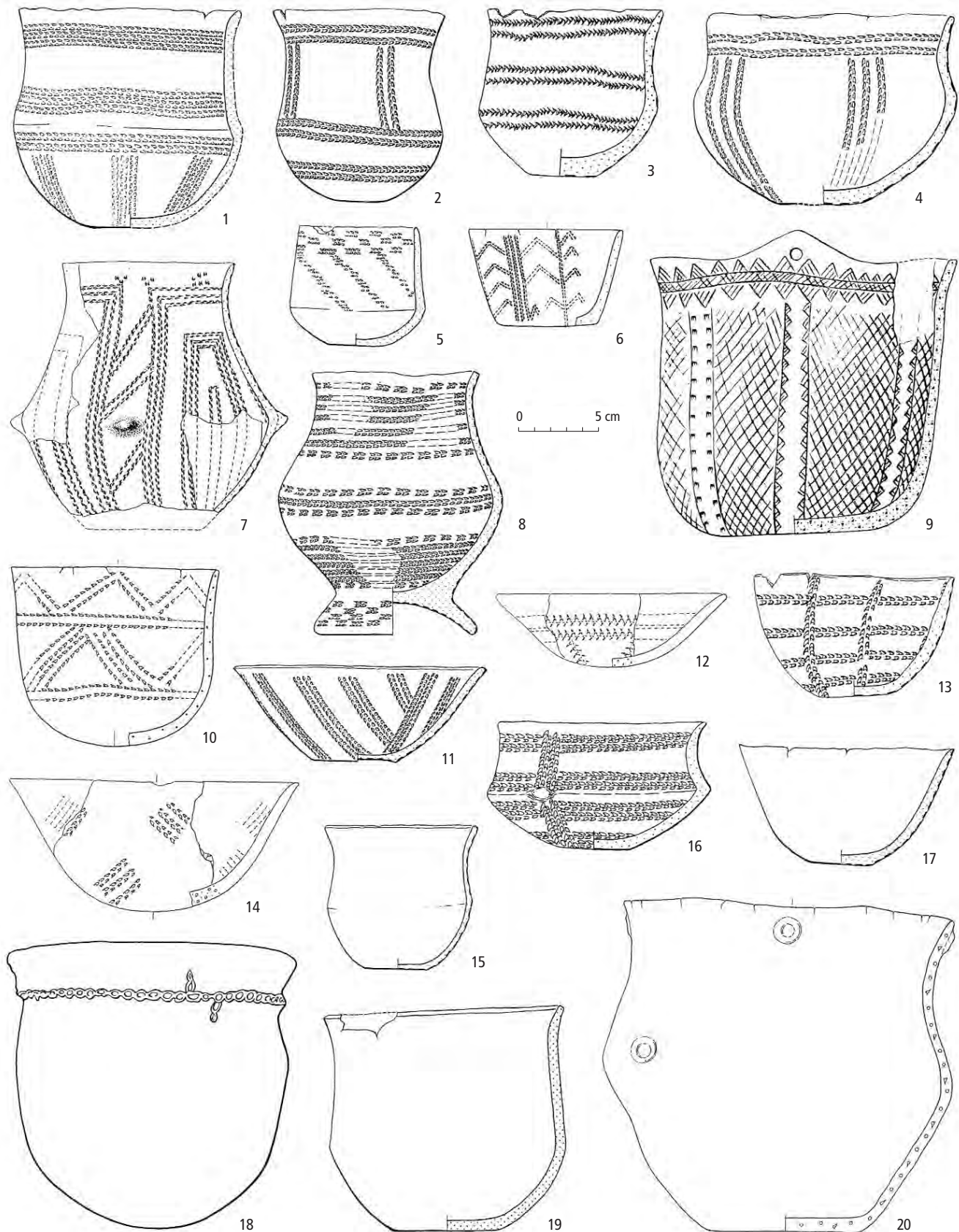
Celý vývoj české vypíchané keramiky v korelaci s vývojem v sousedních oblastech lze na jiném místě sledovat na relativně chronologické tabulce (viz: Zápotocká 1986, obr. 12) i na srovnávací kreslené tabulce vývoje tvarů a výzdoby keramiky seřazené podle jednotlivých zemí a skupin (viz: Zápotocká 1998b, obr. 76–77).

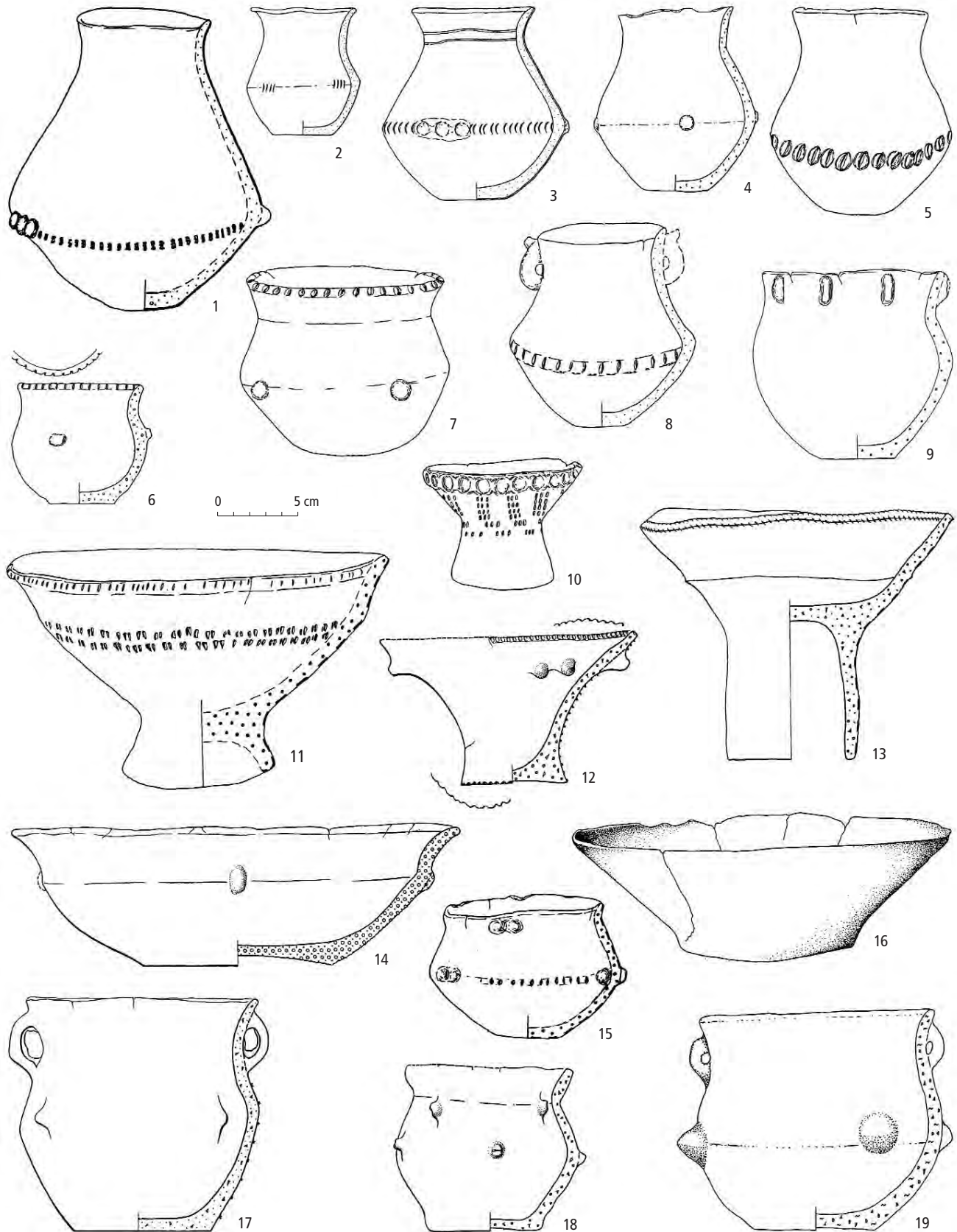
Obr. 16: Kultura s vypíchanou keramikou – mladší stupeň, fáze IVa. 1, 9, 17 Chrástany (okr. Rakovník); 2, 7 Kolín (okr. Kolín); 3, 4, 8 Miskovice (okr. Kutná Hora); 5 Břežánky (okr. Teplice); 6, 15 Praha-Troja; 10 Vrbice (okr. Litoměřice); 11, 12, 14, 16 Bylany (okr. Kutná Hora); 13 Černý Vůl (okr. Praha-západ). Podle Zápotocká 1998a; 1998b; 13 – nepublikováno. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostřiva ve výplni profilů viz Zápotocká 1998a, 172.

Obr. 17: Kultura s vypíchanou keramikou – importy keramiky ze sousedních oblastí. 1, 10 Chrudim (okr. Chrudim); 2–4 Malá Černoc (okr. Louny); 5 Praha-Dejvice; 6, 9 Chrástany (okr. Rakovník); 7 Víkletice (okr. Chomutov); 8 Křimice (okr. Plzeň-sever). Podle *Metlička 2002; Zápotocká 1967; 1986; 1993; 2004a*. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostřiva ve výplni profilů viz *Zápotocká 1998a, 172*.

Obr. 18: Kultura s vypíchanou keramikou – mladší stupeň, fáze IVb. 1–2, 8, 11, 15, 17, 19 Praha-Sedlec; 3 Kralupy n. Vltavou (okr. Mělník); 4 Plotiště n. Labem (okr. Hradec Králové); 5 Praha-Bubeneč; 6–7, 10, 20 Loděnice (okr. Beroun); 9 Miskovice (okr. Kutná Hora); 12, 14 Chrástany (okr. Rakovník); 13 Kolín (okr. Kolín); 16 Bečváry (okr. Kolín); 18 Rež (okr. Praha-východ). Podle Zápotocká 1998a; 1998b; 2001a. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostřiva ve výplni profilů viz Zápotocká 1998a, 172.

Obr. 19: Kultura s vypichanou keramikou – mladší stupeň, V. pozdní fáze. 1 Bílina (okr. Teplice); 2–4 Lobkovice (okr. Mělník); 5, 7, 10 Sáany (okr. Nymburk); 6 Praha-Libeň; 8 Postoloprty (okr. Louny); 9 Brozánky (okr. Mělník); 11 Světec (okr. Teplice); 12 Předměřice n. Labem (okr. Hradec Králové); 13, 17, 18 Plo-tišťe n. Labem (okr. Hradec Králové); 14 Bylany (okr. Kutná Hora); 15 Mastířovice (okr. Litoměřice); 16, 19 Kolín (okr. Kolín). Podle Buchvaldek – Zeman 1990; Zápotocká 1998a; 1998b. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostřiva ve výplni profilů viz Zápotocká 1998a, 172.

3.4 ZÁSAH LENGYELSKÉHO KULTURNÍHO OKRUHU, RESP. KULTURY S MORAVSKOU MALOVANOU KERAMIKOU, DO ČECH

V době, kdy se na horním Labi formuje z předchozího šáreckého stupně lineární keramiky kultura s keramikou vypíchanou, ve středním Podunají probíhá obdobný proces: z pozdní železovské keramiky se vyvíjí kultura lengyelská (Pavúk 1969; 1998; Zápotocká 1967). Oba tyto procesy probíhají zdánlivě nezávisle na sobě, oba jsou ale důsledkem stejných, spíše kulturně-společenských než ekonomických jevů na konci vývoje kultury s lineární keramikou v celé Evropě. Na jihovýchodě lineární výzdobu střídá polychromní malba, západně od řeky Moravy výzdoba vpichy. V tomto období formování obou nových kulturních celků nemáme důkazy o žádných vzájemných stycích čitelných v archeologickém materiálu. Přerod keramického stylu na obou územích proběhl velmi rychle a důsledně.

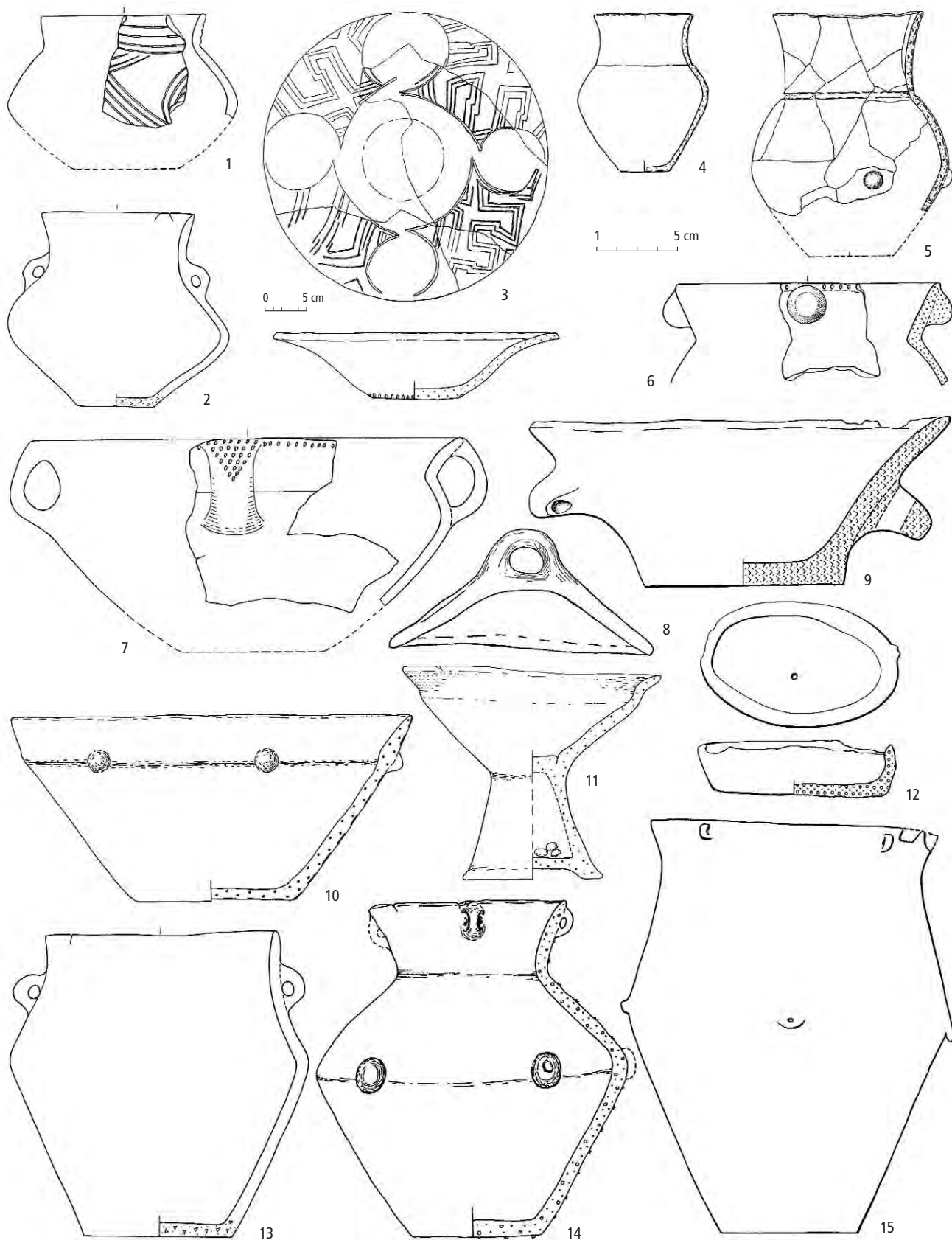
Vzájemné styky se rozvinuly až poté, co byla dokončena výměna stylů na celém území pozdní lineární keramiky a situace se stabilizovala. Koncem staršího stupně zaujala centrální větev kultury s vypíchanou keramikou území od Moravy až do Posálí a její západní větev se rozšířila až do Pařížské kotliny. Lengyelská kultura v počátečním stadiu zabrala sice geograficky menší území ve středním Podunají – v Panonii, na jihozápadním Slovensku a v části Dolního Rakouska –, ale o to razantněji se v době konsolidace ve velmi krátkém časovém úseku rozšířila i do regionů obsazených původně kulturou s vypíchanou keramikou – do Rakouska a na Moravu – a dění dále na západ významně ovlivnila (Podborský et al. 1993; Lenneis – Neugebauer-Maresch – Ruttkay 1995; Pavúk 1998).

První styk české kultury s vypíchanou keramikou s lengyelskou kulturou, ještě před jejím expanzním stadiem, se projevil symbolicky jako milodar (obr. 17: 5) v hrobě asi desetiletého chlapce v Praze-Dejvicích (Zápotocká 1967). Malovaný tenkostěnný pohárek vyrobený bezesporu v prostředí lužianské skupiny na jihozápadním Slovensku, jak potvrdily analýzy materiálu (Bareš – Lička 1976), tedy ve vzdálenosti ca 300 km, se v této situaci objevil poprvé jako darovaný prestižní výrobek. Bohaté vybavení hrobu ukazuje na výjimečné postavení rodiny zemřelého chlapce. Soudíme, že důvod, proč byl pohárek přinesen a jako vzácný předmět vložen do hrobu, nutně musel souviset s přátelským jednáním mezi oběma komunitami. Přitom je to až dodnes jediný dokázaný projev vztahů české kultury s vypíchanou keramikou (z konce fáze III) se západoslovenskou lengyelskou skupinou. Později se v průběhu kultury s moravskou malovanou keramikou s podobnými dary malovaných pohárků setkáváme daleko častěji, a nejenom v Čechách (Kazdová – Peška – Mateičiucová 1999).

Období lužianské fáze, některými autory hodnocené jako protolengyel, jinými již jako nejstarší fáze Ia stupně I lengyelské keramiky, není prozatím ještě doloženo na Moravě. Předpokládá se, že na Moravu se nový styl šířil již hotový, a to nejspíše od jihu z Dolního Rakouska, a jako samostatná západní část lengyelského okruhu byl pojmenován termínem moravská malovaná keramika (Pallardi 1897), rakouskými autory moravsko-dolnorakouská skupina (Lenneis – Neugebauer-Maresch – Ruttkay 1995).

Starší stupeň. První vlna kultury s moravskou malovanou keramikou se ve své nejstarší fázi Ia rozšířila po celé jižní Moravě a zastavila se v předhůří Českomoravské vrchoviny. Původní obyvatelstvo kultury s vypíchanou keramikou bylo částečně asimilováno a převzalo výzdobný styl kultury s moravskou malovanou keramikou, částečně odtud ustupovalo k severu a patrně v této době se dostalo až do Horního Slezska a Malopolska. Na střední Moravě se ještě po určitý čas udrželo, jak ukázaly rozsáhlé výzkumy na Olomoucku, a kultura s moravskou malovanou keramikou se zde prosazuje až v následující fázi Ib–c. Patrně také až v této době se vydávali jednotlivci nebo menší skupiny dále k severozápadu, do prostředí kultury s vypíchanou keramikou. Přinášeli s sebou rozmanité nové znalosti a bohatší sortiment keramiky i jiných artefaktů, které si lid kultury s vypíchanou keramikou rychle přizpůsobil. Nikdy se nevzdal své integrity, vlastního výzdobného stylu, nadále staví kúlové domy podle staré tradice. Malované nádoby – opět většinou tenkostěnné pohárky a podle zpracování nejspíše importy z Moravy – se nacházejí vždy v objektech s převažující vypíchanou keramikou.

V Čechách nebyly dosud nalezeny nejen žádné osady, ale ani žádné objekty, které by bylo možné označit jako doklad stálejší přítomnosti nositelů staršího stupně kultury s moravskou malovanou keramikou (Zápotocká 2004). Zlomky zdobené nejstarší polychromní malbou jsou zcela ojedinělé (Malá Černoc, Mašov), většinu nálezů lze spojovat až s fází Ib. Původ malovaných nádob prozatím zkoumán nebyl, ale rozbor antropomorfní nádoby z Buštěhradu ukázal, že některé tvary výrazně lengyelské byly napodobovány již v českém prostředí (Lička – Bareš 1979). Zlomky malované červenými a bílými ornamenty se nacházejí na různých lokalitách od východních (Chrudim: Zápotocká 2004) a středních Čech (Kolín: Zápotocká 1998a, 224, Polepy) až po severní (Mašov, Turnov: Prostředník 2003). Prozatím nejsou známy z Plzeňska, i když jiné známky lengyelského vlivu – jako známá ženská plastika z Vochova (příl. 12: 4) i vochovský rondel (příl. 9) – jsou zde výrazné. Nápadná je přítomnost malovaných pohárků právě na lokalitách s rondely (Holohlavy, Lochenice: Zápotocká 2004, 35), kterou je možno spojovat s návštěvami, obětními dary, ale nelze vyloučit ani výpomoc a odborné

Obr. 20: Kultura s moravskou malovanou keramikou – mladší stupeň, fáze IIa. 1, 7, 8 Praha-Střešovice; 2, 6, 13 Horní Cetno (okr. Mladá Boleslav); 3 Radošín (okr. Praha-západ); 4, 10 Bílina (okr. Teplice); 5 Nebovidy (okr. Kolín); 9 Praha-Holešovice; 11 Lužec (okr. Mělník); 12 Ratboř (okr. Kolín); 14 Rosice (okr. Pardubice); 15 Předměčice n. Labem (okr. Hradec Králové). Podle *Zápotocká 1998a; 1998b*. Vysvětlivka: grafický kód materiálu a ostřivá ve výplni profilů viz *Zápotocká 1998a, 172*.

rady při budování rondelů. Např. v Dolním Bavorsku v prostoru rondelu v Künzing-Unternberg bylo nalezeno sedm malovaných pohárků (*Petrasch 1994*) z oblasti moravsko-rakouské skupiny. Ve všech případech lze vysvětlit přítomnost pohárků jako projev výjimečného, možná i symbolického daru ke zdaru díla nebo nějakého jiného významného setkání či obchodního jednání.

Způsob, jakým lengyelská kultura, resp. v Čechách kultura s moravskou malovanou keramikou, působila na domácí kulturu s vypíchanou keramikou a podílela se na projevech mladšího stupně této kultury, jsme již zmiňovali i v kapitole o chronologickém třídění. Znovu bychom ještě chtěli zdůraznit zásadní rozdíl mezi rychlou a úplnou výměnou výzdobného stylu z lineární keramiky do vypíchané, stejně jako železovské do lengyelské, které se uskutečnily jako vývoj jedné kulturní skupiny, a dlouhodobým a spíše jen inspirujícím působením nové, byť v samém základu příbuzné kultury s odlišným výzdobným stylem i způsobem organizace společenského i hospodářského života.

Mladší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou, i když ve svém výtvarném projevu zdaleka ne tak efektní jako stupeň starší, je hodnocen jako doba vrcholného rozvoje a rozšiřování celé lengyelské oikumeny (*Podborský et al. 1993*). V této době se ocitáme vlastně již na prahu nové epochy – eneolitu – i v českém prostředí. Současně s fází IIa kultury s moravskou malovanou keramikou na Moravě zaznamenáváme v Čechách ještě poměrně silné osídlení s pozdní V. fází vypíchané keramiky. Na ni však navazuje již vlastní pozdní kultura s moravskou malovanou keramikou IIb, se kterou je spojována další expanzní vlna pronikající do Čech, do středního Německa (Gröna: *Kaufmann – Nitsche 1976*) i do Bavorska (münchshöfenská skupina: *Süß 1976; Böhm – Schmotz 1991*). V Čechách pozdní lengyelskou kulturu (fáze IIb kultury s moravskou malovanou keramikou) lze dělit ještě do dvou podfází, pojmenovaných podle lokalit s charakteristickými nálezy: starší Horní Cetno (*Zápotocká 1981*) a mladší Praha-Střešovice (*Zápotocká 1969; Lünning 1976; Vávra 1994*).

Podfáze Horní Cetno se svým tvaroslovím výrazně liší od pozdní kultury s vypíchanou keramikou (obr. 20: 2, 4–6, 9, 10) (*Zápotocká 1981*) a odpovídá fází IIb kultury s moravskou malovanou keramikou. Typické jsou

poháry, hrncovité tvary, mísy se zesíleným okrajem, mísy na duté nožce, první dvouuché amfory, vysoké profilované zásobnice (obr. 20: 2, 6, 12–14). Shodně s moravskými nálezy je i zpracování materiálu a úprava povrchu a hlavně velká variabilita pupků a oušek. V této době se nevyskytuje žádná vypíchaná ani rytá výzdoba, naprosto ojediněle červené přetření. Na celém území Čech je tato fáze již doložena samostatnými sídlištními soubory i hroby, poprvé se vyskytnou měděné ozdoby (Praha-Stromovka: *Svoboda 1938*), osídlovány jsou i výšinné polohy (Chrudim-Pumberka, Topol: *Vávra 1985*).

Podfáze Praha-Střešovice je podle dosavadního stavu nálezů (obr. 20: 1, 3–5, 7, 8) na našem území prozatím doložena daleko slaběji a představuje vlastně přechodný horizont, z něhož vyrůstá následná jordanovská skupina. Tvarově se příliš neliší od fáze Horní Cetno, vyskytují se již pravá válcovitá a pásková ucha, pupky ve tvaru sovích hlaviček, hlavní rozdíl je ve výzdobě jemné keramiky. Typické jsou složité jemně ryté ornamenty na pohárcích i mísách, skupiny jednotlivých vpichů, vyskytne se i jemný tažený vpich známý v dolnobavorské münchshöfenské oblasti (*Nadler – Zeeb et al. 1994*) i na Plzeňsku. Jen obtížně lze do podfází řadit chudý hrobový materiál, např. kostrový hrob (?) z Radotína (obr. 20: 3) s krásně zdobeným talířem (*Zápotocká 1998a*). Tato subfáze má nejbližší analogie v moravských nálezech z Rybníčku, Troubelic a Uničova (*Zápotocká 1967; Kazdová – Košťálek – Rakovský 1994*).

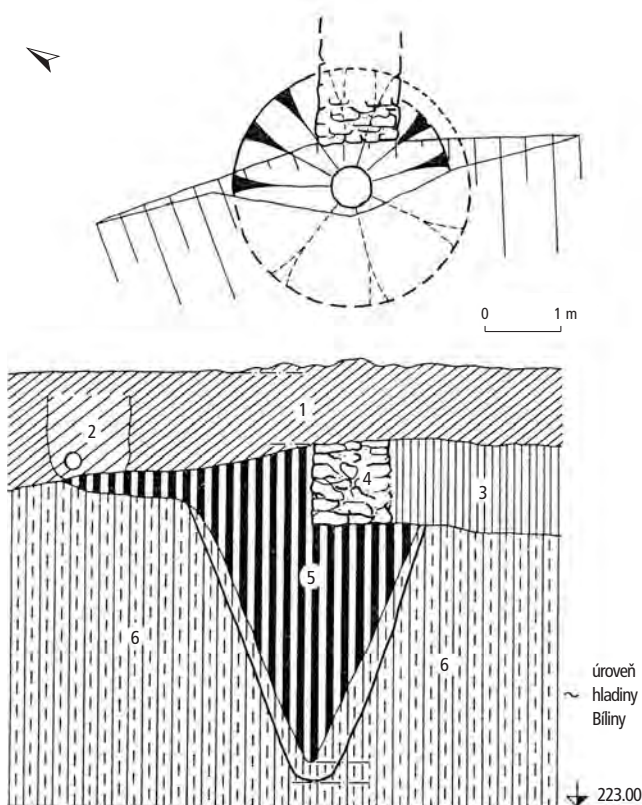
Český vývoj má analogie ve středním Německu, kde na pozdní rössenskou keramiku navazuje nezdobená skupina gaterslebenská (*Kroitsch 1973*), i v Německu jihozápadním, kde místní pozdně rössenské skupiny střídají skupiny silně ovlivněné lengyelským okruhem – münchshöfenská a aichbühlská (*Lichardus 1998*). Také v celém Polsku v této době převážily prvky pozdně lengyelské (Otice), na horní Visle silně ovlivněné polgárským okruhem (*Kamińska – Kozłowski 1990; Lichardus – Lichardus-Itten 1997*). Vývoj vlastní lengyelské kultury pokračuje na celém území od Maďarska (Balaton-Lasinja) přes západní Slovensko (Brodzany, Nitra) a Moravu až do Rakouska (Wolfsbach) pozdní fází, a tak v Evropě lze opět uvažovat o kulturně historické jednotě (*Pavúk 2000*) na území, které vlastně odpovídá původní rozloze nejstarší západní lineární keramiky.

4 Sídlení

Sídliště jsou zakládána na okrajích údolí, resp. nízkých terasách s terény mírných svahů, jejichž sklon nepřesahuje 4°, orientace svahu vůči světovým stranám nebyla zřejmě rozhodující a řídí se místní modelací terénu (v Polabí na Českobrodské tabuli převládají svahy exponované k východu nebo severovýchodu – ca 67 % sídlišť). Mimořádný význam měla blízkost vodního zdroje, vzdálenost od něho nepřekračuje 500 m, většina sídlišť je do 300 m od vody – nejčastěji se jedná o menší potok, v severozápadních Čechách v Mostě (obr. 21) však již máme doloženu také první studnu kultury s lineární keramikou (Rulf – Velmský 1993).

Zvláště výhodné pro založení sídliště byly některé pramenné pánve menších potoků se svahy o různé expozici a sklonem od 1° do 3°. Převýšení terénu sídliště nad úroveň nivy jen výjimečně překračuje hranici 20 m. Poměrně častá je poloha při soutoku dvou potoků. Síd-

liště se soustřeďují v území o dnešních průměrných teplotách 7–9 °C, téměř 40 % osídlení je v relativně vlhkém území (nad 550 mm dnešního ročního srážkového průměru). Často jsou osídlovány oblasti hnědozemí a hnědých a ilimerizovaných půd – v rámci celých Čech ca 50 % lokalit –, v relativně suchém černozemí je sídlišť menšina – necelých 30 %. V blízkosti sídlišť bývá dostatek úrodných půd, i když zdaleka neplatí tzv. „zákon spráše“. Podle orientačního mapování na mapě 1:500 000 je ca 49 % lokalit české kultury s lineární keramikou (z celkového počtu 574 mapovaných) na nesprašovém území. Těžké je také hovořit o hranici osídlení vzhledem k nadmořské výšce terénu, i v Čechách některá sídliště překračují vrstevnici 350 m n. m., dříve často uváděnou jako limitní (srv. např. Hořovicko: Zápotocká 1982), na Moravě i Slovensku jsou známa i v terénech přes 600 m n. m. (Rulf 1994). Sídliště vytvářejí určitá seskupení o různém počtu lokalit (v analyzované oblasti Českobrodsko je počet lokalit v seskupení 2–7, vzdálenost sídlišť v rámci skupiny je průměrně 1,7 km, vzdálenost mezi skupinami 3,2 km – Rulf 1982; 1983). V Čechách (a obdobně i např. ve středním Německu) se sídliště nejstarší kultury s lineární keramikou I koncentrují v relativně vlhčích oblastech než ve fázích následujících. Častěji se takto datovaná sídliště objevují v dnešní nivě nebo v její bezprostřední blízkosti. Např. ve východních Čechách leží v nivě Labe nebo Cidliny 16,1 % nejstarších sídlišť (Pavlů – Vokolek 1992). Tato skutečnost je někdy vysvětlována jako důsledek suchého podnebného výkyvu (Quitta 1969). V pozdním, šareckém stupni vývoje kultury s lineární keramikou jsou výjimečně osídlovány také výšinné polohy, fortifikace však nejsou doloženy (např. Praha-Šárka, Mužský-Hrada u Mnichova Hradiště, Tetín u Berouna, Rubín u Podbořan). Ojedinelé jsou doklady ukazující na osídlování výšinných strategických poloh již v mladším stupni (Levousy, okr. Litoměřice: Zápotocký 1989).

Obr. 21: Studna z Mostu kultury s lineární keramikou. 1 vyrovnávací vrstva; 2 sondáž; 3 zavážka sklepa; 4 základová zeď domu; 5 tmavá hlinitá výplň studny s neolitickými nálezy; 6 jílovité podloží. Podle Rulf – Velmský 1993.

4.1 TYPY SÍDLIŠŤ A VNITŘNÍ USPOŘÁDÁNÍ

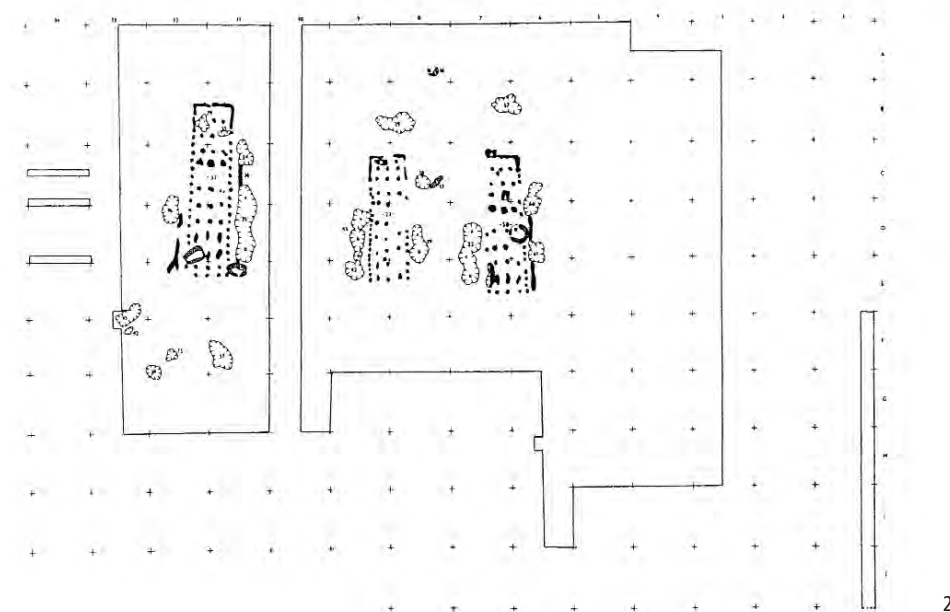
V době nejstarší lineární keramiky nejsou zatím známy větší koncentrace osídlení. Nejstarší domy se nacházejí zřídka izolovaně (Holohlavy: Pavlů – Vokolek 1996), častěji v menších skupinách dvou až čtyř staveb (Litice: Braun – Sokol 2000; Nové Dvory: Pavlů 2002a), jejichž současnost je obtížně prokazatelná. Předpokládá se, že byly obývány příbuznými rodinami, ať již toto pří-

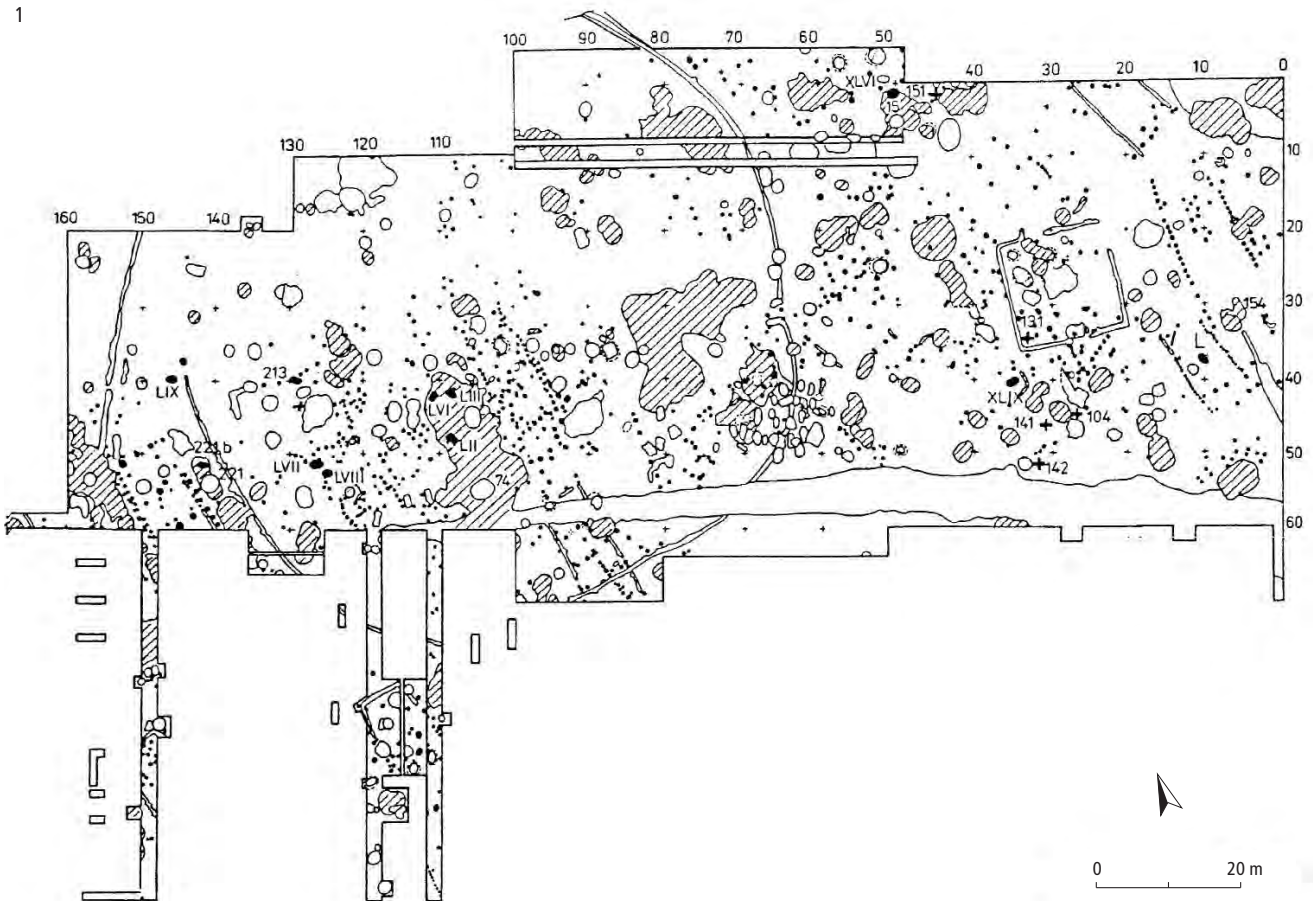
buzenství bylo pokrevní nebo jen deklarované. Neolitizace společnosti je spojována se vznikem domácího hospodářství (*domus*), které bylo založeno na hodnotách zajištěné obživy, kontinuity a úrodnosti (Whittle 1996, 69; Hodder 1990) a jehož projevem je neolitická architektura. To by mělo kontrastovat s dosavadním pojetím společnosti žijící volně v rámci divoké a nebezpečné přírody (*agrius*). Obyvatelé jednoho domu nebo

spolupracující skupina z více domů zajišťovali větší bezpečí, jistotu proti případným přírodním katastrofám, neúrodě, zdravotním nebezpečím. Tento koncept je pro nejstarší období přijatelný s jistými výhradami, neboť na některých sídlištích můžeme pozorovat ještě určitá mezistadia.

Nejstarší sídliště jsou často na rozhraní dvou rozdílných ekologických zón, například nivy a první terasy,

Obr. 22: Kultura s lineární keramikou – sídliště. 1 Bylany (okr. Kutná Hora), plocha F; 2 Miskovice 2 (okr. Kutná Hora), výzkum 1977–1979. Podle Pavlů 1998c; archiv ARÚP Bylany.

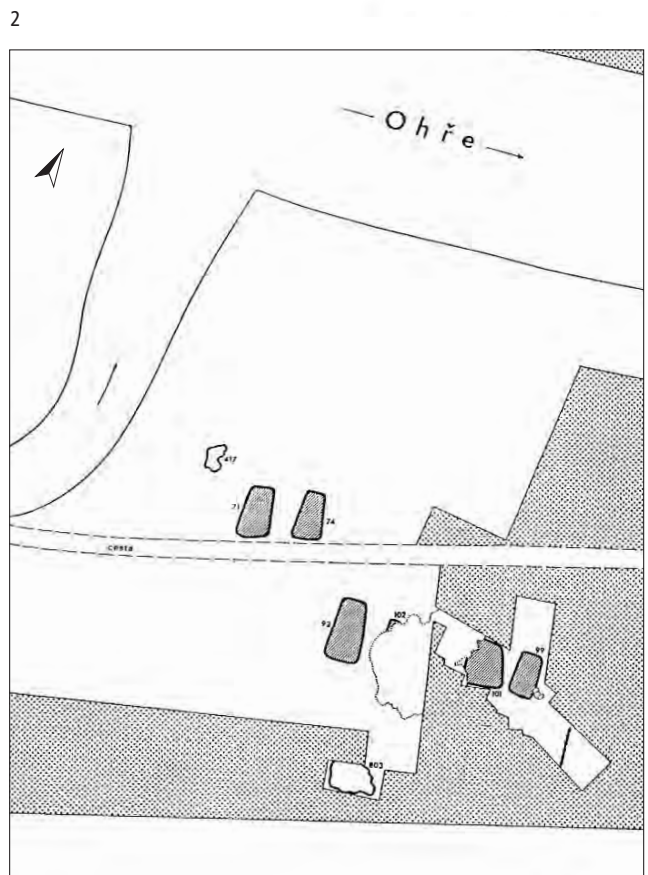

Obr. 23: Sídliště kultury s keramikou vypíchanou a lengyelského horizontu. 1 Plotiště n. Labem (okr. Hradec Králové), celkový plán z let 1961–1970, neolitické hroby číslovány, objekty kultury s vypíchanou keramikou šrafovány; 2 Březno (okr. Louny), schematický plán zkoumané plochy s dvojicemi domů a hliníky. Podle Pleinerová 1984; Vokolek – Zápotocká 1997; Zápotocká 1998a.

kteří zaručují dostupnost širšího spektra zdrojů obživy. Úloha sběru nebyla ještě dlouho zcela zanedbatelná, lov divokých zvířat zůstal důležitým doplňkovým zdrojem potravy. Od počátku bylo nutno počítat také s nepřátelským ohrožením, neboť usazená společnost s určitými zásobami potravy nebo jiných hodnot byla snadnějším cílem útoku než tradiční mobilní skupiny. Přímé doklady takových střetů jsou až z konce následujícího období, ale v tomto nejstarším se již objevují ohrazení zřejmě obranného charakteru, např. Eilsleben v německé oblasti Harzu (Kaufmann 1986a). V Čechách zatím nebylo ohrazené sídliště objeveno.

V následujícím období byly ve všech regionech prozkoumány rozsáhlejší koncentrace domů, které ovšem nestály vždy současně (obr. 22, příl. 5a). Velikost těchto sídlišť z klasického období kultury s lineární keramikou se odhaduje na maximálně 10–12 domů v jedné stavební fázi (Pavlů 2000, 264). Vedle toho existovalo množství menších sídlišť, kde se krátkodobě mohl pře-

stavovat jen jeden dům (např. Miskovice u Kutné Hory: *Pavlu 1998c*). Takové osídlení představuje model soustředěných sídelních areálů (*Pavlu 2002b*, 257), jejichž centrum tvoří právě velká sídliště. V rámci jejich mikroregionu potom menší sídliště mohou znamenat dočasná společenství, která se odstěhovala jako přebytečná nebo z jiných důvodů hledala nový prostor pro sídlení. Ve většině velkých sídlišť jsou domy rozptýleny tak, že se nepřekrývají (obr. 22). K aktuálně obývaným domům musíme ještě připočítat domy starší, které se dosud nerozpadly nebo které byly považovány za symbolická obydlí předků.

V rámci mikroregionů je takovéto seskupení považováno za existenci centrálních a satelitních sídel (*Lüning 1997; 1998*, 172), ale v místech, kde je známa podrobnější chronologie, jako např. v mikroregionu Bylan (příl. 2a), nelze podobný model potvrdit. Za vyšší stupeň teritoriální organizace lze označit seskupení lokalit poblíž rozsáhlého pole pro těžbu místního křemence v okolí Žichova v severozápadních Čechách (*Vencl 1986*), kde sice soudobá těžba zatím není doložena, ale celková konfigurace by podobné soustředění různých aktivit podporovala. Ostatně i pro centrální sídliště v Porýní se předpokládá, že hrála vždy určitou ekonomickou roli v daném regionu, ať již při distribuci lokálních surovin nebo jako překladiště různých materiálů (*Zimmermann 1995*, 107; *Kneipp 1998*). Dokládá se to rozšířením typických surovin pro výrobu štípané industrie. Vyšší stupeň teritoriality se projevil také zaujetím celých mikroregionů, které je zřejmě běžné ve všech evropských oblastech kultury s lineární keramikou. Vyplňují vždy určitý úsek podél menšího vodního toku a využívají celý prostor, i neosídlený, pro nutné společenské i hospodářské aktivity. V určitých pro sídlení optimálních polohách pak vzniká dlouhodobé osídlení, které se archeologicky projevuje jako koncentrace domů, např. Úhřetice, Bylany, Praha-Liboc, Hrbovice-Chabařovice, Křimice (*Pavlu 2001b*) a další.

Sídelní struktura kultury s vypíchanou keramikou se ve starším stupni nijak výrazně neliší od předchozí kultury s lineární keramikou. Sídliště jsou zakládána ze 70–80 % na stejných lokalitách, většinou na mírných svazích (kolem 4°), v blízkosti vodních toků nebo pramenů (max. vzdálenost 500 m, převahou do 300 m), většinou na úrodných sprašových půdách (černozem a hnědozem). Absolutní výška zakládaných sídlišť přesahuje výjimečně 350 m n. m., přednost je dávana mírnému podnebí (8–9 °C) s poměrně nižším množstvím srážek – kolem 550 mm, (*Sielmann 1972; Zápotocká 1982; Rulf 1983*).

Systém uspořádání současných domů v mikroregionu se v období kultury s vypíchanou keramikou rozvolňuje podobně jako konstrukce jednotlivých staveb (obr. 23). Domy, a tudíž jednotlivá hospodářství vytvářejí spíše jednotky umístěné často ve větší vzdálenosti

od sebe než dříve, což by svědčilo rovněž pro určitě změny v systému zakládání polí. Dosud se předpokládalo, že pole byla co nejbližší u domů, aby mohla být dobře chráněna třeba proti divoké zvěři. Významným rysem teritoriality tohoto období mladšího neolitu je soustředování hospodářských i kultovních činností na jednom místě, což se projevilo budováním okrouhlých rondelových příkopů v mladším období kultury s vypíchanou keramikou, někdy doprovázených rozsáhlými nepravidelnými systémy dalších příkopů. Vlastní rondely (viz níže) měly předlohu v typizovaných objektech z okruhu lengyelské kultury (*Pavlu 1982*). V Bylanech se v určité fázi sešly areály různé funkce jako obytný s domy, kultovní s rondelem a velkým vnějším okrouhlým příkopem a pohřební s birituálním pohřebištem (*Pavlu – Rulf – Zápotocká 1995*). Je to doklad situace ve střeoevropském neolitu, kdy se projevuje snaha o regionální organizaci areálů a konsekventně soustředování většího počtu lidí na jednom místě.

Základním typem sídlišť ve starším stupni jsou osady s několika dlouhými pravoúhlými až slabě trapézovitými kúlovými domy (Stvolínky, Jaroměř, Mšeno, Hrdlovka: *Beneš 1991*). V mladším stupni se konstrukce domů mění. Zůstává základní typ dlouhého domu s trojicemi vnitřních kúlů, ale půdorysy jsou nyní silně trapézovité (obr. 23: 2) nebo loďovité, často se zdvojenými vnějšími řadami (Mšeno, Březno, Jaroměř, Harting-Regensburg v Bavorsku, Stary Zamek ve Slezsku). Jde o typy staveb společné všem postlineárním skupinám zdobeným vpichy (*Quitta 1958; Soudský 1969; Romanov 1977; Pleinerová 1984; Coudart 1998*).

V různých oblastech se opakují seskupení trapézovitých staveb v jednom obytném areálu. Největší bylo v poslední době prozkoumáno v Jaroměři. Zde se u nás poprvé objevuje řazení domů do řad, což je charakteristické například v západní oblasti Pařížské kotliny (*Ilett – Plateaux – Coudart 1986*, 137). Někdy bývají domy uspořádány do dvojic. Uvažuje se o rozdílné funkci staveb, kdy obytná část byla oddělena od hospodářské. V Čechách je to v Březně u Loun (obr. 23: 2) skupina staveb ještě provedených kúlovou konstrukcí stěn kombinovanou se žlábkou (*Pleinerová 1984*), ale v blízkých Postoloprtech byl prozkoumán jeden typický půdorys se žlábkou (*Soudský 1969*). V západních regionech je nejlépe známo několik poloh u lokality Inden (*Dohrn-Ihmig 1983*), kde se skupina domů vyvíjela po několika fázích. Některé domy byly také zdvojeny. Řada příkladů je známa z regionu Kujaw, především je to eponymní Brześć Kujawski (*Bogucki – Grygiel 1993; 2004*), ale nejnověji i z oblasti Chełmna a Opolska (*Czeraniak 2002*). Podobné obytné areály jsou doloženy dnes již z mnoha lokalit v oblasti Pařížské kotliny a sousedních území (*Coudart 1998*). Význam těchto půdorysů je v založení nové architektonické tradice, která s koncem podunajského neolitu v obytných areálech zanikla,

ale stala se předobrazem monumentální megalitické architektury v následujících etapách především v severní a západní Evropě (Midgley 2002, 217). Základem starší obytné a mladší kultovní architektury je trapézovitý půdorys staveb.

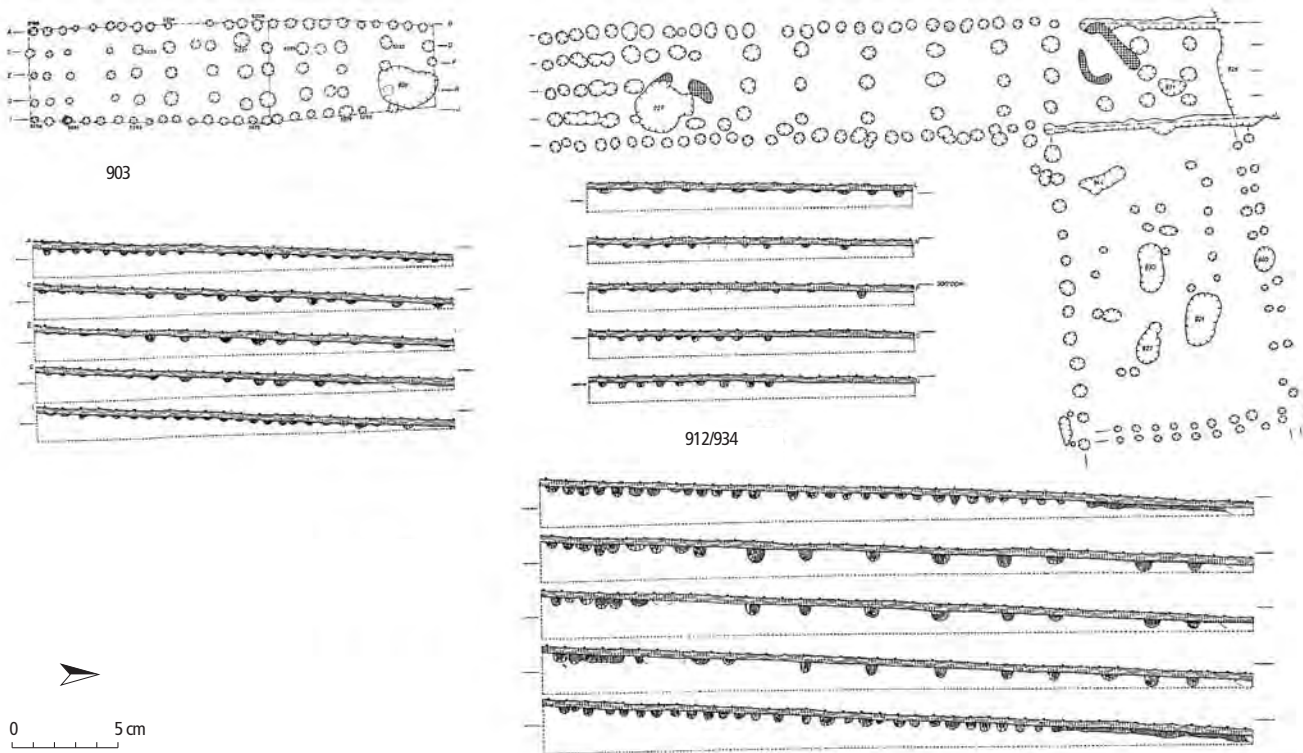
4.2 ARCHITEKTURA

Ukázalo se, že architektura neolitu má svoje konstrukční zvláštnosti, k nimž patří především postranní žlábký a trojice hluboko zapuštěných nosných kúlů na přechodu střední a severní části domů (Coudart 1998; Pavlů 2000). Tyto prvky měly za účel zpevnit kúlovou konstrukci domů, která byla vytvořena z podstatně slabších sloupů než v následujícím období. Takové domy byly nalezeny na sekci F v Bylanech (obr. 22: 1), ale jsou známy i z jiných starolineárních lokalit: Nové Dvory, Holohlavy, Litice. Podobné půdorysy se objevují ještě na lineárním sídlišti v Miskovicích, ačkoliv keramikou je datováno již do středního stupně (Pavlů 1998c). V tomto případě je nutno uvažovat o nějaké formě retardace architektonického typu, který se uchoval mimo hlavní koncentraci bylanských sídelních areálů.

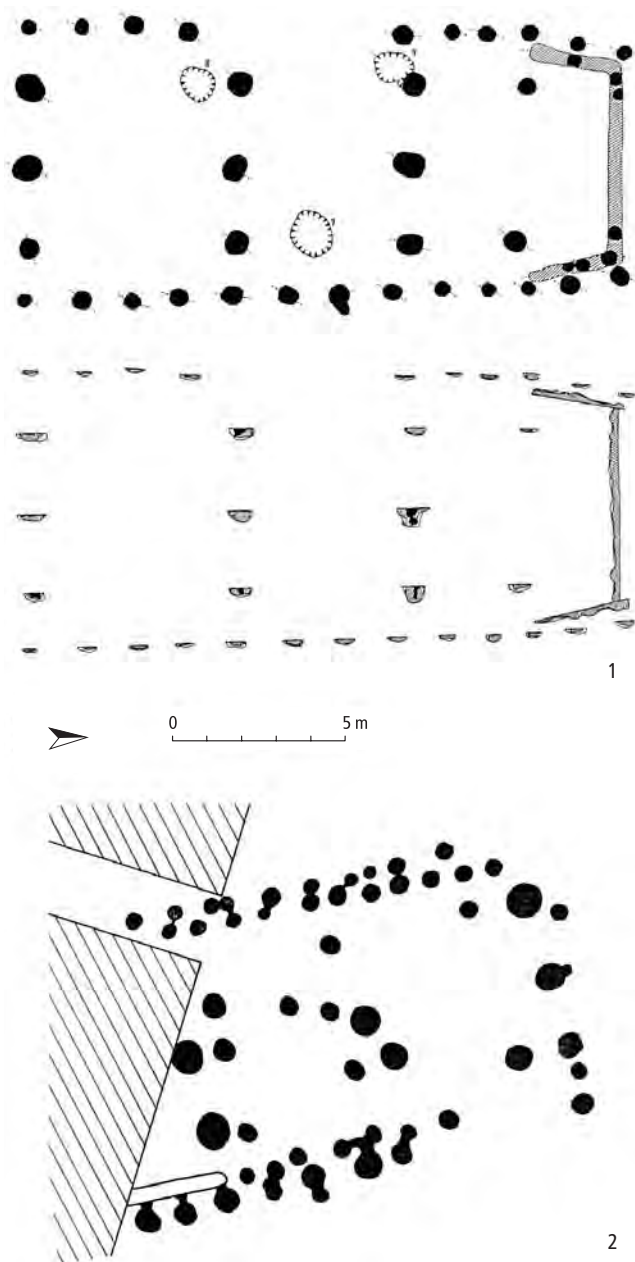
Také středová obytná část se alespoň v regionech západně od Čech vyznačuje zvláštním uspořádáním kúlů, které mělo co nejvíce zvětšovat vnitřní užitkový prostor. Konstrukce pěti řad kúlů, vnitřních nosných a vnějších, tvořících základ hliněných stěn, je v tomto geografickém prostoru nová a vznikla zřejmě někde na

pomezí balkánských staroneolitických kultur jako hlavní archeologický projev usedlosti (Lenneis – Lüning 2001). Celkově slabší konstrukce domů ve srovnání s následujícím obdobím ale naznačuje, že tradiční mobilita lovecko-sběračských společností nezankla, ale byla transformována do nějaké formy symbolického i skutečného opouštění domů, ať již sezonního nebo generačního. Tomu by nasvědčovaly určité pohyby a změny pozorovatelné na sídlišti, které dříve byly vykládány ekonomickými nebo antropologickými faktory. Hovořilo se například o vyčerpání úrodnosti půdy nebo o dlouhodobé nepoužitelnosti staveb z hygienických příčin (Soudský 1966, 66).

Domy se stavějí v období klasické lineární keramiky v pravidelně obdélníkovém půdorysu s trojdílným členěním (příl. 3a, b, obr. 24), ale vyskytnou se i dvojdílné, výjimečně jednodílné typy. Konstrukce je výrazně masivnější než v předcházejícím období, postranní žlábký, dokládající předtím nějaké zpevňování konstrukce, mizí (příl. 4). V konfiguraci čelní jižní stěny lze pozorovat určité detaily, které odlišují jednotlivé, jinak celkem standardizované půdorysy staveb. Architektura byla velmi unifikovaná, alespoň na základě archeologických výzkumů, které zaznamenávají jen pozůstatky nadzemních konstrukcí. Konstrukce domů v celé oblasti, kde pokračoval postlineární vývoj do skupin s keramikou zdobenou vpichy, pokračuje rovněž v tradici předcházejícího období. Charakter změny se zdá být spíše stylistický, nedošlo k výraznějším vylepšením. Princip

Obr. 24: Půdorysy neolitických domů kultury s lineární keramikou. Bylany (okr. Kutná Hora), plocha A, obj. 903, 912/934. Podle Pavlů – Zápotocká 1985.

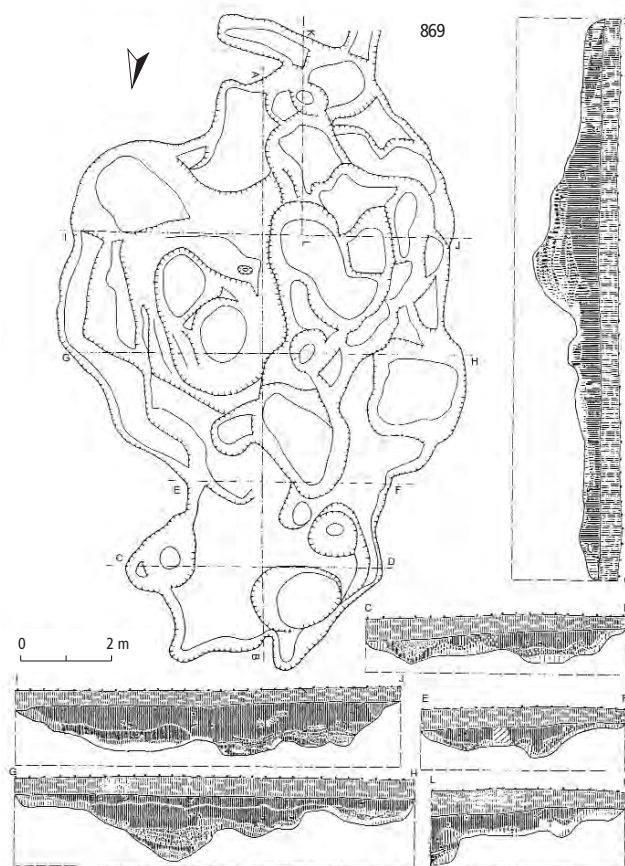

Obr. 25: Půdorysy neolitických domů kultury s vypíchanou keramikou. 1 Libenice (okr. Kolín); 2 Plotiště n. Labem (okr. Hradec Králové). Podle Vokolek – Zápotocká 1997; Steklá 1961; Zápotocká 1998a.

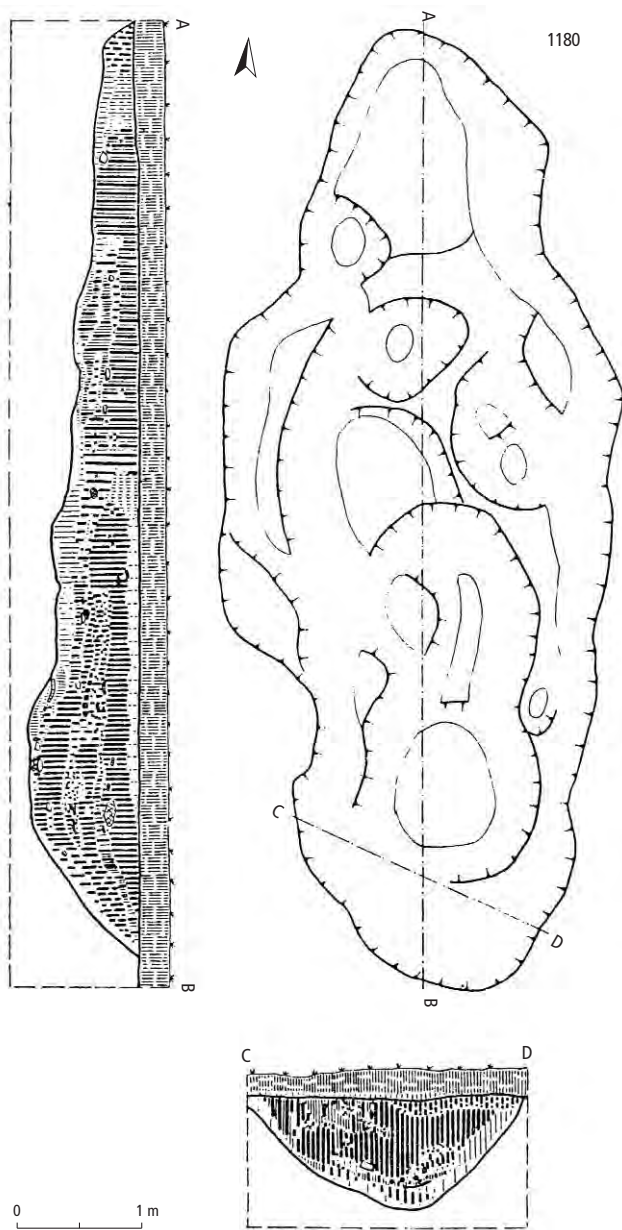
pětiřadé konstrukce zůstává, celý půdorys ale směřuje k asymetrii a především jeho dlouhé stěny jsou uprostřed více nebo méně vypouklé (příl. 2b) a často tvořené dvojicemi kúlů (obr. 25). Takové byly dokumentovány v Nových Dvorech (Pavlů 2002a). To v principu zvětšuje centrální obytný prostor. Severní část je standardně zpevňována fošnovou konstrukcí, po níž zůstávají základové žlábků, například v Libenicích (obr. 25: 1) (Steklá 1961). Konstruktivní detaily byly doloženy například na sídlišti v Hrdlovce u Mostu (Beneš J. 1991). V sousedství české oblasti jsou podobné i na jiných místech na Moravě (Slavonín: Kazdová et al. 1999), v Sasku

(Zwenkau, Eythra u Drážďan: *Stäuble – Campen 1998*), v Bavorsku na řadě míst (Řezno-Harting: *Hampel 1986; Herren 2003*) a jinde. Charakteristikou architektury tohoto období, stále ještě v tradici neolitického podunajského domu, je velká diverzifikace konstrukcí. Zatímco v předcházejícím období klasické lineární keramiky bylo možno půdorysy rozlišit jen podle některých detailů, nyní je téměř každá stavba jiná s řadou svérázných detailů vnitřní konstrukce i konstrukce stěn.

Svébytnou architekturu je možné označit také za nejvýraznější rys pozdního období. Na základě původních půdorysů z pěti řad konstrukčních kúlů se vytvořil nový typ domu, archeologicky dobře rozpoznatelný podle obvodových žlábků, které lemují celý půdorys. Ten je obvykle dosti protáhlý a především jeho jižní strana je podstatně širší než severní. Celek je potom výrazně trapézovitý. Někdy bývá oddělena krátká předsíň. Vnitřní kúlů nesoucí střechu jsou rozmístěny ve vnitřním prostoru řidčeji, čímž se zvyšuje celková užitková plocha. Orientace těchto staveb sleduje v evropském měřítku převládající směry větrů. Pokusy ukázaly, že trapézovitý půdorys lze velmi dobře zastřešit sedlovou střechou, která se k severu skláněla, jak doložily rekonstrukce staveb v Březně (Pleinerová 1984). Tak vzniklo jakési aerodynamické těleso stavby, jehož in-

Obr. 26: Bylany (okr. Kutná Hora), hliník (obj. 869). Podle Pavlů – Zápotocká 1985.

Obr. 27: Bylany (okr. Kutná Hora), dlouhé stavební soujámí (obj. 1180). Podle Pavlů – Zápotocká 1985.

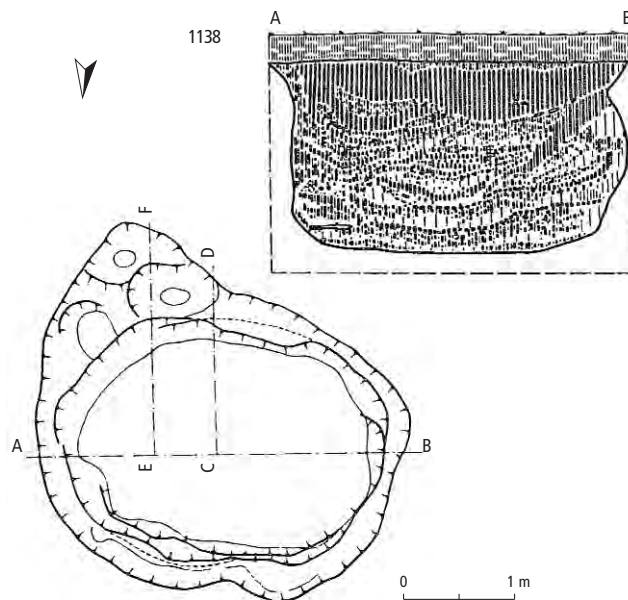
teriér se dal snadno odvětrávat, což výrazným způsobem zlepšilo životní podmínky pro jeho obyvatele.

4.3 ZAHLOUBENÉ OBJEKTY

Neolit je období, které bývá někdy nazýváno dobou hloubení objektů, na rozdíl od dob, kdy se objekty zahlubovaly do země jen výjimečně, nebo vůbec. Jak v době kultury s lineární keramikou, tak i s vypíchanou keramikou bylo hloubení jam nejrůznějšího tvaru, a tedy i funkce, pravidlem. Lze rozlišit objekty, v jejichž případě bylo funkční vlastní zahloubení, jako jsou kulevé jamky nebo zásobnicové jámy, a objekty, které jako zahloubení vznikly sekundárně, protože prvotním účelem

byl vykopaný materiál. Sem patří hlínky (obr. 26) různé velikosti a tvaru, jež poskytovaly hlínu pro výrobu keramiky, stavbu domů nebo pro jiné účely. Proto také jsou neolitická sídliště umístěna ponejvíce na sprašových polohách, neboť sprašová hlína poskytovala všestranně použitelný materiál. Jen výjimečně jsou sídliště umístěna na písčitéch nebo jílovitých podložních hlínách, které dávaly mnohem méně vhodný materiál. I zde však nalézáme zahloubené objekty, a to nejen objekty prvního druhu.

Formálně můžeme objekty dělit podle velikosti. Rozlišujeme **jamky** a **kulevé jamky** zhruba do průměru 1,5 m, **malé** a **velké jámy** a **komplexy jam** neboli soujámí (obr. 27, příl. 5b, 6). Mezi jamky patří především kulevé jamky, do nichž byly zapuštěny kule domové konstrukce, obvykle vytvářející pravidelnou půdorysnou soustavu (obr. 24, 25). Izolované jámy lze obtížně funkčně interpretovat. Malé a velké jámy představují nesourodou skupinu, kterou lze funkčně interpretovat jen někdy, nanejvýš podle pravidelnosti půdorysu, tvaru stěn a dna, popřípadě charakteru výplně. Jsou to především zásobní jámy na obilí – sila (obr. 28, příl. 7a), která se vyznačují pravidelným okrouhlým tvarem, kolmými stěnami a rovným dnem, někdy do červena vypáleným (Šumberová 1996). Jejich výplň bývá ve spodní části charakteristicky vícenásobně vrstvená. Ostatní jámy jsou souhrnně řazeny mezi hlínky, jejich spojením vznikají rozsáhlá soujámí, která jsou charakteristická zejména pro mladší období. Zahloubené obytné objekty nejsou v neolitu prakticky známy, ale jak v době lineární keramiky (Čížmář 1998), tak i v mladším neolitu, v době moravské malované keramiky (Podborský

Obr. 28: Bylany (okr. Kutná Hora), silo – zásobní jáma (obj. 1138). Podle Pavlů – Zápotocká 1985.

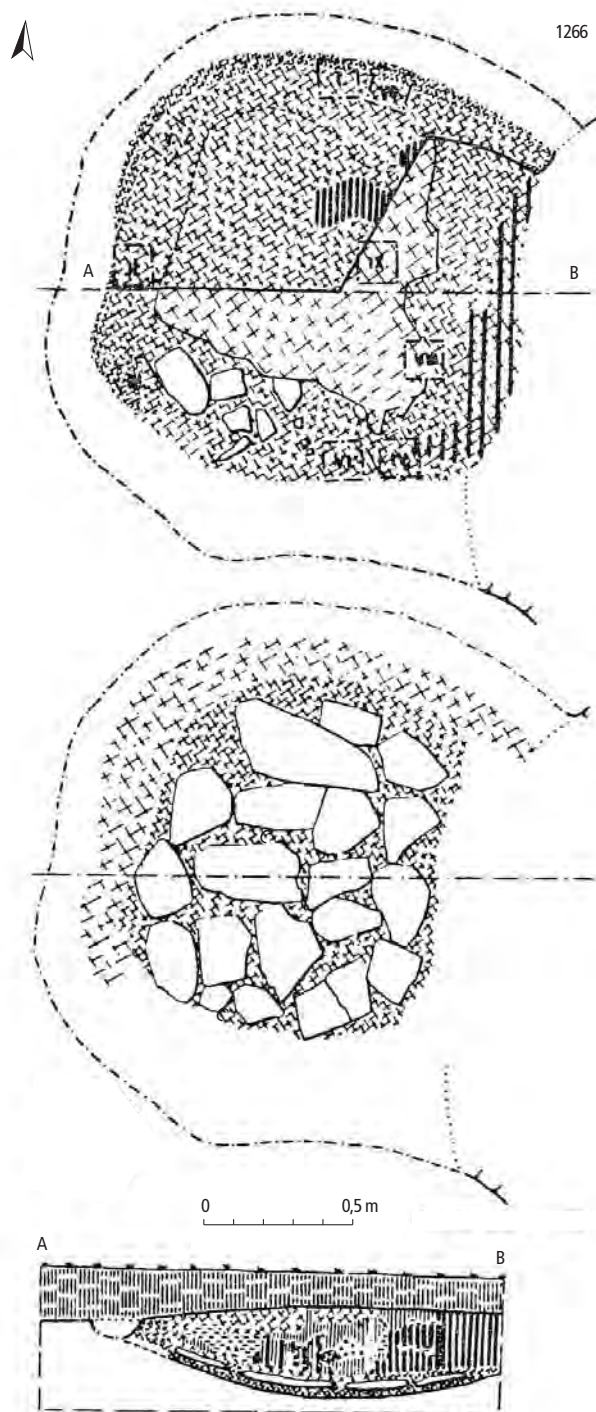
1984), bavorské vypíchané keramiky (*Riedhammer – Schmotz 1999*) i v Posáli (*Kaufmann 1976*) se na sídlišťích objevují menší pravoúhlé zahloubené stavby s kúlovou konstrukcí, a tudíž pravděpodobně původně zastřešené, jejichž obytnou funkci nelze zcela vyloučit. Spíše se však přikláníme k hospodářskému využití. Výjimečné jsou některé jámy, které mají nepopiratelnou souvislost s půdorysem domu a lze je interpretovat jako sklípky (*Bylany: Zápotocká 1987, 189*).

Dalšími zahloubenými objekty jsou dlouhé úzké útvary – **žlábký, žlaby, příkopy**. Nejprve byly rozlišeny základové žlábký jako součást půdorysné konstrukce domů, buďto na severní obvodové straně, nebo jako dodatečná zpevnění stěn u domů nejstaršího typu (obr. 22). V pozdním období mohou být základy domů položeny do žlábký buďto na dlouhých stranách, nebo po celém obvodu. Zvláštností na neolitických sídlišťích jsou úzké, extrémně hluboké žlábký, někdy vykládané jako kultovní objekty nebo objekty se speciální funkcí pro vydělávání kůží (*Zápotocká 1987, 191*). Protože v Bylanech byly několikrát umístěny před vchodem do kúlového domu, nezdá se tento druhý výklad pravděpodobný. Velké žlaby – příkopy – představují většinou **ohrazení větších prostorů** a jsou buď oválné, pravoúhlého půdorysu i zcela nepravidelné, nebo vytvářejí systém soustředných kruhových příkopů. První jsou známy od nejstaršího období (*Kaufmann 1986a*), v Čechách jsou ale zatím doloženy jen v mladším neolitu (Křimice, Tuchoraz). Druhé jsou pak typické pro starší fázi lengyelské kultury a mladší fázi kultury s vypíchanou keramikou jako představitelé sociokultovní architektury a vžil se pro ně název **rondely** (obr. 31, příl. 8, 9).

Mezi charakteristické zahloubené objekty na neolitických sídlišťích patří ještě **pece** (obr. 29), vyhloubené zpravidla do stěny větších jam nebo soujámí. Mívají obvykle v průměru asi jeden metr a nízkou kopuli, která je celá vypálená. Mohou být na dně vyloženy kameny nebo zbytky mlýnů. Jsou interpretovány jako pece na přípravu chlebových placiek nebo na opražování obilí. Nesloužily k vypalování keramiky, která byla patrně vypalována v té době převážně v jámách nebo na otevřených ohništích (*Lička – Růžičková 1981; 1982*). Předpokládá se, že v domech byly stavěné pece (*Soudský 1966, 32*), ve většině případů se ale nedochovaly. Někdy bývají jako pozůstatek pecí intepretovány kusy mazanice s otisky prutů. V pozdně neolitickém domě v Postoloprtech se dochovaly objekty uvnitř půdorysu, které mohou pece uvnitř domů dokládat (*Soudský 1969, 43–60*). Dnes bychom je interpretovali nejspíše jako předpeční jámy.

4.4 JESKYNĚ

V Čechách nebyly osídlovány dómové jeskyně podobně jako v paleolitu, a to také proto, že takové přírodní formy

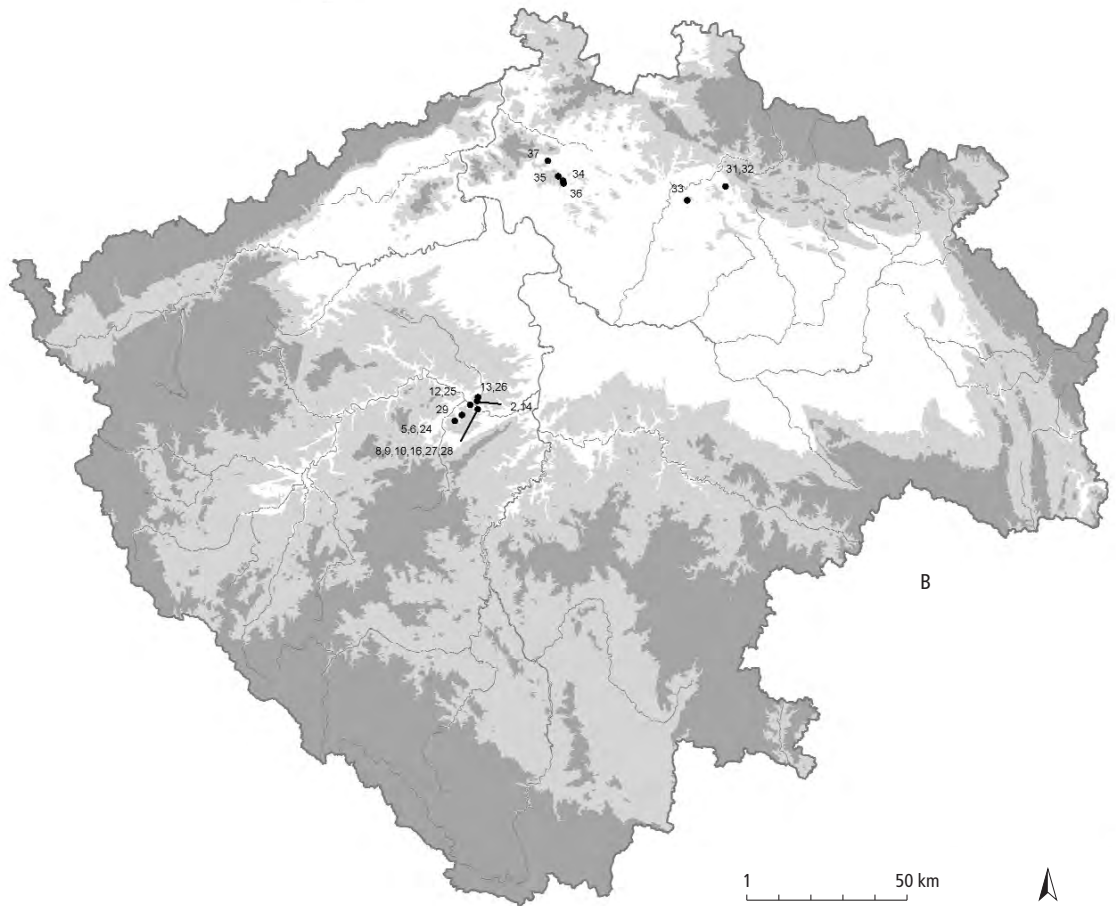

Obr.29: Bylany (okr. Kutná Hora), pec (obj. 1266). Podle Pavlů – Zápotocká 1985.

jsou zde spíše výjimečné. V Českém krasu, který je vytvořen na vápencových útvarech, se jedná spíše o skalní štěrby nebo průrvy, které ani svým tvarem, ani dostupností nejsou k dlouhodobému obývání přizpůsobeny. V severních Čechách převažují pískovcové útvary, které vytvářejí nejčastěji převisy (abri), jež mohou být naopak jako dočasný úkryt dobře dostupné. V obou oblastech byly zjištěny sporadické nálezy (*Sklenář – Matoušek 1994; Svoboda – Cílek – Jarošová – Peša 1999;*

A

B

1 50 km

Svoboda 2003) typologicky pocházející z mladšího stupně lineární keramiky a ze staršího průběhu kultury se zdobenou vypíchanou keramikou (obr. 30a, 30b). Ve srovnání s otevřenými sídlišti se stavbami domů se v jeskyních nacházejí jen vrstvy tvořené přirozenými destrukcemi, jedinými sídelními objekty jsou pozůstatky ohnišť. Nálezy keramiky mají velmi zlomkovitý charakter, zcela odlišný od odpadu na sídlišťích, což by svědčilo o využívání těchto míst při výjimečných příležitostech.

Interpretace nálezů neolitických artefaktů v těchto polohách je několikerá. Mohlo se jednat o občasné navštěvování skrytých míst jednotlivci, například šamany, kteří zde prováděli činnost, jež měla být ostatním skryta. Průrvy do země mohly být pokládány nejen za symbolické, ale i skutečné vstupy do podzemí a jako takové sakralizovány. Tato místa mohla být používána také jen jako občasné přístřešek třeba pro pastevce, kteří doprovázeli v letním období společně stádo (*Matoušek – Dufková 1998*). Poněkud jiná je situace pod převisy písčivcových skal. Zde neolitické vrstvy často nasedají na mezolitické, které jsou jediným dokladem staršího osídlení. Nabízí se možnost uvažovat o využívání převisů potomky domácího obyvatelstva, i když po určité přestávce. Výjimečným nálezem je taštičkovitá nádobka starší fáze kultury s vypíchanou keramikou (*Peša 1998*). Její neobvyklý tvar, antropomorfní výzdoba i způsob uložení svědčí nejspíše o zvláštním rituálním použití (obr. 36: 5), i když byla interpretována také jako napodobenina nádob z organických materiálů (*Stolz 2001*). Podobný tvar se našel také v kontextu s lineární keramikou a mohl sloužit jako nádobka na olej při svícení doprovázejícím magické obřady (*Pleinerová – Pavlů 1979, 114*).

4.5 RONDELY

Na počátku mladšího stupně kultury s vypíchanou keramikou se ve střední Evropě objevují desítky kruhových objektů (*Petrasch 2001*) tvořených shodně soustřednými příkopy a palisádami. Jsou typické jak pro oblast podunajské lengyelské kultury (*Němejcová-Pavůvková 1995; 1997; Trnka 1991; Neubauer – Melichar 2005*), resp. na Moravě kultury s moravskou malovanou keramikou (*Podborský 1988*), tak i v širší oblasti

postlineárního vývoje, zejména v Čechách, v saském Polabí (*Becker 1996; Vries – Stäuble 2002*) a Bavorsku. V různých formách jsou známy i ve zbývajících oblastech původně osídlených kulturou s lineární keramikou (*Petrasch 1990*). Vyskytují se v různých velikostech a liší se v řadě detailů své konstrukce, takže každý objekt je svým způsobem originální. Často jsou doprovázeny velkými příkopy různého tvaru (příl. 7b), které někdy vytvářejí celé soustavy ohrazení. Vžil se pro ně termín rondely, který má zdůraznit jejich kruhový tvar na jedné straně a kultovní charakter jejich funkce na straně druhé.

Sakralizované místo zde mohlo přetrvávat dlouhá staletí nebo tisíciletí bez přímých archeologických dokladů až do naší současnosti. Někdy bývá nejstarší křesťanská architektura spojována až s touto neolitickou tradicí (*Podborský 2000, 357*). V širším kontextu jsou mladoneolitické rondely ve střední Evropě považovány za předobraz kruhových staveb na Britských ostrovech, ale i některých megalitických staveb v západní Evropě. Souhrnně se dnes studují jednotlivé prvky jako součást sociokultovní architektury, která byla významnou součástí pravěkých společností.

V Čechách (obr. 31) jsou dnes známy téměř dvě desítky takovýchto objektů, které byly odhaleny při různých příležitostech především leteckým průzkumem a řada z nich detailně poznána geofyzikálním měřením (Bylany: příl. 2a, 8, Lochenice, Praha-Krč, Vochov: příl. 9; *Pavlů, v tisku*). K interpretaci rondelů nepřispěly zatím relativně početné výzkumy nejen v Čechách, ale ani v okolních oblastech. Nálezy v příkopech pocházejí vesměs z okolních sídelních areálů. Rozhodující pro výklad jejich funkce bude zřejmě poznání úlohy velkých vnějších ohrazení, která doprovázejí některé rondely, a postavení rondelů v současném osídlení celých regionů. Zdá se, že tyto stavby hrály roli jistých centrálních společensko-kultovních objektů, případně kalendářních observatoří, okolo nichž se v relativně krátkém období uskutečnil první pokus o centralizovanou organizaci neolitické společnosti, dosud rozptýlené do malých pokrevně příbuzných jednotek. Vzhledem k tomu, že po krátké době několika desítek let tyto objekty mizí z archeologických nálezů, je možno se domnívat, že tento první pokus o společenskou centralizaci ve střední Evropě nebyl úspěšný. Uvažovalo se také o soustředování

< Obr. 30: Jeskyně – A: kultury s lineární keramikou; B kultury s vypíchanou keramikou. 1 Abri (Srbsko, okr. Beroun); 2 Barrandova (Srbsko, okr. Beroun); 4 Bišilu (Tetín, okr. Beroun); 5 Děravá (Tmaň, okr. Beroun); 6 Dolní (Tmaň, okr. Beroun); 7 Domášov (Tetín, okr. Beroun); 8 Galerie (Srbsko, okr. Beroun); 9 Hlohová (Srbsko, okr. Beroun); 10 Koda (Tetín, okr. Beroun); 11 Korálová (Praha-Jinonice); 12 Martina (Tetín, okr. Beroun); 13 Na průchodě (Sv. Jan pod Skalou, okr. Beroun); 14 Nad Kačákem (Hostim, okr. Beroun); 15 Nad vodopády (Karlštejn, okr. Beroun); 16 Nová (Srbsko, okr. Beroun); 17 Patrová (Srbsko, okr. Beroun); 18 Prokopská (Praha-Hlubočepy); 19 Propadlá (Srbsko); 20 Průchodná (Praha-Jinonice); 21 Radotínská (Praha-Slivenec); 22 Sloupová (Srbsko, okr. Beroun); 23 Traťová (Tetín, okr. Beroun); 24 Tří volů (Tmaň, okr. Beroun); 25 Turské maštale (Tetín, okr. Beroun); 26 U doubku (Sv. Jan pod Skalou, okr. Beroun); 27 Úzká (Srbsko, okr. Beroun); 28 Ve stráni (Tetín, okr. Beroun); 29 Ve vratech (Tmaň, okr. Beroun); 30 Záborčí (Ondříkovice, okr. Česká Lípa); 31 Novákova pec – Čertova ruka (Karlovice, okr. Semily); 32 Abri pod Pradědem (Karlovice, okr. Semily); 33 Portál na Chodové (Dneboh, okr. Mladá Boleslav); 34 Máselník (Dřevčice, okr. Česká Lípa); 35 Sídelník (Heřmánky, okr. Česká Lípa); 36 Stará Skála (Lhota u Dřevčic, okr. Česká Lípa); 37 Stvolínky (Stvolínky, okr. Česká Lípa); 38 Vysoká Lešnice (Zátyní, okr. Česká Lípa). Podle *Matoušek – Jenč – Peša 2005; Prostředník – Vokolek 1998; Sklenář – Matoušek 1992*.

obyvatel pro potřeby jednorázového kultovního aktu, například vzývání pomoci (Pavlů – Rulf – Zápotocká 1995, 98). Je možné, že stavby sloužily jako opěrné body na dálkových cestách, a v tomto smyslu byly předchůdci výšinných sídlišť (Zápotocký 2002).

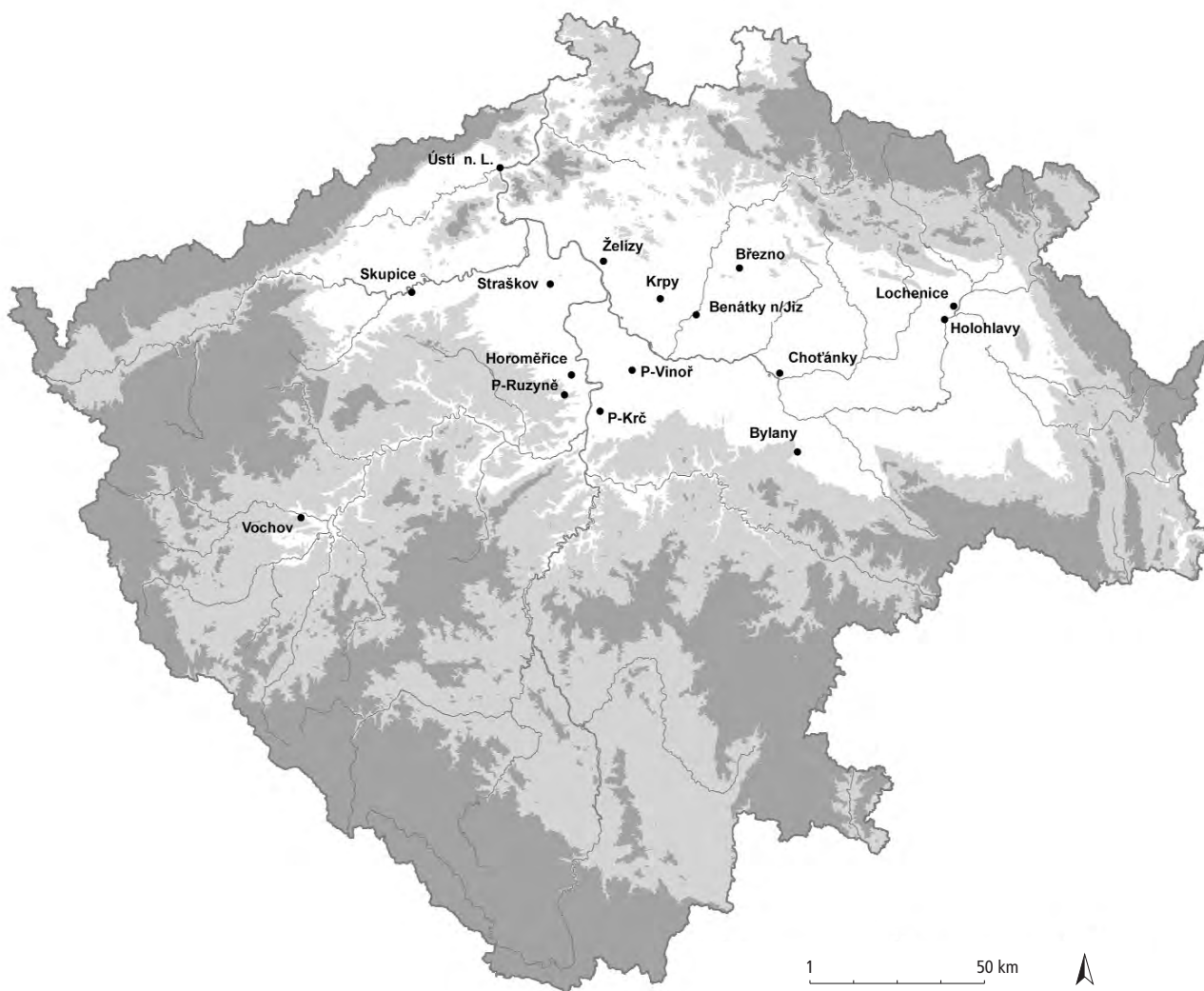
4.6 VÝŠINNÁ SÍDLIŠTĚ

Pozoruhodná jsou v tomto období sídliště na ostrožnách, ležící mimo dosavadní sídelní areály, patrně na komunikačních trasách. Poprvé se tak výrazněji značkují spojovací cesty, které dosud vedly většinou podél říčních toků. Eponymní naleziště šáreckého typu leží na šáreckém potoce při vstupu do Pražské kotliny. Na severním Plzeňsku jsou dvě výšinná sídliště (Druzťová, Milínov: *Metlička 2001*) na hranicích do sousední berounské oblasti a jedno (Střibro: *Šaldová 1960*) na spojnici do Bavorska. Z podobných lokalit mohou pocházet některé nálezy podél Vltavy (Kozárovice, Orlik: *Michálek – Pavlů – Věncel – Zápotocká 2000*), která sama

byla nepochybně spojovací cestou ze středních do jižních Čech. Na cestě do severních Čech leželo sídliště ve vyvýšené poloze Mužský u Mnichova Hradiště, kde bylo prozkoumáno několik zahluobených objektů (Pleslová-Štiková 1981). O vlastní neolitické zástavbě nás zatím archeologické výzkumy těchto lokalit neinformují. Podobné polohy byly využívány i v následujících etapách pravěku (*Mašek 1971*) a je možné, že se na řadě z nich nejstarší neolitické pozůstatky nedochovaly. Prozatím je doloženo osídlení s lineární keramikou na 16 výšinných polohách a s keramikou vypíchanou na 24 (*Zápotocký 2000*).

4.7 HOSPODAŘENÍ V NEOLITU

Neolitické zemědělství, respektive obě jeho hlavní složky obilnářství a chov dobytka, jsou předmětem poměrně intenzivního studia (srv. shrnutí in: *Kruk 1980; Beranová 1987; Rulf 1991b*). Přesto ještě není o podobě této nejvýznamnější neolitické hospodářské činnosti

Obr. 31: Rondely kultury s vypíchanou keramikou. Archiv ARÚP, doplněno.

dostatečně jasno. Vedle již klasických pramenů pro poznání pravěkého zemědělství, jako jsou topografie sídlišť, archeobotanika, archeozoologie (srv. *Kruk 1980*) a etnologie, stále více vystupuje do popředí také experiment jako nástroj modelování (např. *Lüning – Meurers-Balke 1980; Meurers-Balke 1985*; shrnutí českých zemědělských experimentů in: *Beranová 1993*). Postupně bylo definováno několik **modelů neolitického zemědělství**: 1. žárové stěhovavé zemědělství, v několika variantách, např. cyklické zemědělství (*Soudský 1966*, 63–66), model, který je dnes opuštěn; 2. extenzivní přílohové zemědělství, spojené s využitím oradla (*Halstead 1995*); 3. intenzivní kopaničářské zemědělství, ve značné míře využívající nivu (*Kruk 1973*); 4. intenzivní zahradnické zemědělství, které je dnes dokládáno pro střeoevropskou sprašovou oblast staršího a středního neolitu především na základě archeobotanických rozborů skladby doložených obilí a plevelů (*Bogaard 2004*, 41–49).

Dosud byl uvažován určitý kombinovaný model vycházející z respektování místních specifik. To znamená, že mohla existovat sídliště a celé regiony s převládajícím chovem dobytka, popřípadě sběrem a lovem, nad obilnářstvím. To však není případ českého území, ale spíše periferních regionů. Rozdílná zřejmě byla také skladba pěstovaných plodin v jednotlivých oblastech (*Willerding 1983*). Ve většině regionů byly předpokládány různé formy kombinace extenzivního žárového a intenzivního kopaničářského zemědělství, zejména v oblasti Porýní (*Lüning 2000*), snad s převahou toho druhého, a to v závislosti na místních ekologických, demografických a jiných podmínkách (srv. podrobněji *Peške 1987; Rulf 1991b*). K technikám kopaničářským a nástrojům s tím spojeným – rycí hole, kopáče – existuje obsáhlá literatura (*Tabaczyński 1970*, 138–150). Jsou známy též nálezy dřevěných rycích holí ze studny kultury s lineární keramikou v Erkelenz-Kückhovenu (*Weiner 1992*).

Předpokládalo se, že žďáření spojované s úhorem bylo ve střední Evropě provozováno v omezené míře. Mělo v počátečním období zpřístupnit oblasti zapojeného dubového lesa pro obdělávání, ale nestalo se dlouhodobou součástí zemědělského systému (srv. *Peške 1987*). V rámci uvažovaných modelů neolitického zemědělství lze vyloučit striktní časovou a geografickou uzavřenost cyklů a případných posunů obytných areálů a polností. Také nelze potvrdit větší význam nivy pro rostlinnou produkci, protože obraz neolitické nivy se značně odlišoval od dnešního. Tehdejší terény v bezprostřední blízkosti vodních toků nebyly pro intenzivní kopaničářství nejvhodnější. Nedoložené je také využívání oradla se záprahem již v tomto období. Příčinou případných posunů polností a obytných areálů nemohlo být jako hlavní důvod vyčerpání půdy, neboť to podle dlouhodobých experimentů zdaleka nedosahovalo kritických hodnot (*Peške 1985; Lüning 1991*, 87).

Model intenzivního zahradnického zemědělství vychází ze současných způsobů obhospodařování poměrně malých ploch v kombinaci s chovem dobytka pro domácí potřebu. Předpokládá zvýšené vynaložení práce na obdělávanou jednotku, což zahrnuje setí do řádků nebo důlků, ruční odplevelování, okopávání osetí, přihnojování a zalévání. Mezi pěstovanými odrůdami obilí převažují ozimy. Byly vysévány na malých plochách a za předpokladu relativně vysokého výnosu se počítá, že pro výživu jedné rodiny vystačilo obdělání zhruba plochy jednoho hektaru (*Bogaard 2004*, 159). Lze předpokládat, že tento model přinášel v úrodných letech i nadbytek, kterým mohly být vyrovnávány ztráty z méně úrodných let. Model byl úspěšně testován na současných archeobotanických datech. Odpovídá i představě rychlého převzetí zemědělských praktik domácím lovecko-sběračským obyvatelstvem po určitém, někdy i delším období koexistence obou způsobů hospodaření vedle sebe v kontaktních zónách. Nevyžadoval nutně hledání nových úrodných prostorů, což bylo dříve považováno za podnět k pokračující kolonizaci. Ostatně ani v období největšího rozšíření neolitických sídlišť nebyly zdaleka osídleny všechny potenciálně obhospodařitelné plochy. Archeobotanická zjištění ukazují, že existovala dlouhodobá kontinuita v užívání obdělávaných ploch a že tato kontinuita tvořila ekonomické i symbolické pojítko mezi domy různých generací (*Bogaard 2004*, 166).

V Čechách se pěstovala zejména pšenice dvouzrnka (*Triticum dicoccum*), byla vysévána snad společně s pšenicí jednozrnkou (*Triticum monococcum*). Směs těchto dvou druhů pšenice, s převahou dvouzrnky, byla doložena na řadě českých lokalit (např. Březno u Loun, Bylany u Kutné Hory, Mužský, Kosoř, Třtice: *Tempír 1968*). Dále je v pramenech doložen hrách setý (*Pisum sativum*), čočka jedlá (*Lens esculenta*) a len (*Linum usitatissimum*), pěstovaný jistě nejen pro výrobu vlákna, ale také jako olejina. Ostatní obilniny, pšenice obecná (*Triticum aestivum*), proso obecné (*Panicum miliaceum*) a ječmen obecný (*Hordeum vulgare*) byly zjištěny jen ojediněle a tvořily zřejmě náhodnou příměs výše uvedených hlavních plodin. Nejistý je nálezy otisku ovsy (*Avena spec.*) na keramice z Března (*Pleinerová – Pavlů 1979*, 108). Nálezy máku (*Papaver somniferum*), známé ze západního území kultury s lineární keramikou, v Čechách prozatím chybí. Otázkou zůstává záměrné pěstování dalších plodin, např. svehpu-stoklasy (*Bromus secalinus*) či merlíku bílého (*Chenopodium album*), které se i v českých nálezech objevují poměrně často.

V zásadě se dá počítat s relativně značným zaplevelením neolitických polí. Podle dosavadních rozborů většina plevelů doprovázela ozimy (*Knörzer 1988*), neplatí to však beze zbytku, např. nálezy z Mohelnice na Moravě ukazují převahu plevelů doprovázejících jařiny

(Opravil 1979). Pole se rozkládala v bezprostředním okolí domu v podobě ploch do 0,5 ha, ohrazených pravděpodobně vůči okolnímu lesu trnitými plůtky (Willerding 1980). Řadu zajímavých výsledků poskytly experimenty (Beranová 1993). Tak např. bylo zjištěno, že pšenice dvouzrnka se dá žnout pomocí neolitických kamenných srpů daleko lépe a rychleji než pšenice obecná, průměrně s časem 7 min/10 m². Délka uříznutých stébel byla okolo 30 cm, což představuje značnou hmotnost pro odvoz z polí (pouze 1/4 váhového objemu představovalo zrno, 3/4 pak sláma). Zřejmě budeme muset obohatit naše rekonstrukce vzhledu neolitických osad o poměrně velké stohy slámy. Takto vyprodukovaná sláma byla vítaným krmivem v zimních měsících a užívala většinu občinového stáda (Peške 1985), dále se jistě skrmovalo listí některých stromů, zejména jilmů, tzv. letnina. Prokázaly se potíže s odpluchováním zrn pšenice dvouzrnky i jednozrnky, ke kterému dochází při mletí na rotačních mlýnech automaticky, ne však na neolitických ručních drtidlech. Zrno bylo třeba nejdříve nahřívát nebo pražit či namáčet a následně nahřívát anebo drtit v dřevěných hmoždířích.

Ve složení stáda evidentně výrazně převládal tur domácí (*Bos primigenius f. taurus*), jak svědčí přes 70 % nálezů kostí v Bylanech i Roztokách (Peške 1989; 1991), na dalších místech pak ovce/koza (*Ovis/Capra*) a prase domácí (*Sus scrofa f. domestica*). Doložen je také pes (*Canis lupus f. familiaris*). V průběhu trvání kultury s lineární keramikou ve střední Evropě dochází k určitým změnám ve skladbě stáda, když ubývá ovce/kozy a zvyšuje se zastoupení prasete (Kruk 1980; Peške – Rulf – Slavíková 1998). Lze jen litovat, že ještě není dokončeno vyhodnocení nejrozsáhlejší české kolekce neolitického osteologického materiálu z Chotěbudic, okr. Louny (předevšímně Peške 1989).

kého osteologického materiálu z Chotěbudic, okr. Louny (předevšímně Peške 1989).

Doklady lovu nejsou zdaleka tak početné, existují však lokality (např. Nové Dvory 2), kde mají kosti lovené zvěře zastoupení přes 40 % (zejména jelena – *Cervus elaphus*, srnce – *Capreolus capreolus* a divokého prasete – *Sus scrofa*: Peške 1986, Table 51). Loven byl ale také divoký tur (*Bos primigenius*), zajíc (*Lepus europeus*) a další zvěř. Zcela výjimečný je nález kosti osla (*Equus/Asinus/hydruntinus*) v Chotěbudicích (Peške 1989). Na sídlišti šáreckého typu na Mužském tvořily nálezy kostí lovených zvířat 30 %, vedle jelena také kůň – *Equus sp.*, medvěd – *Ursus arctos* a zejména bobr – *Castor fiber* (Pleslová-Štiková 1981). Velmi málo toho víme o rybolovu, zvláště u sídlišť položených na terasách velkých řek měl však jistě značnou důležitost. Dokladem mohou být zátěže sítí z drobných oblázků, např. v Roztokách (Kuna 1991, 255).

Nelze také podceňovat význam sběru, kdy byly sbírány zejména jablka, třešně, žaludy, bukvice, kotvice, ořechy, lesní plody, různé kořeny, oddenky, semena – např. rdesno, merlík, konopice (Kruk 1980; Věnel 1985). Zároveň je třeba uvést názory upozorňující na skutečnost, že poměrně hustý listnatý prales atlantika neposkytoval dobré podmínky pro lov ani pro sběr ve srovnání např. s lesy boreálními či prosvětlenými lesy období pozdějších.

V uplynulých letech se objevila řada pokusů o výpočty bilance výživy, resp. o kvantifikaci jejich jednotlivých složek a z toho plynoucího dopadu na tvorbu modelu neolitického zemědělství. Tyto pokusy jsou však založeny na příliš vysokém počtu neznámých (srv. podrobněji Rulf 1989) a různým výběrem parametrů lze dokládat i zcela protichůdné hypotézy.

3 Starší eneolit

3.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA STARŠÍHO ENEOLITU

Evžen Neustupný

Vymezení staršího eneolitu

Starší eneolit je období, které v Čechách z větší části vyplňuje jediná kultura: kultura nálevkovitých pohárů. Pouze na jeho konci se na východním okraji středních Čech objevuje nejstarší badenská kultura (bolerázský typ).

Starší eneolit v Čechách začíná baalberskou fází kultury nálevkovitých pohárů, pokračuje fází sířemskou a končí salzmündskou fází. Začíná tedy v Čechách až po odeznění kultury michelsberské. V některých zemích je však kultura nálevkovitých pohárů dokumentována již dříve, po polovině časného neolitu (například Morava, přilehlé území Polska), a také pokračuje do doby našeho středního eneolitu (zejména Skandinávie).

Terminologie

Termín baalberská skupina zde používáme víceméně ve smyslu původního vymezení M. Zápotockého (1956b). Později se tento termín rozšiřoval o různé další významy, například se sířemská fáze označovala jako „mladší baalberská“. K rozkolísání pojmu došlo také tím, že M. Zápotocký tímto termínem označil všechny nálezy časně eneolitické michelsberské kultury (např. *Zápotocký 1998a*). V tomto významu zde termín baalberská skupina nebudeme používat.

Ačkoliv pojmenování sířemská fáze pro střední období staršího eneolitu bylo navrženo už koncem padesátých let (*Neustupný 1959b*), obecně se ujalo teprve v posledních letech. Do té doby řada badatelů používala pro toto období termíny, jako je „mladší baalberg“, „východní skupina kultury nálevkovitých pohárů“ nebo „wiórek“ (podle polské lokality, která však patří k jiné skupině).

Na konci staršího eneolitu začíná v Čechách badenská kultura, a to bolerázskou skupinou, která je zatím samostatnými lokalitami zastoupena jen na východním okraji středních Čech (*Zápotocký 2000a*). V té době zaujímá střední Čechy salzmündská fáze kultury nálevkovitých pohárů. Z tohoto důvodu bylo bolerázské období zařazeno ještě do staršího eneolitu (např. *Neustupný – Neustupný 1960, 127*); dociluje se tím příznivých komparací s územím na sever od nás, zatímco

srovnání s jihovýchodem by spíše preferovalo zařazení bolerázské skupiny (a s ní ovšem i salzmündské fáze nálevkovitých pohárů) až do eneolitu středního (srov. *Zápotocký 2000a, 98–99*). Tato dvě řešení jsou stejně „špatná“, a proto se v této práci přidržíme klasifikace, která byla zavedena dříve a je obecněji používána (tj. zařazení skupiny salzmündské a bolerázské do staršího eneolitu).

Vznik kultury nálevkovitých pohárů

Až do padesátých let se kultura nálevkovitých pohárů považovala za něco typicky nordického, skandinávsko-severoněmeckého (srov. např. *Stocký 1926, 98*), a tak ji doposud chápe i značná část evropských archeologů, podle nichž vznikla ze severského mezolitu. Vše, co souviselo s nálevkovitými poháry, přicházelo tudíž ze severu. Teprve J. Neustupný (1951, 17) vyjádřil názor, že nálevkovité poháry jsou „podunajského“ původu. Tuto myšlenku dále rozvedl společně s E. Neustupným (*Neustupný – Neustupný 1960, 126*: původ je zde zpřesněn na „okruh pozdních skupin lengyelských“). V této době kromě nordické hypotézy cirkulovaly také poukazy na původ východoevropský (u nás např. *Zápotocký 1957*).

Pro hledání vzniku kultury nálevkovitých pohárů je směrodatný její nejstarší stupeň. Ten, jak již bylo řečeno, ve Skandinávii vytrřídil C. J. Becker (1947); v padesátých letech bylo objeveno, že jeho vymezení odpovídá téměř přesně keramický časně eneolitický soubor z Božic u Znojma (*Zápotocký 1957; Houšťová 1960*). Podobných souborů bylo později nalezeno na Moravě větší množství; spadají do období současného se středními fázemi michelsberské kultury v Čechách, kde se takový soubor nenašel ani jeden. To ukazuje na skutečnost, že Morava patřila k oblastem vzniku kultury nálevkovitých pohárů, podobně jako například Polsko. Jediným možným zdrojem nejstarší fáze nálevkovitých pohárů mohla být pozdní fáze lengyelské kultury, ale stále ještě nejsme schopni vznik kultury nálevkovitých pohárů dokumentovat krok za krokem, protože na Moravě a v Polsku nedovedeme dobře identifikovat kulturní skupiny časného eneolitu. V žádném případě tato kultura nevznikla v severských zemích z mezolitu, nýbrž v jižním a možná i ve středním pásu střední Evropy ze skupin pokročilého časného eneolitu lengyelské tradice a odtud se dostala na sever.

Staroeneolitická baalberská fáze kultury nálevkovitých pohárů je dalším vývojovým stupněm časně ene-

olitické kultury nálevkovitých pohárů. Jak už bylo vysvětleno v souvislosti s časným eneolitem, není zřejmé, jak se baalberská báze dostala do Čech: zda z Moravy, nebo zda případně nevznikla konvergentně z pozdní fáze michelsberské kultury.

Ani konec pozdní, salzmündské fáze kultury nálevkovitých pohárů v Čechách není bez problému: mohla zaniknout v prostředí badenské kultury přicházející od jihovýchodu (*Zápotocký 2000a*), ale lze si velmi dobře představit, že vyústila do české badenské kultury, jak se předpokládalo dříve (*Neustupný 1959a*).

Vznik kultury badenské

„Klasické“ formy badenské kultury byly dlouho známy především z Karpatské kotliny, a tak vzniklo přesvědčení, že tato kultura přišla z jihovýchodu. To bylo posíleno kulturně historickými úvahami o tom, že badenská kultura je anatolského původu (N. Kalicz; viz *Neustupný 1964b*).

Koncem padesátých let byl na Slovensku objeven boherázský typ kultury „s kanelovanou keramikou“, považovaný zpočátku za její nejmladší stupeň. E. Neustupný (*1959a*) však tento typ srovnal s moravskými nálezy z Jevišovic C1 a z Ohrozimi a dospěl k závěru, že jde naopak o nejstarší fázi dnešní badenské kultury. Protože „boherázské“ nálezy z Moravy zcela jasně navazují na tamní kulturu nálevkovitých pohárů, vyvodil z tohoto faktu závěr, že badenská kultura vzniká z kultury nálevkovitých pohárů na Moravě a odtud se šíří na jihovýchod. Později tuto teorii rozšířil o myšlenku, že podobný proces jako na Moravě se mohl odehrát i v Karpatské kotlině na základě dříve neznámých postlengyelských kultur, příbuzných moravskému staršímu eneolitu (*Neustupný 1973b*).

V poslední době opět ožívají teorie o jihovýchodním původu boherázské skupiny (která byla mezitím ve formě Cernavoda III objevena až na dolním Dunaji); při úvahách tohoto rázu se předpokládá, že základem byly místní skupiny následující těsně po horizontu malovaných keramik. Tomu však nenasvědčuje skutečnost, že boherázská skupina nastupuje až mnoho staletí (zhruba jedno tisíciletí) po vyznění malovaných kultur; v tomto mezidobí se všude vytvářely kultury s nemalovanou keramikou, které časově odpovídají našemu časnému eneolitu a větší části eneolitu staršího; jsou ovšem velmi nedokonale známy. Tyto kultury, některé z nich v Karpatské kotlině, mohly být částečně podobné kultuře nálevkovitých pohárů (jsou pro to určité doklady i na Ukrajině) a badenská kultura mohla vyrůstat také z nich.

Celkový ráz kultury doprovázející boherázskou keramikou (sídlení, ekonomika, symbolismus) je středoevropský, a nikoliv balkánsko-anatolský. Sama boherázská keramika patří jasně do eneoliticko-bronzového keramického komplexu, který charakterizuje střední

Evropu a jižní Skandinávii. Skutečnost, že badenská keramika má také nepopiratelné souvislosti s jihovýchodem, lze vysvětlit tak, že značná část symbolické sféry změnila svoji orientaci: takové změny ale probíhají arbitrárně v mnoha obdobích pravěku (srov. např. západní orientaci Čech na konci neolitu a v časném eneolitu). Takové orientace jsou jen někdy a částečně způsobeny pohybem obyvatelstva a nedají se také jednoduše vysvětlit formálním termínem „vliv“ nebo „difuze“ (odlišný názor má M. Zápotocký – viz kap. 3.3.5).

3.2 KULTURA NÁLEVKOVITÝCH POHÁRŮ VE STARŠÍM ENEOLITU

Milan Zápotocký

3.2.1 Pojem kultury nálevkovitých pohárů

Úvodní charakteristika

V průběhu staršího eneolitu představuje kultura nálevkovitých pohárů, jejíž formativní stadium spadá do závěrečného úseku časného eneolitu, už plně stabilizovaný kulturní okruh. Nadále trvá oprávněnost jejího názvu, užívaného již od třicátých let minulého století (*Jażdżewski 1932*), protože poháry a mísy s nálevkovitě rozevřeným hrdlem zůstávají, alespoň co se našeho území týče, výrazným tvarem její keramické výbavy.

Z geografického hlediska jde o rozsáhlý komplex příbuzných skupin, zabírající většinu střední Evropy a jižní Skandinávii, od Podunají do středního Švédska a od Holandska po západní okraj Ukrajiny. Po celou dobu jeho trvání je však patrná bipolarita, daná rozdílným původem jižních skupin, žijících na sprašových půdách středoevropské vrchoviny, a severních skupin, které osídlily pláň severoevropské nížiny na sever od hranice sprašových půd. Nicméně způsob života se na celém tomto území jeví vcelku jako vyrovnaný. Odrazem toho je i skutečnost, že jak jižní, tak severní skupiny společně dosáhly v průběhu staršího eneolitu stavu, který lze snad označit jako optimum jejich vývoje. Příznaky konjunktury, založené na technologické úrovni, ekonomické prosperitě, směnných kontaktech a patrně i na konsolidaci společenských poměrů, jsou společné všem skupinám tohoto horizontu kultury nálevkovitých pohárů, zahrnujícího širěmskou fázi v Čechách, mladší fázi baalberského stupně ve středním Německu, wiórecký stupeň ve Velkopolsku a stupně C a D (období mladších dolmenů a starších chodbových hrobů) v severoněmecko-jihoskandinávské skupině (*Becker 1947; Mildener 1953*, Tab. 4; nověji např. *Preuss ed. 1998*, Beilage A). V této době dochází také k maximálnímu rozšíření oikumeny jihovýchodní, malopolské skupiny nálevkovitých pohárů směrem na východ až na Volýnsko.

Historie bádání

V Čechách spadají prvé pokusy vyčlenit kulturu nálevkovitých pohárů z komplexu tzv. nordické kultury, kam byla od počátku 20. století řazena (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910; Stocký 1926; Schráníl 1928*), do třicátých let (*Axamit 1932; Žebera 1944*). Tento trend pokračoval až do padesátých let (*Štiková 1955; 1956*). Zvýšený zájem věnovaný této problematice v 50. letech se soustředil především na řešení vztahu jednotlivých keramických skupin, chápaných do té doby jako samostatné entity – baalberské, salzmündské (zvané též máslovická) a nálevkovitých pohárů – a na relativní chronologii (*Neustupný 1956; 1959a; 1961a; Zápotocký 1956a; 1956b; 1958b; Janská 1957*). Později se pozornost zaměřila, kromě publikace výzkumů, také na jednotlivé nálezové kategorie – keramiku, kamenné broušené a štípané nástroje a na studium struktury osídlení na mikro- a mezoregionální úrovni, včetně problematiky výšinných sídlišť (srov. níže). Souběžně s tím byly sledovány otázky vztahů k sousedním zemím, především k Moravě, Sasku a bavorskému Podunají (*Pleslová-Štiková 1969b; Lichardus 1976; Zápotocký 2001*). Další vývoj kultury nálevkovitých pohárů na sever od našeho území sledoval E. Neustupný (*1961a; 1965a*), který také řešil vyústění této kultury na Moravě a dále na jihovýchod (*Neustupný 1959a*). Obecnou charakteristiku české skupiny kultury nálevkovitých pohárů nalezneme v přehledných pracích věnovaných pravěkým dějinám Čech (*Neustupný – Neustupný 1960; Pleiner – Rybová eds. 1978*) nebo českému či středoevropskému eneolitu (*Lichardus 1998; Pleslová-Štiková 1998*). Její celkové zpracování však dosud postrádáme.

Nálezová základna

Přehled nálezového fondu získaného do počátku 20. let minulého století je obsažen v dílech J. L. Píče (*1899*) a A. Stockého (*1926*). V následujících desetiletích byly v odborných časopisech a monografiích zveřejněny informace o mnoha menších výzkumech, někdy včetně soupisu osídlení jejich okolí či regionu. Z rozsáhlejších výzkumů, publikačně již zpřístupněných, je možno uvést z nížinných sídlišť kupř. Březno a Prahu-Lysolaje (*Pleinerová 1990; Pleslová-Štiková 1972a*), dále pak unikátní hrazenou lokalitu u Makotřas (*Pleslová-Štiková 1985*) a starší i novější akce na některých z výšinných sídlišť (Dneboh-Hrada, Praha-Baba a Bohnice, Kutná Hora-Cimburk: *Pleslová-Štiková 1981c; Havel 1986; Hájek – Moucha 1983; Zápotocký 2000a*).

Počet nalezišť v 50. letech ještě nepřesahoval 100 katastrů. V soupisu z 80. let, pořízeném pro potřeby památkové péče (projekt MONUMIS), stoupl na 350 lokalit a jejich dnešní stav odhadujeme, s přihlédnutím k databázi v Archeologickém ústavu AV ČR v Praze, zhruba na 400–450 „akcí“. Jistá opatrnost vůči přesným číslům je namístě, protože nálezy leží z valné části

dosud nezpracované, a jejich kulturní určení, nemluvě o přesnějším datování, není proto kontrolovatelné. Obtíže působí i nesnadná identifikovatelnost střepového materiálu ze sídlišť kultury nálevkovitých pohárů, daná zejména ve starším stupni nízkým výskytem zdobených nádob, a tím i vysokým podílem atypických střepů. Patrně zde tkví jedna z příčin, proč je nálezová základna jednotlivých úseků téměř půltisíciletého vývoje této kultury tak nevyrovnaná. Obojí má své důsledky nejen na mikroregionální úrovni, jak se ukázalo při sledování osídlení v povodí Lužického a Lučního potoka na Chomutovsku nebo potoka Bylanky na Kutnohorsku (*Beněš – Koutecký 1987; Smrž 1994; Zápotocký 1998b*), ale i při pokusech o rekonstrukci sídelní struktury na větších plochách. Jako příklad lze uvést Bílinsko, kde na území ca 300 km² je početné osídlení starších stupňů, zatímco nálezy mladší kultury nálevkovitých pohárů tu prakticky chybějí (*Zápotocký – Muška 1999*). Absence fází a dokonce i stupňů je při studiu osídlení na mikroregionální i mezoregionální úrovni tedy faktem, s nímž je za dnešního stavu výzkumu třeba počítat. Stejně tak je zřejmé, že pramenná základna dokumentuje především období starší kultury nálevkovitých pohárů, zatímco informací o mladším stupni je podstatně méně, patrně důsledkem jeho kratšího trvání.

3.2.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie

Starší období české skupiny kultury nálevkovitých pohárů, jehož počátek je podle radiokarbonového i dendrologického datování kladen vcelku shodně do 39./38. stol. př. Kr., se dělí na dvě fáze: starší, baalberskou, a mladší, siřemskou. V sousedství se jeho trvání kryje se starším stupněm moravsko-rakouské skupiny, baalberským stupněm ve středním Německu, staršími fázemi (pikutkowskou a wióreckou) polské kultury nálevkovitých pohárů a mladším úsekem severského staršího neolitu – dobou dolmenů (pro Moravu a Rakousko *Šmíd 1992*, tab. 1; *Ruttkay 1995*, 129; pro střední Německo *Beier – Einicke eds. 1994*, Abb. 5–7; pro Polsko *Jankowska – Wiślański 1991*, Abb. 2, 5). Na horním Podunají v této době michelsberskou kulturu střídá kultura altheimská (*Preuss ed. 1998*, Beilage A).

Počátek mladšího období, spadající do 36./35. stol. př. Kr., je dán výrazným zlomem v kulturním vývoji celé střední Evropy, vyvolaným postupem badenské kultury z Podunají na sever a západ. Zároveň s proměnou materiální kultury dochází ke změně mocenských poměrů, čehož důsledkem je ústup či transformace, resp. „badenizace“ jižních skupin kultury nálevkovitých pohárů, a také, zhruba na přelomu 34./33. stol. př. Kr., zánik české skupiny této kultury (toto pojetí je odlišné od názoru E. Neustupného, srov. kap. 3.1).

Periodizace

Česká skupina kultury nálevkovitých pohárů byla zprvu dělena na tři, poté na čtyři stupně (*Neustupný 1956; 1959a; 1961a; Zápotocký 1956a; 1956b; 1957; 1958b*), později se užívalo též rozdělení na dvě hlavní období – starší a mladší, každé se dvěma až třemi fázemi (*Zápotocký in: Pleiner – Rybová eds. 1978*). Tato dělení se opírala jednak o stratigrafická pozorování z výšinných sídlišť (Jevišovice-Starý Zámek na Moravě, Slaný-Slánská hora: *Palliardi 1914a; Moucha 1961*) a z východoněmeckých velkých mohyl (*Mildenberger 1953*), jednak o chronologii severské a východní skupiny nálevkovitých pohárů (*Jażdżewski 1936; Becker 1947*). Řada návrhů na opravu či zpřesnění předložených v následujících letech svědčí o tom, že uvedené rozdělení, založené prakticky na jediné složce hmotné kultury – keramice, plně neuspokojuje (*Pleslová-Štiková 1987; Lichardus 1976; Kalferst – Zápotocký 1991*).

K přesnějším datování nepostačují pouze hroby jako spolehlivé nálezné celky, protože v jejich výbavě se zpravidla nenalézají více než dvě nádoby, pokud keramiku vůbec obsahují. Nutná je analýza dostatečně obsáhlých souborů sídlištní keramiky a následně jejich vzájemná komparace. Počet takových technicky a časově náročných rozborů je dosud omezený, a navíc se ukazuje, že ani velké soubory, s počtem zlomků nad 1000 kusů, byť kulturně a chronologicky „čisté“, nejsou vždy natolik reprezentativní, aby podchytily celou šíři keramické produkce daného časového úseku.

S ohledem na dosavadní poznatky, stav výzkumu i na situaci v sousedství – na Moravě, ve Slezsku a středním Německu – považujeme dnes za praktické dělit vývoj české skupiny kultury nálevkovitých pohárů, tak jak probíhal od počátku staršího eneolitu do závěrečného stadia této kultury, na dvě časová období, starší, se dvěma fázemi (baalberskou a sířemskou), a mladší.

Baalberská fáze. Tato fáze je nazvána podle obří mohyly Baalberge u východoněmeckého Bernburgu (*Höfer 1902*); následuje po starší kultuře michelsberské a raném stadiu kultury nálevkovitých pohárů (srov. kap. 4.2). V jejím vývoji se rýsují, stejně jako u moravsko-rakouské skupiny, dvě subfáze. Ve vztahu k časnému eneolitu je její následnost stratigraficky potvrzena na výšinném sídlišti ve Světci u Bíliny, kde zásobní jáma se dvěma rituálně uloženými pohřby, starším a mladším, vybavenými nádobami této fáze, protála sídlištní vrstvu, jejíž nejmladší složkou byla keramika pozdně jordanovského (schussenriedského) stupně (*Zápotocký – Muška 1999*, obr. 17, 18). Česká skupina je v tomto období úzce svázána se skupinami moravsko-dolnorakouskou a středoněmeckou. Všechny tři spoluvytvářejí jeden celek, kdysi označovaný jako skupina jižní (*Jażdżewski 1936*, 258, mapa 1), který se však při širším pojetí okruhu kultury nálevkovitých pohárů jeví jako její centrální skupina (*Zápotocký 1986*, 348, Abb. 1).

Sířemská fáze. Sířemská fáze je nazvána podle hrobu ze Sířemi u Žatce (*Neustupný 1959b*, 48). Keramika, jejímž charakteristickým rysem jsou kolkované motivy podobné tzv. wióreckému stylu (podle stejnojmenného stupně v Polsku), naznačuje kontakt s polskou kulturou nálevkovitých pohárů. Méně zřetelná je z tohoto hlediska vazba s Moravou, kde výskyt kolkované keramiky se nezdá být tak častý a také tvarový repertoár tamního jevišovického stupně nálevkovitých pohárů je na rozdíl od předchozího stupně už zčásti odchylný od českých nálezů. Podobně je tomu i v případě východoněmeckého baalberského stupně, respektive jeho mladší fáze, v níž je výskyt kolkované výzdoby výjimečným jevem. Prokazatelný je naopak kontakt s altheimskou kulturou bavorského Podunají, doložený importem deskovitého silexu jako suroviny k výrobě štípané industrie i ve formě hotových nástrojů – srpovitých nožů, výskytem džbánů altheimského typu v Makotřasech a stejným směrem ukazuje i tamní nález zlomku tyglíku se stopami měděné rudy, patrně alpského původu (*Pleslová-Štiková 1985*, 121). Módním jevem, který v tomto období úžeji spojoval Čechy s Moravou a horním Podunajím, jsou shodné či příbuzné typy čepcovitých sekeromlatů.

Salzmündská fáze. Její název je odvozen od výšinného sídliště na střední Sále, v Čechách se pro ni dříve razilo pojmenování máslovický typ, podle pohřebiště severně od Prahy (*Stocký 1926; Janská 1957*, 153). Charakterizuje ji keramika, jejíž tvary i výzdoba plynule navazují na předchozí sířemskou fázi. Dosavadní pokusy o rozdělení na dvě či tři podfáze, opírající se kromě typologie keramiky také o stratigrafii na výšinném sídlišti Mužský-Hrada (*Pleslová-Štiková 1981b*), nejsou příliš přesvědčivé, možná i proto, že trvání tohoto závěrečného úseku české kultury nálevkovitých pohárů bylo relativně krátké. Ve vztahu k sousedství ji lze synchronizovat s mladším stupněm této kultury na Moravě, salzmündskou a starší walterniensburkou skupinou ve středoněmeckém Polabí (*Zápotocký 1960a*, 755, obr. 278; *Preuss 1980*, 93, Abb. 27), luboňským stupněm v Polsku (*Wiślański 1979*, 198, ryc. 106), starším úsekem severské doby chodbových hrobů (*Ebbesen 1975*, Fig. 183) – tedy se skupinami vytvářejícími mladší horizont kulturního okruhu kultury nálevkovitých pohárů.

V souvislosti s uvedenými změnami se radikálně změnila také orientace české skupiny kultury nálevkovitých pohárů. Jejím zázemím se nyní stalo východoněmecké Posálí, resp. tamní salzmündská skupina, s níž ji pojila úzká příbuznost, patrná v keramické produkci, typech bojových sekeromlatů i v pohřebním ritu (*Fischer 1956*, 55; *Janská 1957*, 155; *Behrens 1973b; Zápotocký 1992*, 207). Naopak se zcela přerušila někdejší úzká vazba s jihovýchodem, s moravskou skupinou, v této době už silně poznamenanou vlivem badenské kultury. Tím lze vysvětlit také podstatnou redukci oiku-

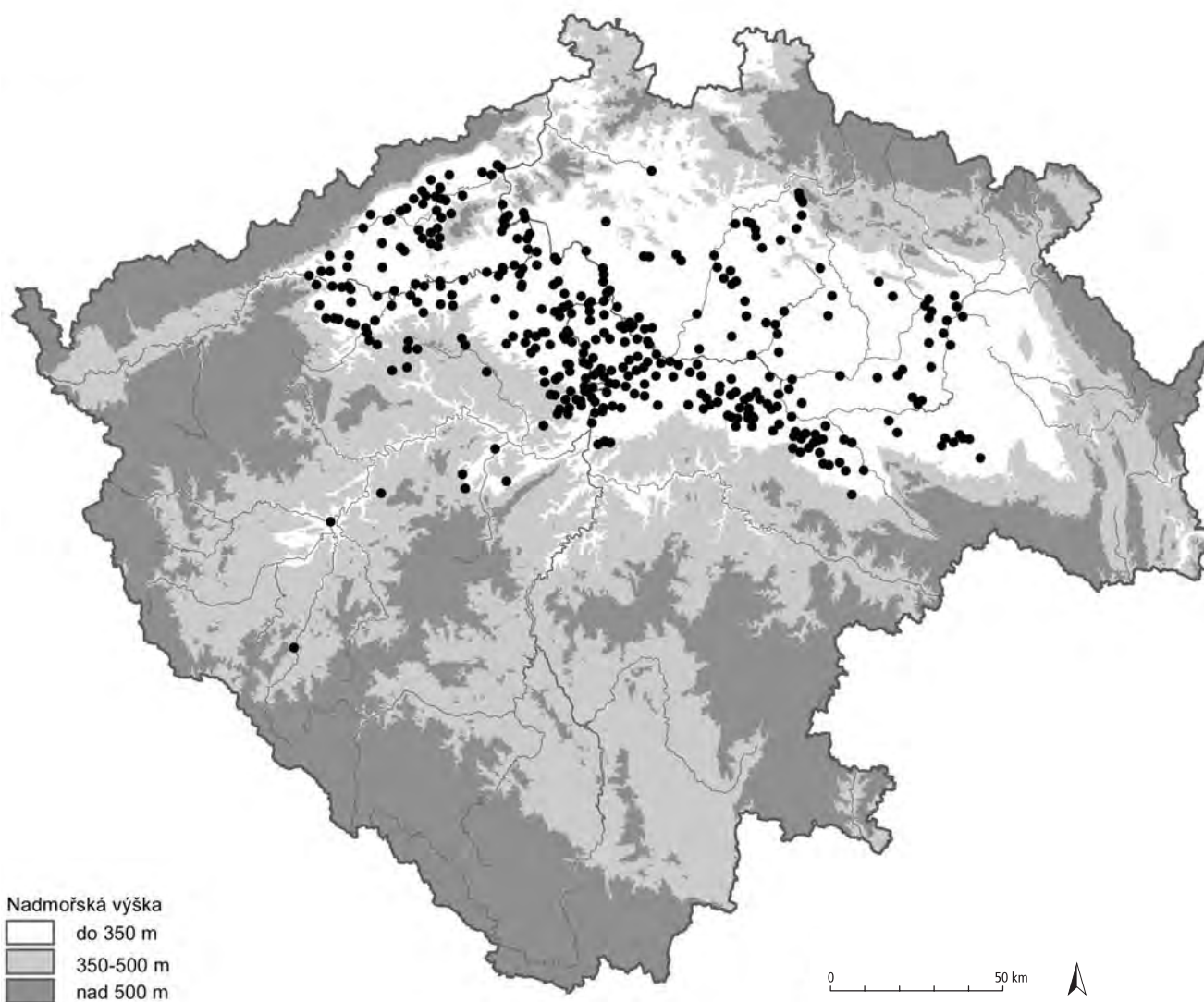
meny kultury nálevkovitých pohárů na našem území poté, co mizí stopy její přítomnosti z východočeských regionů. Svůj podíl na tom mělo zřejmě i etnikum bo-lerázského stupně badenské kultury, které se prosadilo, ať už jednorázově nebo postupně, na východě středních Čech. Raně badenský kontakt sice kulturu české skupiny kultury nálevkovitých pohárů poznamenal, ta si však, na rozdíl od moravské skupiny, ještě dokázala uchovat svoji svébytnost. V následujícím časovém horizontu stopy její přítomnosti na našem území mizí, zřejmě v souvislosti s nástupem středního, tzv. klasického stupně badenské kultury.

Rozsah sídelního území

Ve stupni baalberském a sířemském zabralo osídlení kultury nálevkovitých pohárů s větší či menší intenzitou úrodné oblasti černozemí a hnědozemí v severní části země, od Kadaňska po Královéhradecko (*Rulf*

1979, obr. 5b). V severozápadních Čechách se rýsují dvě oblasti se zvýšenou koncentrací lokalit – Bílinsko, respektive kraj na středním toku Bíliny, a Poohří. Nejzápadnější lokalitou je tu výšinné sídliště v Hradci u Kadaňe (*Koutecký 1985*), ležící na vstupu do úrodných rovin Poohří od západu. Odtud na východ až na Litoměřicko se táhne prakticky souvislý řetěz sídelních poloh, situovaných často při okraji prvé nezaplavované terasy Ohře (obr. 15).

Ve středních Čechách se lokality kultury nálevkovitých pohárů soustřeďují, podobně jako v jiných obdobích pravěku, do pražsko-slánské oblasti na západě a od Kouřimska po Čáslavsko na východě, přičemž oba regiony jsou na severu propojené pásem nalezišť v Polabí. Relativně slabé osídlení východních Čech se koncentruje v okolí Chrudimi a Hradce Králové (*Vokolek 1993a, 27*), menší sídelní enkláva se nachází v Pojizeří, v okolí Mladé Boleslavi a na Turnovsku (*Pleslová-Šti-*

Obr. 15: Kultura nálevkovitých pohárů v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil M. Zápotocký.

ková 1960; Prostředník 1998). Rozptýlené stopy přítomnosti nálevkovitých pohárů se objevily i ve většině okrajových oblastí, na Českolipsku, Berounsku či Rakovnicku (*Rul' 1979, 182, obr. 5b*). Jižní hranice této kultury leží na linii toků Sázavy a Berounky. Jižněji odtud, kupř. v Hořovické kotlině, jsou stopy jejího pobytu už nejisté. Ze západních a jižních Čech pocházejí jen ojedinělé nálezy kamenných hlazených nástrojů (*Bašta – Baštová 1990, 8, obr. 2*).

V salzmündské fázi kultury nálevkovitých pohárů se rozsah oikumeny, jak už bylo řečeno, do značné míry změnil. Poté, co ustoupila z východních Čech, zůstaly v držení této kultury pouze severozápadní a střední Čechy včetně enklávy v Pojizeří. Její východní hranice se tedy v tomto období stáhla k linii Železných hor. Ze západních Čech je z této doby známo jen několik sekeromlatů mladší kultury nálevkovitých pohárů, včetně depotu z Bělé nad Radbuzou (*Franz 1938*), jehož poloha naznačuje komunikační směr na bavorské Podunají.

Zde je namísto připomenout, že dosavadní znalost rozsahu sídelního území kultury nálevkovitých pohárů v průběhu púltisíciletí jejího trvání se opírá především o katastr sídlištních a hrobových lokalit. K němu se ale nepočítají desítky dalších s ojedinělými nálezy kamenných nástrojů, které naznačují, že velikost oikumeny a také intenzita jejího zasídlení musely být podstatně větší, než jak je rekonstruujeme podle stávajícího fondu keramických nálezů.

3.2.3 Nemovité artefakty

Obytné a jiné stavby

Na ploše obytných areálů výzkumy zachycují zpravidla zahloubené objekty skladovacího nebo jiného hospodářského účelu. Jen vzácně se naleznou též stopy obytných staveb, respektive jejich pozůstatků v podorňích, které jsou dvojího druhu.

Prvým představují dlouhé domy s dřevěnou nosnou konstrukcí. Jejich pravidelně obdélníkový dvoulodní půdorys vymezují na bočních stranách řady kúlových jamek s mezerami od 0,5 do 1 m, se středovou řadou kúľů, vzdálených od sebe ca 4 m, nesoucích původně sedlovou střechu. Známý je jen jeden z Kozel na Mělnicku (25 × 6,5 m; orientace Z–V; nepublikováno). Obytná plocha této stavby, v jejímž vnitřním prostoru se nedochovaly nejen stopy vnitřního členění, které je při jejich velikosti třeba předpokládat, ale ani otopná zařízení (ohniště, pece), měla 152 m². Datování domu z Kozel do baalberské fáze podporuje i několik podobně datovaných půdorysů z jiných skupin kultury nálevkovitých pohárů.

Druhou formou obytných staveb jsou polozemnice obdélníkovitého, oválného či kruhového půdorysu, ale s plochou podstatně menší než u kúlových domů. U čtyř z nich, odkrytých na výšinném sídlišti Babě v Praze-

-Dejvicích (obr. 16; *Havel 1986, 52, obr. 22–25*), velikost vnitřní plochy dosahovala od 5,5 do 16 m², pátá (obr. 16: 3), o rozměrech 12,4 × 6,8 m, výjimečná už polohou na nejvyšším místě ostrožny, zaujímal prostor přes 80 m² – tedy zhruba polovinu průměrné plochy dlouhých domů. Objekty tohoto typu jsou známy též z prostředí rovinných osad (Hostovice, Kbely, Malé Březno, Plaňany: *Janská 1961; Prostředník – Šída – Kyselý 2002; Černá – Velímský 1991*). Jejich obytnou funkci dosvědčuje přítomnost jednoho či dvou ohnišť a podle stop po kúlové konstrukci se předpokládá, že šlo o stavby zpravidla jen mělce zapuštěné do podloží, se sedlovou střechou a stěnami vypletenými proutím a omazanými jílem.

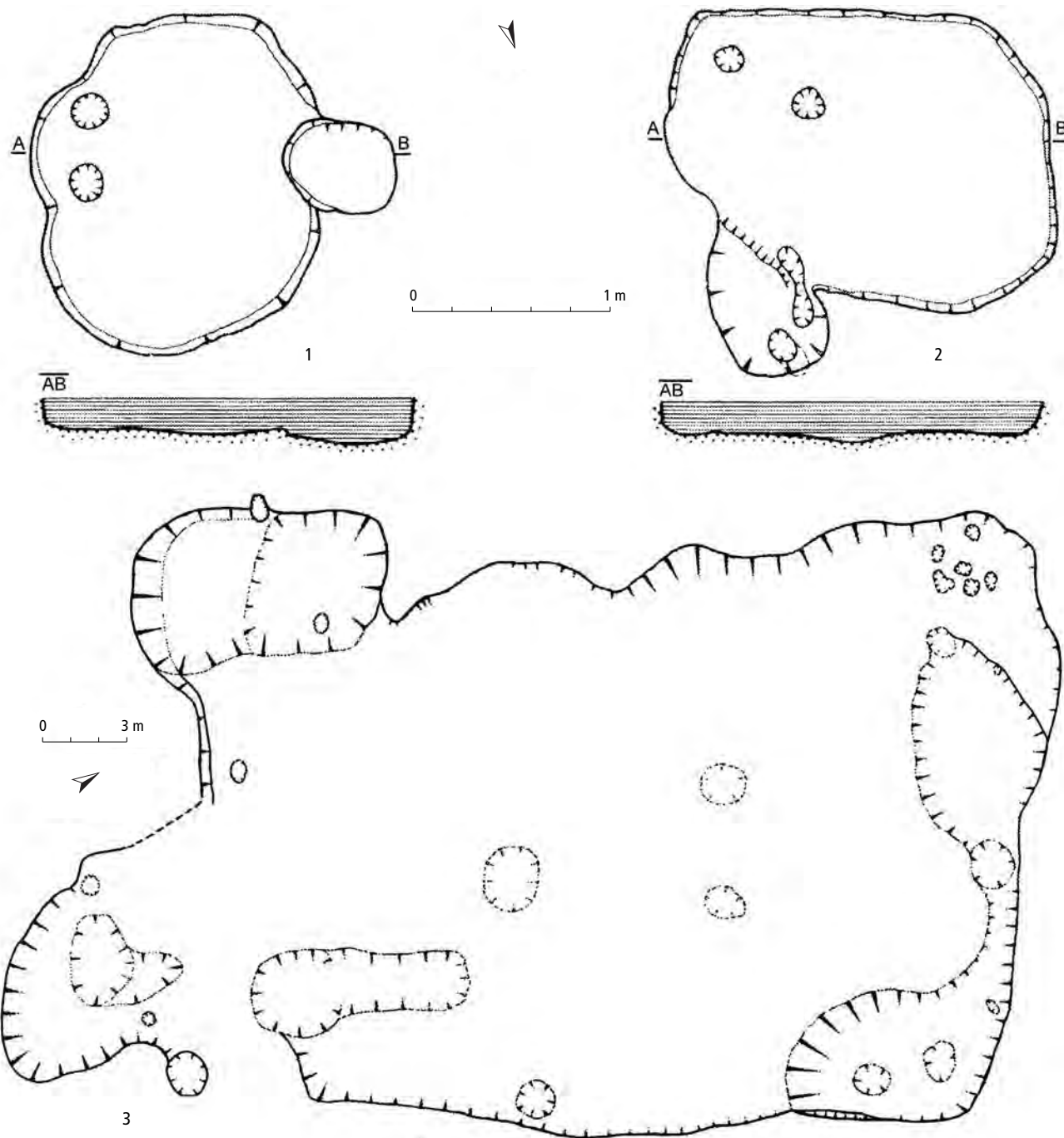
Nejčastějším druhem zahloubených objektů hospodářského účelu jsou (1) zásobní jámy-sila kruhového až široce oválného půdorysu o průměru od 1 do 2,5 m, (2) jámy a prohlubně oválné, dvojdielné či nepravidelného tvaru, které mohly též sloužit jako dílenská místa, (3) jámy s ohništi či se zbytky kopulovitých pecí oble čtvercového či kruhového tvaru, a (4) hliníky, některé obřích rozměrů, s průměrem až 15 m, též se zbytky pecí při okraji (Benátky: *Kalferst – Zápotocký 1991, obr. 3*).

Uvážíme-li, jak vzácný je dosud výskyt obytných staveb – dlouhých domů a polozemnic, pak relativně častý výskyt hliníků vede k hypotéze, že kromě těchto staveb musel být užíván ještě jiný typ obydlí, který byl zřejmě standardní, a to domy, k jejichž stavbě bylo zapotřebí velké množství jílovité zeminy, ale jejichž dřevěná kostra nezasahovala svými základy do podloží. Na diferenciaci obydlí, snad funkční, snad sociální, ukazuje také nepoměr mezi velikostí obytné plochy velkých domů a polozemnic.

Ohrazovací architektura

Spolehlivější poznatky o fortifikaci jsou známy ze tří výšinných poloh. Na Cimburku u Kutné Hory (*Zápotocký 2000a, Abb. 9–13*) byl v délce 30 m odkryt úsek opevňovací linie složené ze dvou paralelních příkopů lichoběžníkovitého profilu, tj. s plochým dnem, širokých původně ca 4–5 m a hlubokých 1,5–2 m, přerušeny prostorem se stopami po konstrukci brány chodbovitého typu o šířce ca 3 m a délce ca 12 m (obr. 17: 2–4). Valy se nedochovaly, avšak podle výplně příkopů lze soudit, že jejich hliněné těleso doplňovala zeď, sestávající kromě menších kamenů i z rozměrných balvanů až metrového průměru. Celková šířka fortifikační linie – bereme-li v úvahu i šířku předpokládaných valových těles – se dá odhadovat na asi 20–25 m.

Dalšími případy jsou Praha-Baba, kde fortifikace sestávala z mělkého příkopu lichoběžníkovitého profilu a ca 12–15 m před něj předsunuté palisády (obr. 17: 5–8; *Havel 1986, 52*), a Hradec Králové, kde na jednom místě městského vrchu byly zachyceny palisáda a příkop, patrně opět lichoběžníkovitého profilu (*Richter – Vokolek 1995, 89*). Datování opevnění z dalších lokalit není jisté

Obr. 16: Kultura nálevkovitých pohárů. Zhloubené chaty – polozemnice. Praha-Dejvice, Baba. Podle Havel 1986.

(Zabrušany – val s příkopem, Levý Hradec – palisáda: *Váňa 1952, 295; Borkovský 1965, 21*).

3.2.4 Sídlní areály

Osídlení a přírodní prostředí

Otázku, jaká byla z hlediska sídelně geografického podoba tehdejší krajiny, se snaží zodpovědět studium osídlení na úrovni širších krajinných oblastí. Kupř. na území mapového výřezu ca 60 × 50 km s Čáslavskou kotlinou

uprostřed, ohraničenou Železnými horami, Českomo-ravskou vrchovinou a Hornosázavskou pahorkatinou, naznačily lokality kultury nálevkovitých pohárů i dalších eneolitických kultur, doplněné ojedinělými nálezy broušené industrie, rozdělení do pěti zón (*Zápotocký 2002a, 184, obr. 47*):

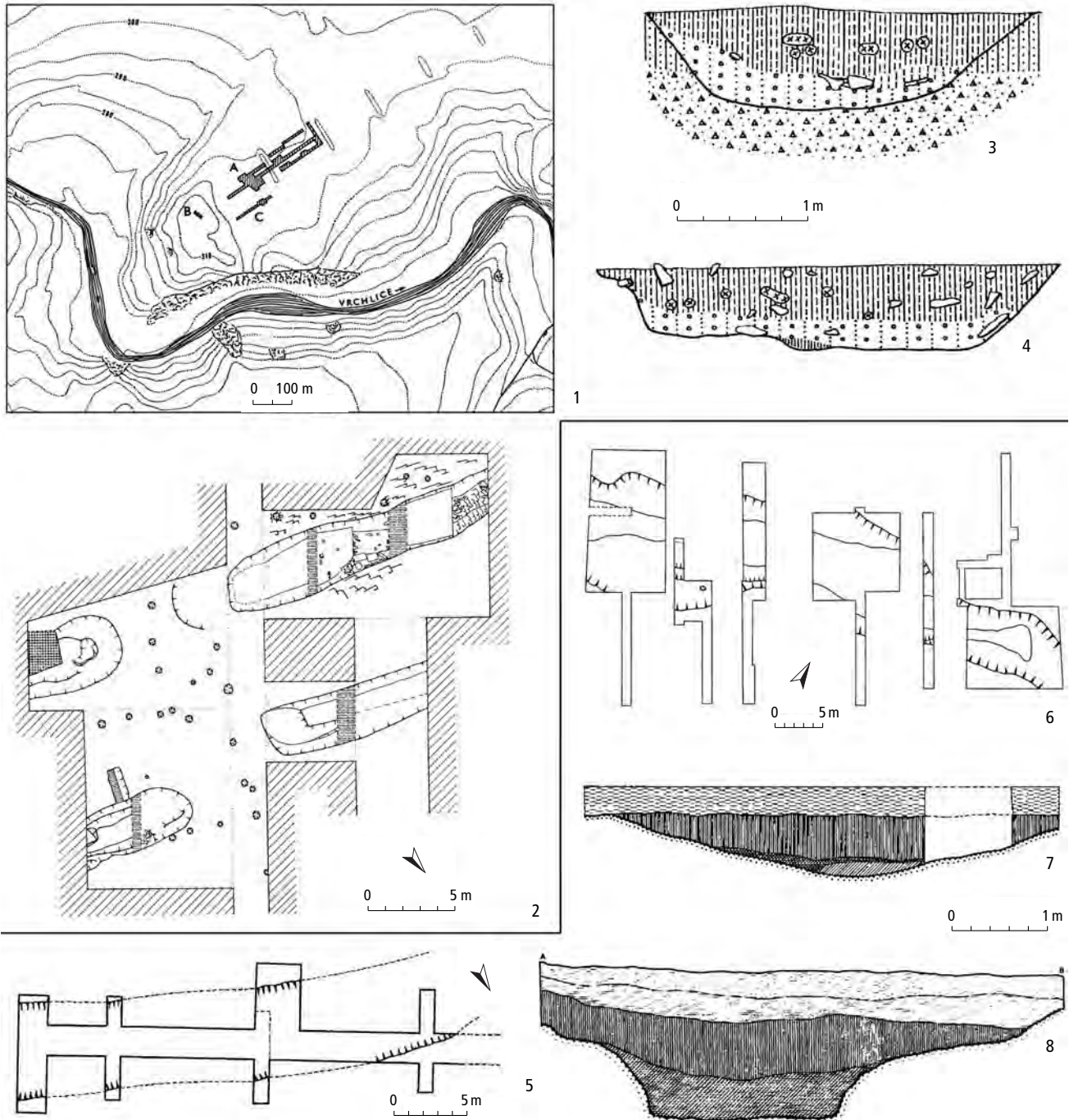
A. Vnitřní sídelní zóna – tzv. staré sídelní území, trvale osídlené zpravidla již od neolitu.

B. Vnější sídelní zóna, lemující či obklopující zónu A, s vnějším obvodem zhruba vymezeným vrstevnicí

400 m n. m. Proti vnitřní zóně jsou zde o stupeň horší podmínky půdní i klimatické (spadá převahou do klimatického okrsku B3: mírně teplého, mírně vlhkého, s mírnou zimou, pahorkatinového). Ze sídelně geografického hlediska ji lze interpretovat buď jako potenciální součást staré sídelní oblasti, kde se – už s ohledem na početnější výskyt broušené industrie – ještě dají očekávat doklady řídkého osídlení, nebo jako zónu bez

stálého osídlení, ale pro svou dostupnost využívanou osadami ze staré sídelní oblasti jako doplňkový zdroj obživy, k pastvě, lovu, získávání píce, lesních plodů, těžbě dřeva.

C. Sídelní enklávy v neosídlené krajině. Jejich existenci naznačují shluky katastrů s nálezy broušené industrie, avšak bez dokladů stálého osídlení indikovaného keramikou. Nabízí se možnost interpretovat tyto

Obr. 17: Kultura nálevkovitých pohárů. Hradiště na ostrožnách. 1 vrstevnicový plán ostrožny; 2 sonda s dvojicí příkopů a prostorem brány; 3, 4 profily vnějšího a vnitřního příkopu; 5, 6 sondy s příkopem I a II; 7, 8 profily příkopu I a II. 1–4 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 5–8 Praha-Dejvice, ostrožna Baba. Podle Havel 1986; Zápotocký 2000a.

prostory jako místa nestabilního, přechodného pobytu vázaného na sezonní využití krajiny (transhumance/pastviny), nebo jako etapní stanice na trasách cest – to především v okolí říčního brodu.

D. Liniové směry, dané řetězci katastrů s ojedinělými kusy broušené industrie, lze považovat – někdy i podle shody s raně středověkou situací – za trasy komunikací různé úrovně.

E. Lesní zóna – území prakticky beze stop pobytu, většinou od 400 m n. m. výše. Nicméně i zde se naleznou, i když vzácně, kamenné nástroje a zbraně jako příznak průchodnosti této ekozóny. Názory na interpretaci broušené a štípané industrie z lesní krajiny se ovšem různí, sahají od náhodných ztrát při lovu či prospekci přes svědectví o déledobém pobytu za účelem sezonní pastvy až po příznak existence sídelních buněk či lokálních komunikací.

Patrně obecnější význam má i skutečnost, že hranice sídelních zón měly na sledovaném území odlišný ráz. V případě vnitřní sídelní zóny (A) byly méně výrazné až plynulé – zřejmě důsledkem stálé či dočasné penetrace osídlení do vnější sídelní zóny (B), naopak hranice lesní zóny (E) se rýsovala ostře.

Obytné areály

Co se týče formy a velikosti sídel, řada terénních situací naznačuje, že zde, stejně jako ve všech skupinách kultury nálevkovitých pohárů, existovala v tomto směru určitá hierarchie. Za její články můžeme označit – opět s přihlédnutím k poměrům v sousedních oblastech – následujících pět typů.

Výšinná sídliště. Jedná se zpravidla o polohy situované na vyvýšené, přírodou chráněné poloze (strategické, defenzivní, eventuálně neprofánní); termín „hradiště“ je obvykle vyhrazen jen pro místa se zachovanou či archeologicky doloženou fortifikací. Doklady o přítomnosti kultury nálevkovitých pohárů známe dnes z 61 výšinných poloh (Zápotocký 2000a, 207, Abb. 61).

Z topografického hlediska převažují ostrožny (26 lokalit), terénní bloky či pseudoostrožny (15) a polohy na okraji vysokých říčních či potočních teras (12); méně časté jsou horské kupy (7) a výjimku představují izolovaná návrší (1). Jejich rozložení na území osazeném touto kulturou je s výjimkou koncentrace deseti lokalit na území Prahy vcelku rovnoměrné, přičemž rozdíly ve výskytu terénních typů jsou dány krajinným rázem jednotlivých sídelních oblastí.

Z hlediska nálezové situace silně převažují lokality, na nichž je osídlení kultury nálevkovitých pohárů doloženo jen formou ojedinělých nálezů a sběrů. Datování se proto ve většině případů omezuje jen na prostou registraci, bez možnosti přesněji určit stupeň či fázi. Pouze na třech byla zjištěna kulturní vrstva a na dalších dvanácti lokalitách i jeden či dva sídlištní objekty.

Určitější poznatky o vnitřní zástavbě jsou k dispozici u dvou lokalit:

Na hradišti Cimbura u Kutné Hory, situovaném na široké ostrožně o ploše ca 2 ha a složeném z akropole v čelní partii ostrožny a plochého předhradí, spadá nejstarší osídlení do baalberské fáze kultury nálevkovitých pohárů. Zatímco na akropoli sondáž zachytila jen tenkou kulturní vrstvu, na předhradí se podařilo odkrýt úsek fortifikační linie předsunuté ca 30 m před úpatí akropole a také stopy osídlení (jámy, kůly a ojedinělé nálezy), sahající vně fortifikace až do vzdálenosti 85 m, které svědčí o existenci předhradní zástavby (obr. 17: 1–4).

Druhou lokalitou je výšinné sídliště Baba v Praze-Dejvicích (Havel 1986) z doby mladší fáze kultury nálevkovitých pohárů, vybudované na mohutné ostrožně o ploše ca 10 ha. Také tato poloha byla dvojdílná, složená z vlastního hradiště, chráněného fortifikační linií (obr. 17: 5–8), a předhradí, zachyceného jen stopově. Ohrazená plocha byla patrně rozčleněna do několika sídelních okrsků „výrobního“ a „nevýrobního“ charakteru včetně několika obytných objektů – polozemnic (obr. 16).

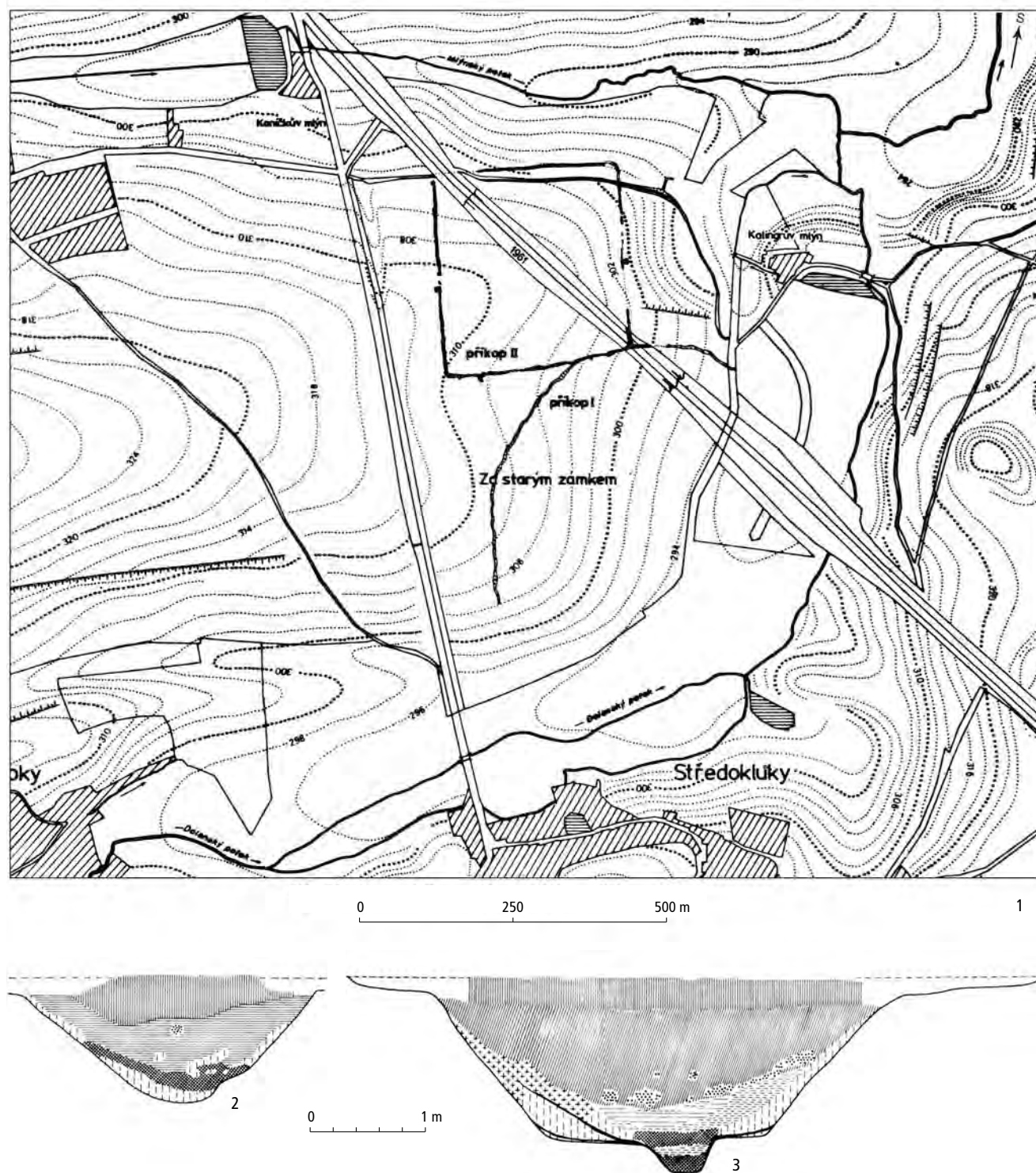
Obě hradiště tedy vykazují některé společné rysy. Především to je rozdělení na vnitřní, ohrazenou plochu – akropoli a na předhradí, patrně neohrazené; podobný případ je znám z Moravy (Náměšť-Rmíz: rozsáhlé předhradí, též se stopami osídlení a navíc ohrazené, oddělené od akropole též dvěma až třemi fortifikačními liniemi; Šmíd 1993). Dále to jsou doklady stabilní zástavby ve formě polozemnic a jámových objektů hospodářského účelu, přičemž i v tomto směru lze poukázat na shodu s hradišti moravské kultury nálevkovitých pohárů.

Další informace o různých aspektech výšinných sídlišť kultury nálevkovitých pohárů můžeme ještě očekávat od vyhodnocení výzkumů, vedených na řadě z nich v minulých desetiletích (Dneboh-Mužský, Klučov, Praha-Bohnice a Šárka, Slaný-Slánská hora, Žalov-Levý Hradec ad.).

Hrazené areály situované v otevřeném, rovinném terénu. Sem náleží především ve středoevropském prostředí unikátní čtvercové ohrazení u Makotřas nedaleko Kladna (obr. 18; Pleslová-Štiková – Marek – Horský 1980; Pleslová-Štiková 1985). Sídlištní areál, rozkládající se na sprašové návěži mezi dvěma potoky, měl tři etapy vývoje, jejichž těžiště spadá do doby siřemské fáze. Nejstarším dílem zde byl obloukovitý příkop V-profilu, sledovaný v délce 650 m, který ohrazoval jihovýchodní část návrší, patrně za účelem ochrany části osady včetně jejího stáda. Čtvercovitý příkop o rozměrech ca 300 × 300 m, náležející střední etapě osídlení, se rozkládal severně od předchozího, na temeni sprašového hřbetu. Měl lichoběžníkovitý profil, navíc se středem plochého dna táhla ještě dřevěná palisáda.

Přístupný byl dvěma protilehlými vchody uprostřed východní a západní strany, třetí vchod byl umístěn asymetricky, blíže k západnímu nároží jižní strany, a existence čtvrtého, který bychom předpokládali na protilehlém místě severní strany, je sporná, protože tento úsek se nedochoval. Umístění v terénu, jeho roz-

měry a další charakteristiky ukazují podle autorky výzkumu, že tento příkop nepředstavoval obranný nebo ochranný systém, nýbrž kultovní ohrazení, jehož tvar je odvozen od čtvercového tvaru křížově oraného pole. Normální život osady se v této etapě patrně odehrával vně ohrazení. Ve třetí fázi, po zániku čtvercového ohra-

Obr. 18: Kultura nálevkovitých pohárů. Makotřasy (okr. Kladno), příkopové ohrazení v prostoru sídelního areálu na plochem sprašovém hřbetu. 1 vrstevnicový plán se dvěma příkopy, starším obloukovitým a mladším čtvercovým; 2, 3 profily I. a II. příkopu. Podle Pleslová-Štiková 1985.

zení, jeho prostor překryl obytný areál s množstvím skladovacích a hospodářských objektů. Z jejich výplně bylo získáno množství nálezcového materiálu včetně keramických tvarů naznačujících kontakt s mimočeskými skupinami, nástrojů z bavorského deskovitého silexu a tyglíku jako prvního dokladu kovolitectví na naší půdě.

Hrazený areál u Makotřas, jehož celkový půdorys byl zjištěn geofyzikálním měřením (archeologicky byla prozkoumána jen jeho část), sloužil tedy – a to jen po určité omezenou dobu – nejspíše jako centrální místo kultovní a patrně i správní. Jeho vybudování prozrazuje kromě vysoké úrovně organizační také, s ohledem na orientaci půdorysu včetně rozmístění vchodů, i relativně rozvinutou znalost geometrie a astronomie. Po zániku ohrazení zaujal jeho místo obytný areál, řadící se s ohledem na počet objektů, jejich charakter a plošný rozsah do kategorie větších osad.

K typu hrazených areálů v otevřené, nestrategické poloze, interpretovaných dnes spíše jako díla s rituální a symbolickou než obrannou funkcí, se patrně zařadí ještě další, o jejichž existenci jsme zpraveni díky letecké archeologii a geofyzikálnímu průzkumu. Nejsou však dosud přesněji datované a o jejich staroeneolitickém původu se soudí jen podle sběrů. Příkladem je jednoduché oválné ohrazení o rozměrech 250 × 220 m u Chleb na Nymbursku (*Gojda 2002*, obr. 2), sestávající z příkopu s větším počtem úzkých vstupů a vnějšího palisádového žlabu.

Velké osady v otevřených polohách, beze stop ohrazení. Jediným spolehlivým dokladem jejich existence je zatím obytný areál u Makotřas, respektive jeho třetí fáze (srov. výše). O vysokém počtu sídlištních objektů hovoří též zprávy o výzkumech na některých dalších středočeských lokalitách kultury nálevkovitých pohárů – příkladem jsou Velké Přílepy s více než sto objekty sířemské fáze (*Smejtek – Vojtěchovská 1997*). Před zpracováním těchto akcí se však nedá říci, zda jde o objekty jedné osady, či několika následných menších osad. Z jiných českých regionů nejsou sídelní areály této velikosti dosud známé.

Menší nehrazené osady a usedlosti rozptýlené v krajině. Terénní situace na lokalitách s plošně rozsáhlými odkryvy, jako jsou kupř. Benátky na Hradecku, Praha-Lysolaje či Mlékojedý ve středních Čechách a na severozápadě Dobroměřice a Vikletice (*Kalferst – Zápotocký 1991; Pleslová-Štiková 1972a; Motyková – Zápotocký 2002; Smrž – Zápotocký 1980; Zápotocký 2002b*), naznačuje, že k sídlům těchto dvou typů náleží zřejmě většina dosud známých lokalit české kultury nálevkovitých pohárů. Například ve Vikleticích, v poloze situované při okraji vysoké terasy Ohře, byl odkryt sídelní areál z doby sířemské fáze, představující počtem 15 objektů zatím největší sídelní komplex kultury nálevkovitých pohárů z území severozápadních Čech. Většina z objektů patřila k typu zásobních jam (z nich

jedna, v níž byl druhotně uložen dětský pohřeb, byla poté využita ještě ke stavbě pece) a u dvou není primární funkce jasná: první byl soujámí, v jehož blízkosti se podle kvanta odpadu nacházela dílna na kvarciovou industrii, a ve druhém stála destruovaná pec. Prostorové rozložení objektů naznačuje, že osídlení zde mělo formu rozptýlených usedlostí, respektive stavebních komplexů, sestávajících kromě zahloubených objektů zřejmě též z nadzemních domů. Po těch zde nezůstaly žádné stopy, nicméně když se vezme v úvahu velikost plochy s objekty (ca 120 × 70 m), počet zahloubených objektů a uvažovaná velikost domů (ca 20–25 × 6–7 m, srov. výše), pak se počet usedlostí dá odhadovat na čtyři až pět, maximálně deset.

Podobně je tomu i v Mlékojedech na Mělnicku: také v případě zdejšího sídelního areálu docházíme k závěru, že vezme-li se v úvahu celková velikost zkoumané plochy (ca 5 ha), polygon rozptýlu objektů kultury nálevkovitých pohárů (ca 320 × 80 m), odhadovaná velikost domů a počet jednoho až dvou sil jako příslušenství jednoho domu, pak by se odhad počtu usedlostí pohyboval kolem pěti či šesti.

Přechodná stanoviště. Taková stanoviště sloužila k různým účelům, kupř. jako lovecké, pastevecké, rybářské, sběračské stanice, stanice zaměřené na sběr či těžbu nerostných surovin, etapní stanice na trasách cest nebo kultovní místa. Jsou zčásti doložena, zčásti předpokládána prakticky ve všech skupinách kultury nálevkovitých pohárů. U nás pro jejich existenci svědčí kupř. stopy přítomnosti této kultury v jeskyních Českého ráje (*Pleslová-Štiková 1981c*, 44; *Prostředník – Šída 2003*), dávané do souvislosti se zpracováním štípané industrie z místního jaspisu a chalcedonu; nápadně slabý oproti jiným obdobím eneolitu je ale její výskyt v jeskyních Českého krasu (*Sklenář – Matoušek 1992*). Obtížná je identifikace míst přechodného pobytu v otevřené krajině uvnitř i vně oikumeny. Takto jsou taxovány především lokality s nálezy broušené industrie. Mezi nimi nechybí ani polohy rázu kultovního místa, jako jsou kupř. vrcholy či svahy kopců, osamělé skály či jiné nápadné terénní útvary nebo bažiny (Komořanské jezero: *Neustupný 1985*).

K uvedenému rozdělení sídel kultury nálevkovitých pohárů je třeba dodat, že v případě areálů typu velkých a malých osad, jakož i jednotlivých usedlostí je větší obtížné rozhodnout, ke kterému z nich ta která lokalita patří, protože informace pocházejí většinou jen z plošně omezených odkryvů nebo sběrů. Situaci navíc velmi komplikuje fakt, že většina obytných areálů kultury nálevkovitých pohárů se nachází na polykulturních lokalitách.

Doklady o vnitřním uspořádání osad výše uvedených typů, respektive o rozmístění obytných a hospodářských objektů dosud na našem území chybějí.

Sídelní struktura

Funkce prvních tří sídelních typů – výšinných sídlišť, hrazených areálů a velkých osad – v sídelní struktuře je dosud otevřenou otázkou. Těm z nich, které se vyznačují mnohazákladovým a intenzivním osídlením, se přiřazují různé centrální funkce – obranná, správní, obchodní, náboženská, eventuálně funkce výrobní se specializací na určitý druh užitkových či prestižních předmětů, a tím i vyšší pozice v regionální sídelní struktuře. Je možné, že tento výklad je opodstatněný i v případě řady lokalit kultury nálevkovitých pohárů, především těch, které nesou stopy osídlení z více fází této kultury – z výšinných sídlišť k nim patří kupř. Praha-Šárka a Praha-Zámka, Mužský-Hrada, Slánská hora nebo čáslavský Hrádek (*Pleslová-Štiková 1981b; Moucha 1961, 305; Zápotocký 1998c, 577*). Proti obecné platnosti teze o funkci opevněných výšinných sídlišť a hrazených areálů jako dlouhodobých stabilních center však svědčí dvě okolnosti. Prvou je zjištění, že s pomocí poznatků, jimiž dnes disponujeme, se kontinuální osídlení nedá u žádné z dosud známých poloh spolehlivě prokázat. Druhou je fakt, že už ve dvou dobře dokumentovaných případech se potvrdila existence osídlení sice stabilního a ohrazeného, leč buď relativně krátkodobého (Praha-Baba), nebo déleodobého, ale přerušovaného hiátem (Cimburk). Podobně časově omezené bylo trvání 2. fáze Makotřas (se čtvercovým ohrazením).

Pokud jde o výšinná sídliště, podrobnější sledování různých aspektů, jako je topografická poloha, počet sídelních fází a otázka kontinuity osídlení, zástavba, fortifikace, pozice v sídelní struktuře a možný vztah k vodním a pozemním komunikacím, ukázalo, že dosavadní poznatky jsou silně mezerovité či hypotetické (*Zápotocký 2000a, 250*). Také proto zůstává interpretační spektrum jejich funkce tak široké – od opevněných mocenských a správních center přes útočiště, centrální osady, tržiště a uzlové body na dálkových komunikacích až po kultovní místa a shromaždiště. Rozhodnout, pro který druh aktivit byly jednotlivé lokality určeny, není, s ohledem na stav výzkumu, zpravidla možné a navíc mnohé z nich byly zřejmě polyfunkční.

Znakem, který s vysokou pravděpodobností také souvisí s rolí, již tyto lokality plnily v sídelní síti, je dominantní poloha v krajině, charakteristická ve větší či menší míře pro většinu českých výšinných poloh. Vedle funkce defenzivní a kontrolní (možnost přímého vizuálního kontaktu na velké vzdálenosti a spojení pomocí signalizace ohněm a kouřem) se nabízí i možnost plnění role symbolické, jako teritoriálních znaků, zviditelňujících podobně jako velké mohyly či megadendrické a megalitické hrobové stavby nárok komunity na dané území.

Jako příznak vyšší společenské úrovně obyvatel výšinných sídlišť je možno uvést dva atypické objekty

z Prahy-Baby, které se dávají do souvislosti se správní či kultovní funkcí: obří polozemnicí situovanou na nejvyšším místě ostrožny (obr. 16: 3) a záhadný systém žlabů, související zřejmě se stavbou „nevýrobního charakteru“, oba situované na centrální ploše hradiště (*Havel 1986, 52*). Z dalších nálezů ukazují stejným směrem hliněné bubny, které v tomto období známe zatím jen z výšinných sídlišť (Cimburk, Čáslav-Hrádek, Kralupy n. Vltavou-Lobeč: *Mašek 1954, 652, obr. 299: 3; Zápotocký 1998c, obr. 6: 6; 2000a, 68, Taf. 10: 12*), nebo nápadná koncentrace sekeromlatů a jejich hliněných miniatur na některých z nich. Budování sídel „vyšší“ kategorie a s tím spojená sídelní hierarchie se často považují za průvodní jevy vytváření větších teritoriálních útvarů. V tomto kontextu by pak krátkodobé či přerušované osídlení těchto lokalit naznačovalo, že tyto útvary nebyly dlouhodobě stabilní, ale jen krátkodobé – což je ve shodě s tezí, podle které je archeologický obraz „nácelnických států“, s jejichž existencí se pro období středoevropského eneolitu někdy počítá (*Odner 1983*), charakterizován cyklickou nestabilitou, včetně nestability teritoriální organizace.

Výšinná poloha není sama o sobě důvodem vyšší pozice v sídelní struktuře. Takový výklad přichází v úvahu, až když je známa alespoň její základní charakteristika včetně sídelní sekvence.

Roli míst vybavených centrálními funkcemi plnily patrně i velké osady v otevřených, nestrategických polohách, zejména pak ty, které k tomu byly předurčeny polohou v komunikační síti. Tento sídelní typ, stejně jako některá výšinná sídliště, se obvykle považuje za „mateřské osady“, se zázemím složeným z krátkodobých sídel. Z nálezové situace sledované v prostředí mikroregionů (povodí potoka Bylanky) či regionů (Bílinsko, Litoměřicko) vyplývá, že právě dva krátkodobé typy – tedy malé osady a rozptýlené usedlosti – byly nejpočetnější.

Zvýšenou koncentrací osídlení, s níž se na řadě míst setkáváme, lze v řadě případů odůvodnit existencí říčnického brodu (kupř. na Labi u Kolína, při soutoku s Košateckým potokem, Vltavou a Ohří, na Vltavě v oblasti dejvicko-bubenečské, na Ohří v okolí Loun a Žatce) nebo blízkostí výchozů nerostných surovin, jako je tomu v případě lokalit na Bílinsku a Chomutovsku, ležících v blízkosti kvarcitových výchozů nebo při cestě k nim.

3.2.5 Pohřební areály

Pohřebiště

Hroby, více či méně jistě příslušející k samostatným pohřebním areálům, lze rozdělit do tří skupin.

Do první skupiny spadají areály, jejichž centrem je hrob uložený uvnitř příkopového ohrazení krytého původně mohylovým náspem. Ohrazení úzce či široce obdélníkovitého tvaru byla v poslední době objevena už

v řadě lokalit (Chudeřín, Plotiště, Soběsuky: výzkum P. Holodňáka; *Vokolek 1993b*). Hrob s kostrovým pohřbem, pokud se dochoval, byl v nich umístěn uprostřed nebo při jedné z užších stran. Podle starších zpráv či nálezových údajů se hroby kryté mohylovým náspem, s výbavou příslušející kultuře nálevkovitých pohárů, našly i v dalších lokalitách (Dolínek, Lešany, Velká Ves). Novým objevem je mohyla z Nymburka (*Motyková 1998*), jejíž základ o rozměrech 6,5 × 5,2 m sestával z opukových kamenů a kryl skříňkový hrob s kostrou starší osoby; samotný pohřeb byl bez výbavy, ale dle radiokarbonového datování spadá do mladšího stupně této kultury. V Brandýsku a Vikleticích naznačil existenci mohylového náspu rozbor nálezové situace (*Šmejda 2001; Zápotocký 2002b*). V obou případech se k nejstaršímu centrálnímu hrobu z doby baalberské fáze následně připojovaly hroby dalších období. Navršení staroeneolitické mohyly se tak stalo podnětem vzniku dlouhodobé sakrální tradice daného místa. Lze očekávat, že podobně konfigurovaná pohřební místa se po revizi některých starších výzkumů dají rozpoznat i v dalších lokalitách.

Mohylové náspy obdélníkovitého, trapézovitého či kruhového půdorysu patří u nás stejně jako v ostatních skupinách kultury nálevkovitých pohárů k nejstarším pohřebním formám této kultury. Jejich stavba, v případě obdélníkových a trapézovitých náspů patrně imitující typ dlouhých domů, byla určena mužům – patriarchům či i dalším příslušníkům náčelnické vrstvy. Vyžadovala – podobně jako tomu bylo v případě hrazených areálů a výšinných sídlišť – kooperaci větších skupin, v tomto případě nejspíše skupin spojených společným původem, eventuálně širší společenskou vazbou. Kromě funkce pohřební plnily jistě i další funkce společenské a náboženské, podobně jako tomu bylo v případě hrobů egyptských faraonů. V tomto ohledu jsou obdobou západní a severoevropských megalitů, mohyl moravské a slezské kultury nálevkovitých pohárů a tzv. kujawských hrobů této kultury v Polsku (*Neustupný 2001b*).

Druhou skupinu tvoří pohřební areály bez výraznější hierarchie, složené z relativně nízkého počtu hrobů. Zatím největší pohřebiště tohoto typu bylo odkryto v Praze-Bubenči (18 hrobů mladší fáze), na několika dalších místech počet hrobů kolísá mezi sedmi a třinácti (Makotřasy: 7 hrobů sířemské fáze, z nich 1 birituální; Lužec a Máslovice: 8 hrobů salzmündské fáze; Velké Žernoseky: 13 hrobů baalberské fáze: *Pleslová-Štiková 1985, 84; Sklenář 1982, 227; Stocký 1926, 178; Moucha 1963b*). S ohledem na nálezové poměry – jde vesměs o starší, amatérské nebo plošně omezené výzkumy – musíme přiznat, že samostatná existence této skupiny může být jen zdánlivá, protože původní vazba na primární hrob, který dal podnět ke vzniku těchto areálů, už zanikla nebo se nedala rozpoznat.

Do třetí skupiny náležejí desítky jednotlivě nalezených hrobů, příslušejících ke kultuře nálevkovitých pohárů svou výbavou – nádobami a sekeromlaty (v případě samotných seker či jiných tvarů broušené industrie je datování méně spolehlivé). Také existence této skupiny může být jen zdánlivá. Nedá se totiž vyloučit, že spíše než o svébytnou kategorii osamoceně situovaných jednotlivých hrobů se jedná o hroby náhodně vytržené z kontextu pohřebních areálů první či druhé skupiny.

Nápadně nízký počet pohřebních areálů kultury nálevkovitých pohárů i hrobů, které k nim patří, lze jen zčásti vysvětlovat jako důsledek hluboké orby a razantních polních úprav v 18. až 19. století. Příčinou je zřejmě vysoké procento hrobů bez milodarů, jak o tom výmluvně svědčí žernosecké pohřebiště, kde z třinácti hrobů byl datovatelnými přídatky vybaven jen jeden.

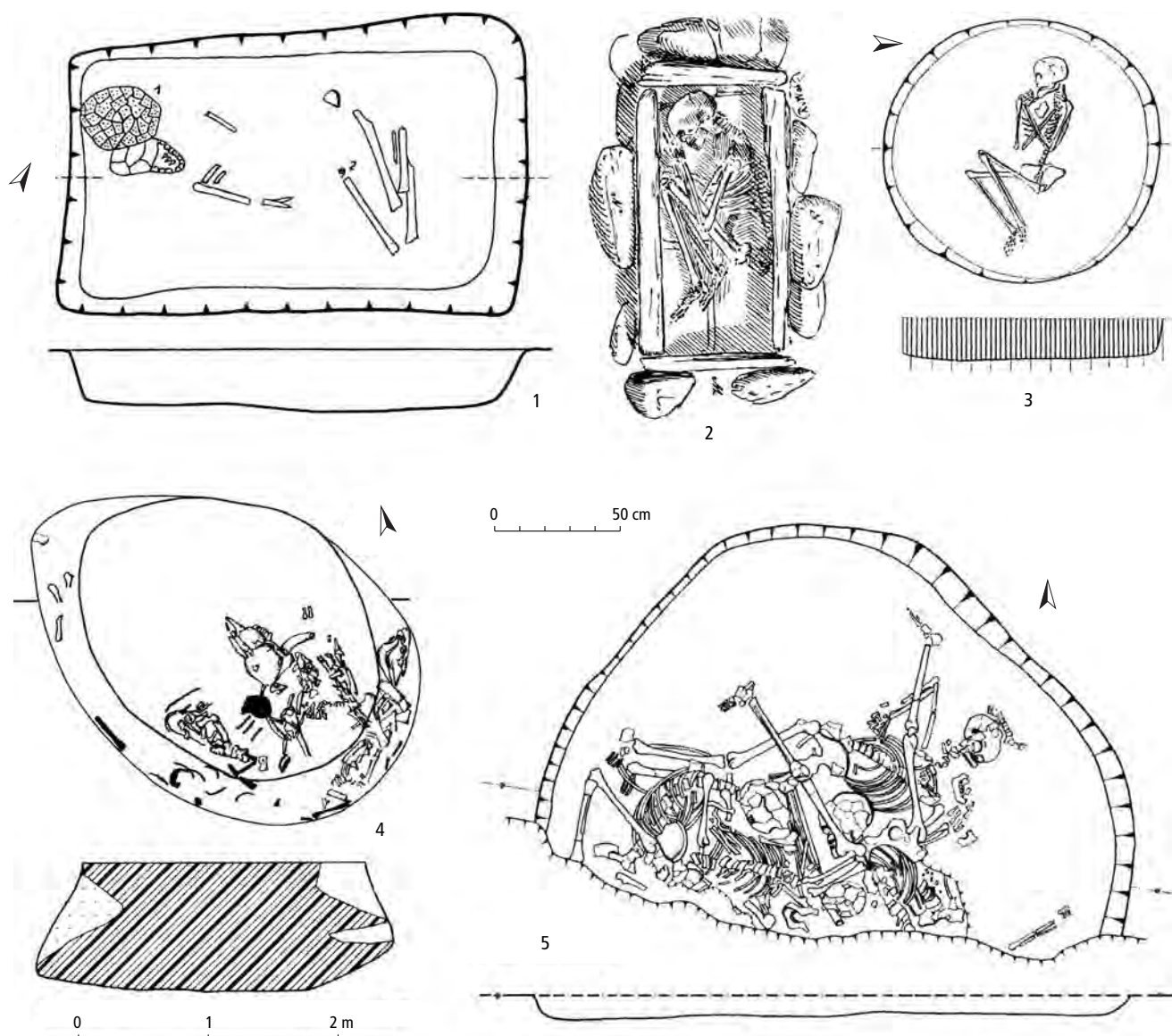
Úprava hrobů

Pohřební ritus, praktikovaný ve všech fázích české kultury nálevkovitých pohárů, byl kostrový, s těly ukládanými ve skrčené poloze na pravém či levém boku; změnu doznala časem pouze orientace zemřelých, ve starším období převážně rovnoběžková, v mladším poledníková. Údaje o žárových hrobech nejsou spolehlivé (Hořín: *Sklenář 1999, 41*), i když jejich výskyt – též s ohledem na případy birituálních pohřbů z Makotřas a na obecné užívání žárového ritu u mladší kultury nálevkovitých pohárů na Moravě – nemůžeme zcela vyloučit.

Kromě hrobů v prosté zemi (obr. 19: 1) jsou časté hroby opatřené kamennou konstrukcí postavenou na vícero způsobů. K nejprostším patří obvodové obložení sestavené z jednotlivých kamenů a překrytí pohřbu, uloženého v prosté zemi, jednou či více deskami, eventuálně závalcem z menších kamenů. Složitější konstrukci mají hroby skříňkové (obr. 19: 2), kde skříňka, sestavená z kamenných desek a obvykle i deskami podložená a překrytá, obsahuje silně skrčený kostrový pohřeb; jsou většinou menších rozměrů (ca 100–150 × 50–80 cm), výjimkou je kamenná skříň 2,5 × 1,15 m z nymburské mohyly. Předpokládáme, že hroby byly ve většině případů zviditelněny nízkým rovem, v případě hrobů první skupiny mohylovým náspem. Jinou formou svrchní úpravy, aplikovanou patrně opět jen u hrobů významnějších jedinců, byla rozměrná obdélníková dlažba asi 3 × 2 m, složená z menších kamenů, původně zřejmě též překrytá mohylou.

Výbava hrobů

Kromě nádob, obvykle jedné či dvou, nejčastěji z kategorie picích tvarů či nádob na přenášení nápojů (pohárů, džbánů, amfor), se setkáváme se sekerami, sekeromlaty, sílexovými šipkami, drobnou kostěnou industrií a závěsky z provrtaných zvířecích zubů,

Obr. 19: Kultura nálevkovitých pohárů. Hroby a pohřby v sídlištních jámách. 1 kostrový hrob v prosté zemi (Vikletice, okr. Chomutov); 2 kostrový hrob skřínkový (Velké Žernoseky, okr. Litoměřice); 3 zásobní jáma s pohřbem ženy s dítětem (Dobroměřice, okr. Louny); 4 zásobní jáma s pohřbem dítěte, dvou dobytčat a psa (Praha-Hostivice); 5 jáma s kosterními pozůstatky osmi osob (Malé Březno, okr. Most). Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Černá – Velišský 1991; Moucha 1963b; Pleinerová 2002; Smrž – Zápotocký 1980.

vzácně pak s měděnými ozdobami. Unikátem je čepel z polského bíle kropenatého pazourku, importovaná do Čech na vzdálenost asi 500 km, která se našla spolu s čepcovitým sekeromlatem v hrobě z Mradic u Žatce (Weinzierl 1904, 25, Taf. 1).

Pohřby uložené v sídlištních objektech v prostoru obytných areálů

Jejich největší soubor – celkem 29 jedinců uložených v 18 sídlištních objektech, především silech, nebo ve výplni zaniklého čtvercového příkopu – je znám z Makotřas (Pleslová-Štiková 1985, 84). Jinak se s tímto ritem setkáváme prakticky v každé širě zkoumané osadě

kultury nálevkovitých pohárů. Také tento způsob pohřbu má více forem. Tu první charakterizuje rituální poloha – tedy tělo uložené ve skrčené poloze, někdy s přídavky a často orientované podle zvyklosti daného období, tj. ve starším stupni ve směru rovnoběžkovém a v mladším stupni v poledníkovém (obr. 19: 3). Nechybí ani pohřby dvou a více jedinců v jednom objektu a vyskytnou se i dva pohřby následné (kupř. Světec, Třebestovice: Zápotocký – Muška 1999, 24, obr. 17, 18; Rulř – Čtverák 1997, 38, obr. 8). Unikátní formou jsou pohřby jedinců, převážně dětí, ukládané do zásobních jam společně s těly záměrně usmrcených zvířat – dobytčat a psů. Tyto objekty, označované jako obřadní či obětní

jámy, se obvykle spojují s rituály komunit, v jejichž hospodářství hrála dobytkařská složka významnou roli (obr. 19: 4; Hostivice-Litovice: *Pleinerová 2002*, 21, obr. 3–9).

Do druhé skupiny sídlištních pohřbů spadají pohřby nerituální, pohozené – jako kupř. v Malém Březně, kde byly na plochem dně rozměrného sila nakupeny kostry osmi jedinců (obr. 19: 5) – nebo neúplné, jako osamoceně nalézané lebky či části těl (*Černá – Velímský 1991*, 56, obr. 2, 3).

Názor na vzájemný poměr mezi pohřebními areály včetně ojedinělých hrobů a nesrovnatelně početnějšími pohřby v sídlištních objektech, které v prostředí české kultury nálevkovitých pohárů představují vůbec nejčastější formu pohřebního ritu, není jednotný. Jedna z hypotéz toto různé pojetí pohřbů odůvodňuje sociálními rozdíly, respektive výraznější společenskou stratifikací, jiná je považuje za důsledek válečných střetnutí. Podle toho se pak pohřební areály interpretují buď jako místa vyhrazená pro pohřby náčelnické vrstvy, nebo všech příslušníků dané komunity, a pohřby v sídlištních objektech zase buď jako způsob ukládání zemřelých příslušníků nižší vrstvy, nebo pobitých obyvatel, či konečně jako výraz obětních praktik (kupř. *Pleslová-Štiková 1985*, 87; *Neustupný 1986*, 229). V každém případě se rozdíl mezi oběma rity jeví jako výmluvný a do značné míry i drastický odraz společenské situace panující v prostředí této kultury.

3.2.6 MOVITÉ ARTEFAKTY

Keramika

Nádoby české skupiny kultury nálevkovitých pohárů (obr. 20–23) se dělí do sedmi tříd: 1. nálevkovité poháry a nálevkovité hrnce, 2. koflíky, 3. džbány, 4. amfory, 5. mísy, 6. hrnce a zásobní hrnce, 7. zvláštní tvary nádob, vyskytující se jen ojediněle, jako různé miniaturní nádoby, tyglíky, diskovité talíře, láhve s límcem (obr. 21: 6, 7), bubny (obr. 21: 14) a zoomorfní nádoby (obr. 21: 2).

Samostatnou skupinou keramických výrobků jsou drobné předměty z pálené hlíny, jako lžíce a naběračky, přesleny, cívky, nákončí měchů, závaží, zátěže, jakož i tvary užívané jako ozdoby (hliněné perly) nebo související, podobně jako zoomorfní nádoby, s kultovními praktikami své doby (zoomorfní plastiky – a miniatury bojových sekeromlatů – obr. 27).

Repertoár keramické produkce zůstává v průběhu vývoje české kultury nálevkovitých pohárů v základě stejný, rozdíly mezi stupni a fázemi, eventuálně podfázemi, se projevují pouze ve změnách profilace a výzdoby stolního nádobí, tj. nádob 1. až 5. třídy.

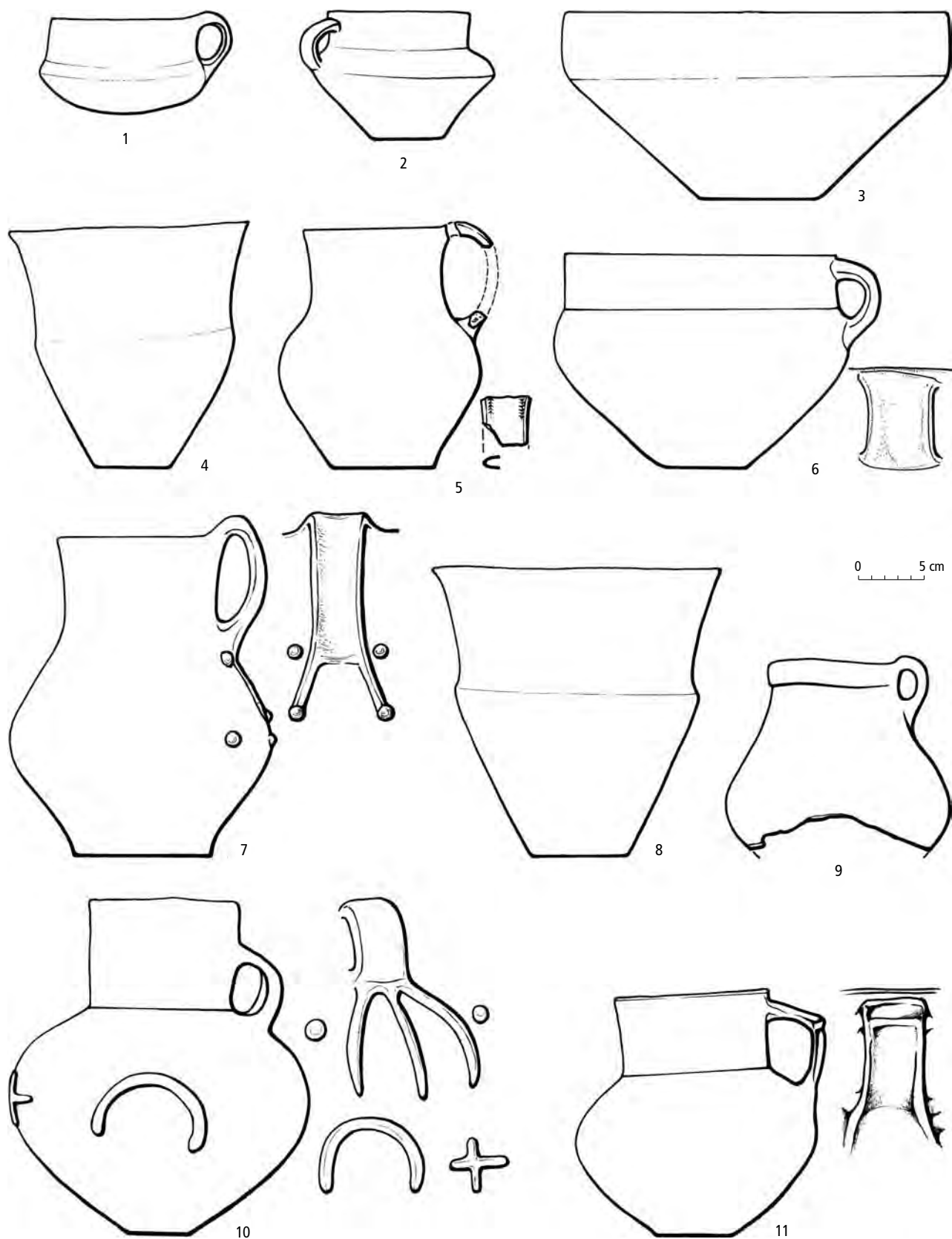
V protikladu k měkké profilaci a bohaté plošné ornamentaci keramiky postlengyelských skupin je pro keramiku staršího období příznačná ostrá profilace,

obojí nápadné zejména u picích nádob a nádob sloužících k transportu tekutin – tedy u pohárů, koflíků, džbánů a amfor.

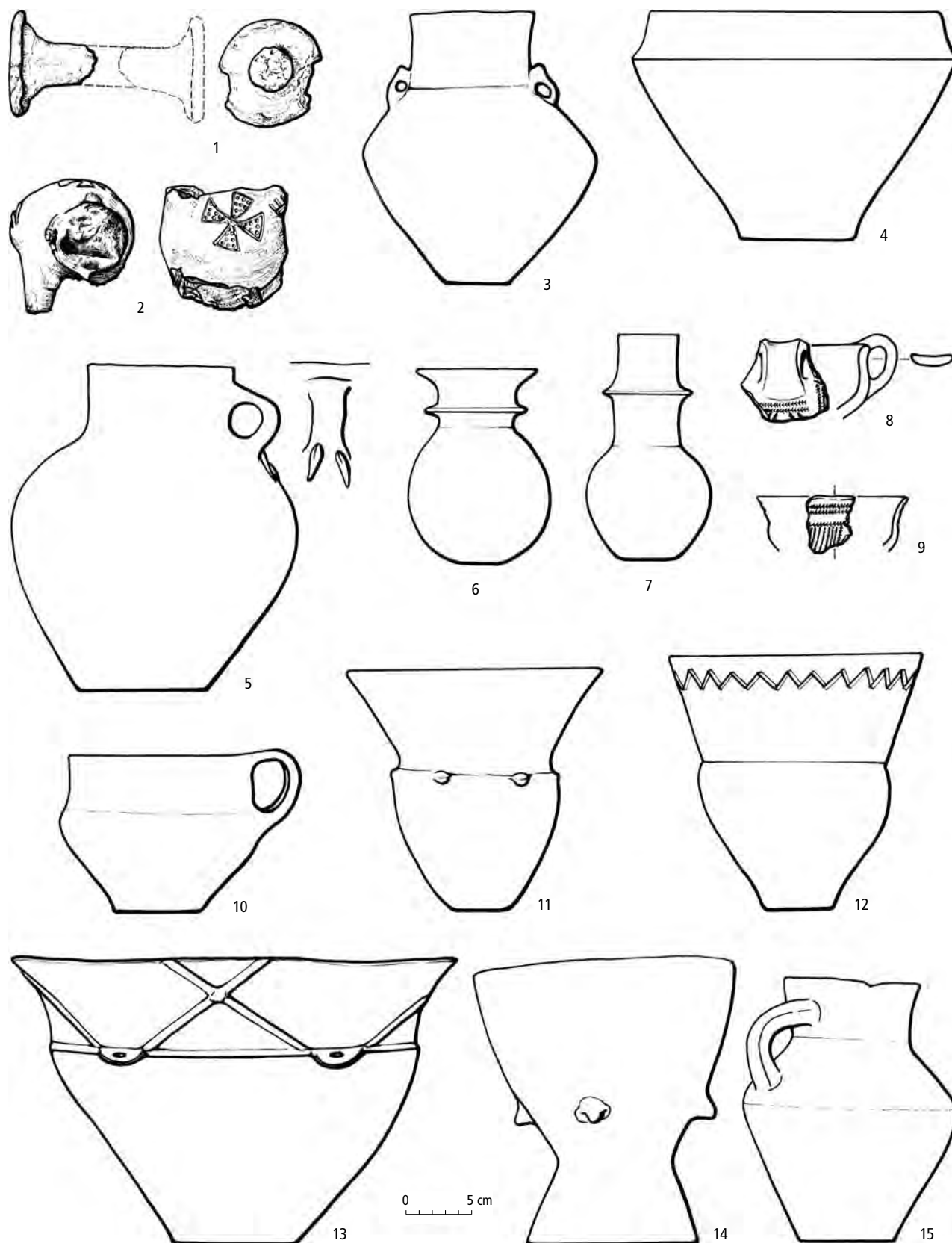
Baalberská fáze. Celkový vzhled keramiky, podpořený absencí výzdoby a tmavým až černým leštěným povrchem, působí dojmem imitace nádob z plechu, známých v tomto období ovšem jen v Egeidě a východním Středomoří. Výzdobné prvky, pokud se vyskytnou, jsou vcelku nenápadné. Jde zpravidla o motiv složený z plastických lišt do tvaru tzv. „vousů“, jehož aplikace se standardně objevují na podhrdlí pohárů a pod uchy džbánů, ale též na hrdlech mís a pod uchy či na plecích amfor, přičemž „vousy“ tzv. O-tvaru pod uchy džbánů jsou opět motivem odvoditelným z kovových vzorů, imitujícím аташе uch kovových nádob.

Tvarové spektrum baalberské fáze je možno rekonstruovat na základě řady sídlištních souborů z různých částí země (kupř. Benátky, starší horizont na Slánské hoře), ve větší šíři pak podle materiálu starší sídelní fáze z hradiště Cimburku (*Kalferst – Zápotocký 1991*; *Moucha 1961*; *Zápotocký 2000a*). Keramická výbava zde sestávala z nálevkovitých pohárů (4 typy), nálevkovitých hrnců (3 typy), koflíků (5 typů); baalberských džbánů (3 typy; obr. 20: 10; 21: 5, 15) a džbánu moravského typu (obr. 20: 7), dvoj- a čtyřuchých amfor (po dvou typech; obr. 21: 3; 22: 3), mís (8 typů) a zásobních hrnců, zpravidla opatřených okrajovou lištou, různě přesekávanou otisky prstů, nehtů či kolků na způsob tzv. románských lizén, zřídka hladkou. Zboží této fáze je zde nápadně shodné s keramikou ze západomoravských lokalit, jak z hradišť Kramolína, Křepic a ze starší sídelní fáze na Rmízu, tak také ze staršího horizontu tamních mohylových pohřebišť (*Košťurík 1997*; *Medunová-Benešová 1986*; *Šmíd 1992*; 2003).

Starší sídelní horizont na Cimburku nás přivádí k otázce tzv. keramiky s brázděným vpichem. Její původ se hledá v epilengyelských skupinách středního Podunají, kde se vyskytuje v několika časových horizontech. Jako módní zboží se její dva následné typy – Retz a Křepice – ujaly u moravsko-dolnorakouské kultury nálevkovitých pohárů, odkud prosakovaly i dále na severozápad, do Čech a středního Německa. U nás ji známe jen ze čtyř lokalit, vesměs z východní části země. Starší typ Retz se našel v Úhřeticích spolu s keramikou starší baalberské fáze. Mladší typ Křepice je zastoupen v materiálu baalberské fáze z Cimburku, kde jeho kolekce čítá ca 80 střepů a částí; jde téměř výhradně o koflíky s oblým dnem a slabě převýšeným páskovým uchem, pouze ve dvou případech se zde tato výzdoba vyskytla na jiných tvarech – na džbánu a poháru. Svou bohatou, původně bíle inkrustovanou výzdobou, tak nápadnou v sortimentu nezdobené keramiky baalberské fáze, plnilo toto zboží zřejmě roli svátečního či ceremonálního picího nádobí (obr. 22: 8, 9; 23: 1, 7; *Zápotocký 2000d*).

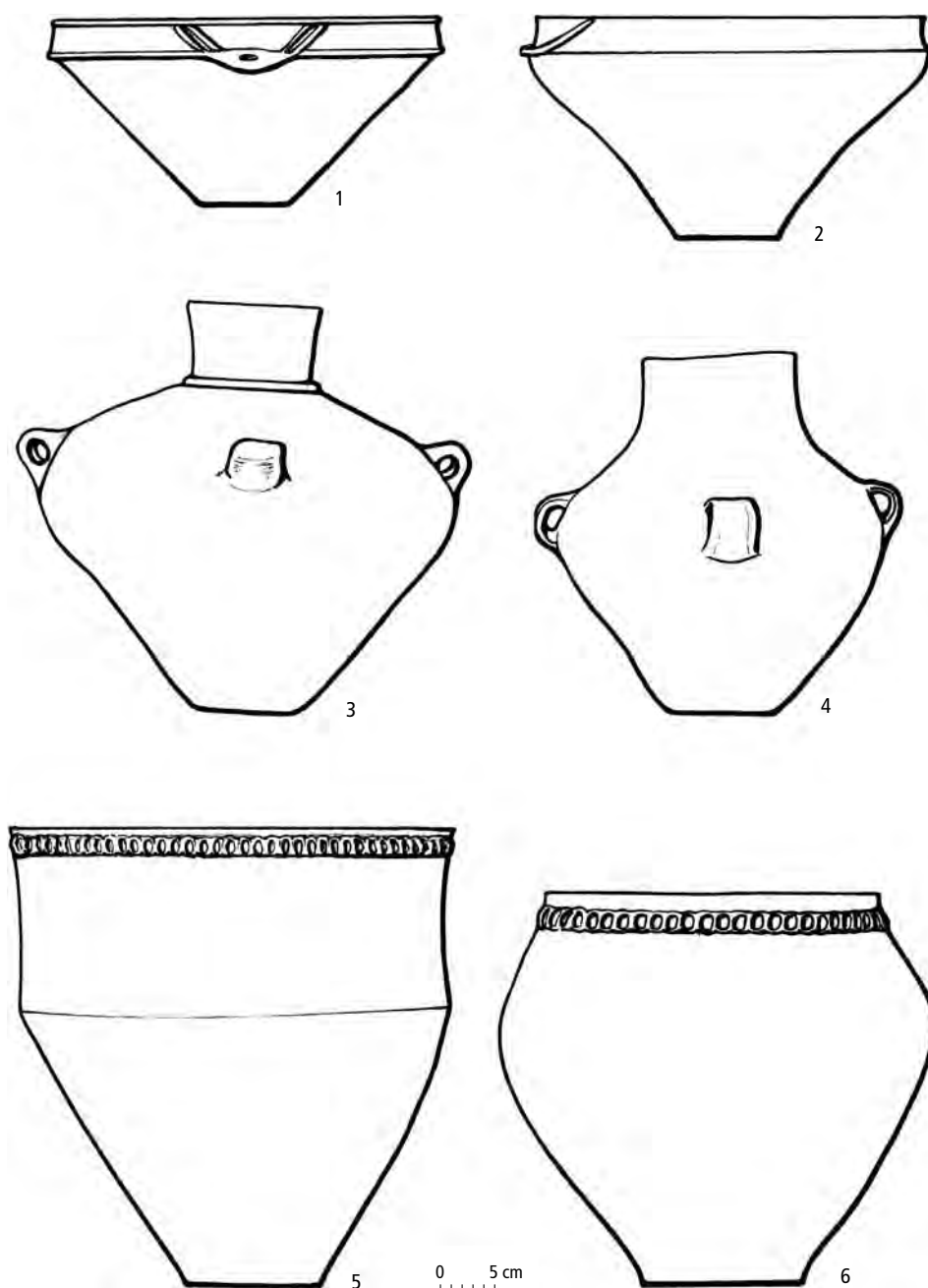
Obr. 20: Kultura nálevkovitých pohárů, starší období. Keramika baalberské (2, 4, 5, 7, 8, 10) a sířemské (1, 3, 6, 9, 11) fáze. 1, 9 Makotřasy (okr. Kladno); 2 Brandýsek (okr. Kladno); 3 Močovice (okr. Kutná Hora); 4, 8 Dobroměřice (okr. Louny); 5, 7 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 6 Vikletice (okr. Chomutov); 10 Vrbka (okr. Litoměřice); 11 Lužice-Svinčice (okr. Most). Podle Koutecký 1969; Kytlicová 1960; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký 1995; 2000a; 2002b; Zápotocký – Muška 1999.

Obr. 21: Kultura nálevkovitých pohárů, starší období. Keramika baalberské (3, 5, 7–9, 13, 15) a sířemské (1, 2, 4, 6, 10–12, 14) fáze. 1 Praha-Dejvice, Baba; 2 Liběšovice (okr. Louny); 3 Bílina (okr. Teplice); 4, 10, 12 Makotřasy (okr. Kladno); 5 Víkletice (okr. Chomutov); 6 Tatce (okr. Nymburk); 7 Straky (okr. Nymburk); 8, 9, 13 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 11 Dneboh, Hrada (okr. Mladá Boleslav); 14 Kralupy n. Vltavou (okr. Mělník); 15 Brandýsek (okr. Kladno). Podle *Buchvaldek – Koutecký 1970; Havel 1986; Neustupný 1959b; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký – Muška 1999.*

Siřemská fáze. Její tvarový obsah lze rekonstruovat podle několika větších souborů, především sídlištních, ze severozápadních Čech (Dobroměřice, Postoloprty, Siřem, Vikletice: *Koutecký 1969*, tab. II; *Smrž – Zápotocký 1980*; *Neustupný 1961c*; *Preidel 1936*; *Zápotocký 2002b*), ze středočeských Makotřas, které představují materiálově dosud nejbohatší lokalitu tohoto období, dále z Močovic u Čáslavi, Platiš n. Labem na Královéhradecku a z výšinného sídliště Mužský-Hrada na Turnovsku (*Pleslová-Štiková 1981c*; *1985*; *Vokolek – Zápotocký 1990*; *Zápotocký 1995*). Keramiku této fáze charakterizuje především svérázná kolkovaná výzdoba, vzdáleně připomínající wiórecký styl polské skupiny

kultury nálevkovitých pohárů. Sestává z motivů vyplněných původně bílou inkrustační hlinkou a složených z krátkých, úzce obdélníkových kolků a rytých linií: horizontálních řádků, klikatek, obrvených rýh, žebříčků, trojúhelníků vyplněných vpichy a románských křížů (obr. 21: 2, 12; 23: 4, 11). Po tvarové stránce je její repertoár shodný s baalberskou fází. K typickým formám patří nyní nálevkovité poháry se široce rozevřeným hrdlem, zdobené kromě kolkovaných motivů ještě široce rozevřenými V-lištami na podhrdlí (obr. 21: 11, 12; 23: 11). Značnou variabilitu vykazují koflíky, nejčastěji s nízkým válcovitým hrdlem a s uchem nasazeným na okraj či lehce převýšeným (obr. 20: 1, 6;

Obr. 22: Kultura nálevkovitých pohárů, starší období. Keramika baalberské (3) a siřemské (1, 2, 4-6) fáze. 1, 2 Dobroměřice (okr. Louny); 3 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 4-6 Makotřasy (okr. Kladno). Podle *Koutecký 1969*; *Pleslová-Štiková 1985*; *Zápotocký 2000a*.

21: 10). Mezi džbány se vedle mladší varianty baalberského typu, s válcovitým hrdlem a uchem nasazeným na okraj (obr. 20: 11), vyskytly též džbány altheimského typu (obr. 20: 9; Makotřasy). Dvojuché a čtyřuché amfory se od baalberských liší válcovitým či kónickým hrdlem, častěji měkce nasazeným (obr. 22: 4). Svěráznou formou jsou bezuché amfory nezdobené (Plotiště n. Labem) nebo se čtyřmi kruhovými terči nalepenými na plecích (obr. 23: 3; Vikletice). Užitek tvary, hrnce a zásobnice zůstávají v podstatě stejné jako v baalberské fázi, přičemž jejich specifickým rysem je na některých lokalitách převaha hladkých okrajových lišt, s tendencí tyto lišty minimalizovat, takže jsou nevýrazné či úplně chybí.

Salzmündská fáze. Stejně keramické třídy a jen malé změny v tektonice nádob ukazují na plynulý vývoj ze siřemské fáze. Také výzdobné motivy zůstaly z větší části stejné, nyní jsou však ryté, nikoliv kolkované. Uplatňují se především na džbánech a dvojuchých amforách, vzácněji na koflících, a náleží dvěma stylům. V prvním, blízkém siřemskému stylu, jsou sestaveny převážně z úzkých trojúhelníků vyplněných vpichy, svislých žebříčkovitých pásů, svislých či vodorovných klikatkovitých linií oboustranně obrvených a románských křížů (obr. 23: 7–9, 12). Ve druhém stylu, imitujícím kanelovanou výzdobu badenské kultury, jsou motivem pásy či souvislá pole svislých rýh (obr. 23: 10) a široké, šikmo šrafované trojúhelníky. Co se tektoniky týče, liší se salzmündské džbány i amfory od baalberských především tvarem hrdla, které je nyní kónické, a širším cibulovitým tělem. Džbány známe ve dvou variantách: štíhlé, konvicovité (obr. 23: 7) a širší, typologicky mladší, s paralelami ve walternienburské skupině (obr. 23: 5, 9). Nálevkovité poháry mají nyní častěji širší mísovitou formu, vedle nich se ale nadále udržují štíhlé poháry s výrazně rozevřeným hrdlem, běžné v předchozím stupni.

Na výšinných i nížinných sídlištích, ale též na pohřebišťích mladší kultury nálevkovitých pohárů se vzácně nachází také keramika bolezského stylu. Jsou to buď picí nádoby – koflíky, zřídka amforky, nebo zásobní hrnce s charakteristickým motivem rybí kosti. Obojí lze interpretovat jako importované zboží či jeho imitaci z rukou domácích hrnčírů a zároveň jako doklad komunikace s východostřeodočeskou bolezskou enklávou.

Nástroje, zbraně a ozdoby z kamene a kosti

Broušená industrie. Broušená industrie představuje v rámci kultury nálevkovitých pohárů početnou a významnou kategorii. Její účel sledujeme, stejně jako v jiných obdobích mladší a pozdní doby kamenné, ve více rovinách. Primárně se jednalo o nástroje užívané především muži a určené ke zpracování dřeva i k mnoha dalším účelům, ale též jako zbraně vhodné pro boj

zblízka. Druhotně se tyto výrobky stávaly jednou z komodit blízké i dálkové směny. Třetí jejich funkcí, jejíž význam výrazně stoupl právě ve starším eneolitu, byla role prestižní a symbolická, což se týká především tzv. nepracovních tvarů – bojových sekeromlatů, bulav či velikostně předimenzovaných seker a mlatů. Studium broušené industrie má tedy význam pro poznání jak výrobně technické, tak také společensko-ekonomické a kulturní úrovně společnosti. Čtvrtý okruh otázek spojených s broušenou industrií se týká jejího významu pro stanovení rozsahu, intenzity a struktury osídlení.

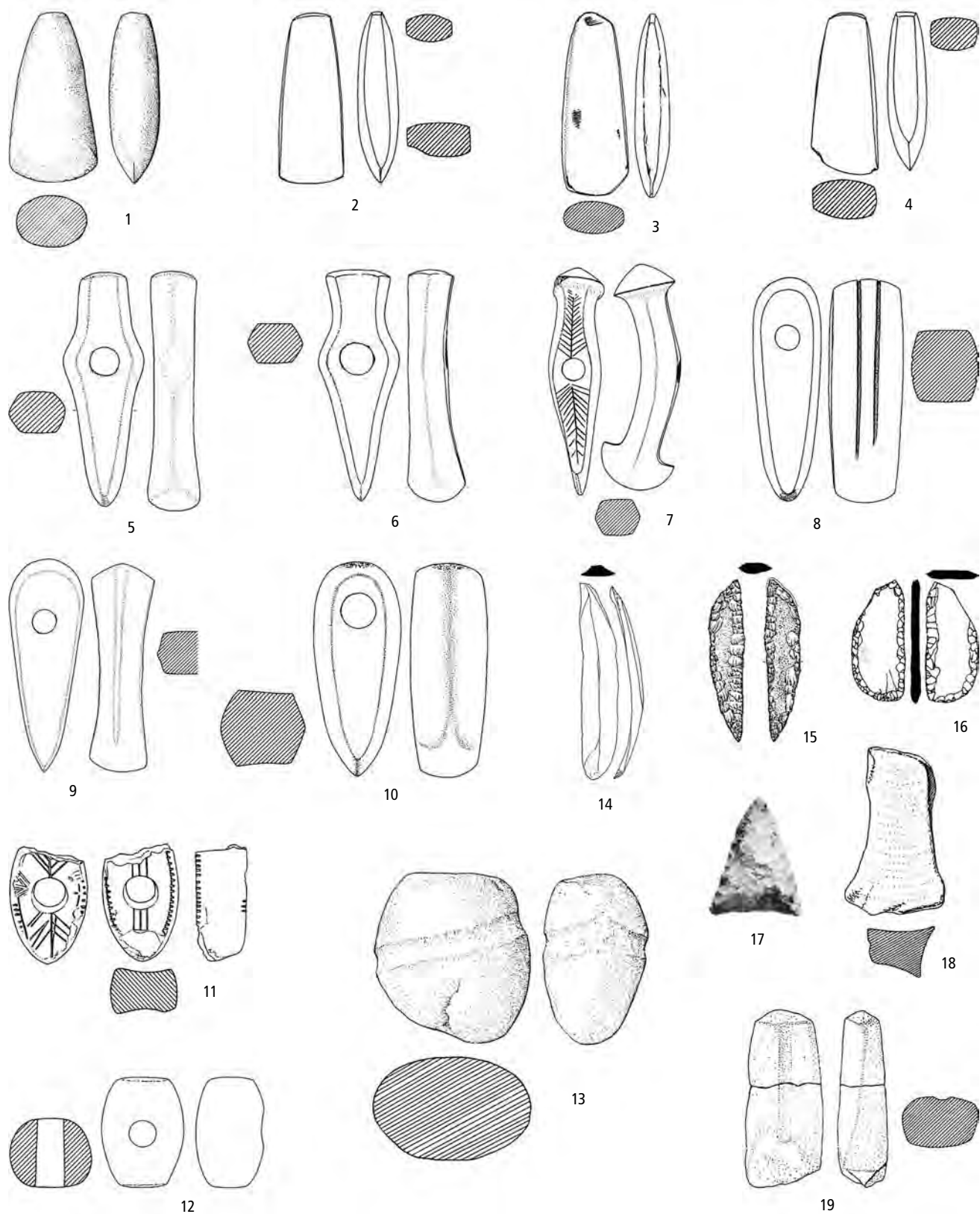
Tvarový repertoár broušené industrie, tak jak jej rekonstruueme na základě exemplářů ze sídlištních objektů a hrobů, sestával ze širokého spektra nástrojů nezbytných ke kácení i pro tesařské a různé řemeslné či domácí práce. Patřily k nim především sekery s týlem jednak tenkým (obr. 24: 2, 3), jednak silným (obr. 24: 4), dělicí se podle půdorysu a bokorysu na řadu typů, dále tesly, zčásti shodné s neolitickými, dláta, nože prostého tvaru i s vrubem při rukojeti a různé formy pracovních sekeromlatů. Kromě nich se dále užívaly také typy známé už v časném eneolitu, jako sekery a klíny s hrotitým týlem (obr. 23: 1; *Zápotocký 2002a*). Datování běžných pracovních tvarů, jako seker či pracovních mlatů, je ztíženo dlouhodobou funkcí většiny typů a malým počtem datovaných nálezů. Podobně je tomu v případě pseudotypů, vznikajících deformací původního tvaru druhotnou úpravou, především opakovaným broušením ostří.

S nástupem eneolitu začíná také souvislá vývojová linie nepracovních tvarů broušené industrie – specializovaných zbraní. Kromě bulav to jsou především bojové sekeromlaty, jejichž tvary imitují pestrou škálu měděných předloh jihovýchodní Evropy a severního Černomoří. Vyznačují se značnou morfologickou variabilitou, protože módní změny jejich prototypů vedly k vytváření stále nových – a proto chronologicky citlivých – forem. Dělí se do tří skupin, z nichž každá má řadu typů a variant (*Zápotocký 1992*, Abb. 5, 12, 24). K jejich datování lze ve stručnosti uvést jen tolik, že první dvě skupiny – sekeromlaty ploché (F; obr. 24: 5, 6) a čepcovité (K; obr. 24: 7) – jsou typické pro starší období kultury nálevkovitých pohárů. Ploché sekeromlaty jsou relativně starší, jejich mladší typy ale existují paralelně s čepcovitými sekeromlaty, jejichž optimum spadá do siřemské fáze. Třetí skupina – sekeromlaty s obloukovitým týlem (R; obr. 24: 8–11) – je typickou formou mladší, salzmündské fáze kultury nálevkovitých pohárů. Na většině typů se uplatňují výzdobné prvky, zpravidla plastické lišty, žebra a žlábků, což jim spolu s náročným tvarováním dává ráz umělecko řemeslných výrobků; ryté ornamenty, známé z východoněmecké skupiny této kultury, jsou v české skupině vzácné.

Početnost a výskyt zbraní broušené industrie v jednotlivých časových horizontech a regionech, jakož

Obr. 23: Kultura nálevkovitých pohárů. Starší období, keramika baalberské (1, 2) a sířemské fáze (3, 4, 11); mladší období, keramika salzmündské fáze (5–10, 12). 1, 2 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 3 Vikletice (okr. Chomutov); 4 Bílina (okr. Teplice); 5 Praha-Dolní Chabry; 6 Praha-Dejvice, Baba; 7 Vrbčany (okr. Kolín); 8 Slaný, Slánská hora (okr. Kladno); 9 Nová Ves (okr. Praha-východ); 10 Chotějovice (okr. Teplice); 11 Dneboh, Hrada (okr. Mladá Boleslav); 12 Kostelec n. Labem (okr. Mělník). Podle Havel 1986; Neustupný J. 1932; Pič 1899; Plesl – Pleslová-Štiková 1970; Stocký 1926; Zápotocký 2000a; 2002b; Zápotocký – Muška 1999.

Obr. 24: Kultura nálevkovitých pohárů. Kamenná industrie: sekery (1–4), sekeromlaty (5–11), mlat (12), palice (13), silexová čepel, nože a šípka (14–17), brosky (18, 19). 1, 13, 16 Makotřasy (okr. Kladno); 2, 4, 15 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 3 Třebešice (okr. Kutná Hora); 5 Oseček (okr. Nymburk); 6 Golčův Jeníkov (okr. Havlíčkův Brod); 7 Velvary (okr. Kladno); 8 Kutná Hora-Sedlec (okr. Kutná Hora); 9 Hošťka (okr. Litoměřice); 10 Bezno (okr. Mladá Boleslav); 11 Praha-Liboc, Šárka; 12 Máslovice (Praha-východ); 14 Mradice (okr. Louny); 17 Brandýsek (okr. Kladno); 18 Vikletice (okr. Chomutov); 19 Dobroměřice (okr. Louny). Různá měřítka. Podle Dobeš 1995; Kytlicová 1960; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký 1992; 2000a.

i v prostředí rovinných a výšinných sídlišť a pohřebišť naznačuje, že nemohly být exkluzivním výrobkem, vyhrazeným pouze pro úzkou vedoucí, náčelnickou vrstvu. Společenská funkce těchto artefaktů spočívala zřejmě v roli odznaků – atributů, vyhrazených příslušníkům širší vrstvy mužů-bojovníků, jejichž společenské postavení symbolizovaly. Jejich výskyt by proto mohl být využit k informaci o pobytu či pohybu příslušníků této vrstvy. Bližší sledování ukázalo, že menší část těchto zbraní pochází z areálů výšinných sídlišť, většina pak je rozptýlena po celém území staré sídelní oblasti. Ojedinelé nálezy z neosídleného území souvisejí, podobně jako nálezy z vodních toků, většinou s provozem na dálkových komunikacích, jak je tomu kupř. u sekeromlatů na trasách směřujících z Čáslavska přes Českomoravskou vysočinu na Moravu (Golčův Jeníkov, Čachotín, Přibyslav: *Zápotocký 2002a*, 186, obr. 42) či z Plzeňska do bavorského Podunají (depot dvou exemplářů z Bělé n. Radbuzou: *Franz 1938*).

Štípaná industrie. Kolekce štípané industrie nejsou v nálezových souborech kultury nálevkovitých pohárů zvláště bohaté. Převažují různě retušované ústěpy a čepele včetně srpových čepelek, vsazované do dřevěných rukojetí srpů a nožů. Z hrobů i sídlištních objektů jsou známé trojúhelníkovité šipky s rovnou či konkávní bází (obr. 24: 17). Surovinou jsou většinou glacienní silicity a severočeské křemence, méně porcelanity, křišťál či jiné lokální materiály. Nástroje vyrobené z rohovce typu Krumlovský les, přítomné na Cimburku, prokazují kontakt s Moravou na vzdálenost ca 120 km a čepel z hrobu v Mradicích (obr. 24: 14), zhotovená z bíle kropenatého pazourku těžného v okolí polského Świeciechowa, byla do Čech importovaná na vzdálenost asi 500 km. Styk s jihozápadem, s oblastí Altmühlalb severně od Dunaje, dokládají hrotité nože či srpy z bavorského deskovitého rohovce (obr. 24: 15, 16), nalezené v hrazeném areálu u Makotřas, na výšinných sídlištních Cimburku, Dnebohu-Hradech a jako depot 8 či 9 kusů z Kánína u Poděbrad uložený v nádobě (*Vencl 1985*, Fig. 40-42; *2000b*, 85, obr. 32:1; *Pleslová-Štiková 1981c*, obr. 5; *Zápotocký 1961a*, 175, obr. 6).

Ostatní artefakty

Do kategorie kamenné industrie náleží dále různé nástroje a pomůcky běžně známé z prostředí většiny neolitických a eneolitických kultur – především četná drtidla, dále pak brousky (obr. 24: 18, 19), kulovité těrky, hladítka, palice (obr. 24: 15), mlaty (obr. 24: 12), kovačiny či rybářské zátěže.

Z kostí a parohů byly vyráběny kromě drobných nástrojů – dlátek, dlát (obr. 25: 13–15), jednostranných či oboustranně zahrocených šidel (obr. 25: 5–12), hladítek a různých tyčinkovitých předmětů – také parohové mlaty s oválným či obdélníkovitým násadním otvorem (obr. 25: 1–3) a parohové „kopáče“ (obr. 25: 4),

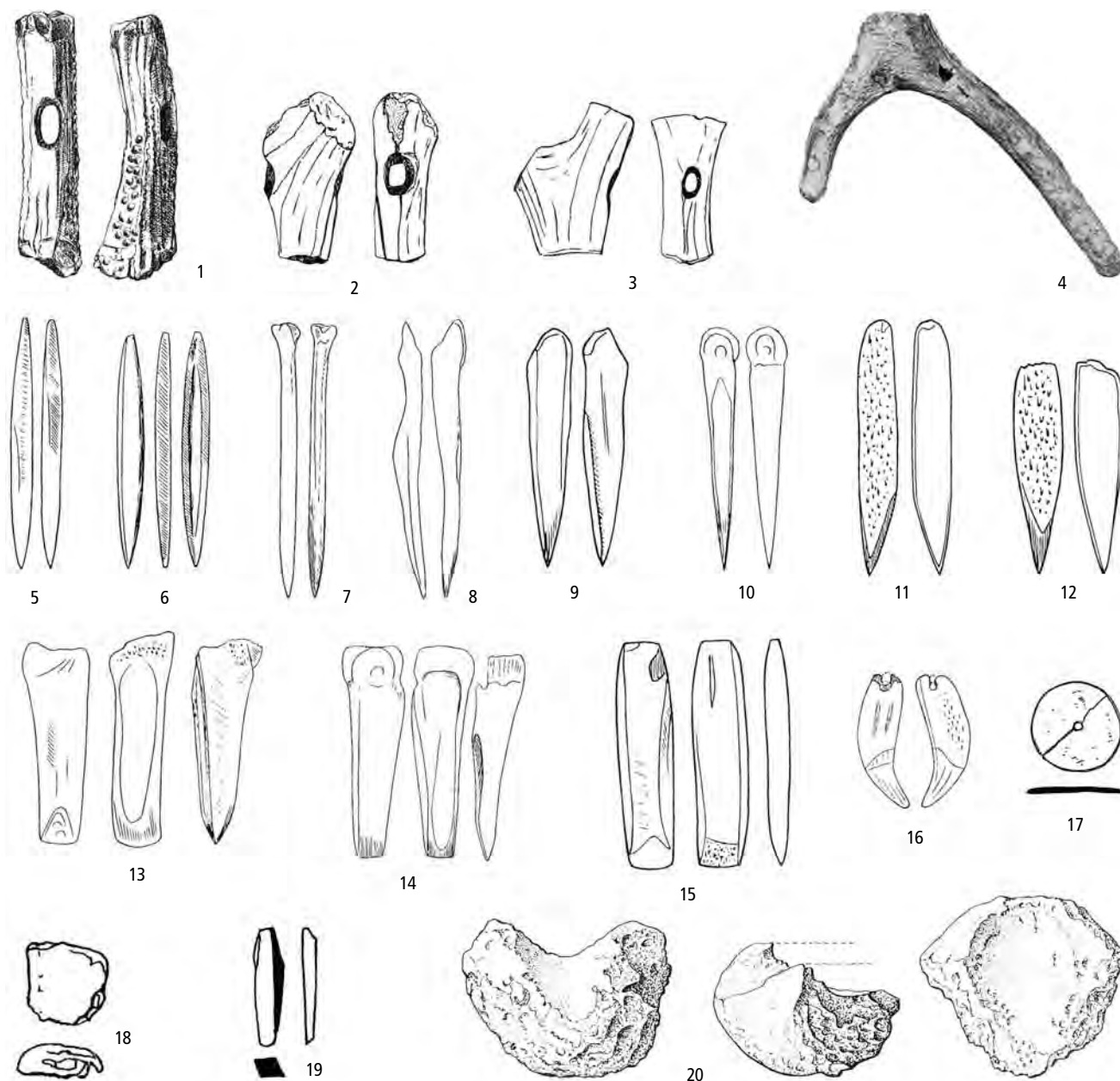
užívané v tušimických šachtách na těžbu křemence (*Neustupný 1988*, obr. 1: 9). Jako ozdoby sloužily kruhovitě kostěné terčíky (obr. 25: 17) a provrtané zvířecí zuby (obr. 25: 16) a prstní články.

Předměty vyrobené z mědi se v souborech kultury nálevkovitých pohárů vyskytují jen ve formě drobných ozdob – kroužků, spirálek či terčíků nacházených v hrobech, a šidel (Makotřasy, Vikletice, obr. 25: 18, 19, Žatec). Jediným a zároveň nejstarším dokladem znalosti metalurgie na našem území je už zmíněná nádoba se stopami mědi patrně alpského původu z objektu jedné sídelní fáze v Makotřasech (obr. 25: 20; *Pleslová-Štiková 1985*, 115, Pl. 25:8).

3.2.7 Zemědělství a obstarávání obživy

Hospodářství osad se zakládalo stejně jako v předchozích i následných fázích eneolitu na zemědělské výrobě a chovu domácích zvířat, doplněných lovem, rybolovem a sběrem lesních plodů. Ve skladbě obilovin, dochovaných jako zuhelnatělá zrna nebo otisky v mazanici, převažují různé druhy pšenice, méně byl set ječmen a proso; podle nálezů plevelů je navíc známo, že setba byla rozložena na jarní a podzimní, takže sklizeň byla dvojí (Makotřasy). Nepřímými doklady rozvinutého zemědělství jsou i četné zásobní jámy – síla, ruční drtidla na mletí obilí a množství rozměrných zásobních nádob, určených především k uchovávání obilí.

Z domácích zvířat se choval zejména skot, méně brav a ovce či kozy, běžně chován byl i pes. Ve větších souborech kostí ze sídlišť jejich podíl zpravidla výrazně převažuje nad kostmi lovné zvěře – kupř. v Makotřasech podíl kostí lovné zvěře činí jen 2,5 % z celkového počtu zvířecích kostí a podobný stav byl konstatován i jinde (kupř. Benátky, Praha-Baba ad.). Výjimkou je v tomto směru Cimburk, kde poměr domácích zvířat (48,4 %, s naprostou převahou tura domácího) k lovné zvěři je překvapivě vyrovnaný, což naznačuje neobvykle vysokou intenzitu lovu, a tedy i výrazný podíl masa divoké zvěře na výživě. Tento stav, vysvětlovaný někdy jako důsledek krátkodobých ekologických krizí, můžeme ale v tomto konkrétním případě vysvětlit spíše polohou hradiště při okraji tehdejší oikumeny, na hranici „lesní“ krajiny. Významný je zde soubor koňských kostí; jejich velká variabilita zdá se naznačovat současný výskyt několika forem, např. divoké a domácí, přičemž se nedá vyloučit ani import raně zdomácněných koní z různých center domestikace v Evropě. Mezi divokou zvěří dominuje jelen lesní, jehož kosti nesou též stopy sekání a lámání, typické pro kuchyňské zpracování (*Peške 2000*). Početné nálezy parohů ukazují další význam tohoto zvířete – mnohé byly opracovány, některé přímo použity jako nástroje. Nad ostatní divoké druhy zde vyniká pratur lesní a prase divoké. Výčet šelem podle nalezených ostatků – medvěda, vlka, lišky,

Obr. 25: Kultura nálevkovitých pohárů. Parahové (1–4), kostěné (5–17) a měděné (18, 19) nástroje a ozdoby; zlomky hliněného tyglíku na odlévání mědi (20). 1, 17 Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora); 2, 3 Dobroměřice (okr. Louny); 4 Tušimice (okr. Chomutov); 5–16, 19, 20 Makotřasy (okr. Kladno); 18 Víkletice (okr. Chomutov). Různá měřítká. Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Neustupný 1988; Pleslová-Štiková 1985; Zápotocký 2000a.

jezevce, tchoře – zahrnuje zvířata poskytující kvalitní kožešiny, která ale mohla být lovena též jako škůdci ohrožující chov domácích zvířat. Z jiných lokalit je doložen lov ještě dalších druhů, především zajíce, bobra a více druhů ptáků (Peške 2000).

Z domácích řemesel se v nálezech nejdříve prezentuje hrnčířství a výroba broušené, štípané a kostěné industrie. Textilní výrobu dokládají keramické přesleny, cívky a zátěže, nepřímým příznakem jejího provozování je pak nezanedbatelný podíl chovaných ovcí. O provozování kovolitectví svědčí zatím jediný doklad, hliněný tyglík z Makotřas se stopami měděné strusky.

Doplňkovou ekonomickou aktivitou osad ležících v blízkosti ložisek nerostných surovin mohla být těžba těchto surovin a následně i výroba polotovárů či nástrojů a jejich export. Příkladem takové zpracovatelské osady je sídliště u Víkletic, kde početní převaha výrobního odpadu nad nástroji naznačuje, že místní produkce využívající křemencové ložisko u nedalekých Tušimic byla alespoň zčásti určena též pro širší okruh odběratelů. Vlastní těžbu v prostoru výchozů zdejšího kvalitního jemnozrnného křemence dokumentuje objev desítek dlouhodobě exploatovaných těžebních jam a šachet.

3.3 NEJSTARŠÍ STUPEŇ BADENSKÉ KULTURY

Milan Zápotocký

3.3.1 Pojem bolerázského typu

Název a historie bádání

Kulturní skupina, nazvaná podle lokality Boleráz u Trnavy (*Novotný 1958*), se stala předmětem diskuse vzápětí poté, co byla rozpoznána její pozice jako nejstaršího stupně badenské kultury (*Neustupný 1959a*) a navržena její periodizace (*Neustupný 1959a; Němejcová-Pavúková 1964*). E. Neustupný také předložil argumenty pro vznik bolerázské skupiny z kultury nálevkovitých pohárů na Moravě a později připouštěl i vznik ze skupin příbuzných kultuře nálevkovitých pohárů v Karpatské kotlině (*Neustupný 1959a; 1973b*). Úzký vztah ke skupině Cernavoda III, nacházené od dolního Dunaje po ústí Tisy, rozšířil okruh této problematiky na většinu území Balkánu. Komplex Boleráz – Cernavoda III se dnes rýsuje jako fenomén neobvykle velkého rozsahu, sahající od ústí Dunaje přes Karpatskou kotlinu až do střední Evropy – do Dolních Rakous, na Moravu, do Čech, Slezska, Malopolska a na západě až k hornímu Porýní (*Cernavoda III – Boleráz 2001*).

V Čechách se keramika, kterou dnes klasifikujeme jako bolerázský styl, nalezla již v 80. letech 19. stol., a to hned na dvou sousedních lokalitách: na čáslavském Hrádku a na Cimburku u Kutné Hory (*Leminger 1886*). Na její „moravský“ ráz upozornil J. Palliardi (*1914b*), v rámci českého vývoje však zůstávala solitérním jevem, jemuž se nepřikládal větší význam. Teprve J. Axamit (*1932*) při zveřejnění svých nálezů z okolí Prahy zařadil v návaznosti na Palliardiho relativní chronologii moravského eneolitu badenskou keramiku včetně typu bolerázského do časového úseku následujícího období „nosvické“, které odpovídalo dnešní kultuře nálevkovitých pohárů.

Diskuse na toto téma ožila v 50. letech 20. století, kdy se znovu upozorňovalo na úzký vztah výšinných sídlišť Čáslavské kotliny k Moravě (*Štiková 1955, 35, 40; Benešová 1956a, 42; Hájek – Vlček 1956, 10*). V návrhu periodizace české a moravské kultury nálevkovitých pohárů byla keramika, kterou dnes klasifikujeme jako bolerázský styl, dána do souvislosti s mladším (ohrozimským) stupněm moravsko-slezské kultury nálevkovitých pohárů a její zvýšený výskyt ve východní části středních Čech se stal podnětem k hypotéze o bipartici vývoje v zemi v době mladší fáze nálevkovitých pohárů (*Zápotocký 1958b*).

Krátce poté E. Neustupný (*1959a*) ve studii o vzniku a periodizaci badenské kultury ztotožnil moravský stupeň Ohrozim – Jevišovice C 1 se západoslovenskou bolerázskou skupinou, považovanou do té doby za nejmladší období badenské kultury, a interpretoval ji jako její nejstarší stupeň, vzniklý vývojem z kultury nálevkovitých pohárů na jižní Moravě a přilehlých územích.

E. Pleslová-Štiková (*1973a; 1978*) považovala bolerázskou keramiku v Čechách za důsledek „slabého vyzářování“ z jihozápadní Moravy do prostředí mladší kultury nálevkovitých pohárů, přičemž nevyklučovala ani příchod obyvatelstva. Pro platnost této hypotézy hovoří i poznatky z výzkumu na hradišti Cimburku u Kutné Hory, které znovu oživily aktuálnost tohoto tématu pro českou archeologii (*Zápotocký – Zápotocká 1997; Zápotocký 2000a*).

Nálezová základna

Nálezová základna pro studium role bolerázské keramiky v Čechách je v porovnání s Moravou podstatně slabší. První soupis z r. 1958 uváděl jen 8 lokalit (bez nálezů z prostředí kultury nálevkovitých pohárů). Krátce poté seznam E. Pleslové-Štikové (*1972a*) evidoval už 59 lokalit (včetně nálezů v kontextu s mladší fází nálevkovitých pohárů). Dnes jej lze doplnit o několik dalších, nicméně celkový počet lokalit zůstává podobný jako dříve. Podstatné rozšíření tvarového spektra, zahrnujícího kromě zdobených typů i celou škálu užitkových nádob, zásobních hrnců a amfor, přinesl až výzkum, vedený v letech 1989–90 na předhradí hradiště Cimburku u Kutné Hory (*Zápotocký 2000a*).

3.3.2 Časová a prostorová variabilita

Chronologie

Soubory a ojedinělé nálezy bolerázského stupně spadají do doby, kdy v severní polovině země, od Chomutovska po Kolínsko, nadále trvala kultura nálevkovitých pohárů, respektive osídlení z doby jejího mladšího (salzmündského) období. S ním souvisí s větší či menší jistotou asi třetina dosud známých lokalit. U většiny z dosud publikovaných bolerázských nádob či jejich zlomků nálezový kontext chybí, a jejich výpovědní hodnota je proto nízká. „Čisté“ soubory bolerázského stupně známe zatím v Čechách jen z jediné lokality, a to z hradiště Cimburku u Kutné Hory. Přes jejich početnost však ani zde nemůžeme její repertoár považovat za úplný, protože v něm chybí řada tvarů, známých jen z ojedinělých nálezů. Možnost vlastní, české periodizace proto zatím nepřichází v úvahu.

Z hlediska periodizace V. Němejcové-Pavúkové (*1984*) se většina tvarů z českých lokalit pohybuje v rámci stupňů Baden I b–c, na Cimburku je ale výrazná i přítomnost tvarů a výzdobných motivů trvajících až do stupně II a, eventuálně – jako kupř. v případě koflíků s tordovaným uchem, džbánů se subkutánními uchy, mís s kanelovanými uchy a některých výzdobných prvků – ještě déle.

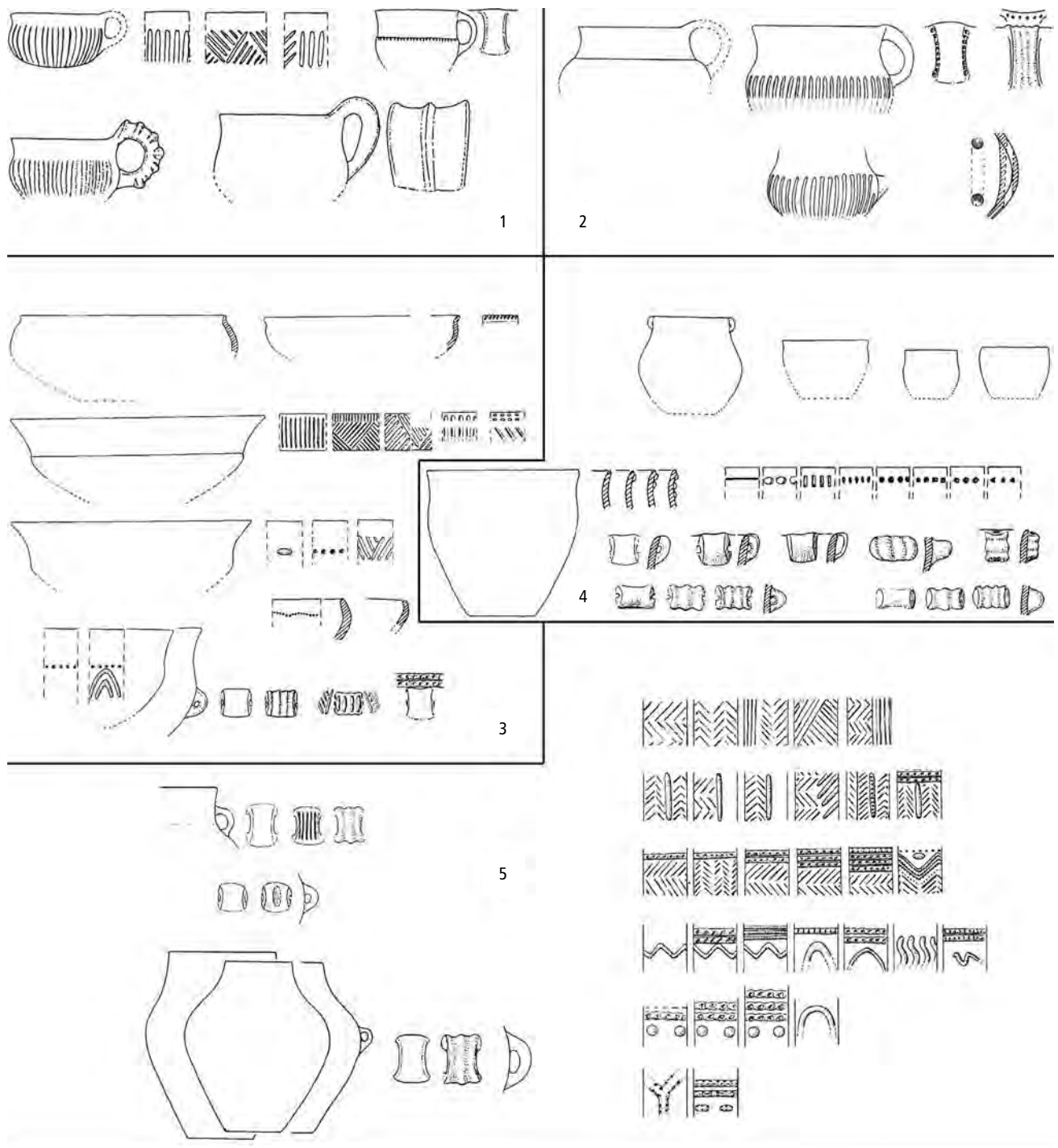
Podle E. Neustupného (*1969a, Fig. 2*) spadá období bolerázské skupiny do doby před polovinou 34. století př. Kr. Dendrochronologická data z pobřežní osady Arbon-Bleiche 3 na Bodamském jezeře vymezují tr-

vání vrstvy s importy bolerázské keramiky do téže doby, přesněji do první poloviny 34. stol. př. Kr. (*de Capitani – Leuzinger 1998*).

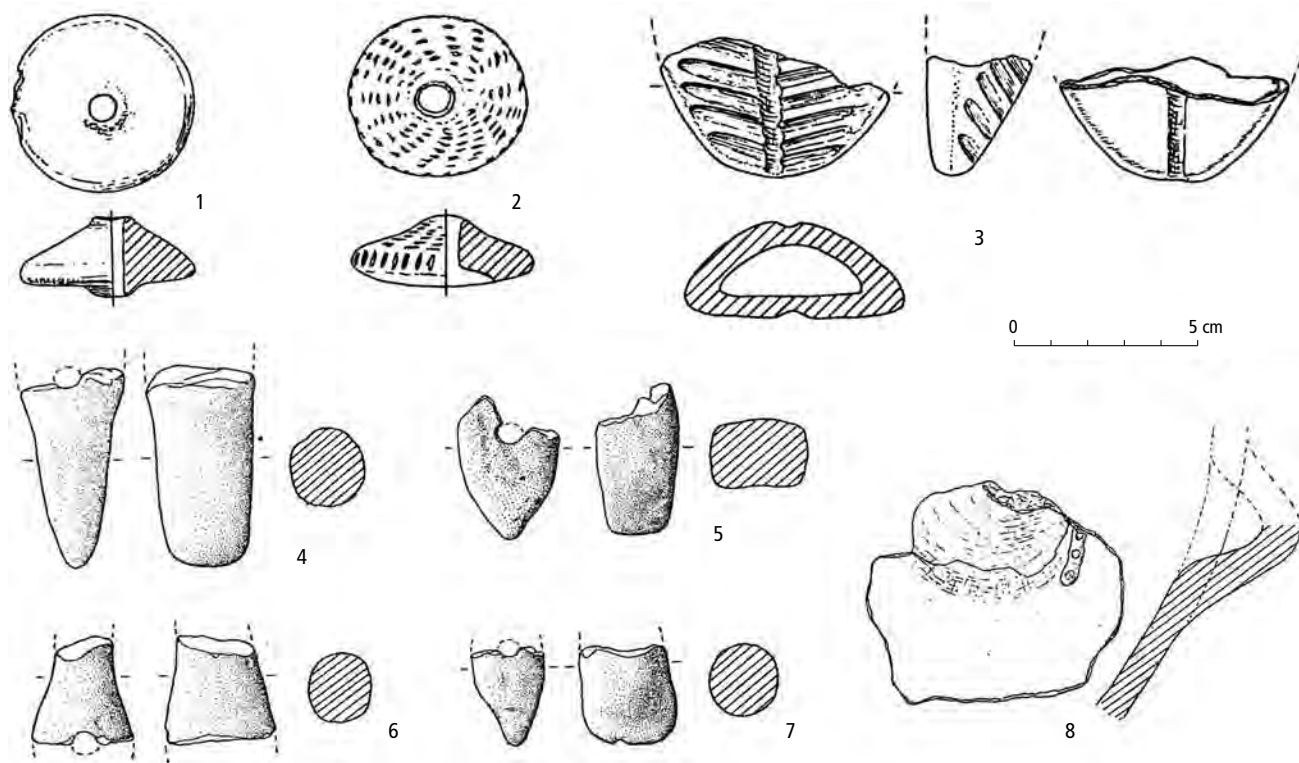
Rozsah sídelního území

Nálezy bolerázského rázu jsou zatím nejvýrazněji zastoupeny na území Čáslavské kotliny, tedy v regionu,

kteřý už svou polohou má předpoklady pro zvýšenou úroveň kontaktů s Moravou a jejím prostřednictvím i se širší oblastí středního Podunají. Známé je odtud z pěti lokalit, jejich ráz a intenzita však jsou na každé z nich poněkud odlišné. Na výšinných sídlištích Hrádku v Čáslavi a zejména na Cimburku u Kutné Hory je keramika bolerázského typu přítomna v dostatečně širokém

Obr. 26: Starší (bolerázský) stupeň badenské kultury. Keramika (tvar, výzdobné motivy). 1 koflíčky; 2 džbány; 3 mísy; 4 hrnce, dvojuché a bezuché hrnky; 5 amfory. Podle Zápotocký 2000a.

Obr. 27: Starší (bolerázský) stupeň badenské kultury. 1, 2 přesleny; 3 zlomek (špička boty) hliněné antropomorfní plastiky; 4–7 miniaturní hliněné sekero-mlaty; 8 zlomek gynekomorfní nádoby. Kutná Hora, Cimburk (okr. Kutná Hora). Podle Zápotocký 2000a.

a „čistém“ výběru, aby ji bylo možné považovat za doklad vlastní přítomnosti etnika staršího stupně badenské kultury ve zdejší regionu. Dále na západ je počet lokalit s touto keramikou – ať už jde o ojedinělé kusy nebo nálezy z prostředí kultury nálevkovitých pohárů – poměrně značný, sahá však jen po Pražsko. V severozápadních Čechách je jejich výskyt už vzácný a z východních Čech nejsou známy vůbec.

3.3.3 Artefakty

Keramika

Keramika bolerázského stupně badenské kultury z Cimburku se celým svým habitem – tvary i specifickou výzdobou – nápadně odlišuje od keramiky mladšího stupně kultury nálevkovitých pohárů, s ní současně. Její repertoár je v dostatečné šíři znám jen z hradiště Cimburku.

Inventář bolerázské keramiky tvoří pět hlavních tvarů, dělicích se dle profilace a výzdoby do četných variant; jejich datování, uvedené v závorce, se opírá o periodizaci V. Němejcové-Pavůkové (1981; 1984).

Džbány čtyř typů (obr. 26: 2) s hrdlem měkce odsazeným, nepřevýšeným páskovým uchem a svisle kanelovaným tělem; s prohnutým odsazeným hrdlem a slabě převýšeným páskovým uchem, nezdobené (st. Ib, c); s plynule esovitým profilem a svisle kanelova-

ným tělem (st. Ic–IIa); se subkutánními uchy, tvar neznám (st. Ib–IIa).

Amfory nejméně čtyř typů (obr. 26: 5); podle velikosti se dělí do dvou skupin. Do první spadají menší amfory s nižším hrdlem, dvojuché, s výraznou výdutí, zdobené. Do druhé se řadí amfory větších rozměrů, zásobní, s esovitým profilem, výraznou výdutí a s uchy na výduti nebo bezuché; známe je převážně ve zlomecích, a jsou proto typově z větší části neurčitelné. Jejich výzdoba vykazuje mnoho variant. Sestává zpravidla z různě přesekávaných lišt na podhrdlí, na těle pak z kombinace kanelur a hladkých žeber nebo motivu rybí kosti, složeného z krátkých kolkovaných žlábků či rýh (st. I–II).

Misy nejméně šesti typů (obr. 26: 3): s výraznou výdutí a krátce vyhnutým ústím (st. Ia–c) nebo s přesekávaným okrajem (st. Ic); s nálevkovitě rozevřeným hrdlem, nezdobené (st. Ia–c) nebo zdobené řadou kanelovaných motivů na vnější či vnitřní straně hrdla (st. Ic–III); se široce rozevřeným hrdlem, měkce esovitým profilem, zčásti nezdobené, zčásti zdobené pupky či kanelurami; s profilem měkce esovitým, nezdobené, s řádkem vpichů či motivem vlčích zubů na výduti (st. I–II) nebo s dvojitou prstovanou lištou na podhrdlí a ouškem na výduti (st. IIb–III); se zataženým okrajem a řádkem vpichů na výduti.

Koflíky (obr. 26: 1) jsou čtyř typů: nízké s oblým dnem a slabě převýšeným uchem, zdobené na těle svis-

lými kanelurami či motivem tzv. vlčích zubů, složeným ze šrafovaných trojúhelníků (st. Ib, c); s převýšeným tordovaným uchem a svisle kanelovaným tělem (st. Ic-II); se širokým převýšeným uchem opatřeným středovým žebrem (st. II-III); s vyšším hrdlem odsazeným řádkem vpichů a nepřevýšeným páskovým uchem.

Zásobní hrnky a hrnce (obr. 26: 4) bezuché nebo s oušky na okraji, soudkovité a oble dvojkónické, zdobené i nezdobené (ve střepovém materiálu zpravidla typ nelze určit). Na okraji opatřeny přesekávanými lištami, řádky či dvojrádky vpichů nebo pásy ze dvou či tří rýh. Hladký či jemně blátitý povrch těla kryje často motiv rybí kosti (rytý či kolkovaný). Tvary se zdobeným tělem jsou běžné ve stupních I-II, na ohrozimských mohylnicích chybí.

Ke zvláštním tvarům náleží miniaturní nádobka s tělem pokrytým svislými klikatkami, zlomky gynekomorfních nádob s částí dutých prsů (s analogiemi ve starší kultuře badenské na moravských výšinných sídlištích – *Zápotocký 2000c*) a část antropomorfní plastiky, respektive zlomek špičky duté nohy se střevicem naznačeným kanelurami. Značný počet přeslenů získaných z horní vrstvy obou cimburských příkopů vypovídá o vzrůstající výrobě vlněného textilu (*Zápotocký 2000a*, Abb. 38B: 7).

Kamenné nástroje

Z hlazených kamenných nástrojů sem spolehlivě patří jen zlomky bojových sekeromlatů s obloukovitým tělem – tvar, který v této době běžně užívala většina skupin kultury nálevkovitých pohárů. Svědectvím o využívání zemědělské produkce jsou zlomky drtidel.

3.3.4 Vznik

Otázka původu české větve bolerázského stupně souvisí se široce diskutovanou problematikou severní a západní extenze staršího stupně badenského kulturního okruhu – horizontu označovaného jako Baden I, bolerázský stupeň či stupeň Ohrozim – Jevišovice C 1 – Boleráz. Na severní periferii badenského kulturního okruhu jsou tyto otázky širše sledovány především tam,

kde je už k dispozici dostatek materiálů – tedy především na Moravě, v polském Slezsku a Malopolsku.

Co se týče kvality, početnosti lokalit i územního rozsahu, je v Čechách nálezový stav podstatně slabší. Analýza souborů z Cimburku ukázala, že jejich hlavní složkou je bolerázská keramika v té formě, jak ji známe z centrální oblasti badenské kultury ve středním Podunají včetně jižní Moravy (Brno-Líšeň, Jevišovice C 1). Z této situace vyplývá, že bolerázská sídelní fáze na Cimburku není totožná s mladším, ohrozimským stupněm moravské kultury nálevkovitých pohárů, ale se starším stupněm badenské kultury. O horizontu Ohrozim – Jevišovice C 1 – Boleráz se proto dá hovořit jen v chronologickém smyslu, protože z hlediska kulturně etnického jde o dvě entity, které nemusely být ani plně současné. Z nich bolerázský typ reprezentuje starší stupeň badenské kultury šířící se z Podunají na sever a ohrozimský typ je synonymem pro mladší období moravské kultury nálevkovitých pohárů, zasažené – silněji a patrně i dříve než mladší fáze této kultury v Čechách – raně badenským vlivem (to je názor odlišný od pojetí E. Neustupného vyloženého dříve, srov. kap. 4.4.3).

Nálezový stav tedy do značné míry podporuje hypotézu, že sídelní oblast se v Čechách v průběhu staršího úseku středního eneolitu rozdělila na dvě části. První z nich zabírala východní část středních Čech – Čáslavsko, Kutnohorsko a patrně i Kolínsko a Poděbradsko, kam bolerázský stupeň zasáhl formou přímé migrace z jižní či střední Moravy. Otevřenou otázkou přitom zůstává, zda a kam až do středních Čech postoupil, eventuálně jakou formou se tak stalo.

Druhou částí byla oblast západně odtud, kde nadále trvalo osídlení kultury nálevkovitých pohárů. Poměr obou entit, které spolu bezprostředně sousedily, patrně nebyl nepřátelský. Svědectvím vzájemných kontaktů jsou četné nádoby bolerázského stylu v souborech mladšího stupně kultury nálevkovitých pohárů. Charakteristické přitom je, že jde většinou o snadno přenosné picí nádoby (koflíky, džbány), tedy o tvary naznačující sociální kontakt. Vzácněji nacházené zásobní tvary, respektive jejich zlomky, by mohly zase souviset se vzájemným směnným stykem.

4 Střední eneolit

4.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA STŘEDNÍHO ENEOLITU

Evžen Neustupný

4.1.1 Pojem středního eneolitu

Terminologie

V padesátých letech 20. století (před chronologickou konferencí v Národním muzeu v r. 1956) se český eneolit dělil na dvě období: starší (hlavně kultura nálevkovitých pohárů) a mladší (hlavně kultura řivnáčská; srov. Štiková 1955; 1956). Poznatek, že kultura se šňůrovou keramikou a kultura zvoncovitých pohárů alespoň částečně následují po horizontu kultury řivnáčské (*Neustupný 1956; 1959a* a jiné práce), vytvořil nutnost dalšího rozdělení. J. Neustupný ponechal termín mladší eneolit ve smyslu kultury řivnáčské a pro kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů volil název pozdní eneolit (např. *Neustupný; J. a kol. 1960*). Tato terminologie se dnes používá na Moravě (*Podborský ed. 1993*).

Avšak již v r. 1960 se objevilo členění, které se stalo standardem pro Čechy. To zařadilo větší část badenské kultury (tehdy „kanelované“) a celou kulturu řivnáčskou do středního eneolitu, zatímco název mladší eneolit byl rezervován pro kulturu se šňůrovou keramikou a kulturu zvoncovitých pohárů (*Neustupný – Neustupný 1960, 127*). Také kultura chamská a kultura kulovitých amfor se cele ocitly ve středním eneolitu.

Střední Evropa na rozhraní staršího a středního eneolitu

Konkrétní projev kulturních skupin staršího eneolitu na jih a jihozápad od našeho území není zcela vysvětlěn (obecně zde byly rozšířeny skupiny na bázi kultury altheimské), na sever od nás až do jižní Skandinávie však vládly ve starším eneolitu skupiny kultury nálevkovitých pohárů. Nelze si představit, že tyto skupiny by měly identické projevy, ale keramika byla dosti jednotná a také pohřbívání v dlouhých mohylách bylo obecné; v mnoha regionech toto období znamenalo rozkvět megalitických hrobů. Tyto kulturní skupiny byly založeny na vyvinutém zemědělství s použitím dřevěného oradla. Zatím je obtížné je charakterizovat blíže, neboť kromě pohřebního ritu, keramiky a kamenných sekeromlatů jim jako celku nebyla věnována hlubší pozornost. Chronologické třídění jihoskandinávské větve kultury nálevkovitých

pohárů je však velmi dobře propracováno (*Becker 1955a* aj.).

Většina regionálních skupin kultury nálevkovitých pohárů přetrvala do konce období staršího eneolitu v našem pojetí, ale jen místy pokračovaly tyto skupiny dále. Příkladem kontinuity je území Holandska, severního Německa a jižní Skandinávie (např. *Becker 1955a; Bakker 1979*). Ve středním pásu střední Evropy došlo k výraznějším odchylkám, které archeology vedly k tomu, že zde pro začátek středního eneolitu vyčlenili kultury, pojmenované odlišně. Ze známých uskupení tohoto typu budeme jmenovat kulturu walterniembursko-bernburskou v jižní části východního Německa, kulturu havolskou v Braniborsku (*Behrens 1973a*) a východní skupinu kultury kulovitých amfor v Polsku a dále na východ (*Wiślański 1966*).

Ve středních Čechách přežívá kultura nálevkovitých pohárů ve své salzmündské fázi až na samý konec staršího eneolitu. Spolu s ní je nutno na konec staršího eneolitu zařadit i nejstarší, bolerázskou fázi kultury badenské. Důvodem pro takové pojetí je definice, kterou se dociluje příznivých komparací s územím na sever od nás.

Badenská kultura se objevuje nejenom na dolním Dunaji, nýbrž i na severu a severovýchodě (Malopolsko, část Slezska). V Čechách ve středním eneolitu nacházíme lokální badenské skupiny, které pochopitelně plně nereprodukovaly typologické rysy kultury z Karpaté kotliny. Vytvořil se tak badenský kulturní okruh (termín viz *Neustupný 1973b*), který teprve poznáváme.

4.1.2 Kulturní uskupení středního eneolitu

Zdá se, že počátek středního eneolitu nepřinesl tak hluboké kulturní změny jako třeba počátek eneolitu mladšího; nedovedeme dnes také přesně charakterizovat změny ekonomické. Ale nová situace zde vzniká.

Kultury badenského okruhu. Badenská kultura se ve středním eneolitu stává osou kulturního vývoje Čech. Není zatím zřejmé, zda je pokračováním bolerázské skupiny v důsledku rozšíření jejích následníků i do středních Čech, nebo prohloubením badenizujícího vývoje ze základu salzmündské skupiny. Zde vzniká velmi zajímavá otázka odlišnosti východočeské bošácké skupiny od kamýcké fáze středočeské. Pokud bošácká skupina vznikla (přes několik prostředníků, dosud neznámých) z českého bolerázu, pak fáze Kamýk může být

docela dobře pokračováním salzmündského stupně kultury nálevkovitých pohárů. Ale pramenů není zatím dostatek. Rozhodně však se kultura středního eneolitu přimyká k Moravě a dalším oblastem odtud dále na jihovýchod.

Českou badenskou kulturu dnes můžeme celkem spolehlivě rozdělit do dvou fází (lysolajské – viz dále, a kamýcké). Vyústěním české badenské kultury typu Kamýk je kultura řivnáčská, která také se středním eneolitem zaniká.

Skupina bošácká. Neočekávaným přírůstkem k rozmanitosti českého středního eneolitu je objevení bošácké skupiny badenské kultury ve východních Čechách (*Vokolek – Zápotocký 1990; Kalferst – Prostrředník 1998*). Do té doby nejbližší větší lokality této skupiny ležely až na východní Moravě. Jde o významnou paralelu k objevu bošácké skupiny z Cimburku; tyto dva jevy se zdají být dnes nesouvislé, ale musíme si uvědomit, že před 15 lety jsme v podstatě nevěděli ani o jednom z nich.

Kultura chamská. Kultura chamská, rozšířená u nás v jihozápadních a jižních Čechách, je paralelou kultury řivnáčské ve středních Čechách. Podobnosti jsou tak značné, že původně se vůbec neuvažovalo o nějaké odlišnosti. Ještě dnes nelze mnohé její nálezy od řivnáčských odlišit, zejména pokud se nacházejí ve fragmentech.

Vznik kultury chamské se vesměs vysvětluje migrací z přilehlého Podunají. Chamská kultura ovšem jasně souvisí s přilehlým územím jihozápadního Německa a Rakouska. Její návaznost na nějakou skupinu badenského okruhu v nejširším slova smyslu je zřejmá, nelze ji ovšem ukázat na konkrétních nálezech. Čistě teoreticky lze uvažovat o vzniku této kultury i v jihozápadních a jižních Čechách, ačkoliv ani zde, kromě jedné bošácké lokality na soutoku Vltavy s Lužnicí (nepublikovaný nálezy P. Břicháčka), nemá předchůdce. Lze si ovšem představit, že zde budou objeveny i přechodné nálezy dalšího vývoje směrem ke kultuře chamské.

Chamská kultura nemá viditelné pokračování v mladším eneolitu, a proto se dříve věřilo, že může přetrvávat až málem do střední doby bronzové.

Kultura řivnáčská. Česká kultura řivnáčská je jednou z nejvýraznějších skupin našeho eneolitu; nepochybně k tomu přispěla i dobrá probádanost několika lokalit, především Homolky u Stehelčevsi (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*). Řivnáčská kultura sice v keramické produkci do značné míry navazuje na kamýckou fázi české badenské kultury, je však komplikovaným historickým jevem; není to prosté prodloužení české badenské kultury. Ukazují na to nejen specifická výšinná sídliště (i když sdílená do určité míry jinými soudobými skupinami), ale i komplikovaná keramická produkce, v níž podstatné kamýcké prvky chybějí. Do specifík řivnáčské kultury je třeba započítat i výskyt keramiky

kulovitých amfor. Zajímavým rysem je také omezení kultury na poměrně malý region středních Čech s enklávami jinde (severozápadní Čechy).

Kultura kulovitých amfor. Zatímco například moravská kultura nálevkovitých pohárů se postupně vyvíjela směrem ke kultuře badenské, kultura nálevkovitých pohárů v Polsku nabývala zdobenějších forem, které se nakonec přetvořily do kultury kulovitých amfor. Tento vývoj, alespoň v oblasti keramiky, byl postupný. Posléze na území Polska vzniklo několik místních skupin, z nichž skupina slezská (*Hájek – Vlček 1956; Neustupný 1966c; 1978c*) expandovala do východních Čech a na Moravu.

Podobný vývoj keramiky jako v Polsku proběhl i ve východním Německu, zde ale bezprostředního předchůdce kultury kulovitých amfor není snadné podchytit. Základ kultury nálevkovitých pohárů je ale patrný. Tato skupina pronikla podél Labe do Čech ze severu. Fyzická přítomnost populace s kulovitými amforami je dnes v Čechách i na Moravě doložena „čistými“ nálezy celky a také typickými hroby. Specifické jsou nejen formy nádob a jejich výzdoba, nýbrž i technologie výroby keramiky. Také hroby mají téměř identický ritus jako v německých skupinách.

O formách expanze populace kulovitých amfor k jihu lze diskutovat (*Neustupný 1982*), pohyb etnika však zůstává zřejmý. Pro Čechy se začínají rýsovat poněkud nová řešení (*Zápotocký – Dobeš 2000*).

Kontinuita a homogenita kultury

Pokud posuzujeme keramiku tohoto období, zdají se být kulturní rozdíly mezi starším a středním eneolitem značné. Totéž platí o rozdílech mezi jednotlivými kulturními skupinami v rámci středního eneolitu. Zde si ovšem musíme uvědomit, že pouhých několik staletí před vznikem kultury řivnáčské, na počátku staršího eneolitu, byla keramika kultury nálevkovitých pohárů v Čechách, na Moravě a koneckonců i na Kujavách velmi podobná a tyto oblasti daly pravděpodobně postupně vznik keramickým skupinám středního eneolitu v Čechách.

Ačkoliv keramika je velmi cenným archeologickým pramenem a dříve se podle ní posuzovaly celé epochy, přece jen není jediným kulturním determinantem.

4.1.3 Časová a prostorová variabilita

Chronologie

Sekvence středního eneolitu je v principu zřejmá. Střední eneolit následuje v Čechách po dvou skupinách konce staršího eneolitu (salzmündské a bošácké) a končí nástupem nejstarší šňůrové keramiky. Absolutně je tedy jeho existence sevřena daty asi 3350 a 2900/2800 př. Kr. (*Neustupný 1969a; 1970; 1973d*). Možná chyba těchto dat by měla být menší než 100 let.

S touto chronologií, která je založena na kalibraci radiokarbonových dat, velmi dobře souhlasí i nová dendrochronologická data z jihoněmecko-švýcarské oblasti (Becker et al. 1985; Osterwalder – Schwarz eds. 1986; Schibler et al. 1997).

Bezpečně známa je také následnost řivnáčské kultury po české badenské kultuře (po skupině Kamýk). Východočeská skupina bošácká je zhruba současná s kamýckou skupinou, je tedy časově předřivnáčská. Je také zřejmé, že kultura chamská spadá přibližně do stejné doby jako kultura řivnáčská, ale v detailech zde jistota není.

Nejvíce nejistot se týká kultury kulovitých amfor. Není známo, kdy pronikla do Čech (bylo to až v době kultury řivnáčské?), a také se neví, zda její projevy se dočkaly konce středního eneolitu. Nejistoty souvisejí i s tím, že spolehlivá periodizace západní a slezské větve kultury kulovitých amfor nebyla doposud vypracována a periodizaci větve východní (Neustupný 1965a) zde použít nelze, protože její typologie je příliš odlišná.

Hranice mezi skupinami

Po větší část druhé poloviny 20. století se předpokládalo, že vývoj eneolitických kultur byl na celém území osídlených Čech obdobný. Tato teze, která snad byla ještě pod vlivem evolucionistického paradigmatu, dostala první trhlinu rozpoznáním specifičnosti chamské kultury (Hundt 1951). Vědomí přítomnosti dvou různých skupin kultury kulovitých amfor (Hájek – Vlček 1956; Neustupný 1966c; 1978c) zde nemělo principiální dopad. Teprve v devadesátých letech byla ve východních Čechách klasifikována skupina bošácká (Vokolek – Zápotocký 1990) a o něco později vyšla najevo přítomnost skupiny bolerázské na východním okraji středních Čech (Zápotocký – Zápotocká 1997). Dnes tušíme, že podobných překvapení můžeme očekávat více. Připomeňme jen, že v Kolíně byla z Labe vytažena miska kultury jevišovické (Hrala 1959).

Okamžitě vyvstal důležitý problém hranic mezi středočeskou skupinou kamýckou a východočeskou bošáckou (včetně charakteru takových hranic) a mezi skupinami salzmündskou a bolerázskou z konce staršího eneolitu. Jak daleko na západ jdou v Čechách „čisté“ lokality bolerázské a bošácké? Je bolerázská skupina také ve východních Čechách a bošácká na východním okraji středních Čech? Jde zde také o eventuální pohyb hranice v období mezi nejstarší a nejmladší badenskou fází: jak vypadají skupiny, které se chronologicky vsouvají mezi období bolerázské a bošácké? Tyto skupiny známe zatím přibližně jen z území středních a severozápadních Čech.

Podobný problém vyplývá z poznání, že hroby kultury kulovitých amfor (saské větve) jakoby ze severu „obkličují“ území vlastní řivnáčské kultury (Dobeš 1998; Zápotocký – Dobeš 2000) a na území severozá-

padních a severních Čech se začaly nacházet i „čisté“ obytné komponenty kultury kulovitých amfor (např. Dobeš 1995; Zápotocký – Dobeš 2000), zatímco revize předpokládaných řivnáčských lokalit na tomto území se zdá ukazovat, že skutečná řivnáčská kultura tam byla poměrně vzácná. Již dříve upozornil E. Neustupný na významnost kontaktu kultury řivnáčské s kulturou kulovitých amfor a na nutnost tento kontakt pochopit a interpretovat (Neustupný 1982), nikoliv jen popsat v termínech dřívějších paradigmat („obkličení“).

Kultury středního eneolitu a přírodní prostředí

J. Rulf (1983) zkoumal prostředí středních Čech v neolitu a eneolitu, ale pro homogenitu zvoleného území nedosáhl potřebné diskriminace. A. Králová (2003) srovnala nadmořské výšky předšňůrových eneolitických lokalit jihozápadních a severozápadních Čech a zjistila obrovské rozdíly (srov. také Neustupný 2003). Toto studium, zúžené na střední eneolit a rozšířené do více regionů Čech, dává stejné výsledky: v některých případech se přírodní prostředí jednotlivých skupin dramaticky odlišuje a nemáme důvod se domnívat, že je to důsledek různého způsobu života (různého hospodaření). Extrémem je právě protiklad mezi kulturou řivnáčskou a kulturou chamskou, u nichž se rozsahy nadmořských výšek lokalit prakticky vylučují. Jsou zde ve hře nějaké faktory, jimž doposud dobře nerozumíme.

4.1.4 Ekonomika, společnost a symbolismus

Archeologické prameny svádějí k tomu, abychom řadu jevů eneolitické ekonomiky a společnosti položili do středního eneolitu. Tak například se zde koncentrují doklady o párových pohřbech dobytčat (zatím všechny mimo území Čech) a výrazně se zde projevuje tvrdá forma prosazování mužského principu (zejména východní skupina kultury kulovitých amfor: Neustupný 1967a). Naše znalosti ekonomiky středního eneolitu jsou ovšem zatím útržkovité a z oblasti poznání společnosti známe většinou jen to, jak se tato společnost projevuje v symbolických systémech, tedy spíše to, co si lidé té doby o sobě mysleli, než to, čím skutečně byli.

4.2 BADENSKÁ KULTURA VE STŘEDNÍM ENEOLITU

Evžen Neustupný a Milan Zápotocký

4.2.1 Základní charakteristika

Vymezení badenské kultury

Badenská kultura začíná na konci staršího eneolitu svou bolerázskou fází, která je v Čechách zatím zastoupena jako samostatná skupina jen na východním okraji země (Cimburk u Kutné Hory). V tomto svazku je o této nejstarší fázi pojednáno v kapitole o starším eneolitu.

V dalších fázích vyplňuje badenská kultura starší období středního eneolitu. V Čechách tvoří samostatnou skupinu, která je odlišná od klasických podob badenské kultury v Karpatské kotlině a spolu s dalšími podobnými projevy (včetně „klasických“) vytváří tzv. badenský kulturní okruh (*Neustupný 1973b*).

Česká badenská kultura byla zatím nalezena pouze na omezeném počtu lokalit a navíc i v malém počtu objektů. Její keramický projev je znám jen útržkovitě, a co se týče chronologie, také neúplně. O nekeramických složkách kultury toho víme ještě méně.

Je ovšem jisté, že česká badenská kultura pokračuje na konci středního eneolitu svébytnou archeologickou kulturou řivnáčskou.

Terminologie

Pro kulturu badenskou se dříve používal název kultura s kanelovanou keramikou (občas do ní byly zahrnovány i další kultury středního eneolitu). Ačkoliv termín kanelovaná keramika se někdy vyskytne i dnes, od vozokanského symposia v r. 1969 převládá název badenská kultura (pro Čechy *Neustupný 1973b*).

Fázování české badenské kultury probíhalo postupně. Nálezy z Kamýku (a podobné) označil E. Neustupný jako fázi české kultury badenské a zařadil ji mezi nejstarší boleslázkou fázi a kulturu řivnáčskou (*Neustupný 1959a; 1973b*). E. Pleslová, aniž by charakteristiku této skupiny změnila, se pokusila ji přejmenovat na skupinu „protořivnáčskou“ (*Pleslová-Štiková 1973a*). Tento název není vhodný, protože kromě podobnosti kamýcké fáze badenské keramiky s řivnáčskou je řivnáčská kultura historickým fenoménem s množstvím specifických vlastností, které v české badenské kultuře chybějí (opevněná výšinná sídliště, řada výrazných druhů keramiky se zahraničními paralelami i bez nich, větší teritoriální rozšíření apod.).

E. Neustupný se pokusil vyčlenit ještě fázi Dřetovice, mladší než Kamýk (*Neustupný 1959a*), což J. Neustupný neakceptoval (*Neustupný, J. et al. 1960*). V pozdějších pracích se již E. Neustupný o fázi Dřetovice nezmiňuje.

Fáze starší než Kamýk byla posléze označena jako lysolajská (např. *Neustupný 1965a*, obr. 19, 20, 21), ale její charakteristika nebyla podrobněji diskutována, protože chyběla publikace. Do chronologické souvislosti zařadila tyto nálezy E. Pleslová-Štiková (*1972a; 1973a*).

Historie bádání

Širší výběr nálezů badenské keramiky, včetně mapky čítající 18 lokalit, nalezneme již v díle A. Stockého

(1926); v jeho době i později, prakticky až do 50. let, se tyto nálezy považovaly za jihovýchodní složku tzv. nordické kultury či za stopy „kultury domácího zemědělského lidu“ (kupř. *Schránil 1928; Böhm 1941a; 1941b; Filip 1948*).

Už dříve však J. Axamit (1932) reagoval na poznatky J. Palliardiho (1914a), založené na stratigrafii z Jevišovic-Starého zámku, a správně zařadil badenskou keramiku do horizontu následujícího po keramice „nosvické“, která v dnešním pojetí v podstatě odpovídá kultuře nálevkovitých pohárů. Protože keramika badenského rázu zveřejněná do 50. let 20. století sestávala převážně z ojedinělých či nestratifikovaných nálezů, především konvic a čerpáků, nechyběl ani názor, že jde o zboží importované do Čech ve formě nápojových servisů (*Zápotocký 1960a*).

Teprve celkové přehodnocení relativní chronologie badenské kultury (*Neustupný 1959a; 1973b*) vedlo mimo jiné k poznání, že do období současného s „klasičskou“ badenskou kulturou v Karpatské kotlině patří v Čechách nálezy, jako je Kamýk, Dřetovice a Velvary. Pro charakteristiku období české badenské kultury staršího, než je fáze Kamýk, měla důležitost především publikace výzkumu polykulturního sídliště v Praze-Lysolajích (*Pleslová-Štiková 1972a; 1973a; 1978*).

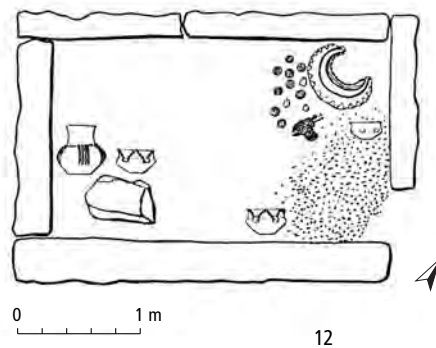
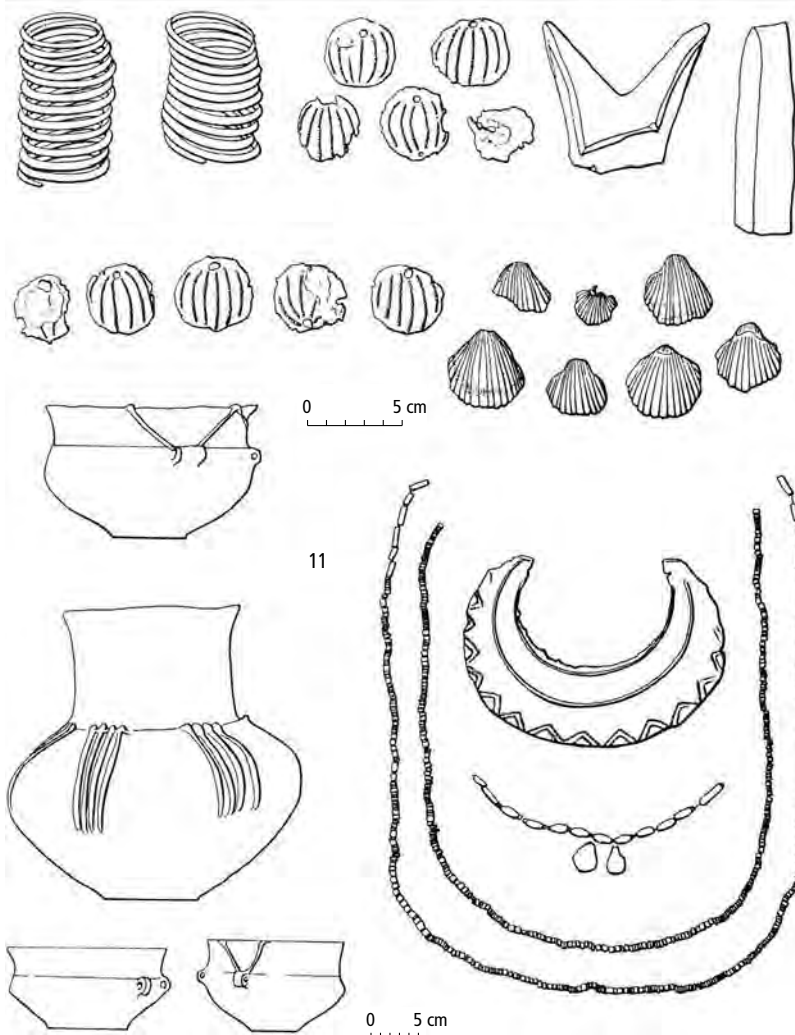
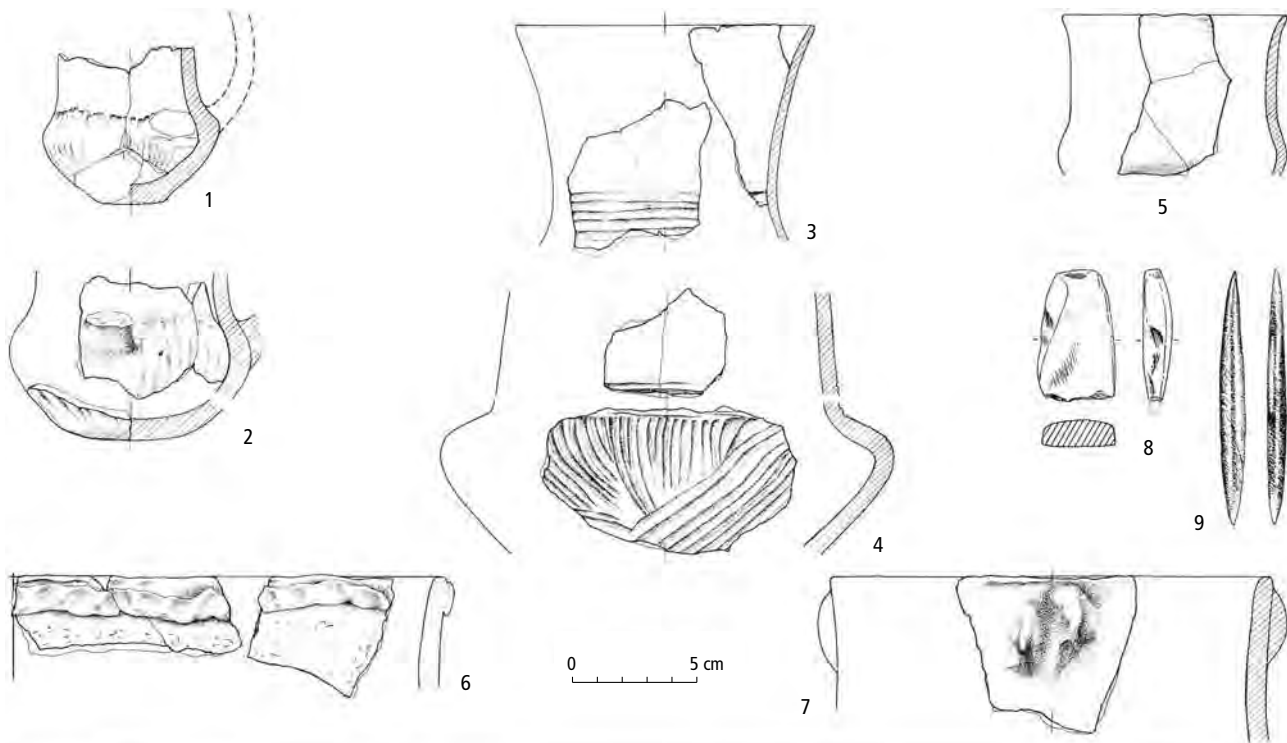
Nálezová základna

Nálezová základna staršího (lysolajského) období české badenské kultury sestává z lokalit, jako jsou Praha-Lysolaje, Jenštejn a Mlékojedy (*Pleslová-Štiková 1972a; 1973a; Zápotocký – Dreslerová 1996; Motýková – Zápotocký 2002*). Dále je zde množství malých komplexů nebo ojedinělých nálezů picích nádob, charakteristických pro tuto kulturu – čerpáků a džbánů.

Mladší, kamýcká fáze české badenské kultury je reprezentována několika lokalitami s velkým množstvím nálezů. Patří k nim především sám Kamýk (*Jakimowicz 1914; Stocký 1926; Neustupný 1959a*), dále Dřetovice (*Žebera 1936; 1944*), Velvary (*Schránil 1928; Moucha 1960; Neustupný 1959a*) a skupina nálezů na březích Komořanského jezera (*Preidel 1934; Neustupný 1985*).

Stanovení počtu lokalit ztěžuje malá zdoobenost keramiky i to, že některé keramické typy jsou podobné řivnáčským, a bývají proto připisovány této kultuře; jiné jsou klasifikovány jako kultura nálevkovitých pohárů. Celkový stav, dosahující podle názorů z počátku 70. let 38 lokalit (*Pleslová-Štiková 1972a*), by bylo možno dnes odhadnout na ca 70–80 lokalit. Je však obtížné kontrolovat, které konkrétní lokality jsou do tohoto počtu zahrnuty. Kromě hrobu z Velvar pocházejí dosud

>> **Obr. 28:** Badenská kultura. 1–9 Jenštejn (okr. Praha-východ), sídlištní keramika a nástroje lysolajské fáze; 10 Stehelčevy (okr. Kladno), kamenný idol ze skřínkového hrobu; 11–12 Velvary (okr. Kladno), skřínkový hrob se dvěma kostrovými pohřby a jedním žárovým, uloženým v amfoře (11 milodary: keramika, kamenný klínek a ozdoby z mědi, lastur a kosti, 12 rekonstrukce původní situace). Podle *Neustupný 1956; Moucha 1960; Pleslová-Štiková 1993; Zápotocký – Dreslerová 1996*.

publikované nálezové soubory vesměs ze sídlištních objektů či vrstev.

4.2.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie.

Všechny názory první poloviny 20. století (kromě Palliardiho 1914a a Axamita 1932) pracovaly v souladu s Albínem Stockým s prostým přiřazením „kanelované“ keramiky do doby „přechodní“, „nordické“ apod., a proto ani neuvažovaly o podrobnější chronologii. „Kanelovaná“ keramika v pojetí Stockého (především konvice a čerpáky) se považovala za import z jihovýchodu (Zápotocký 1959, 58) a víceméně v souvislosti s tím se ještě po polovině 20. století uvažovalo o tom, že řivnáčská kultura přímo navazuje na kulturu nálevkovitých pohárů a je jejím pátým stupněm (Zápotocký 1961b, 342). Ovšem skutečnost, že kultura řivnáčská nenásleduje přímo po salzmündské fázi kultury nálevkovitých pohárů, byla známa už v r. 1956, kdy E. Neustupný mezi ně vsunul horizont „jihovýchodních a severních vlivů“ (Neustupný 1956, 68–69; měl zde zřejmě na mysli právě nálezy badenské).

Chronologie badenské kultury (Neustupný 1959a) definitivně vyjasnila, že badenské nálezy v Čechách patří do období mezi kulturou salzmündskou, která je spojena s keramickými tvary s nepochybnými konexi bolerázskými, a kulturou řivnáčskou, která patří do horizontu skupin na konci badenské kultury. Tyto úvahy vytvořily v Čechách časový prostor pro českou badenskou kulturu.

V absolutní chronologii spadá trvání středních stupňů badenské kultury podle radiokarbonových dat zhruba od 34./33. do 31./30. stol. př. Kr. (Neustupný 1969a).

Periodizace

Nálezů české badenské kultury je poměrně málo. Hlavním důvodem je zřejmě její malá zdobenost, ale také to, že její hrubší keramiku mnoho archeologů nerozpozná od keramiky kultury nálevkovitých pohárů (Neustupný 1989). Malá početnost nálezů má také vliv na její periodizaci: z Karpatské kotliny víme, že mezi bolerázskou skupinou a řivnáčskou kulturou leží tři až čtyři dobře definovatelné typologické fáze, ale v Čechách zatím nemáme dostatek materiálu, abychom je vyčlenili.

Tak například téměř úplně chybějí nálezy současné s fází Fonyód z Karpatské kotliny (je to fáze, která bezprostředně následuje po skupině bolerázské: Neustupný 1959a), a kvalitní nálezy současné s následující fází Úny zůstávaly dlouho nepublikovány. Zařazení badenských nálezů z Lysolají do této „mezery“ bylo známo, ale plně je bylo možno využít až po jejich publikaci (E. Pleslová-Štiková 1972a; 1973a).

Ani nálezů toho, co zde označujeme jako fázi Kamýk, není mnoho, i když jsou bohaté (Kamýk, Dřetovice, Velvary).

Na základě keramiky můžeme v současné době dobře charakterizovat dvě badenské fáze ve středním eneolitu: lysolajskou a kamýckou. V následném období přechází mladší fáze české skupiny vcelku plynule do řivnáčské kultury.

Vztahy k sousedství

Pokračující kontakty s Moravou jsou pravděpodobné, už s ohledem na úzkou příbuznost s badenskými soubory „ossarnského“ rázu z jižní a střední Moravy (Čižmář – Čižmářová 1978; Košťurík – Šebela 1992). Druhou nejbližší badenskou formací relativně stejného stáří byla skupina ve východobavorském Podunají (Blaič 1997). Stejně jako česká skupina na severozápadě představovaly tyto nálezy západní periferii badenského okruhu, přičemž u obou je patrná vazba na střední Podunají. Patrně v době mladší fáze klasického stupně počala prostor mezi nimi v západočeské a jihočeské oblasti vyplňovat chamská kultura, vyrůstající, podobně jako řivnáčská kultura, též z badenského podloží. V prostředí kultury nálevkovitých pohárů ve východním Německu se vliv české badenské skupiny zřetelně projevil ve tvarech a ornamentaci keramiky – především džbánek a amfor – z doby mladší fáze salzmündského stupně (Behrens 1973b; Beran 1993).

Prostorová variabilita v Čechách

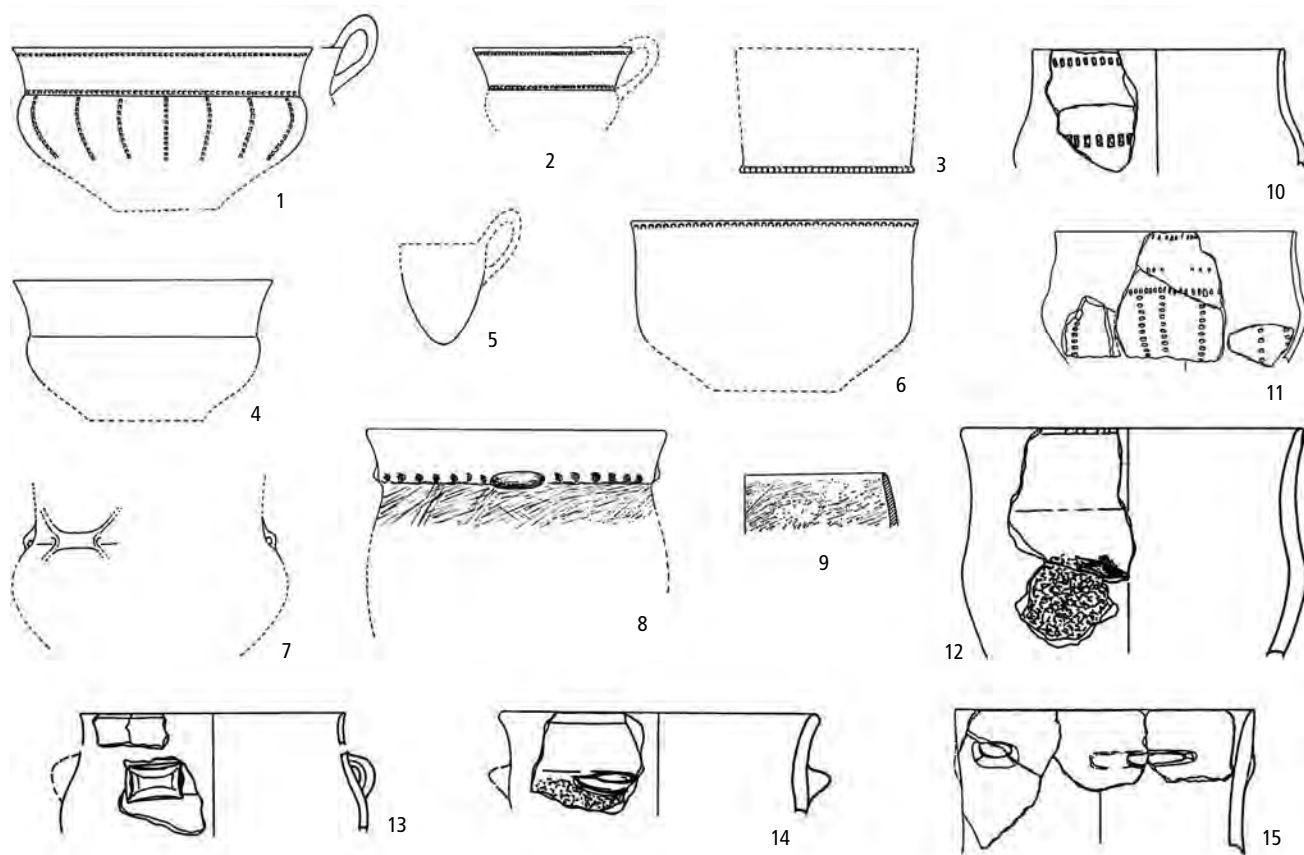
Lokality středoeneolitické badenské kultury jsou zatím nejpočetněji zastoupeny ve středních Čechách a na severozápadě země, jen ojediněle pak v Pojizeří (Pleslová-Štiková 1972a; Rulř 1979); ve východních Čechách spolehlivé nálezy tohoto stáří zatím chybějí (Vokolek – Zápotocký 1990).

Celkově lze říci, že o lokální variabilitě bude možno uvažovat teprve tehdy, až se nálezová základna podstatně rozroste a budeme mít rovněž k dispozici podrobnější periodizaci.

Bošácká skupina ve východních Čechách

Objev bošácké skupiny ve východních Čechách (Vokolek – Zápotocký 1990) byl určitým překvapením. Z hlediska specifik východních Čech ve srovnání s Čechami středními tam bylo možno v průběhu mnoha období pravěku odlišný vývoj předpokládat, ale soudilo se, že ve středním eneolitu je různost vyčerpána přítomností slezské větve kultury kulovitých amfor (Hájek – Vlček 1956). Bošáckou skupinu tu asi nikdo nečekal už proto, že její nejbližší souvislé osídlení je až na východní Moravě.

Přítom už první nález v Plotištích nad Labem byl dostatečně charakteristický, protože bošácký komplex zde byl rozsáhlý. Jáma představovala lalokovité zahloubení

Obr. 29: Bošácká skupina. Keramika. 1–9 Plotičtš n. Labem (okr. Hradec Králové); 10–15 Obědovice (okr. Hradec Králové). Různá měřítka. Podle Kalferst – Prostředník 1998; Vokolek – Zápotocký 1990.

dlouhé 10 m a obsahovala téměř 700 zlomků keramiky. Brzy byly identifikovány další bošácké nálezy (Kalferst – Prostředník 1998).

Bošáckou keramikou lze rozpoznat na základě typických keramických tvarů (např. hlubokých mís s páskovým uchem nad okraj, obr. 29: 1), typických výzdobných motivů (třásní na podhrdlí) i podle specifických výzdobných technik (kolky a tažený vpich, obr. 29: 1, 10, 11). Chronologicky je významný čerpák s hrotitým dnem (obr. 29: 5), který se ve středních Čechách vyskytuje v Kamýku a Dřetovicích, a typické badenské hrnce s plastickými páskami těsně pod okrajem. Bošácká keramika ve východních Čechách je tedy současná s kamýckou fází středočeské badenské kultury.

Protože v současné době nevíme, které kulturní skupiny skupinu bošáckou ve východních Čechách předcházely, nedovedeme ani posoudit její vznik. Podobnost s nálezy na moravsko-slovenském pomezí a v jižním Polsku je taková, že souvislost zde určitě je. Nelze však posoudit, zda je přímá (tj. zda platí až od samotné bošácké skupiny), nebo zda je jen pokračováním vývoje kulturních celků z dřívějšího.

4.2.3 Sídelní areály

Uspořádání osad

Kromě jednotlivých sídelních objektů lysolajské fáze, nalézáných především v rovinných polohách při okraji zvýšených teras říčních toků, známe zatím jen dvě situace, z nichž lze odvodit jisté poznatky o charakteru sídel. Prvou představuje část polykulturního sídliště ležícího na terase nad údolím potoka v Praze-Lysolajích (Pleslová-Štiková 1972a). Na ploše o rozloze téměř půl hektaru se našlo 11 objektů, vesměs charakteru zásobních jam; intruzi této keramiky obsahovala ovšem ještě řada objektů z jiných období. „Čisté“ badenské objekty (skupina 6 sil) se zde táhly v pásu dlouhém ca 100 m, zbývající objekty byly roztroušené po jednom či dvou.

Podobný obraz rozptýleného osídlení poskytla také situace zjištěná během velkoplošného odkryvu u Mlékojed (Motýková – Zápotocký 2002). Na torzu šterkopískové terasy sevřeném ze dvou stran zaniklými rameny Labe se zde po skrývce ca 6 ha vyrýsovaly dvě skupiny objektů z mladší fáze badenské kultury. První skupina, západní, sestávala ze tří sil (do jednoho z nich byla stržena destrukce pece), ležících v linii západovýchodního směru dlouhé ca 15 m. Druhou skupinu

tvorila též tři síla, rozložená na ploše asi 10 × 15 m. Vzdálenost mezi oběma skupinami byla ca 40 m. V tomto případě můžeme usuzovat, že badenské osídlení, jehož jediný pozůstatek uvedené dvě trojice zásobních jam představují, zde mělo formu sídelní jednotky sestávající ze dvou těsně sousedících „usedlostí“. Zdejší situace, jejíž věrohodnost zvyšuje i velikost prozkoumané plochy, ca 5–6 ha, tedy podporuje představu, že nejpočetnějším článkem sídelní sítě byla jednotlivá, v krajině rozptýlená sídla, složená z několika málo usedlostí.

Stopy badenského osídlení na některých tradičních eneolitických výšinných lokalitách existenci takto strukturované sídelní sítě nevylučují. Jejich počet (17) je sice relativně vysoký, u poloviny z nich však není datování spolehlivé. Většina, celkem 11 lokalit, leží v pražsko-slánské oblasti, ostatní jsou řídkce rozptýlené ve zbývajících sídelních regionech. Převažují ostrožny a pseudostrožny (7 a 5 lokalit), dvě jsou situované při okraji vysoké terasy a tři na návrší či kupě (*Zápotocký 2000a*). Nicméně na několika polohách se už našly jámové objekty či nálezné soubory, které osazování těchto poloh v době lysolajského stupně potvrzují (Dřevčice, Jenštejn, Poříčany, v Praze-Kobylicích je patrně do této doby datován i příkop: *Soudský 1954*). Nicméně výskyt výšinných lokalit s badenským osídlením v Čechách do jisté míry překvapuje, protože na moravských výšinných sídlišťích končí sídelní aktivita této kultury s koncem boležovského stupně (*Pavelčík 1993*).

Ke struktuře sídelních areálů z kamýčké fáze máme ještě méně údajů. Pozoruhodný je poměrně bohatý výskyt této skupiny na březích Komořanského jezera u Mostu. Na jižním břehu (Komořany, Souš: *Preidel 1934*) jde zřejmě o obvyklé osady, prostor Dřínova se však tímto způsobem vysvětlit nedá. E. Neustupný vyslovil domněnku, že jde o sezonní stanoviště funkčně zaměřené na rybolov, případně sběr plodů (*Neustupný 1985*).

Obydlí

Typ obydlí lysolajské fáze dosud neznáme. Ve fázi kamýčké se vyskytují polozemnice, které jsou zachyceny již v období kultury nálevkovitých pohárů a později velmi hojně v kultuře řivnáčské. Objekt tohoto typu z Kamýka měřil 10 × 8,25 m (*Jakimowicz 1914*) a objekt z Dřetovic byl podobný (*Žebera 1944*).

Pohřební areály

Pohřební ritus starší části tohoto časového horizontu zůstává prakticky neznám. Jediný kostrový hrob, náležející patrně do tohoto období, je znám z Vepřku; obsahoval pohřeb v silně skrčené poloze, orientace JZ–SV, vybavený válcovitou nádobkou s dvojicí svislých tunelovitých uch (*Sklenář 1971*).

Kamýčká fáze je zastoupena známým hrobem z Velvar, zachyceným orbou v r. 1889 (*Smolík 1890*), který ještě Albín Stocký (*1928*) považoval za únětický. Jeho

příslušnost ke kultuře badenské se vyjasnila teprve koncem padesátých let 20. století (*Neustupný 1959a; Moucha 1960*). V hrobové skříni orientované ve směru JZ–SV o rozměrech 3,2 × 2,2 m, která byla sestavena z pěti plochých desek, se našly zbytky dvou kostrových pohřbů a navíc ještě žárový pohřeb třetího individua uložený v amfoře (obr. 28: 11). Bohatá výbava hrobu sestávala kromě čtyř nádob kamýčké fáze badenské kultury ještě ze souboru ozdob, v domácím prostředí vesměs unikátních.

Kromě drobných předmětů – závěsků z lastur středomořské proveniencie a válcovitých perel z kosti, bílého a červenavého vápence, se zde našel i dosud nejbohatší soubor měděných výrobků eneolitického stáří z Čech: soudkovité perly zhotovené z plechu, napodobeniny lastur s perličkovitě vybiženými žebry, dva spirálovité náramky a unikátní půlměsícovitý pektorál, zdobený vybiženou klikatkou a žebry. Všechny měděné předměty z velvarského hrobu byly dle chemického složení vyrobeny z rudy východoalpské proveniencie technikou připomínající nečetné výrobky z tohoto kovu známé z rakouských a karpatských lokalit badenské kultury (*Pleslová-Štiková 1993*).

4.2.4 Movité artefakty

Keramika

Nejtypičtější nádobou české badenské kultury jsou hrnce a zásobnicové nádoby zdobené pod okrajem plastickou páskou různě členěnou, někdy pod okraj nalepenou (obr. 28: 6); románské lizény se již téměř nevyskytují. Amforovité nádoby jsou známy převážně ve zlomcích (masivní ucha). Není zřejmé, do jaké míry jsou typické nádoby lahovitěho tvaru, jaké se našly ve velvarském hrobě. Dále se vyskytují mísy (především s nálevkovitým hrdlem nebo kónické). Z nádob, které obzvlášť charakterizují českou badenskou kulturu, stojí na prvním místě džbány a čerpáky (obr. 28: 1–4). Džbánkované tvary mají vysoká hrdla a široká pásková ucha; ucha čerpáků a někdy i džbánkovaných tvarů sahají vysoko nad okraj nádoby. Podhrdlí džbánek je často zdobeno kanelováním a ve starší fázi je ještě na spodku hrdla pás vodorovných linií. V kamýčké fázi vynikají nízké džbány a koflíky s uchem *ansa cornuta* (většinou méně vyvinutým než v kultuře řivnáčské). Čerpáky s vysokými páskovými uchy se dělí na džbánkované, miskovité a kónické s plochým, zaobleným či oble hrotitým dnem.

Zatímco lysolajská fáze má ještě výzdobu (kanelury, rýhy), v kamýčké fázi výzdoba nádob, kromě plastických pásek a žeber, téměř úplně mizí.

Kamenná a kostěná industrie

Z broušené industrie jsou ve jmenovaných souborech zastoupené jen sekery se silným tělem a drobné teslice,

některé též ze zelenavého spilitu. Podle hrobové výbavy z rakouských lokalit sem náležejí i některé z četných tzv. lanzetovitých sekeromlatů, známé u nás dosud jen z ojedinelých nálezů (Zápotocký 1992).

V souborech štípané industrie, vyráběné ze severočeských kvarcitů a baltského pazourku, se našla též trojúhelníkovitá šipka. Z ostatní kamenné industrie se vyskytly kromě běžných valounů a otloukačů ještě zlomky drtidel, pískovcových brousků a plochá trojúhelníkovitá zátěž rybářských sítí s bočními zářezy. Ke kostěné industrii patří šídla, hroty, dlátka a patrně i blíže neurčená parohová palice či mlat.

4.2.5 Ekonomika

Obživa byla v této době zajišťována pěstováním obilnin kombinovaným s chovem dobytka, jak o tom svědčí už výběr stanovišť na kvalitních půdách, stejně jako četné zásobní jámy, představující nejpočetnější druh zahloubených objektů této skupiny, z ostatní výbavy pak četné zásobní nádoby a drtidla. Rozbor zvířecích kostí z lysolajských sil doložil chov hovězího dobytka, prasat, ovcí či koz, z lovné zvěře jeleny, srnce, zajíce a nechyběly ani kosti psů. V případě osad ležících na březích Komořanského jezera je možno předpokládat zvýšený význam rybolovu.

4.2.6 Společnost a symbolismus

Hrob z Velvar vrhá na badenskou kulturu objevené světlo (obr. 28: 11). Demonstruje jednak bohatství kovu, jednak rozmanitost symbolických systémů. Velvarský hrob v mnoha směrech připomíná soudobé hrobky kultury kulovitých amfor (zejména východní skupiny). Ukazuje, že chudobnost české kultury badenské je jen zdánlivá, a to bez ohledu na to, zda takový hrob je skutečným unikátem (což je málo pravděpodobné), či první ze série nesnadno objevitelných památek, nebo pozůstatkem památek různými transformacemi již zničených.

Zatímco *ansa cornuta (lunata)* mají v lysolajské fázi ještě omezené rozšíření, ve fázi kamýčké se již stávají významnou součástí keramických souborů. V chatě z Dřetovic (Žebera 1944) jich bylo takové množství, jaké jinak nacházíme jen v navazující kultuře řivnáčské ve zjevně rituálních kontextech.

4.2.7 Vznik české badenské kultury

Odpověď na otázku po původu české skupiny klasického badenského stupně závisí na vyřešení jejího vztahu k staršímu, bolerázskému stupni této kultury, jehož enkláva se na konci staršího eneolitu rýsuje ve východní části středních Čech. Zatímco v Karpatské kotlině je vývoj badenské kultury zpravidla chápán jako

plynulý proces, v Čechách, stejně jako na Moravě, doklady o genetickém propojení mezi bolerázským a klasickým stupněm chybějí. To může být způsobeno skutečností, že zde nebyly zatím vyčleněny nálezy odpovídající přechodné fázi Fonyód v Karpatské kotlině (srov. Neustupný 1973b, 322).

Pro vznik české badenské kultury středního stupně může být důležité, zda bolerázská skupina bude objevena také ve východních Čechách a zda tam bude dokumentován její další vývoj až do bošácké skupiny (nebo naopak, zda bošácká skupina bude objevena také na východě středních Čech). Kdyby tomu tak bylo, otevřela by se možnost vytvořit dvě linie vývoje středoeneolitické keramiky v Čechách: jednu na východě (bolerázská až bošácká fáze) a druhou ve středních Čechách (salzmündská až kamýčká fáze). Pak by bylo možné pojímat středočeskou badenskou kulturu jako pokračování kultury nálevkovitých pohárů (Neustupný 1959a). Varianta vzniku české badenské kultury ze skupiny bolerázské (Zápotocký 2000a) je však rovněž otevřena jako možnost. Obě řešení by vyžadovala zaplnění staršího období středního eneolitu v Čechách dalšími, dosud neznámými fázemi a skupinami a všeobecné zmnožení nálezů.

4.3 ŘIVNÁČSKÁ KULTURA

Milan Zápotocký

4.3.1 Pojem řivnáčské kultury

Úvodní charakteristika

Řivnáčská kultura, nazvaná podle výšinného sídliště na vrchu Řivnáči u Roztok, představuje jednu z řady pozdně badenských lokálních kultur a skupin, na něž se rozpadl badenský kulturní okruh v závěrečném stadiu svého vývoje. Vyrůstá z kamýčké fáze české badenské kultury, s níž má, alespoň zpočátku, řadu shodných znaků. Vysoká úroveň řivnáčské kultury, jež se odráží v jejím celkovém obrazu, svědčí o ekonomické prosperitě. Také forma sídelní struktury, složené z relativně husté sítě mikroregionů, dosáhla v tomto období úrovně, s jakou se setkáváme znovu až v průběhu doby bronzové.

Oproti koncovým fázím české badenské kultury dochází ve vlastní řivnáčské kultuře k regresi osídlení, kterou lze – stejně jako je tomu v případě zániku bošácké enklávy ve východních Čechách – spojovat s kulturou kulovitých amfor, přicházející do země ze dvou směrů, ze Slezska a Saska. V archeologickém obraze se tyto události odrážejí dvojnásobně. Tím prvním je redukce oikumeny, během níž dochází k postupné ztrátě severozápadních Čech a zčásti i středočeského Polabí, takže v koncové fázi se sídelní oblast omezovala v podstatě už jen na území středočeských regionů. Druhým symptomem, neméně výmluvným, je přítomnost

keramiky kulovitých amfor na řivnáčských sídlištích, přičemž to, že se v naprosté většině jedná o zdobené „reprezentativní“ tvary, a ne o běžné kuchyňské či zásobní nádoby, svědčí spíše o vzájemném styku na společenské úrovni – jehož formy mohly být různé (srov. *Neustupný 1982*) – než o společné existenci či symbióze obou kultur. S uvedeným procesem souvisí patrně i zvýšený důraz kladený nyní na budování osad na přírodně chráněných polohách. Řada výzkumů čeká dosud na zpracování a lze očekávat, že jejich vyhodnocení dále prohloubí znalost tehdejších poměrů.

Závěrečnému období středního eneolitu, v němž tušíme komplikované vztahy mezi skupinami domácími (řivnáčskou, chamskou, bošáckou) a příchozími (kulturami kulovitých amfor), věnuje česká archeologie už tradičně značnou pozornost (nověji kupř. *Neustupný 1982; Pleslová-Štiková 1990; Buchvaldek – Novotný – Pleslová-Štiková 1988; Vokolek – Zápotocký 1990; Dobeš 1998*; z hlediska sídelně geografického *Rulf 1981*). Přes odlišná pojetí a interpretace se většina autorů shoduje v názoru, že přechod do mladšího eneolitu byl výrazným zlomem, který hluboce ovlivnil další vývoj.

Historie bádání

Řivnáčskou kulturu jako samostatnou formaci, včetně vcelku výstižné charakteristiky její keramické výbavy, vyčlenil z konglomerátu tzv. české nordické kultury pozdní doby kamenné J. Axamit (*1925*). Prvého, víceméně neoficiálního přijetí se však jeho objev dočkal až ve 40. letech (*Žebera 1944*) a plně jej ověřilo až intenzivní studium problematiky českého eneolitu v 50. a 60. letech, jak o něm informuje E. Pleslová-Štiková (*1972b*); k vymezení chronologické pozice, inventáře a k periodizaci přispěly tehdy především práce J. Neustupného (*1956a*), E. Neustupného (*1956; 1959a*) a N. Maška (*1961*).

Završením této etapy se stala publikace výzkumu hrazené výšinné osady na Homolce u Stehelčevsi (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*). Suma poznatků, k níž oba autoři využili i do té doby zveřejněný materiál z ostatních řivnáčských lokalit, byla už tehdy natolik obsažná, že umožnila analýzu všech složek materiální kultury včetně ekofaktů a také rekonstrukci sídelní oikumeny a vyhodnocení vztahů k okolním skupinám. Spoluautorka uvedené monografie se k řivnáčské tematice vrátila ještě v řadě prací (*Pleslová-Štiková 1967; 1971; 1973a; 1978; 1981a; 1990; 1992a*), které celkový obraz shrnují nebo osvětlují řadu jeho aspektů, od sídelních forem a periodizace až po rekonstrukci původního vzhledu velvarského hrobu (*Moucha 1960; Neustupný 1959a*). Práce dalších autorů z posledních desetiletí, nepřítis početné, seznamují především s novými lokalitami (srov. níže) a jen v omezené míře se věnují širším tématům, jako rozsahu a intenzitě osídlení, vztahu k sousedním a následným kulturám, sí-

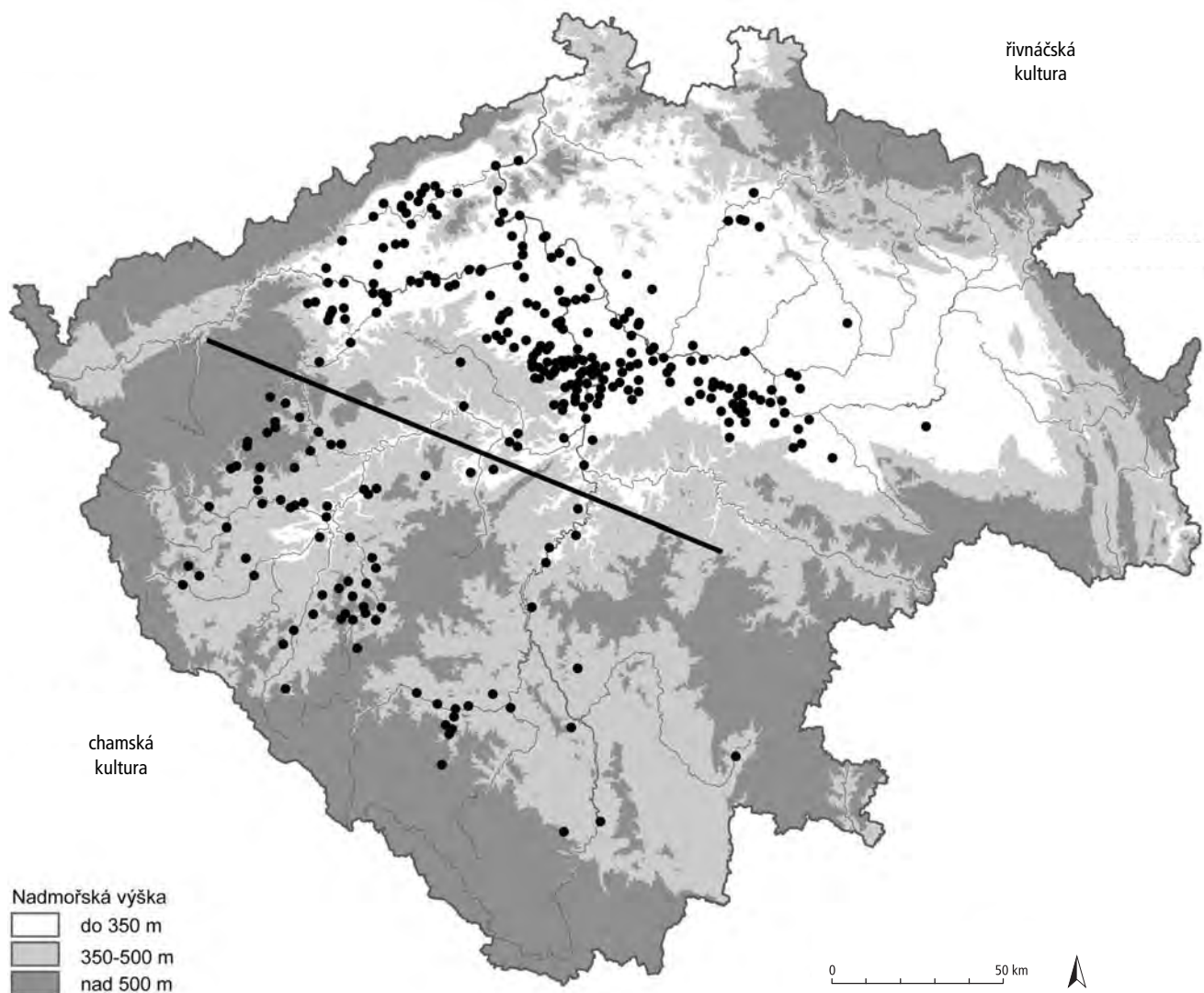
delní struktuře v rámci mikroregionů, formě rovinných osad, pohřebnímu ritu, keramickým depotům či broušené industrii (kupř. *Dobeš 1998; Jiráň – Rulf – Valentová 1987; Moucha 1970; Neustupný 1965a; 1982; 1997b; Rulf 1981; Pleinerová – Zápotocký 1999; Zápotocký 2002a*).

Nálezová základna

Řivnáčská kultura je šíře a také podrobněji zpracovaná než mnohé předchozí eneolitické skupiny. Je tomu tak především díky výzkumu výšinných sídlišť, situovaných v nápadných polohách, jakými byla kromě samotného Řivnáče, prokopaného již v letech 1881–83 (*Rýzner 1884*), i značná část dalších významných lokalit této kultury, jako čáslavský Hrádek, Slánská hora ve Slaném a hradiště na území Prahy, především Zámka u Bohnic, obě šárecká hradiště – Šestákova a Kozáková skála (*Pič 1899; Stocký 1926*), jakož i Vyšehrad, jehož výzkum, vedený v letech 1924–35, náležel k nejrozsáhlejším té doby (*Mašek 1971, 85*). V letech 1929–31 proběhl systematický odkryv řivnáčské výšinné osady na Homolce u Stehelčevsi, vedený expedicí univerzity ve Filadelfii, USA (Vladimir Fewkes). Řada výšinných lokalit se zkoumala také ve druhé polovině 20. stol. Z těch, jejichž výzkum poskytl bohaté soubory artefaktů a zčásti i terénních dat a ekofaktů, je třeba jmenovat dvě polohy v Kouřimi – Starou Kouřim a ostroh u sv. Vojtěcha, Zámka v Praze-Bohnicích a zlíchovský Klobouček, Denemark u Kutné Hory, Hradištko v Toušeni a Čertovku u Vraného (*Šolle 1989; Mašek 1971; Hájek – Moucha 1983; 1985; 1986; 1988; Zápotocký – Zápotocká 1990; Špaček 1982; Pleslová-Štiková 1981a*).

V menším rozsahu, a to zpravidla jen během záchranných akcí, byl zkoumán také značný počet sídlištních objektů z areálů rovinných osad. Zpracovány či alespoň sumárně pojednány byly materiály a terénní situace z řady dalších rovinných sídlišť, především z území Prahy, kupř. z Běchovic, Bubenče, Kbel, Lysojaj (*Vencl 1972; Knor 1946; Janská 1960; Havel – Kovářík 1983; Pleslová-Štiková 1972a*), na zpracování čeká zatím největší sídelní areál zkoumaný v letech 1969–77 J. Kudrnáčem v Klučově-pískovně.

Pokud jde o celkový počet řivnáčských lokalit, v 60. letech minulého století byly známé ze 170 katastrů a městských částí (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*); tento seznam je ovšem na úrovni doby a materiál řady sepsaných lokalit nebyl pro tento účel studován. V současnosti jejich počet už přesáhl 200 katastrů, přičemž je příznačné, že nově zjišťované lokality pocházejí takřka výhradně ze středních Čech. Udávané počty nemusí být ale vždy spolehlivé, protože při předběžné dataci – především v případě malých souborů a sběrů – bývají jako řivnáčské někdy určovány i nálezy předchozí badenské kultury.

Obr. 30: Rozšíření řivnáčské a chamské kultury. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil M. Zápotocký.

4.3.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie

Trvání řivnáčské kultury spadá do závěrečného úseku středního eneolitu. Radiokarbonová data ze Stehelčevsi-Homolky (Ehrich – Pleslová-Štiková 1968, 479) a Kutné Hory-Denemarku vymezují pro mladší stupeň časový úsek zhruba od 30. do 29./28. stol. př. Kr. S ohledem na datování předchozího badenského stupně lze celkové trvání řivnáčské kultury odhadovat na ca 200 let.

Rozsah sídelního území

První rekonstrukci oikumeny umožnily soupis a mapa lokalit ze 60. let minulého století (Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleslová-Štiková 1978). V kombinaci s daty z připravovaných regionálních soupisů se zřetelně rysuje rozdělení nálezů do tří sídelních regionů (obr. 30). Na prvním místě stojí podle intenzity osídlení region západostřečeský, především pražsko-slánská oblast

včetně přilehlé části Polabí. Druhý (co do počtu lokalit) je region východostřečeský, zabírající území od Českbrodsko po Kolínsko včetně západní poloviny Čáslavské kotliny. Ve třetím regionu, v severozápadních Čechách, je řivnáčské osídlení v porovnání se středněčeskými regiony nejen slabší, ale existence skutečné řivnáčské kultury je tam problematická, protože mnoho lokalit klasifikovaných jako řivnáčské patří ve skutečnosti badenské kultuře (například lokality v oblasti Komořanského jezera: Neustupný 1985). Situaci zde charakterizuje nápadně nízký počet výšinných sídlišť (Smrž 1991) a jistá regionální specifičnost patrná v keramické výbavě, naznačující užší vztah ke středoněmeckému prostředí. Další příčinou odlišnosti zdejšího regionu je časnější nástup kultury kulovitých amfor (Petrlík – Zápotocký 1992; Dobeš 1998).

Kromě uvedených regionů, do jejichž obvodů spadá naprostá většina dosud známých řivnáčských lokalit,

přibývají doklady o existenci menších sídelních enkláv. Jednou z nich je Pojizeří mezi Mladou Boleslaví a Turnovem (*Filip 1947; Prostrředník 1998*), další se rýsuje na Pardubicku, kde sídelní areál v Blatově je dosud jediným spolehlivým dokladem přítomnosti řivnáčské kultury ve východních Čechách (*Vokolek – Zápotocký 1990*). Otevřenou otázkou je kulturní příslušnost oblastí při hranici s chamskou kulturou – Rakovnicka, Hořovicka či Posázaví (*Prostrředník – Stolz 1999; Bernat – Kališ – Štědrá 2002*).

Vztahy k sousedství

Řivnáčské kultuře, jako nejdále k severozápadu vysunuté pozdně badenské skupině, stojí územně i charakterem osídlení nejbližší jevišovická kultura, rozšířená od střední a jihozápadní Moravy po dolnorakouské Podunají (*Medunová-Benešová 1993; Ruttkay 1995*). Keramická výbava obou kultur je, co se mísí, amfor a zásobních nádob týče, zčásti totožná. Zvýšenou přibuznost, oboustranně dokumentovanou importy, vykazují především výšinné lokality na obou stranách Českomoravské vrchoviny, tedy v moravském Podyjí (Jevišovice, Grešlové Mýto, Vysočany) a v Čáslavské kotlině (čáslavský Hrádek a Denemark: *Medunová-Benešová 1977b; Zápotocký 2001*).

Příbuzné rysy spojovaly řivnáčskou kulturu i s další pozdně badenskou formací, s východočeskou enklávou bošácké skupiny, která je ovšem o fázi starší než klasická fáze řivnáčské kultury. Do východních Čech pronikla ze své mateřské oblasti na východní Moravě a v Pováží; stopy řivnáčského osídlení na Pardubicku jsou tedy mladší než bošácké.

Se západočeskou a jihočeskou skupinou chamské kultury, jejíž geneze je v poslední době spojována též s badenskou kulturou, má řivnáčská kultura společné hraniční oblasti s nálezy smíšeného charakteru. Obě spojuje také přítomnost zdobené keramiky kultury kulovitých amfor a zelenavého spilitu na výrobu broušené industrie.

Styk se severem, se středoněmeckou bernburskou kulturou, vyrůstající – patrně taktéž za účasti badenské kultury – z kultury nálevkovitých pohárů (*Müller 1991; Torres-Blanco 1994*), byl zřejmě nejméně tak silný jako styk s kulturou jevišovickou. Vyplyvá to už z polohy obou kultur na společné labské cestě, tradičně zprostředkovávající styk středního Podunají s evropským severem. Jejich oboustranný kontakt dokumentuje opět především keramická produkce, jak v tvarech užitkových nádob (imitace koflíků se svazkem rýh či žeber na plecích a dalších řivnáčských tvarů), tak ve sféře kultovní plastiky (miniatury tzv. trúnů). Zvláště příznačná pro směr těchto styků je přítomnost řivnáčských tvarů a jejich imitací v lokalitách ležících v saském Polabí (*Pleslová-Štiková 1967; Preuss 1989*). Nálezy řivnáčského rázu ze sídliště Brambach-Rietzmeck,

ležícího na Labi krátce před jeho soutokem se Sálou, jsou zase indicií o kontaktech se saskou kulturou kulovitých amfor (*Beier 1988*). K charakteru styku řivnáčské kultury s oběma větvemi této kultury – saskou a slezskou – na území Čech a k jeho důsledkům srov. výše.

Jistý vztah k západu, k wartberské kultuře (*Jacobs 1999*), naznačují některé tvary koflíků a mís, známé jen ze severozápadních Čech, a patrně i svérázný typ kostěných šipek se čtverhranným násadním trnem (*Petrlík – Zápotocký 1992; Pleinerová – Zápotocký 1999*).

4.3.3 Sídelní areály

Struktura osídlení

Dosud známé příklady vedou k závěru, že páteří řivnáčské sídelní struktury byly hrazené výšinné osady obklopené sítí venkovních usedlostí či malých osad, více či méně krátkodobých, vyznačujících se silně rozptýlenou zástavbou. Tento model lze aplikovat především pro středočeské regiony, kde síť výšinných lokalit je tak hustá, že většina rovinných sídel spadá do užšího či širšího obvodu některé z nich. Není pravděpodobné, že rovinné osady existovaly jen ve starší fázi a poté následkem vnějšího ohrožení zanikly a jejich obyvatelé se stáhli pod ochranu hrazených osad, jak se domnívají někteří badatelé. Na venkovních osadách totiž do značné míry závisela obživa řivnáčské populace, a vyklizení zemědělského zázemí by proto na ni muselo mít tvrdý dopad.

Pokud jde o funkci eneolitických výšinných sídlišť, ta se zprvu všeobecně považovala především za opevněné obchodní stanice – emporia, eventuálně za obranné stavby sloužící k ochraně jak před invazí zvenčí, tak před soukmenovci. Později se zvažovaly především důvody ekonomické a sociální (rozdíly mezi „bohatými“ a „chudými“ občinami). Zdůrazňovala se také jejich polyfunkčnost (opevněná centra správy, obchodu a výroby, kde se vedle směny soustřeďoval též kultovní a rituální život občin). Soudilo se také, že byla budována v podmínkách společenské konsolidace, v dobách, kdy převládala strategie obrany pomocí pasivních prostředků (kupř. *Stocký 1926; Böhm 1946; 1963; Filip 1948; Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný; J. 1968; Vencl 1983; Smrž 1991*). V posledních letech se zvýšený důraz klade na jejich kultovní a ceremoniální funkci, s akcentem na symbolický charakter (*Neustupný 1995a; Turek 1997*). Uvedené názory, z větší části konvenující s názory evropské archeologie, se při své konkretizaci opíraly především o výzkumy lokalit řivnáčské kultury (*Mašek 1961; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleslová-Štiková 1990*). K odpovědi na otázku, jakou funkci to které výšinné sídliště plnilo, je potřebná znalost řady aspektů stavebních (vnitřní zástavba, fortifikace), historických (identifikace sídelních

fází a jejich datování) a sídelně geografických, jako je topografická poloha a pozice lokality v sídelní síti (*Zápotocký 2000a*). Významným momentem je také jejich vztah ke komunikacím, především dálkovým. Poznatky, že komunikace byly jedním – a někdy rozhodujícím – faktorem při zakládání opevněných míst, je už dlouho obecně přijímán jak v raně středověké, tak v pravěké archeologii. Tezi, že rozmístění výšinných sídlišť sleduje určité linie s účelem střežit významné spoje, zastávali pro období řivnáčské kultury již R. Ehrich a E. Pleslová-Štiková (1968) a do značné míry s tím souhlasí i dosavadní poznatky o lokaci výšinných poloh staršího eneolitu (*Zápotocký 2000b*). Za hlavní komodity tohoto období se považují především sůl a suroviny potřebné k výrobě kamenné industrie.

Sídlištní lokality se dělí, stejně jako v předchozích obdobích eneolitu, na výšinné a rovinné; polohy jiného druhu, jako skalní převisy, jeskyně či místa neprofánních aktivit, jsou vcelku vzácné.

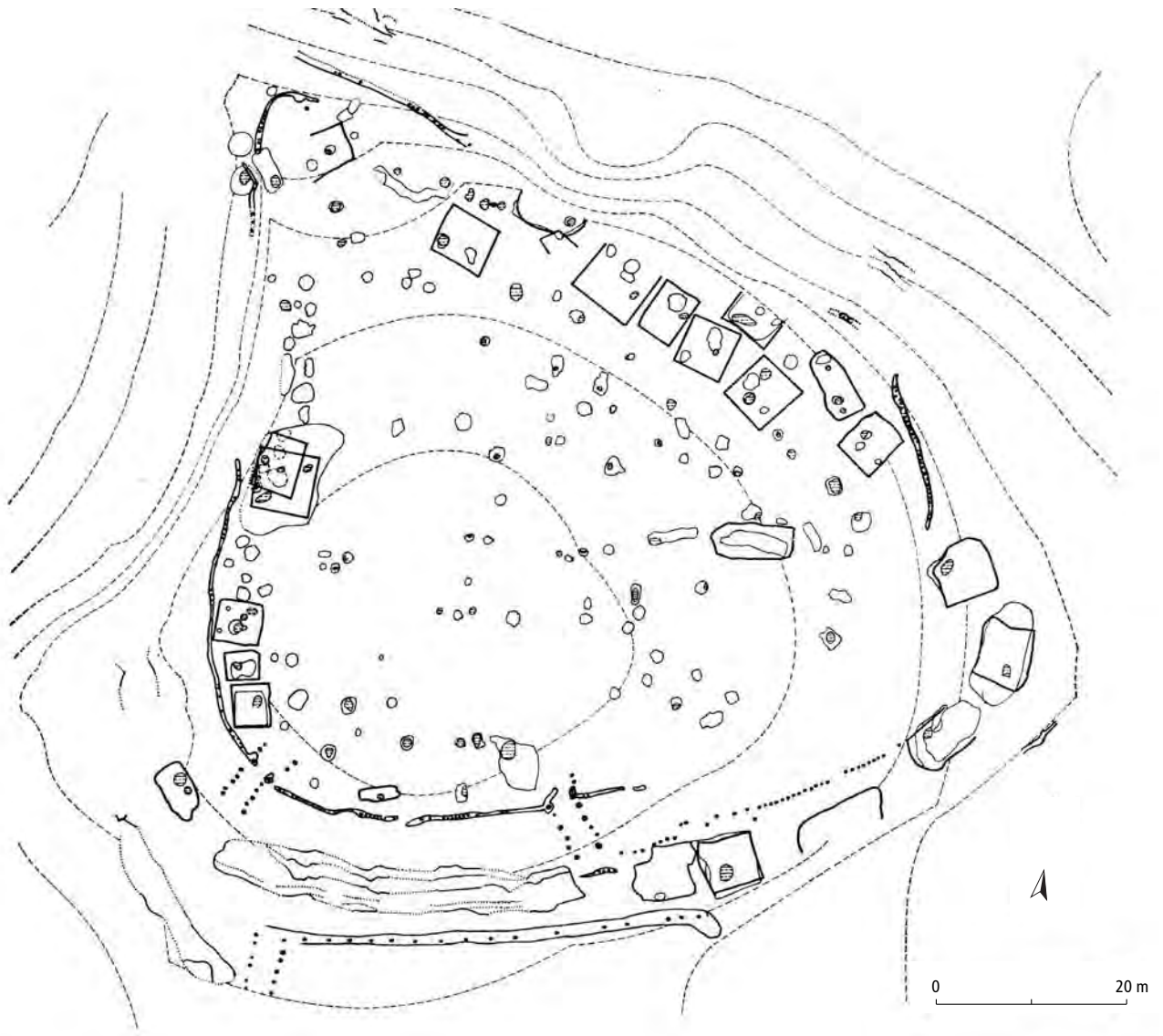
Výšinná sídliště. Výšinná sídliště, situovaná na strategických, dobře hájitelných polohách, byla už v 19. století snadno identifikovatelná podle tehdy ještě četných a dobře datovatelných keramických zlomků, nacházených v povrchové vrstvě. Jejich počet dosahoval při prvním soupisu 32 lokalit (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*), dnes jej odhadujeme na ca 50–60 lokalit (k nově evidovaným srov. *Výzkumy v Čechách*). Pokud jde o geografické rozložení, výrazná je jejich koncentrace v západostředoečeském regionu, především na území Velké Prahy. Zbývající jsou rozptýlené od Čáslavské kotliny po Slánsko a jen sporadicky ve středním Poohří, Podkrušnohoří a Pojizeří.

Volbu polohy výšinných sídlišť předurčoval, stejně jako už ve starším eneolitu, terénní reliéf. Významnou roli přitom hrál i lidský faktor, tedy rozhodnutí komunity, které tato sídliště zakládaly. Že výběr připadal v eneolitu, stejně jako v pozdějších dějinných obdobích, často na tytéž polohy, je nepřímým svědectvím toho, že dlouhodobě konstantní byly i jeho důvody – strategická poloha, kvalitní hospodářské zázemí, pozice v regionu usnadňující jeho mocenskou kontrolu, eventuálně i tradice kultovního místa a vazba na dálkové komunikace. Stejně jako dříve byly i nyní preferovány ostrožny, terénní bloky-pseudoostrožny a polohy při okraji vysokých teras řek a potoků. Klasifikaci ztěžuje značná variabilita jejich topografie, tvaru a velikosti osídlené plochy. Obvyklá představa, že jde o malé, hustě obydlené areály, nemusí platit obecně, protože mezi nimi nalezneme i lokality o rozloze nad 1 ha (kupř. Levý Hradec, Praha-Bohnice). S ohledem na různou úroveň poznatků o fortifikaci a osídlení se řivnáčská výšinná sídliště dají předběžně rozdělit na (1) hradiště, vyznačující se mocnější a složitější fortifikací, (2) výšinná sídliště s jednoduchým ohrazením, osídlená, nebo (3) s doklady osídlení, avšak (zatím?) bez ohrazení či fortifikace, a ko-

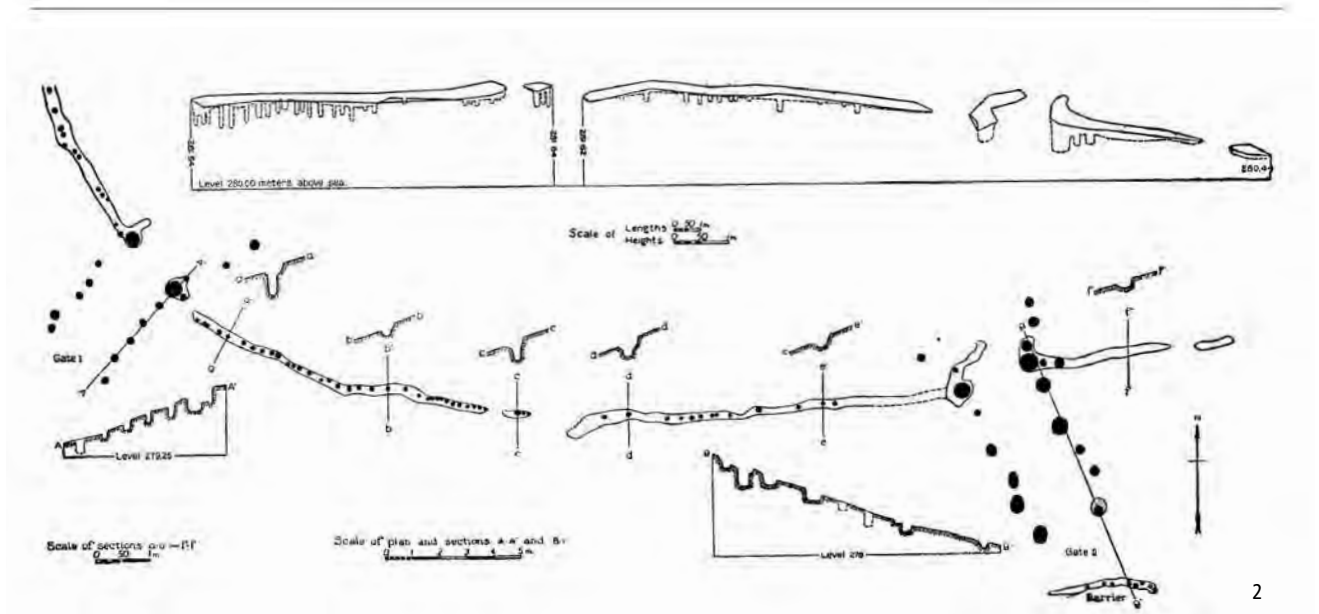
nečně (4) výšinné polohy s nevýraznými či nejistými doklady sídelní aktivity. Vnitřní zástavbou a fortifikací výšinných sídlišť se naposledy zabývala E. Pleslová-Štiková (1990), stále však platí, že informace tohoto druhu jsou u naprosté většiny lokalit buď neúplné, nebo chybějí vůbec. Bližší poznatky máme v tomto ohledu zatím jen o třech z nich.

HOMOLKA u Stehelčevsi (obr. 31). Osada na Homolce u Stehelčevsi, zkoumaná v letech 1929–31 a 1960–61 americkou expedicí pod vedením V. Fewkese (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleslová-Štiková 1978*) byla založena na břidlicové kupě zdvíhající se ca 22 m nad inundací Dřetovického potoka. Při obvodu nížce kupovitě vrcholové partie oble trojúhelníkovitého tvaru o výměře ca 0,5 ha se dochovalo 26 půdorysů domů dvou typů: polozemnic a povrchových, s obvodem vyznačeným řadami kúlových jam. Existenci dalších 39 obydlí lze předpokládat podle různých indicií, především na středové ploše, poškozené mladšími zásahy, kde se dochovaly jen hlubší jámové objekty. Plán zástavby je proto jen zčásti rekonstruovatelný; otázkou je, zda střed byl volný na způsob návsi, nebo zastavěný. Dle terénních poznatků autoři publikace předpokládali nejméně dvě stavební fáze. V první fázi ochraňovala osadu palisáda se dvěma ulicovými branami (obr. 31: 2), třetím průcho-dem byla branka při severozápadním nároží, umožňující přístup k vodě, respektive k potoku obtékajícímu návrší. Z příkopu před palisádou byla dokončena jen část západního ramena, zatímco na ploše, kam mělo směřovat východní rameno příkopu, stála řada šesti polozemnic, patrně z následující druhé, mladší fáze. K té náleží ještě navíc mladší fortifikační linie, předsunutá o ca 10 m před starší palisádu a složená opět z palisády s ulicovou bránou a příkopem. Autoři považují tuto mladší fázi za důsledek měnících se poměrů, kdy počet obyvatel vzrostl natolik, že vyvstala nutnost rozšířit stávající chráněný areál osady.

ČERTOVKA u Vraného. Výšinná osada na Čertovce u Vraného leží na pískovcové ostrožně převyšující o ca 20 m údolí Vranského potoka. Větší část její plochy o rozloze ca 3–4 ha byla odkryta v letech 1953–57 (*Knor 1957; Pleslová-Štiková 1973b; 1981a*). Z předběžných zpráv a plánů je patrné, že také zdejší řivnáčská osada měla, stejně jako Homolka, nejméně dvě stavební fáze a také zde situaci komplikuje mladší osídlení. Z fortifikace výzkum odkryl pouze úsek na severní, přístupné straně. Tvořily ji zde palisáda uprostřed s ulicovou bránou dlouhou ca 25 m a příkop, respektive jeho východní rameno, končící u brány. Fakt, že k vyhloubení západního ramena příkopu už nedošlo, ale že zde stála dvakrát přestavovaná polozemnice, naznačuje více řešení. Zdá se, že osada byla v první fázi nechráněná a teprve v druhé fázi došlo k ohrazení zástavby na ostrožně pa-

1

2

lisádou. Jiná možnost, totiž že polozemnice před palisádou byla, podobně jako na Denemarku, součástí předhradí, je pro malou vzdálenost mezi ní a palisádou málo pravděpodobná. Existenci třetí stavební fáze naznačuje nedokončený příkop, který měl zřejmě umocnit sílu palisády. Z obytných objektů jsou zmiňovány čtyři polozemnice, dvě před palisádou a dvě na vnitřní ploše akropole. V největší z nich, o ploše 5 × 6 m, ležící těsně za palisádou, se našly dva idoly a v ohništi poblíž ní hliněný buben; z těchto důvodů se usuzuje, že obyvateli této chaty připadala vyšší společenská role. Na ohrazené ploše ostrožny se dále kromě většího počtu kůlů, jejichž interpretace není s ohledem na přítomnost únětického osídlení jednoznačná, našel větší počet jámových objektů, včetně spodků několika pecí. Asi 20 m dlouhý pás přepálených stěpů, většinou ze dřevů s uchy typu *ansa lunata*, táhnoucí se od jedné z nich naznačuje, že některé sloužily k výpalu keramiky. Předběžné datování osady od I. do starší fáze II. stupně musí ověřit až celkové zpracování tohoto významného výzkumu.

DENEMARK u Kutné Hory (příl. 8–11). Výšinné sídliště Denemark u Kutné Hory, zkoumané v letech 1980–89 (*Zápotocký – Zápotocká v tisku*) bylo založeno na úzké skalní ostrožně nad potokem Vrchlicí. Dělo se na dvě části: na akropoli, ležící na náhorní plošině ostrožny o výměře ca 1100 m², a na předhradí, zabírající sníženou plochu hřbetu mezi akropolí a náhorní plošinou, z níž ostrožna vybíhá, včetně úzkých teras po obou stranách akropole. Výzkum prokázal, že řivnáčské osídlení zde prošlo dvěma stavebními fázemi, nicméně ani zde, podobně jako ve Vraném, nechybí indicie, že je předcházela nehrazená raná fáze, kdy osadu chránila pouze strategická poloha. Ve starší fázi měla zdejší lokalita formu typické výšinné osady, rozdělené na dvě části – hrazenou akropoli a nehrazené předhradí. Akropoli chránila jednoduchá palisáda, opatřená ulicovou branou směřující na předhradí a postranní brankou, již se sestupovalo na úzkou plošinu západního předhradí, odkud byl už snadný přístup k Vrchlici jako nejbližšímu vodnímu zdroji. Příkop před palisádou, byl-li jaký, zanikl při hloubení příkopů druhé fáze. Obytná zástavba při jižní a východní straně akropole sestávala z mělkých, do skály zapuštěných polozemnic s pecemi a ohništi. Na zbývající ploše stál blíže neurčený počet domů postavených na úrovni skalnatého terénu, z nichž se zachovaly jen stopy po kúlových konstrukcích. K obydlím příslušel větší počet zásobních jam a do skály mělyce zapuštěné kruhové pece. Na předhradí stály v této fázi domy-polozemnice, z nichž většina se řadila do jedné široce obloukovité linie sledující s odstupem

cca 20–25 m palisádu akropole. V mladší fázi došlo k jednorázovému přebudování celého areálu na silně opevněné hradiště. Na akropoli zanikla obytná zástavba a palisádu nahradila hradba nepravidelně obdélníkovitého půdorysu. Hradba se dochovala zčásti v podobě valu, v jedné partii s dochovaným spodkem čelní zdi, zčásti v druhotné poloze, jako destrukce vytvářející mohutný kamenný zával ve výplni vnitřního a středního příkopu. Z velikosti kamenů lze přitom soudit, že hradba musela mít, alespoň místy, charakter tzv. kyklopského zdiva. Ohrazenou plochu akropole rozdělila krátká příčná palisáda na dvě části, z nichž v té zadní, nad kaňonem Vrchlice, se nalézaly tři do skály vytesané zemnice o rozměrech až 7 × 5 m a hloubce 2 m, připomínající objekty podobných rozměrů z prostředí kamýcké fáze české badenské kultury (Kamýk, Dřetovice) a kultury kulovitých amfor (Lovosice). Kromě hradby chránil akropoli ještě pás tří příkopů, podkovovitě ji opevnějící ze tří stran. Vnitřní příkop, široký ca 5 m a hluboký až 2 m, cele vytesaný do skály, měl lichoběžníkový profil s úzkým plochým dnem. Nebyl souvislý, ale při severním nároží akropole jej asi dvoumetrový pevný přechod rozdělil na dvě ramena. Střední příkop shodného profilu i hloubky, široký místy až 7 m, měl souvislý průběh, a je proto jisté, že musel být ve směru daném přechodem vnitřního a vnějšího příkopu přemostěn. Vnější příkop, široký 5–6 m, zůstal vybrán jen do úrovně polozemnice, kterou porušil, z čehož lze soudit, že zůstal nedokončen. Přechod, který odděloval jeho dvě ramena a umožňoval vstup na hradiště, byl zde široký 4 m. Rozhodujícím momentem jsou stratigrafické situace zachycené na středním a vnějším příkopu, které jednoznačně dokazují, že polozemnice na předhradí byly vyklizeny a spáleny záměrně, v souvislosti s plánovanou trasou obou příkopů; oba byly vedeny přesně ve směru spálených polozemnic, se zřejmým záměrem uspořít namáhavou práci s lámáním skalního podloží. Zánik starší osady a budování mladší fortifikace byly tedy akce, které spolu přímo souvisely a které také bezprostředně jedna po druhé následovaly.

Ve stavebním vývoji uvedené trojice výšinných lokalit tedy sledujeme rysy zčásti shodné, zčásti rozdílné. Prvním stadiem jejich existence byla patrně raná fáze, ještě nehrazená, kdy ochranu skýtala jen samotná strategická poloha.

Teprve v druhé fázi, již spolehlivě dokumentované, jejich stavební koncepce odpovídala standardnímu schématu hrazených osad své doby, k jehož znakům náleželo:

1. ohrazení, sestávající z palisády, doplněné patrně příkopem a opatřené jednou nebo dvěma ulicovými branami a navíc ještě zadní brankou umožňující přístup k vodě;

<< Obr. 31: Řivnáčská kultura. Výšinné sídliště na vrchu Homolka u Stehelčevsi (okr. Kladno). 1 celkový plán; 2 úsek palisády I s dvojicí ulicových bran. Podle Ehrich – Pleslová-Štiková 1968.

2. obytná zástavba, složená z dispozičně vcelku uniformních obydlí, tedy jedno- či dvouprostorových domů, rozmístěných především po obvodu, ale též na středové ploše osady;

3. existence předhradí (znak, s jistotou doložený jen na Denemarku), které v tomto případě tvořil pás polozemnic, z jedné strany přimknutých k ohrazení akropole, z vnější, přístupné strany ostrožny nechráněných. Nakolik byla existence předhradí u výšinných osad pravidlem, není – s ohledem na absenci výzkumů na předpolí výšinných sídlišť – známo; nicméně stopy řivnáčského osídlení zachycené v těsné blízkosti několika dalších výšinných lokalit činí tuto možnost velmi pravděpodobnou.

Třetí stavební formu, zcela odlišnou od předchozího stabilizovaného půdorysného schématu hrazených osad, představuje mladší stavební fáze na Denemarku. Během ní byl celý prostor někdejší hrazené osady včetně podhradí razantně přebudován na útvar, jemuž mocná fortifikace, složená z kamenné hradby a pásu tří příkopů, vnitřní uspořádání akropole a nepřístupný terén daly ráz skalní pevnosti. Vycházíme-li z předpokladu, že forma sídla je odrazem společenských potřeb své doby, pak se jako vysoce pravděpodobná nabízí hypotéza, že zde šlo o stavbu specifického účelu, opevněnou rezidenci, určenou s ohledem na velikost ohrazené plochy (ca 10 arů) k ochraně určitého vybraného počtu obyvatel, nespíše z řad vedoucích společenské vrstvy. Stejně tak je pravděpodobné, že stavba denemarské pevnosti, představující v poměrech pozdní doby kamenné na našem území zatím ojedinělý jev, souvisela s obecnou situací na konci středního eneolitu, kdy postupná redukce řivnáčského území předznamenávala zánik této kultury.

Nedokončený vnější příkop a některé další okolnosti navíc naznačují, že stavba zůstala nedokončena. S tím pak souvisí otázka, zda měla vůbec čas plnit roli, pro kterou byla určena. Stejnými známkami chvatu a nedokončeného díla jsou ostatně i torza příkopů na Čertovce a Homolce.

Rovinná sídliště a další sídelní aktivity. Musíme předeslat, že v řivnáčské kultuře se dlouho považovala za jedinou či alespoň zcela převažující sídelní formu výšinná sídliště. Teprve A. Knor (1946) a N. Mašek (1961) doložili na konkrétních případech, že současně s chráněnými sídly existovala i četná sídliště ležící v rovinném, otevřeném terénu. Jejich mnohonásobnou početní převahu nad výšinnými osadami dokládají i poznatky získané výzkumy a sběry během posledních let. Situace zjištěné výzkumy na dvou lokalitách v Praze-Lysolajích (Denkrova pískovna – ca 350 m², Hergetova pískovna – ca 0,5 ha) a v Klučově (ca 2 ha) vedly k hy-

potéze, že tato forma sídel, sestávajících z polozemnic jako obydlí a při nich zahloubených hospodářských objektů, většinou zásobních jam – sil a jen zřídka též hliníků či zahloubených objektů neznámé funkce, zpravidla postrádala plánovitou koncepci (Pleslová-Štiková 1981a). V uvedených případech se jednalo o jeden až čtyři shluky těchto objektů, složené z polozemnic a někdy též i několika dalších jámových objektů, přičemž vzdálenost mezi jednotlivými shluky dosahovala od 50 do 100 m. V tomto prostředí dosud chybí obydlí s podlahou na úrovni povrchu, jaká známe z výšinných osad, což ovšem neznamena, že neexistovala. S postřehem A. Knora (1946, 146), který o polozemnicích v rovinných polohách píše, že „stojí v krajině zcela osamoceny“, souhlasí situace zjištěná na velkoplošných výzkumech v Hradenině a také v Březně, kde na ploše ca 8 ha, z poloviny souvisle odkryté, z poloviny zkoumané sítí sond, nebyly kromě jediné polozemnice zjištěny už žádné řivnáčské objekty (Pleinerová – Zápotocký 1999).

K sídelním aktivitám přechodného rázu patří především stopy osídlení jeskyň a skalních převisů zjištěné v Českém krasu a sporadicky i na Kokořínsku, v oblasti Polomených hor, na Českolipsku a na Turnovsku (Sklenář – Matoušek 1992; Peša 2001; Prostředník 1998). Za areál neprofánního rázu je snad možné považovat naleziště ležící v atypické poloze, na oválném hřbetu v bezvodé pláni mezi Makotřasy a Čičovicemi (Turek – Daněček 1997).

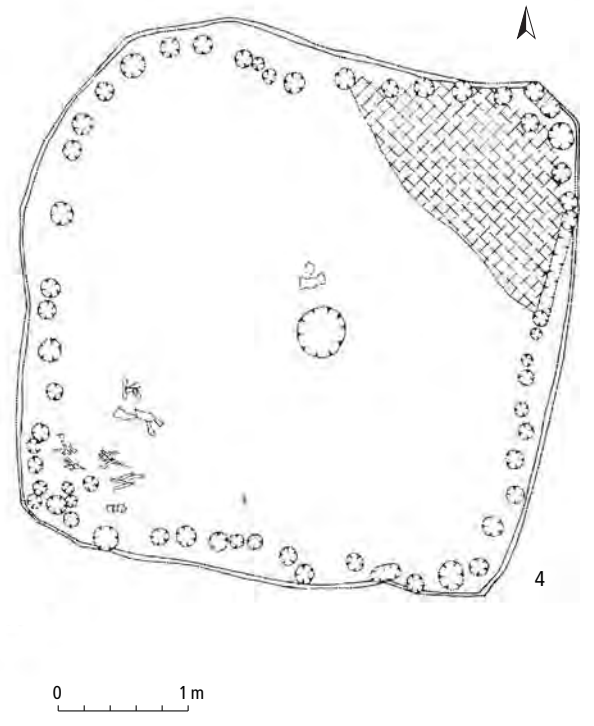
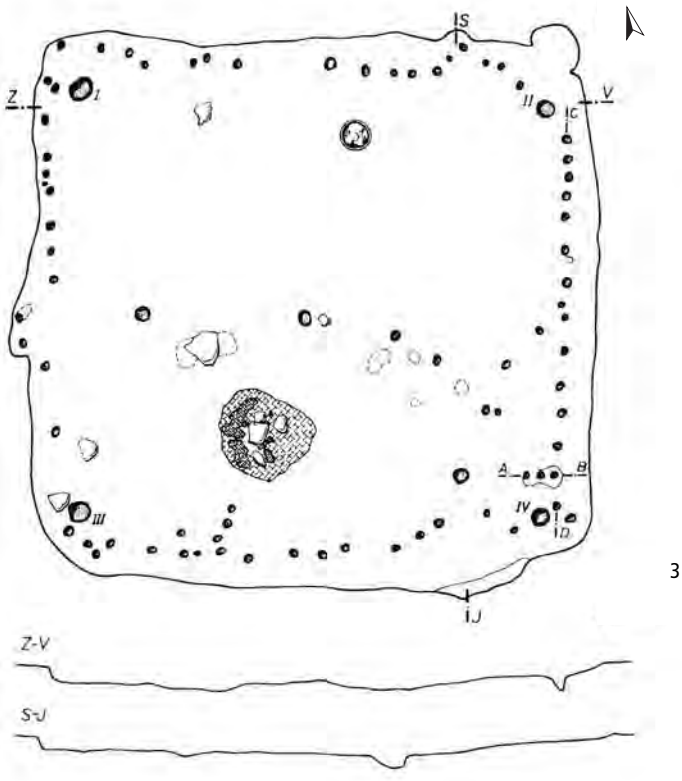
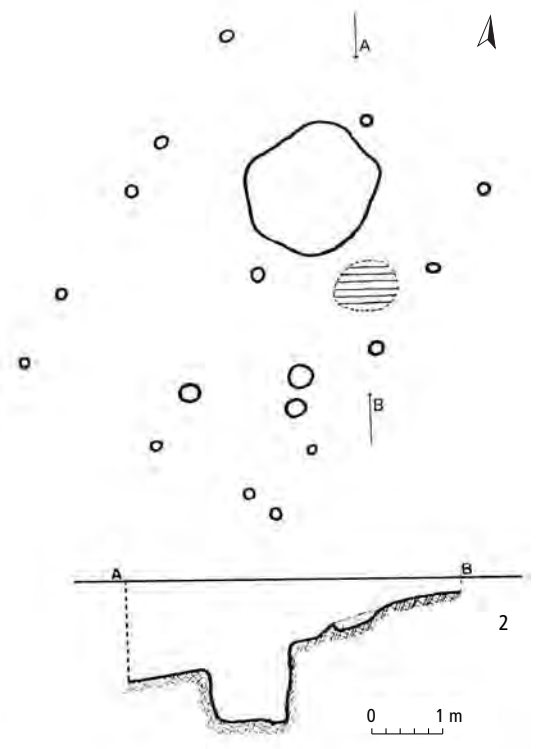
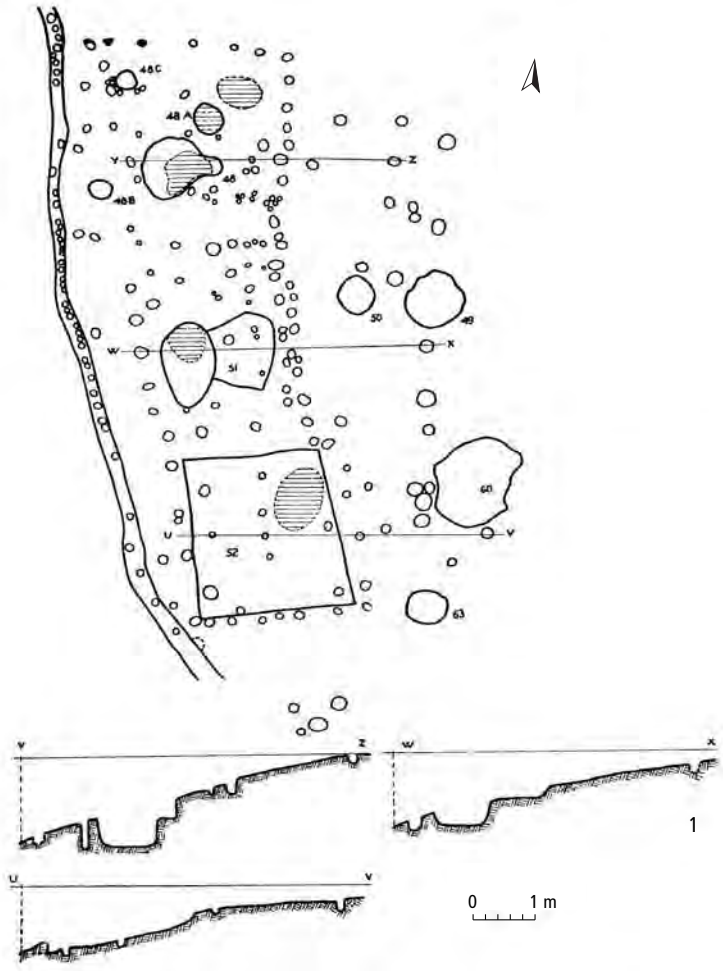
O aktivitách provozovaných vně sídelního území svědčí nálezy broušené industrie. Jejich interpretace není jednoznačná. Lokace ojediněle nacházených nástrojů někdy naznačuje souvislost s provozem na místních či dálkových komunikacích. Jindy tyto artefakty, rozptýlené v neosídlené „lesní krajině“ nebo soustředěné na území několika sousedních katastrů, souvisejí s pohybem v této krajinné zóně nebo signalizují dosud neobjevené sídelní enklávy – pokud ovšem nejde o artefakty zavlčené sem až druhotně, jako tzv. „hromové klíny“ (Zápotocký 2002a).

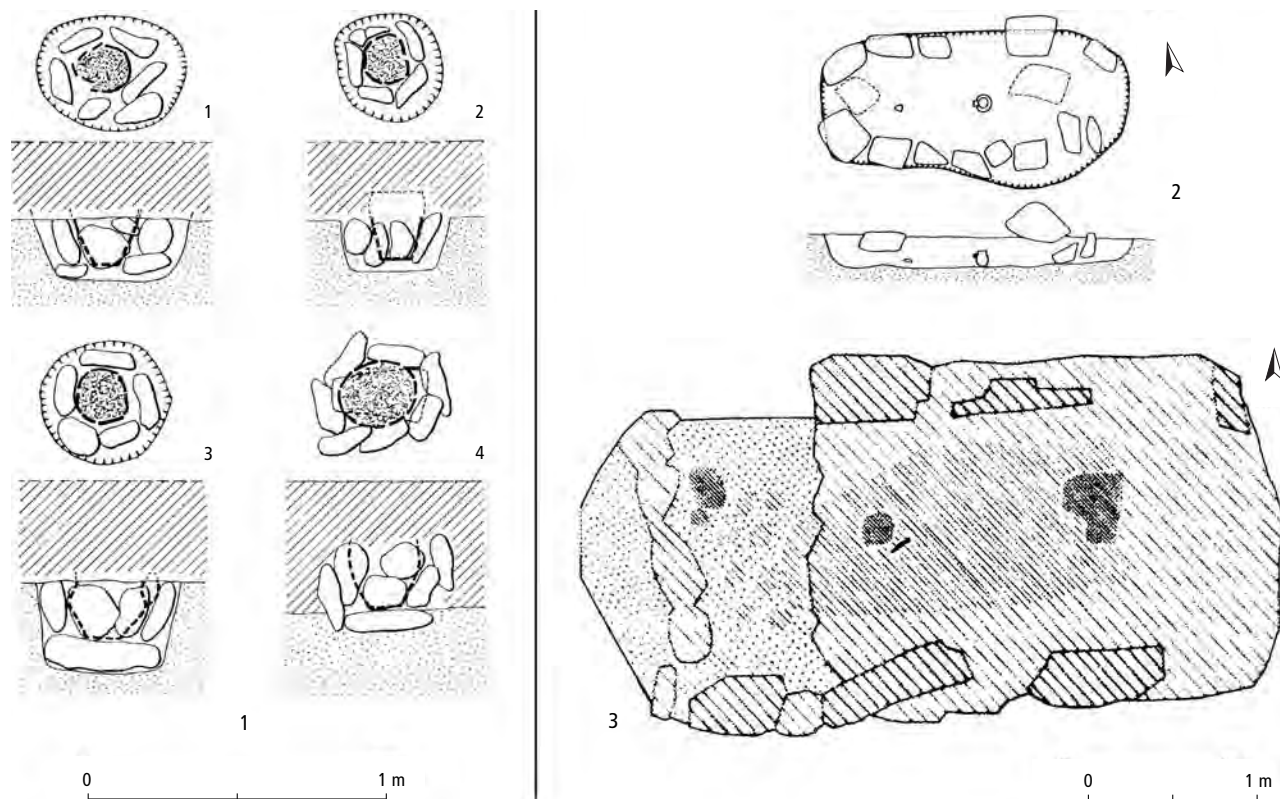
Pohřební areály

Pro pohřební ritus řivnáčské kultury je charakteristické souběžné praktikování kostrového a žárového ritu. Hroby jsou známé celkem z 13 poloh, dalších 12 je nejjistých (Dobeš 1998). Mezi dosud známými případy naprosto převažují pohřby rituálně uložené v kostrových hrobech či popelnicích; naopak pohřby v sídlištních objektech, běžné předtím v kultuře nálevkovitých pohárů, jsou nyní vzácné.

Skříňkové hroby jsou menších rozměrů a menší i slabší jsou také desky, z nichž byla skříňka sestavena. K tomuto typu náležely zřejmě i spodky tří deskami vy-

>> Obr. 32: Řivnáčská kultura. Obydlí: půdorysy kúlových domů (1, 2) a polozemnic (3, 4). 1, 2 Stehelčevy, Homolka (okr. Kladno); 3 Březno u Loun (okr. Louny); 4 Praha-Lysolaje. Podle Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Pleinerová – Zápotocký 1999; Pleslová-Štiková 1972a.

Obr. 33: Řivnáčská kultura. Žárové hroby popelnicové (1), kostrový hrob (2) a skříňkový hrob s pohřby žárovými a jedním kostrovým (3). 1, 2 Praha-Běchovice; 3 Stehelčevy (okr. Kladno). Podle Knor 1946; Venc 1972.

ložených a obestavených hrobů z Běchovic (obr. 33: 2; Venc 1972). Kromě nečetných milodarů (nádob, kamenného idolu) se v nich našly zbytky pohřbů kostrových (?) či obojího ritu (Český Brod: Dobeš 1998; Stehelčevy-U zájezdu: Knor 1946).

Zpráva o kostrovém pohřbu v prosté zemi, vybaveném džbánem typu *ansa lunata*, je z Dobřichova-Píchory (Pič 1899), o dalších dvou z areálu výšinné osady v Toušeni píše Špaček (1982).

Popelnicové hroby mají dvojitou úpravu: buď jsou nádoby se zbytky žárového pohřbu (jde zpravidla o hrncovité či amforovité zásobnice) uloženy v prosté zemi (Neratovice: Kabát – Zápotocký 1962), nebo ve skříňce sestavené z kamenných desek (Běchovice, obr. 33: 1; Český Brod, Stehelčevy-Homolka a Stehelčevy-U zájezdu, obr. 33: 3; Venc 1972; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Knor 1946). Výjimečným případem je uložení zásobní amfory se žárovým pohřbem v rohu polozemnice (Tuchoměřice: výzkum Muzea Roztoky). Malý počet těchto hrobů lze vysvětlit mělkým uložením, takže naprostá většina jich nemohla přestát intenzivní orbu.

O mohylovém náspu hovoří zpráva o hrobovém nálezu z Úholiček (dvě nádoby, zlomky kovového drátu a patrně zbytky žárového pohřbu: Ehrich – Pleslová-Šti-

ková 1968, 179). Nejasným případem zůstává mohyla o průměru 19 m a dochované výšce 0,7 m, odkrytá Č. Ryznerem u Žalova-Na stříbrníku, v blízkosti řivnáčského hradiště; kromě kostrového pohřbu v centru mohyly se zde našel i pazourkový ústěp a střepy, mj. i z džbánů typu *ansa lunata*, které však mohou být intruzí (Borkovský 1965, 15).

Skříňkové hroby se našly zatím vesměs vně osad, zřejmě v prostoru svébytných pohřebních areálů. Jinak je tomu v případě popelnicových hrobů, které jsou známé jak z poloh vně osad, tak z jejich obvodu. Z prostředí rovinných osad je tento případ znám z Tuchoměřic, kde amfora se žárovým pohřbem stála při stěně polozemnice, a z Neratovic, kde se spodek popelnice našel na ploše sídliště (srov. výše). Z výšinných sídlišť jsou dva popelnicové hroby z Vraného-Čertovky, jeden ze Stehelčevsi-Homolky (zde se popelnice v kamenné skříňce našla v jedné z jam) a jeden nejistý z Prahy-Butovic, kostrové hroby v prosté zemi jsou ohlášeny z Toušeně (výzkum muzea v Čelákovících).

Do kategorie pohřbů nerituálně uložených patří pohřby několika jedinců pohozené ve spálené polozemnici na výšinné osadě v Toušeni, další případy pohozených koster či jejich částí z areálů těchto osad uvádí N. Mašek (1971).

4.3.4 Nemovité artefakty

Uspořádání osad a sídelních areálů

Pro výšinná i nížinná sídliště této kultury je charakteristický především výskyt obytných objektů.

Standardním typem obydlí řivnáčské kultury jsou malé jednorodinné domy. Stavebně se dělí se do dvou skupin. První skupinou, pro tuto kulturu typickou, jsou polozemnice. Vystupují jak na výšinných, tak na rovinných lokalitách. Jejich půdorys je obvykle čtvercovitý, eventuálně široce obdélníkový, o průměrné ploše 20–25 m². Z konstrukčního hlediska se dělí na dvě varianty: prvá je beze stop po kúlové konstrukci, druhá s rohovými kúly, případně s dalšími stopami po kúlech. Pro prvou variantu lze uvést jako příklady polozemnic z Hradenína, jednu z polozemnic z Prahy-Zámek (*Hájek – Moucha 1983; 1985*). Ohniště není někdy v těchto objektech zjištěno. Pro druhou variantu, se čtyřmi rohovými kúly, je charakteristickým znakem čtvercový půdorys s téměř standardní délkou stěn kolem 4 m a jedno či dvě topeniště, buď pec a ohniště, nebo jen ohniště, v tom případě umístěné zpravidla ve středu objektu či alespoň v jeho střední části. Tuto variantu reprezentují kupř. polozemnice z Prahy-Bubenče, Lysolaj, Zámek a z Března (obr. 32: 3, 4; *Pleinerová – Zápotocký 1999*). V detailech se některé domy této varianty liší, např. zdvojením i trojením řad malých kúlových jamek podél vnitřku stěn, jindy nebyly stopy po těchto kúlcích zjištěny vůbec. Nechybí ani dvojice polozemnic postavené v jedné společné základové jámě nebo polozemnice dvouprostorové, s užší přední místností, vybavenou pecí, a větší zadní místností s ohništěm uprostřed. Objekty první varianty jsou poměrně různorodé, a to jak rozměrově, tak i rozmístěním jam ve vnitřní ploše. Mohly mít i jiný účel, nejen obytný, pro což by mohlo svědčit, že v nich nebylo vždy zjištěno ohniště. Objekty druhé varianty působí jednotněji a lze je většinou považovat za obydlí (*Knor 1946; Pleslová-Štiková 1972a; Zápotocký – Zápotocká 1990*).

Druhou skupinou řivnáčských obydlí jsou domy povrchové (obr. 32: 1, 2) s podlahou na úrovni terénu. Dochované části jejich kúlových konstrukcí jsou opět – stejně jako u polozemnic – čtvercovité či obdélníkovité a podobné jsou i jejich rozměry. Zatím je známe pouze z výšinných sídlišť (Homolka, Denemark), a to z ploch, kde skalní podloží nedovolovalo zapaštění podlahy pod úroveň terénu. Z rovinných osad je neznáme, což ovšem může být – už s ohledem na jejich lehčí konstrukci – jen přechodným nedostatkem našeho poznání.

Mezi ostatními zahlobenými objekty převažují zásobní jámy – sila, méně časté jsou pece zapaštěné do podloží a umístěné vně obydlí, hliníky a jámy či deprese neurčitého účelu.

Příkopy a palisády jsou popsány v odstavcích o výšinných sídlištích.

4.3.5 Movité artefakty

Keramika

Keramika řivnáčské kultury tvarově navázala na hrnčířskou produkci badenské kultury, ztratila však její typickou žlábkovanou ornamentaci. Hlavními třídami nádob jsou (1) koflíky s převýšeným uchem nebo tzv. bernburské, s pásem rýh či žeber na těle (obr. 34: 4–7); (2) džbány se široce páskovými uchy nebo s rohatými uchy typu *ansa lunata* či *cornuta*, mající – jak naznačuje falická úprava na exempláři z Blata (obr. 35: 1; *Vokolek – Zápotocký 1990*, obr. 11: 3) – spojitost spíše s kultem býka než měsíce; (3) čerpáky – ty byly v užívání pouze ve starším stupni; (4) válcovité hmoždíře (obr. 34: 13; 35: 4, 5); (5) široké válcovité rendlíky (obr. 34: 3); (6) mísy s nálevkovitým (obr. 34: 8–10), či zataženým okrajem; (7) dvojuché a bezuché amfory (obr. 34: 12, 14; 35: 8); (8) zásobnicové nádoby ve tvaru velkých hrnců, amfor či mís (obr. 35: 2, 3, 6, 7), zpravidla s hladkým hrdlem a tělem zdrsňeným tzv. slámováním či voštinováním, které je pro tuto kulturu obzvláště charakteristické. Výzdoba stolního nádobí je velmi střídmá a její motivy mají opět vcelku badenský ráz. Ryté vzory se omezují na rýhy či svazky rýh, někdy doplněné širokými trojúhelníky vyplněnými vpichy či šrafováním. Četnější jsou plastické prvky v podobě jednotlivých či vícenásobných lišt. Vodorovné, častěji ale ve formě svislých svazků zdobí plece mís, amfor či vnitřní plochu páskových uch typu *ansa lunata*. Ve formě vodorovných klikatek, jednotlivých či vícenásobných pupků a jazykovitých výčnělků bývají aplikované na okraji mís a džbánů. Chronologicky mladším prvkem je stolní zboží s motivy provedenými technikou brázděného vpichu, obdobnými jako na keramice jevišovické kultury.

Kromě běžného nádobí nechyběly různé miniaturní formy, kupř. drobné láhvovitě nádobky s oblým dnem a čtyřmi rúžky na výduti (obr. 34: 2), běžné v pražsko-slánské oblasti. Vzácné jsou také zdobené misky slavonského typu na různě tvarované nožce (obr. 34: 1), hliněné bubny a gynekomorfní nádoby s dvojicí ženských prsů (obr. 34: 11). Většina těchto tvarů se považuje za specifický druh kultovních nádob užívaných při rituálních obřadech (*Mašek 1954; Novotný 1955; Neustupný 1966a; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Burger 1980; Zápotocký 2000c*).

Idoly a další hliněné předměty

Kultovní funkci měly také hliněné antropomorfní idoly s miskovitou prohlubní vyběhající do dvou rohů namísto hlavy a drobné tzv. násadní idoly či „trůny“, též miskovité s dvěma rúžky, opatřené naspođu otvorem (obr. 36: 20, 23); znali jsme je dosud jen z prostředí výšinných osad, nově se miniatura antropomorfního idolu našla i v polozemnici na rovinné poloze (Hradenín). Idolem byl patrně i plochý kamenný předmět připo-

Obr. 34: Řivnáčská kultura. Keramika. 1, 12 Bylany-Okrouhlík (okr. Kolín); 2, 4, 8, Stehelčeves-Homolka (okr. Kladno); 3, 5, 7, 9–11 Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora); 6 Praha-Bohnice, Zámka; 13 Praha-Liboc, Šárka; 14 Praha-Bubeneč. Podle Dvořák 1936; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Janská 1960; Novotný 1955; Štiková 1955; Zápotocký – Zápotocká v tisku.

mínající lidskou postavu, nalezený v hrobě u Stehelčevsi (obr. 28: 10; *Neustupný, J. 1956b; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*).

K užitkovým předmětům z pálené hlíny patří ještě různé lžice (obr. 36: 28) a naběračky s krátkou ruko-

jetí. Časté jsou přesleny (obr. 36: 24, 25), související, stejně jako cívky a různá závaží a zátěže kulovitého, válcovitého či kónického tvaru s textilní výrobou. Hliněné dyzny mohly sloužit jako náustky měchů používaných při slévání kovu.

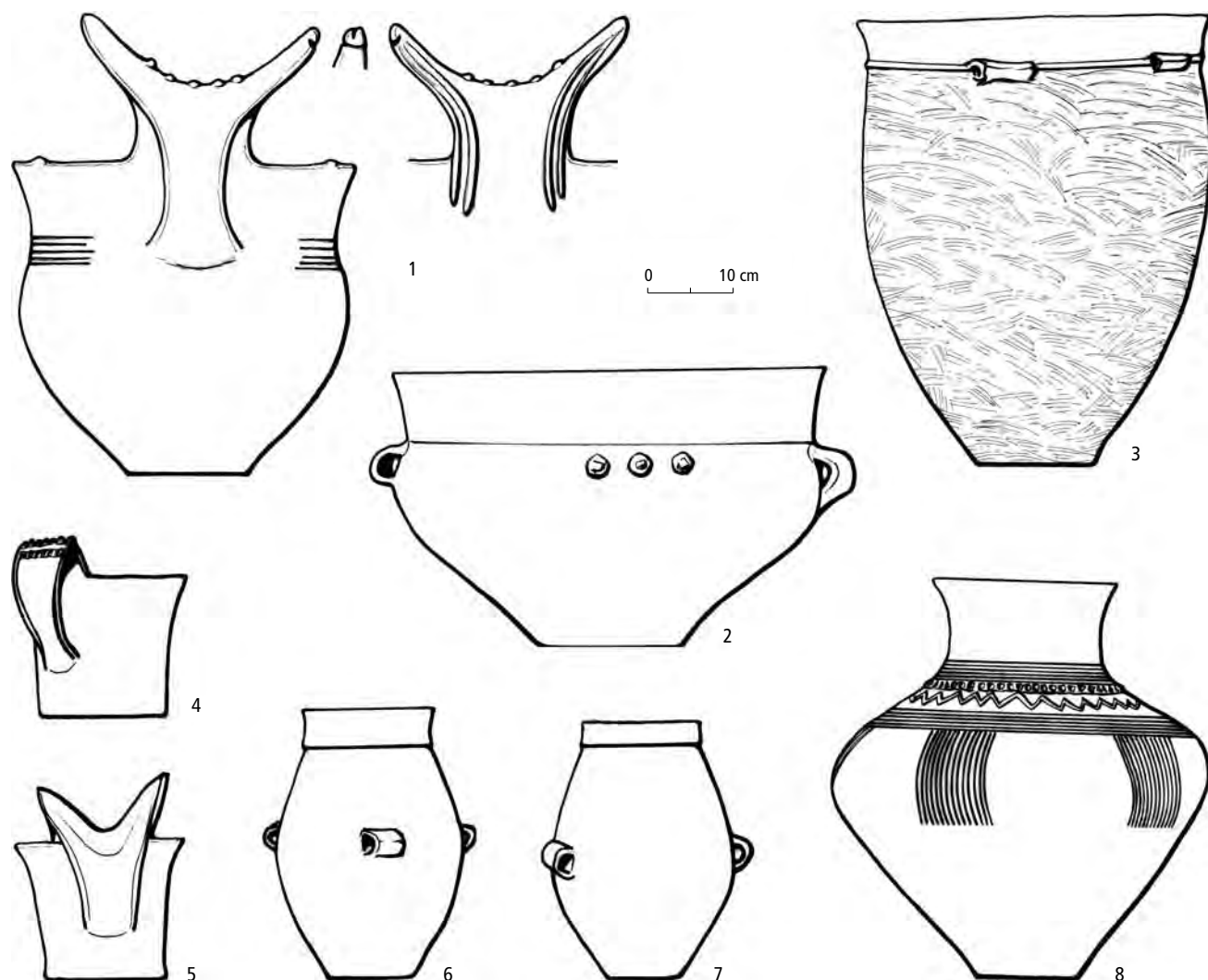
Broušená industrie

O jejím tvarovém a kvantitativním složení jsme informováni především podle nálezů z výšinných osad. Do skupiny nástrojů náležejí především sekery, tesly, dláta a tvarově nevýrazné pracovní sekeromlaty. Kupř. v kolekci této industrie z Denemarku, čítající 149 kusů, převážně zlomků, připadá skoro polovina (45,6 %) na tesly a dláta, slabá pětina (17,5 %) na sekery, čtvrtina (24,2 %) na neurčitelné zlomky seker či tesel, asi desetina na zlomky tvarově neurčitelné. Zbývající kusy náležejí jiným tvarům: 2 jsou zlomky bojových sekeromlatů – lanzetovitého či dvojbřitého a tzv. oblého sekeromlatu kultury šňůrové, 1 zlomek z pracovního sekeromlatu, které jsou obecně blíže nedatovatelné, a kopytovitý klín, zřejmě donesený z některé z okolních neolitických osad.

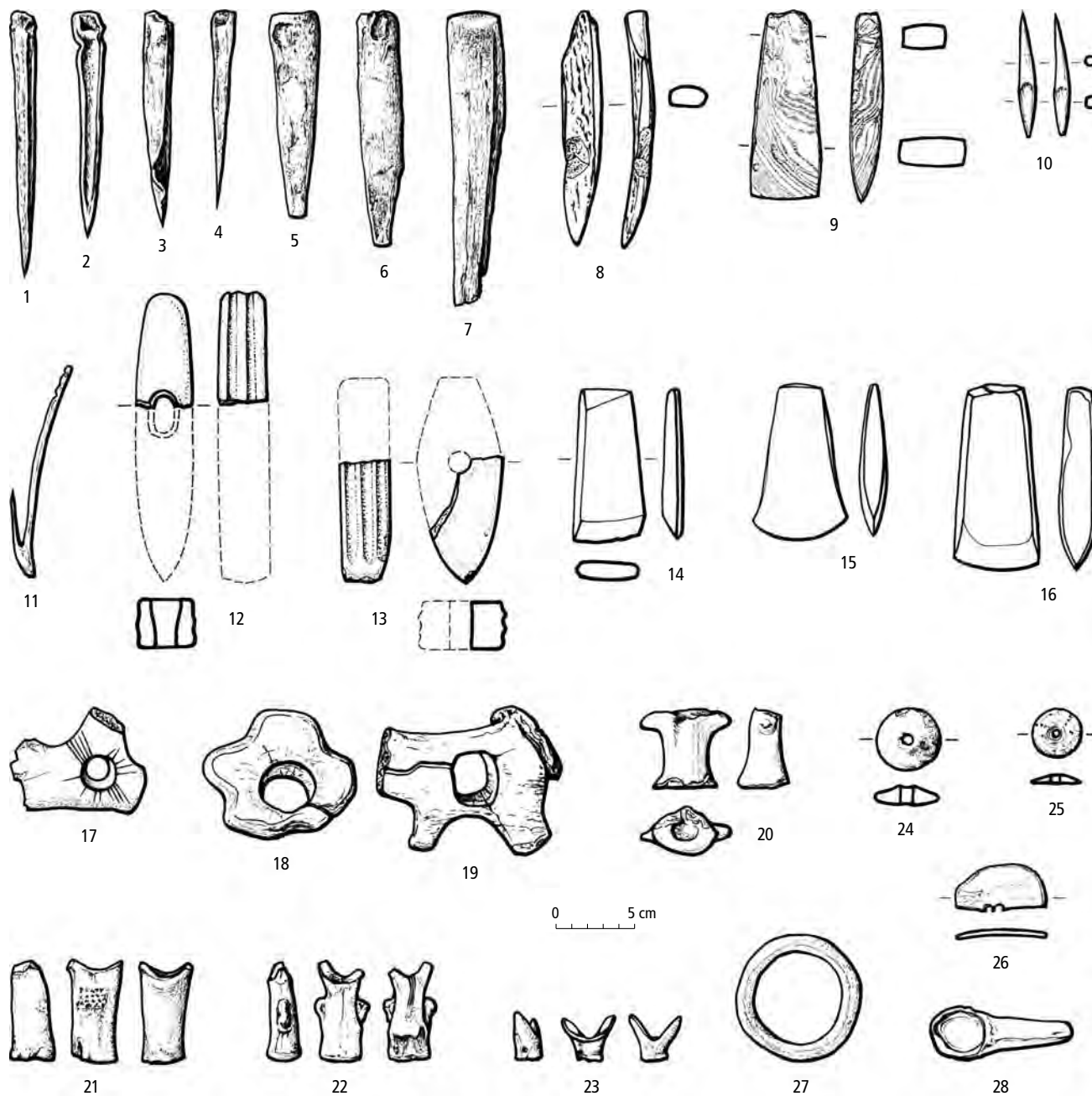
Chronologicky významné je typové složení seker, mezi nimiž zcela chybějí sekery s hrotitým týlem (A)

a s tenkým týlem (B), užívané v předchozích obdobích eneolitu. Všechny 18 identifikovatelných kusů patří až do třídy seker se silným týlem (C; obr. 36: 16), většina z nich typu C4 (s rovnými, paralelními nebo k týlu se sbíhajícími stěnami), k němuž náleží i vzácný exemplář sekery z páskového pazourku, importovaný sem ze vzdálenosti ca 400 km z těžební oblasti u Krzemionek Opatowských v Polsku (obr. 36: 9).

Charakteristickým rysem skladby broušené industrie z Denemarku, jejíž složení se s nutnou opatrností dá považovat za typické pro prostředí řívnáčských výšinných sídlišť, je tedy naprostá dominance tesel (obr. 36: 14) včetně dlát a seker, přičemž sekery náležejí pouze třídě se silným týlem (C) a stejně jako tesly se vyznačují ostře pravoúhloú profilací. Hotové kusy jsou převážně malých a středních rozměrů. Jejich polotovary, jakož i úlomky spilitu různé velikosti, od drobných šupin přes větší odštěpky až po menší bloky se

Obr. 35: Řivnáčská kultura. Keramika. 1 Blato (okr. Pardubice); 2 Praha-Bohnice, Zámka; 3, 8 Praha-Bubeneč; 4 Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora); 5 Úholičky (okr. Praha-západ); 6, 7 Stehelčevs-Homolka (okr. Kladno). Podle Ehrich – Pleslová-Stiková 1968; Janská 1960; Hájek – Moucha 1983; Stocký 1926; Vokolek – Zápotocký 1990; Zápotocký – Zápotocká v tisku.

Obr. 36: Řivnáčská kultura. Kostěná (1–7, 10, 11, 26), parohová (8, 17–19), kamenná (9, 12–14, 16), měděná (15) industrie a drobné předměty z pálené hlíny: antropomorfní plastiky (20–23), přesleny (24, 25), náramek (27), lžice (28). 1–7, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 28 Stehelčevs-Homolka (okr. Kladno); 8, 10, 26 Březno u Loun (okr. Louny); 9, 15, 20 Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora); 11 Bylany-Okrouhlík (okr. Kolín); 12, 17, 23 Praha-Liboc, Šárka; 13 Slaný-Slánská hora (okr. Kladno); 27 Praha-Bubeneč. Podle Dvořák 1939; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Knor 1946; Moucha 1970; Neustupný J. 1941; Pleinerová – Zápotocký 1999; Zápotocký – Zápotocká, v tisku.

zbytky jedné či dvou protilehlých leštěných ploch, dokládají, že jednotlivé fáze zpracování – tj. tvarování pomocí štípání, piketáže, broušení a leštění – probíhaly jak v areálu akropole, tak v předhradí (Zápotocký 2002a).

Data z jiných řivnáčských lokalit, deskripčně a metricky srovnatelná s denemarskými, dosud chybí. Z popisu a vyobrazení této industrie z Homolky u Stehelčevsi je ale zřejmá obecná tvarová shoda s dene-

marskou. Projevuje se především naprostou převahou tesel a seker, přičemž sekery, soudě dle vyobrazení, patří opět všechny třídě C (se silným týlem). Z ostatních tvarů se odtud kromě polotovarů uvádějí už jen 4 zlomky vrтанých nástrojů, z nich dva z bojových sekeromlatů (srov. zbraně).

Surovinou k výrobě broušené industrie byl v tomto období nejčastěji tzv. spilit, respektive krystalový tuf charakteristické zelenavé barvy, tmavě až černě prouž-

kovaný, těženy zřejmě na více místech v okolí Prahy; jedním z nich je jeho výchoz nad levým břehem Vltavy u Vraného (*Fridrich – Kovářik 1980*). Na některých řivnáčských lokalitách má tato hornina monopolní postavení – kupř. na Denemarku je z ní vyrobeno 96 % broušených nástrojů, na Čertovce u Vraného a na Zámkách v Praze-Bohnicích se její podíl pohybuje kolem 50 % (*Turek – Daněček 1997*). V této době užívala spilitové sekery u nás i kultura kulovitých amfor (*Zápotocký – Dobeš 2000*) a nálezy zhruba oštipaných polotovarů, velikostí jen málo převyšujících hotové nástroje, dokládají distribuci této suroviny kromě řivnáčských osad také ve sféře chamské kultury (*Sklenář 1984*).

Zbývající formy kamenné industrie, vyráběné na rozdíl od broušených nástrojů z hornin pocházejících zpravidla z blízkého okolí, vcelku odpovídají běžné výbavě předchozích eneolitických kultur: kromě polymorfních brousků z jemného pískovce a dvoudílných brousků se středovým žlábkem určených k úpravě ratišť šípů jsou to především četné otloukače, těrky, různé hrubotvaré nástroje ve tvaru klínů, sekáčů a nožů, a patrně i oválné či kladivovité mlaty s příčným žlábkem.

Štípaná industrie

Podle S. Vencla (*1971*), který vycházel z materiálu získaného při výzkumu Homolky, je štípaná industrie technicky na nevyšší úrovni; kromě úštěpů a čepelí menších a středních rozměrů jsou odtud ještě srpové čepele, škrabadla a šipky trojúhelníkovitého a srdčitého tvaru. V industrii z Denemarku výrazně převládají čepelky a jejich zlomky, značný je zde podíl artefaktů s retuší a škrabadel. Na některých škrabadlech je zřetelně patrné, že byla vyrobena až druhotně na čepelkách s „křemičitým“ leskem. Nápadný je nedostatek šipek. Navíc je jeden ze dvou zde nalezených kusů dle tvaru i suroviny cizím, patrně západoevropským produktem (*Macháčková 2001*).

Surovinou štípané industrie byly především silicity z glacienních sedimentů, méně již severočeské křemence, jejichž hlubinná těžba je doložena v oblasti Tušimic (*Neustupný 1963a; 1988*), a snad i kozákovské jaspisy (*Pleslová-Štiková 1981b*); na Denemarku byl k její výrobě využíván i místní křišťál. Přítomnost polských surovin (silicitů jurských podkrakovských a kropenatých *świeciechowských*) a deskovitého silexu naznačuje kontakt s těžebními okrsky v Malopolsku a Bavorsku.

Nástroje z kosti a parohu

Mezi těmito výrobky převažují drobné tvary – především šídla a hroty z úštěpů dlouhých kostí včetně úzkých přihrocených štěpin, dále různé špachtle, hladítka, dlátka a dlátovité hroty z plochých kostí i z kostí dutých, s kloubní hlavicí (obr. 36: 1–7). V souvislosti s touto industrií je nápadným jevem občasný výskyt polozemnic s kolekcemi čítajícími desítky kostěných a paro-

hových nástrojů, převážně opět šidel a hrotů, včetně štěpin a zlomků rázu polotovarů či dílenského odpadu. O těchto objektech, ze stavebního hlediska rázu běžných obydlí, se proto uvažuje jako o dílnách specializovaných na výrobu této industrie nebo na šití obleků a dalších předmětů z textilií či kůží. Znamé jsou z prostředí výšinných osad (Homolka, Zámka v Praze-Bohnicích) i rovinných lokalit (Březno, Hradenín, Praha-Lysolaje). Početnost kostěné industrie je obecně nápadná i u dalších kulturních skupin pozdně badenského horizontu.

Zbraně

Počet artefaktů, které se dají zařadit do této kategorie, je v nálezovém fondu z řivnáčských sídlišť nápadně nízký (v hrobech chybí vůbec). Platí to především o bojových sekeromlatech, běžných v předchozí kultuře nálevkovitých pohárů i v následné kultuře se šňůrovou keramikou. Na Homolce se našel jediný zlomek s vějířovitým ostřím a oktogonálním profilem – svérázný tvar, který je dosud bez analogií. Dalšími tvary dávanými do kontextu řivnáčské kultury jsou některé typy sekeromlatů lanzetovitých (obr. 36: 12, 13) a dvojbřítých, kupř. zdobený typ Halfing-Linz (*Moucha 1973*). Otevřenou otázkou je kulturní příslušnost zlomků či polotovarů sekeromlatů kultury se šňůrovou keramikou, ojediněle nacházených na výšinných sídlišťích, kupř. na Zámkách v Praze-Bohnicích, v Šárce a na Denemarku; známé jsou i z moravských lokalit, kde se považují za indicium styku s kulturou šňůrové keramiky (*Zápotocký 1966; Mašek 1971; Šebela 1999*). Jako zbraně mohly sloužit i „dýky“ z části lodyhy jeleního parohu (obr. 36: 8), parohové sekeromlaty a mlaty s oválným, obdélníkovým či kruhovým nasadním otvorem. Jako ceremoniální zbraně či odznaky moci mohly sloužit exempláře kladivovitých mlatů zdobené rytými motivy (obr. 36: 17, 19), známé už z několika výšinných osad (Šárka, Homolka, Denemark). Úzké kostěné hroty mohly být užívané jako hroty šípů, s jistotou to však platí jen o šipkách s kuželovitým hrotem a řapem čtvercového profilu (obr. 36: 10), vzácně nacházených na výšinných i rovinných osadách (Praha-Zámka, Slánská hora, Homolka, Vraný, Březno); analogie k nim nacházíme v chamské, bernburské a wartberské kultuře. Patří tedy k těm nečetným typům, které spojují řivnáčskou kulturu se soudobými skupinami na západ od Čech.

Ozdoby a šperky

Jako prosté ozdoby, nášivky či spínadla sloužily kostěné kruhové destičky s jedním či dvěma otvory (obr. 36: 26; Březno, Hradenín, Homolka). Z parohoviny se vyráběly i tyčinkovité pásové zápony typu Ig se zpětným háčkem na vnější, lícní straně (obr. 36: 11), jaké známe z Řivnáče a z Bylan-Okrouhlíku (*Peška 2002*). Jiným druhem ozdob byly kruhové náramky z pálené

hlíny (obr. 36: 27), podle malých rozměrů určené zřejmě dětem.

Zlomky měděného drátu, patrně z náramku, se našly v údajně řivnáčské mohyle u Úholiček (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*, 179). Kovové předměty jsou vzácné též v prostředí sídlišť; na Homolce chyběly vůbec, na Denemarku se našla pouze jedna drobná drátěná spirálka a krátká sekera se slabě vějířovitě rozšířeným ostřím (obr. 36: 15). Přímé doklady o provozování kovolitectví v našem prostředí dosud chybí.

Jediným zlatým předmětem z kontextu řivnáčské kultury je drátěná spirálka z Hradištka v Toušeni (*Špaček 1982; Moucha 1997*).

4.3.6 Ekonomika

Zemědělství a obstarávání obživy

Zdrojem potravy byly stejně jako v předchozích eneolitických kulturách bezpochyby rostlinná výroba a chov dobytka, doplněné lovem, rybolovem a sběrem. Nepřímým dokladem pěstování a následného zpracování rostlinné produkce jsou srpové čepelky a četná kamenná drtidla. Obilky, jejichž početné kolekce byly získané ze zásobních jam na Denemarku, patřily výhradně pšenici dvouzrnce, s nepatrnou příměsí plevelů; pouze v jednom vzorku zde byla zastoupena též zrna čočky jedlé drobnozrné.

Rozbor zvířecích kostí ze Stehelčevsi-Homolky ukázal, že u domácích druhů, chovaných ve starší fázi (hovězí dobytek, koza, ovce, prase) roste, patrně z důvodu snazší ochrany, v mladší fázi podíl menších druhů, zvláště prasat, která bylo možné chovat přímo v areálu osady. Podle počtu určitelných kostí se zde poměr mezi domácími a divokými zvířaty pohyboval zhruba v poměru deset ku jedné (*Ambros 1968*). Domácí druhy převažují i v početně omezených souborech z dalších řivnáčských lokalit. Výjimkou je v tomto směru Denemark, kde je podle prvních rozborů nejpočetnější skupinou tur, u velké části materiálu se však nedalo rozlišit, zda jde o domácí nebo divokou formu. Druhým nejběžnějším zvířetem je zde jelen, následovaný prasetem divokým. Z domácích savců se vedle skotu vyskytuje kůň, ovce/koza, ojedinele pes a možná i domácí prase. Mezi divokými druhy je vedle prature, jelena a divočáka přítomen srnec, bobr a medvěd. Doklady o významu rybolovu jsou sporé (rybářské háčky, zátěže sítí a nečetný kosterní materiál); množství říčních mušlí obsahovaly řivnáčské jámové objekty na Zámkách v Praze-Bohnicích (*Mašek 1971*).

4.3.7 Rituály

Do neprofánního kontextu spadají keramické depoty složené z většího počtu (často desítek) džbánů s uchy typu *ansa lunata*; jsou známé z rovinných i výšinných

lokalit (Kbely: *Havel – Kovářik 1983*; Žatec: *Böhm 1934*). Stejně jako depoty picích nádob ze staršího eneolitu a badenské kultury, v prvním případě sestávající z nálevkovitých pohárů, ve druhém ze sérií čerpáků doprovázených konvicí či džbánem, se také řivnáčské depoty vykládají jako pozůstatek libačních či přísežných picích obřadů. Nefrofánním dojmem působí i depot z jámy od hřbitova v Praze-Bubenči, obsahující kromě zásobnic a misek lahvovité amfory nezvyklého tvaru, navíc vynikající neobyčejně bohatou plastickou výzdobou, na jedné z amfor doplněnou dvojicí stylizovaných figurek ptáků (*Janská 1960*).

4.3.8 Vznik a periodizace

Podle nepříliš výrazných proměn typového spektra keramické produkce, která vcelku plynule navazuje na repertoár kamýcké fáze badenské kultury, se řivnáčská kultura dělí na dvě fáze, jimž patří většina materiálu z klasických řivnáčských lokalit (*Mašek 1961; Ehrich – Pleslová-Štiková 1968*). Jejich tvarová náplň je však do té míry shodná, že odlišit se dají zpravidla až na úrovni početnějších náleзовých souborů, přičemž kritériem pro datování do mladší fáze je, obdobně jako v případě chamské kultury, především přítomnost keramiky kultury kulovitých amfor, eventuálně též bohatě zdobených malých misek na nožce (misky lublaňského typu).

4.4 CHAMSKÁ KULTURA

Milan Zápotocký

4.4.1 Pojem chamské kultury

Úvodní charakteristika

V mladším úseku středního eneolitu osadila západní a zčásti i jižní Čechy jedna ze čtyř lokálních skupin chamské kultury. Další těžiště této kultury leželo ve východobavorském Podunají. V českých regionech zabrala kromě Plzeňské kotliny též výše položená území (*Králová 2003*). Charakterizuje ji svérázná keramika, jejíž nápadnou složkou jsou nádoby s bohatou plastickou výzdobou, a zejména pak specifická sídelní struktura, sestávající z výšinných osad. Tyto osady, zpravidla nápadně malých rozměrů, obývaly komunity složené z jedné či několika rodin, zabývající se zemědělstvím, chovem dobytka a lovem. Relativně stejnorodá keramika, jejíž skladba neumožňuje rozpoznat více fází, a také nesouvislost této skupiny jak s předchozím, staroneolitickým, tak s následným osídlením doby bronzové, ji dovolují interpretovat jako kolonizační vlnu.

Historie bádání

Svébytnost této skupiny, jejíž první památky prozkoumal plzeňský archeolog F. X. Franc (*Franc 1988*), roz-

poznal jako samostatnou skupinu v roce 1951 H.-J. Hundt (1951); její název odvodil od výšinného sídliště odkrytého v roce 1935 u Chamu v Horní Falci (Wolf 1973). Hundt zároveň ukázal na shody s nálezy z okolních oblastí včetně západních Čech. Na význam jeho klasifikace pro náš eneolit upozornil vzápětí J. Filip (1952). Již předtím ale proběhl výzkum chamského sídliště v Kališti u Přeštic (Neustupný 1952). Podrobněji se touto problematikou zabývala E. Jílková (1957), která zároveň s využitím Francovy zprávy, uložené v plzeňském muzeu, publikovala široký výběr z jeho výzkumu dvou materiálově nejbohatších lokalit – Bzí a Lopaty. Značná pozornost se otázce českého chamu věnovala v 60. letech minulého století, kdy kromě nových materiálů včetně obsáhlejšího fondu z výzkumu výšinného sídliště v Srbech byl diskutován především ráz osídlení, jeho původ a vztah k bavorskému Podunají a ke kulturám badenské, řivnáčské a jevišovické (Mašek 1962; 1965; Neustupný 1961b; 1965b; Pleslová-Štiková 1965; 1969a; 1969b). V téže době byly jako chamské označeny některé nově objevené lokality ve středním Povltaví (Hrala 1964).

Další vlnu zájmu o tuto problematiku podnítily teprve úspěšné průzkumy D. a J. Baštových na území západních Čech v 80. letech, které vedly především k podstatnému nárůstu počtu lokalit, ale také k bližšímu studiu jejich přírodního prostředí (souhrnně Bašta – Baštová 1992). Nové lokality přibývaly i v 90. letech (kupř. Metlička 2000). Několik sídlištních poloh, prisuzovaných s větší či menší jistotou této kultuře, bylo během let objeveno i v jihočeských regionech (Beneš 1977; Michálek 1989; 1992). Podnětné pro studium chamského osídlení na našem území jsou také širše pojaté práce analyzující výzkumy soudobých bavorských sídlišť (kupř. Ottaway 1986; Burger 1988; Matuschik 1999). Všestranný přehled poznatků o západočeském regionu chamské kultury, včetně soupisu nalezišť, podává studie J. Prostředníka (2001a).

Nálezová základna

Na úvod je třeba uvést, že naprostá většina nálezového fondu, kterým dnes disponujeme, pochází ze západočeského regionu. Jeho základem, svým rozsahem dosud nepřekonaným, jsou dvě klasické lokality, zkoumané F. X. Francem už v 80. letech 19. století: výšinná sídliště Bzí-Velká skála a hrad Lopata v katastru Milínova (Franc 1988). Až do konce 50. let 20. století počet lokalit nepřesahoval deset (Neustupný 1952; Jílková 1957), poté pozvolna narůstal, především v širším okolí Plzně, na Blovicu a Štáhlavsku, až na 15 lokalit (Mašek 1962; Pleslová-Štiková 1969a). Koncem 80. let se především zásluhou systematické prospekce D. a J. Baštových, vedené v řadě oblastí (povodí Střely a Úterského potoka: Soukupová 1983; Baštová 1984; 1986; Sedmihoří: Bašta – Baštová 1988), zvýšil na 54 výšinných osad

(Bašta – Baštová 1990). Poslední soupis registruje už 69 západočeských chamských lokalit (Prostředník 2001a).

Proti tomu stopy osídlení jižních Čech z tohoto časového horizontu zůstávají – stejně jako z průběhu staršího eneolitu – jen sporadické, omezené většinou jen na nálezy kamenných nástrojů (Hájek 1954; Beneš 1977; Michálek 1992; 1997). Nálezy sídlištního rázu, vázané zčásti na střední Pootaví, zčásti na tok Vltavy a Malše, jsou také zde převahou z nápadně malých výšinných poloh, na rozdíl od západních Čech ale situovaných na ostrožnách. S výjimkou Nalžovického Podhájí (Horáková-Jansová 1951) jde vesměs o malé soubory či jednotlivé střepy, určované jako chamské často jen podle slámování povrchu, které ale není v tomto ohledu příznakem zcela spolehlivým (Hrubý 2000).

Nepříznivým faktorem, který znesnadňuje vypracovat spolehlivou periodizaci a blíže datovat jednotlivé lokality, je kvalita nálezových souvislostí. V naprosté většině jde totiž o materiály získané buď z kulturní vrstvy, zpravidla tenké a erodované, nebo o sběry – tedy o soubory, jejichž výpovědní hodnota je pro potřebu relativní chronologie sporná (Bašta – Baštová 1990). Počet jámových objektů či základů chat, známých z prostředí západočeského regionu, které lze k tomuto účelu použít, zůstává velmi skrovný (Holýšov, Město Touškov: Metlička 2000; Prostředník 2001b), zčásti nezpracovaný (Srby, ve středním Povltaví Nalžovické Podhájí: Mašek 1962; Horáková-Jansová 1951).

4.4.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní chronologie

Z chronologického hlediska je tato kultura součástí horizontu lokálních skupin a kultur různého původu (Horgen – Cham – Wartberg – Bernburg – Řivnáč – Jevišovice), zabírajících jižní část střední Evropy před nástupem kultury se šňůrovou keramikou. Už N. Mašek (1962) však upozornil, že počátek chamské kultury je starší, na čemž se shodují i novější rozbory. Podle nich její zrod spadá do doby kamýcké fáze badenské kultury ve středních Čechách (Pleslová-Štiková 1965), rané jevišovické kultury na Moravě (fáze Grešlové Mýto: Medunová-Benešová 1977a) a v hornorakouském Podunají do fáze Wachberg, eventuálně už do klasického, ossarnského stupně kultury badenské (Ruttkey 2001).

Periodizace

Dosavadní návrhy na periodizaci, opírající se v západočeském regionu o nestratifikované soubory a paralely se sousedními oblastmi, počítají s existencí dvou fází (Pleslová-Štiková 1969a), novější revize však ukázala na obtížnost aplikace této teze při datování většiny lokalit (Bašta – Baštová 1990; Prostředník 2001a). Do starší fáze byly řazeny keramické tvary blízké profilací i bohatou plastickou výzdobou podunajské skupině

a raně jevišovické fázi Grešlové Mýto. Pro mladší fázi má být charakteristická přítomnost keramiky kultury kulovitých amfor včetně nádob imitujících její tvary a ornamentaci, jakož i tvary prozrazující vliv řivnáčské kultury, včetně úpravy povrchu zásobních hrnců slámováním.

Prostorová variabilita

Geograficky se chamská kultura dělí na čtyři regionální skupiny (obr. 30): podunajskou, západočeskou a jihočeskou, oblast Francké Alby a předalpskou (Burger 1988; Matuschik 1998). Jádrem západočeského regionu je Plzeňská kotlina a z ní vyvíjející povodí potoků a řek, přičemž jeho severní hranice je dána Slavkovským lesem, Tepelskou vrchovinou a východním rozvodím Střely, na východě výšinnými sídlišti při Berounce severně od Rokycan a na Úslavě mezi Blovicemi a Nepomukem. Hořovická kotlina byla patrně hraniční oblastí s řivnáčskou kulturou (Prostředník – Stolz 1999). Na jih jsou nejdále vysunuta výšinná sídliště po Úhlavě do okolí Klatov (Opálka) a po Radbuze na Horšovotýnsko a snad i na Domažlicko (Bašta – Bašťová 1990, obr. 3; Prostředník 2001a, mapa 4). Územně stojí tento region nejbližší podunajské chamské skupině na jihozápadě a středočeské řivnáčské kultuře na severovýchodě.

V jihočeském regionu výšinné lokality sledují jednak tok Vltavy a Malše ve směru na hornorakouské Podunají, jednak povodí Otavy a Volyně, s možnou vazbou na západočeský region. Nejsevernější lokality regionu, pokud jsou opravdu chamské, jsou tedy takřka v dohledu řivnáčských osad na Berounce, v případě osad na střední Vltavě, eventuálně na Lužnici, je zase zvažována možnost spojení s osídlením na jihozápadní Moravě. Četné katastry s nálezy eneolitické broušené industrie (kupř. Hájek 1954, obr. 2; Beneš 1977, obr. 1; Michálek 1992, Abb. 1) ovšem naznačují, že hustota osídlení i rozsah oikumeny byly zde zřejmě větší, než jak ukazuje dnešní počet sídlištních poloh indikovaných keramikou.

4.4.3 Sídelní areály

Struktura osídlení

Spolehlivé doklady o existenci rovinných osad dosud chybějí (Prostředník 2001a). Sídelní síť je v obou regionech složena prakticky výhradně z výšinných osad, které se podle topografické polohy dělí do čtyř typů. Prvým typem, početně převažujícím, jsou osady na skalnatých hůrkách, krátkých skalních hřbetech či suchých (příl. 7). Rozměr osídlené plochy u nich nepřesahuje 500 m², což svědčí o malém počtu obydlí. Mají zpravidla shodný ráz, a při prospekci v terénu jsou proto dobře identifikovatelné. Druhý typ, méně častý, ale plošně rozměrnější, představují sídliště na ostrožnách, která na rozdíl od předchozích vynikají „strategickou“

polohou. Třetím typem jsou osady zakládáné na výběžcích či při okraji stolových hor (Soukupová 1983). Čtvrtý typ zastupuje sídliště u Města Touškova, položené na ploše vysoké říční terasy Mže (Metlička 2000); jde tedy o obdobný typ výšinných osad, jaký je znám – též s ohrazením – z rovinných oblastí podunajské skupiny i řivnáčské kultury.

Opevnění datované do tohoto období se uvádí na pěti výšinných sídlištích, nikde však není bezpečně prokázáno rozsáhlejším výzkumem. Ve čtyřech případech jde o kombinaci mělkého příkopu s náznakem valu, na ostrožně u Pernarce se dochoval mohutný kamenný val a v Drslavicích příkop vylámaný do skály, provázený dvěma valy – vnějším a vnitřním (Bašta – Bašťová 1990).

Poznatky o formě zástavby na těchto sídlištích jsou dosud minimální. Průzkumy konstatují zpravidla přítomnost tenké kulturní vrstvy či jejích zbytků, zřídka zahloubené objekty, kúlové jámy nebo ohniště. Pouze na třech místech se podařilo odkrýt situace, které lze interpretovat jako pozůstatky obydlí. Na Malém Kole u Nalžovického Podhájí ve středním Povltaví bylo nalezeno 7–8 chat, zčásti mělce zapuštěných do skalního podloží, zčásti povrchových, jejichž naředlá výplň se od okolní půdy odlišovala jen jemnější strukturou a větší tvrdostí, chyběly ale stopy po kúlové konstrukci. U dvou se podařilo prokázat, že byly pravouhlé. Z topenišť, dochovaných ve dvou z nich, bylo jedno pecí okrouhlého půdorysu o průměru 1 m, postavenou na základě z plochých kamenů, druhé zřejmě otevřeným ohništěm (Horáková-Jansová 1951). Dalším případem je Město Touškov, kde se při sondáži na torzu vysoké terasy nad nivou Mže vyrýsoval pod kulturní vrstvou neúplný čtvercovitý půdorys domu o rozměrech ca 3,5 × 3,5 m, vymezený kúly a koncentrací kamenů (Metlička 2000). Podobný objekt se našel ještě na Čelákovské hoře u Holýšova; zde šlo o udusanou, uměle vyrovnanou plochu o rozměrech 4,1 × 3,1 m, vymezenou jámami a kúly (Prostředník 2001b). Všechny uvedené případy představují stavby založené buď na povrchu, nebo jen v mělké základové jámě. Příčinou, proč zde chybí polozemnice, typické pro většinu skupin tohoto časového horizontu včetně řivnáčské kultury, mohla být odlišná kulturní tradice, spíše to ale bylo dáno rázem podloží, ve většině případů skalnatého.

Funkce výšinných osad, chráněných přírodou a někdy též fortifikací a situovaných často na místech umožňujících přehled po okolní krajině, se interpretuje zpravidla případ od případu a obdobně jako v jiných pravěkých obdobích – tedy jako defenzivní, eventuálně i správní, obchodní, kulturní či kontrolní. Specifikem těchto osad je rozmístění značné části z nich v oblastech relativně vysoko položených, kupř. v Sedmihorí v nadmořské výšce téměř 700 m, což někteří autoři vykládají tak, že jde o osady pastevců chránících svá stáda (Bašta – Bašťová 1988; 1990).

Pohřební areály

Pohřby této populace dosud neznáme, můžeme se jen s vysokou pravděpodobností domnívat, že byly žárové, stejně jako v řivnáčské kultuře a některých dalších skupinách tohoto kulturně-chronologického horizontu; mohly být obsaženy v mělce ukládaných hrobech, které se nedochovaly.

4.4.4 Movité artefakty

Keramika

V keramice západočeského regionu jsou nejpočetněji zastoupené hrnce a mísovité tvary. Mezi hrnci, většinou esovitě profilovanými, s odsazeným hrdlem, nebo soudkovitými, se vyskytnou též rozměrné zásobní tvary (obr. 37: 10–13). Mezi mísami převažují typy s vyšším rozervřeným hrdlem, s esovitou profilací, či neprofilované, kónické nebo s ústím dovnitř zataženým (obr. 37: 1–6). Z dalších tvarů se v silně zlomkovitém materiálu podařilo určit ještě dvojuché amfory a amforovité nádoby (obr. 37: 8) blíže neurčitelného tvaru, koflíky (obr. 37: 7) a miniaturní nádobky, jejich zastoupení se ale omezuje jen na několik málo procent. Pro výzdobu nádob jsou charakteristické motivy složené z přesekávaných listů (obr. 37: 14), dále pak ryté ornamenty – linie či svazky rýh, trojúhelníky a krokvice, doplněné vpichy (*Pleslová-Štiková 1967; Bašta – Baštová 1988; Melička 2000; Prostředník 2001a*). Vyskytují se také motivy z otisků šňůry a keramika kultury kulovitých amfor. Ta se našla asi na třetině západočeských lokalit, zpravidla ale jen v malém množství, nepřesahujícím kupř. na Bzí a Lopatě 2–3 procenta. Vystupuje zde zčásti ve své standardní kvalitě, jak ji známe ze středočeských lokalit této kultury, a pak je interpretována jako importované zboží, zčásti ve formě nádob imitujících její tvary i výzdoby, vyrobených zřejmě domácími hrnčíři (*Mašek 1962*).

Relativně nízký počet tvarů, nápadný ve srovnání s podunajským regionem (*Burger 1988; Matuschik 1999*) a zejména s kulturami řivnáčskou a jevišovicovou (*Ehrich – Pleslová-Štiková 1968; Medunová-Benešová 1977a*), může vést k názoru, že značná část stolních nádob, jako koflíků, čerpáků, hmoždířů, jídelních misek či talířů, se v lesnatých českých regionech vyráběla ze dřeva – stejně jako tomu bylo v soudobé švýcarsko-jihoněmecké kultuře horgenské (*Winiger 1981*).

Další předměty z pálené hlíny, jako cívky či válcovité a kuželovité zátěže (obr. 38: 3), představují běžné tvary, známé ze všech soudobých kultur v sousedství. Zvláštností jsou zdejší přesleny, nápadně masivní, často zdobené křížovými motivy nebo záseky či vpichy na obvodu (obr. 38: 1, 2; *Prostředník 2001a*, obr. 10).

Kamenné nástroje

Sortiment kamenných nástrojů sestává, podobně jako v řivnáčské kultuře, především ze seker, teslic, dlátek

a pracovních sekeromlatů, dále z různých brousků, hladítek a drtidel na obilí. Ve štípané industrii jsou hlavními tvary škrabadla a různé nástroje retušované jednostranně i oboustranně, jejichž dominující surovinou jsou bavorské silexy (*Veňcl 1971; Popelka 2001*).

Kostěné a parohové artefakty

Sortiment nástrojů doplňuje kostěná a parohová industrie, jako různá šídla, hroty, hladítka; ze dvou nálezů parohových sekeromlatů je jeden opatřen obdélníkovitým otvorem (obr. 38: 4; Bzí-Velká skála), druhý, s nasadním otvorem oválným, je na týlové partii bočnic zdoben rytou mřížkou (obr. 38: 5; Milínov-hrad Lopata; *Prostředník 2001a*, obr. 65:1).

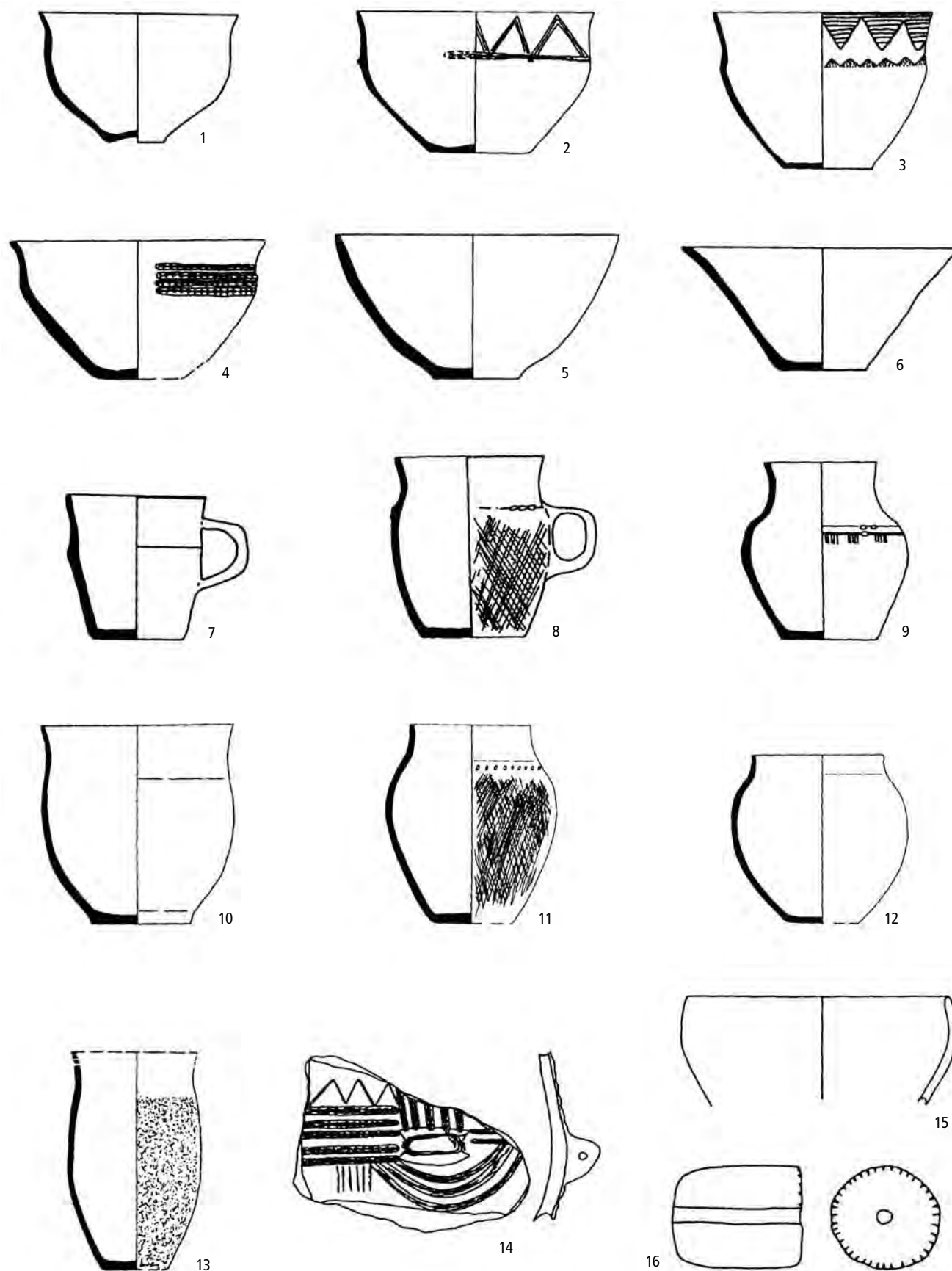
4.4.5 Obstarávání obživy

Poloha výšinných osad a přírodní poměry, panující na území osazeném chamskou kulturou v západočeském i jihočeském regionu, vedly některé autory k závěru, že obživu zajišťovalo pastevectví (*Prostředník 2001a*), doplněné ve větší či menší míře zemědělstvím, lovem a rybolovem. Jiní autoři (*Jílková 1957; Neustupný 1965b*) argumentují pro zemědělství, jehož součástí je vždy chov domácích zvířat. Zvířecí kosti z východobavorských sídlišť naznačují, že v tomto období nabyl významu chov drobných přežvýkavců (ovcí, koz) a prasat. Pěstování obilí a jeho zpracování dokládají srpové čepelky, drtidla, otisky obilných zrn na keramice a nepřímou i rozměrné zásobní nádoby, určené k jeho skladování. Časté nálezy přeslenů zase svědčí o rozvinuté textilní výrobě, zaměřené – jak se soudí podle těžkých „bombastických“ přeslenů – na zpracování ovčí vlny.

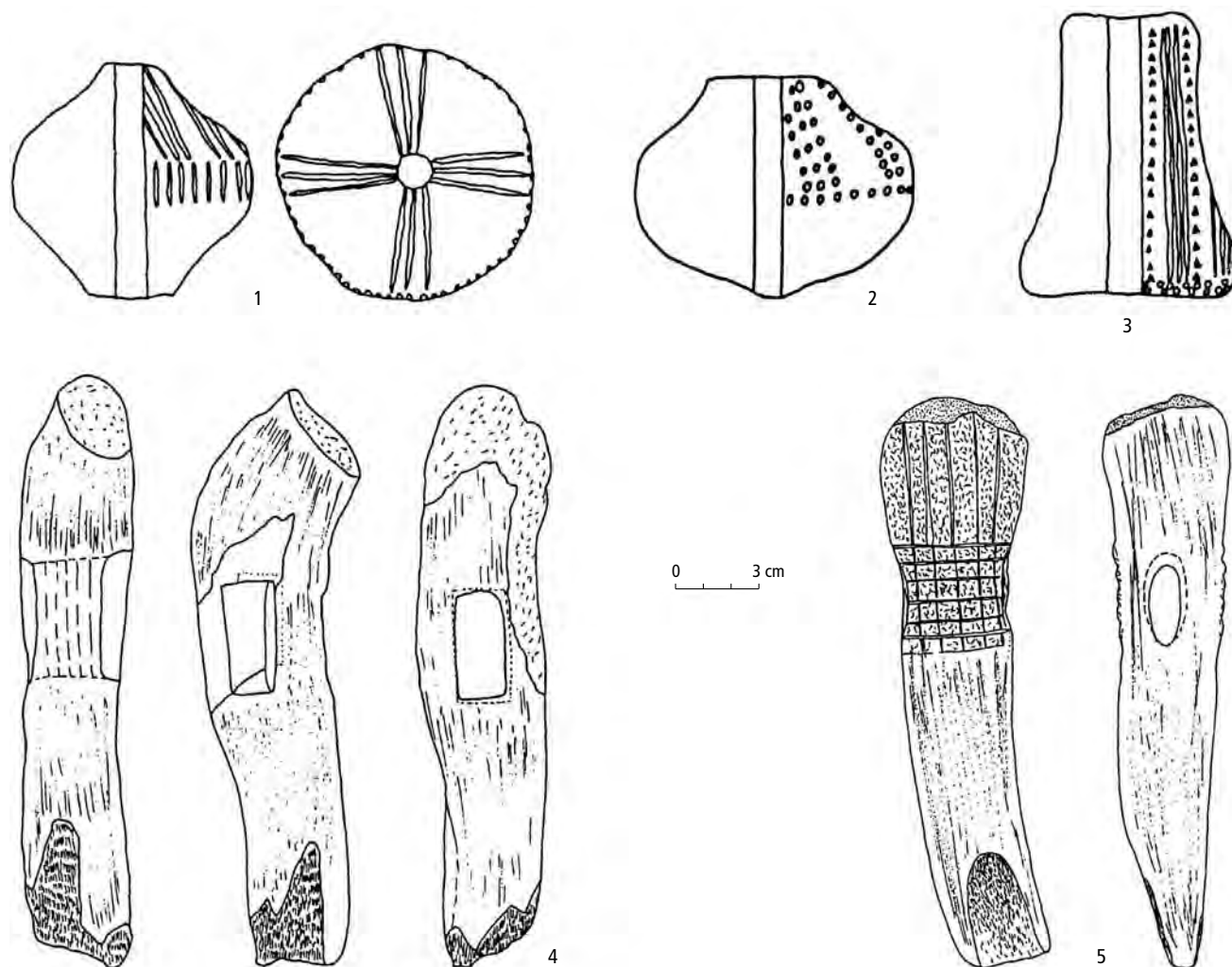
4.4.6 Kontakty

Styk se sousedstvím se kromě společenských kontaktů zaměřil především na získávání surovin. Rozsah osídlení a jeho vztah k přirozeným komunikačním spojům – vodním tokům a horským přechodům – naznačují, stejně jako druhy dovážených surovin, že toto spojení směřovalo především na bavorské Podunají. Z Bavorska, z oblasti Franckého Jury byl směřován ze vzdálenosti ca 150 km především deskovitý silex, sloužící k výrobě štípané industrie. Spolehlivým dokladem kontaktu se středními Čechami, eventuálně se středním Pohřím, jsou kromě řady prvků přejatých chamskými hrnčíři také nástroje ze spilitu, těžného na řivnáčském teritoriu, nejspíše kdesi v okolí Prahy. Polotovary z této horniny se našly na výšinném sídlišti u Nalžovického Podhájí (*Horáková-Jansová 1951; Sklenář 1984*).

V jihočeském regionu řetěz chamských výšinných osad sledujících tok Vltavy a Malše mohl hrát roli zprostředkovatele mezi řivnáčskou kulturou a chamskou kulturou v Podunají. Na jejích sídlištech se tam setká-

Obr. 37: Chamská kultura. Keramika. 1, 2, 4–13, 15, 16 Bzí-Velká skála (okr. Plzeň-jih); 3, 14 Milínov-Lopata (okr. Plzeň-jih). Různá měřítka. Podle *Jilková 1957; Prostředník 2001a*.

Obr. 38: Chamská kultura. Hliněné přesleny (1–3) a parahové sekeromlaty (4, 5). 1–4 Bzí-Velká skála (okr. Plzeň-jih); 5 Milínov-Lopata (okr. Plzeň-jih). Podle Prostředník 2001a.

váme s imitacemi řivnáčských tvarů (džbány s uchem typu *ansa lunata*, tzv. bernburské koflíky, hmoždíře), jaké v českých regionech chamské kultury chybí.

4.4.7 Vznik kultury

Při úvahách o vzniku západočeské skupiny chamské kultury bral H.-J. Hundt (1951) v úvahu příbuznost zdejších nalezišť s bavorskými i středočeskými řivnáčskými. E. Jílková (1957) naopak vyzdvihla jejich vztah k Podunají včetně jihozápadní Moravy. Možnost, že by západočeská chamská skupina vznikla expanzí řivnáčské kultury, odmítl N. Mašek (1962). Podle něj přišla tato kultura do Plzeňské kotliny i do Bavorska z Moravy, eventuálně je výsledkem vývoje probíhajícího na širším území severně od Dunaje, jehož podložím byla, stejně jako v případě řivnáčské kultury, badenská kultura. Její význam pro vznik podunajské chamské skupiny zastával též E. Neustupný (1965b) a naposledy

E. Ruttkayová (Ruttkay 2001). Důraz na roli starší jevišovické kultury při formování západočeské chamské skupiny kladly E. Pleslová-Štiková (1969a) a I. Burgerová (Burger 1988), zatímco J. Prostředník (2001a) předpokládá při tomto procesu vyšší podíl předchozího domácího obyvatelstva.

4.5 KULTURA KULOVITÝCH AMFOR

Miroslav Dobeš

4.5.1 Pojem kultury kulovitých amfor

Kultura kulovitých amfor je svěbytnou eneolitickou formací, jejíž západní větev je doložena kromě středních a severozápadních Čech na území východního Německa, v Dolním Sasku a Šlesvicku-Holštýnsku a dále na sever na dánských ostrovech. Hranici k větvi východní tvoří zhruba dolní tok Odry. Ta zaujímá rozlehlé prostory Polska a podél severní strany karpatského ob-

louku zasahuje dále na východ až do rumunského Moldavska. Na východě nezůstaly stranou jejího zásahu Volyně a Podolí (k rozšíření naposled *Szmyt 2003*). Slezská větev (*Hájek – Vlček 1956; Neustupný 1966c*), odlišná od východní, se ze severu rozšířila i do našeho Slezska, východních Čech a na Moravu. Ojedinelé nálezy keramiky kulovitých amfor je možné identifikovat na mnohem širším území (např. západní Čechy), v těchto případech však jde pravděpodobně o importy či napodobeniny, a nikoli o důkaz sídlení komunit kultury kulovitých amfor na tomto území (to je ostatně problematické i v případě některých německých oblastí či středních Čech).

Historie bádání

Specifičnost nádob kultury kulovitých amfor upozoroval poprvé J. L. Píč, když je uvedl do literatury jako tzv. „lahvovitou keramiku“ (*Píč 1899*, 91–92, 105). Její mateřskou oblast již tehdy hledal na severu, v Braniborsku, Meklenbursku a Pomořanech. L. Niederle a K. Buchtela ji poprvé zařadili do jimi vypracované „doby přechodní“, tj. eneolitu, kde měla souviset s tzv. nordickou keramikou původem ze severozápadu. Ta podle jejich představ následovala po kultuře se šňůrovou keramikou a před zvoncovitými poháry (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910*, 26, 28).

Systematicky byla poprvé popsána A. Stockým (*1925b*, 197–212), který využil základní práci A. Götzeho (*1900*) a tehdejší rozdělení kulovitých amfor na západní a východní větev (*Kossinna 1921*, 241–268). Podle objevu z Brozan nad Ohří vyčlenil kostrové hroby této kultury, ke kterým přiřadil i dřívější nálezy z Kostelce nad Labem a Dolních Beřkovic, Píčem ještě považované za sídlištní (*Píč 1908*, 330–334). Kultura kulovitých amfor dle něj opět představovala podmnožinu „nordické kultury“, chápané jako prolínání časově paralelních skupin a kultur (*Stocký 1926*, 93–116, 145–155, obr. 77). Toto pojetí se v různých obměnách udrželo až do sklonku 40. let (*Schráníl 1928*, 55–90; *Böhm 1941a*, 193, 212; *Filip 1948*, 142–150).

V poválečných letech došlo k přehodnocení celého systému „doby přechodní“, mj. pod vlivem prací P. V. Globa (*1944*) a C. J. Beckera (*1947*), které vedlo ke zcela novému pohledu na eneolit jako na období v zásadě následných kultur, tedy pojetí, které v mnohém odpovídalo již tehdy dlouho známé koncepci J. Palliardiho (*1914a*, 256–277; *1914b*, 33–36), přejaté např. O. Menghinem (*1926*, 38–52) a u nás J. Axamitem (*1932*) a H. Preidelem (*1934*, 21–30).

V padesátých letech minulého století byla rozpoznána i vzájemná časová souvislost památek kultur kulovitých amfor a řivnáčské, včetně kontinuity posledně jmenované s předchozím badenským vývojem (*Neustupný, J. 1956a; Neustupný, E. 1956; 1959a*, 269; *Neustupný – Neustupný 1960*, 133; *Mašek 1960*). Relativně

chronologické vztahy se šňůrovou keramikou byly objasněny ve prospěch následnosti (*Neustupný 1965a*, 408–451). Se slezskou skupinou kultury kulovitých amfor byl tehdy ztotožněn kostrový hrob z Předměřic, řazený podle použité technologie výzdoby keramiky (otisky šňůry) na samý závěr jejího vývoje; zároveň byly připomenuty další podobné nálezy z Čech (*Hájek – Vlček 1956*).

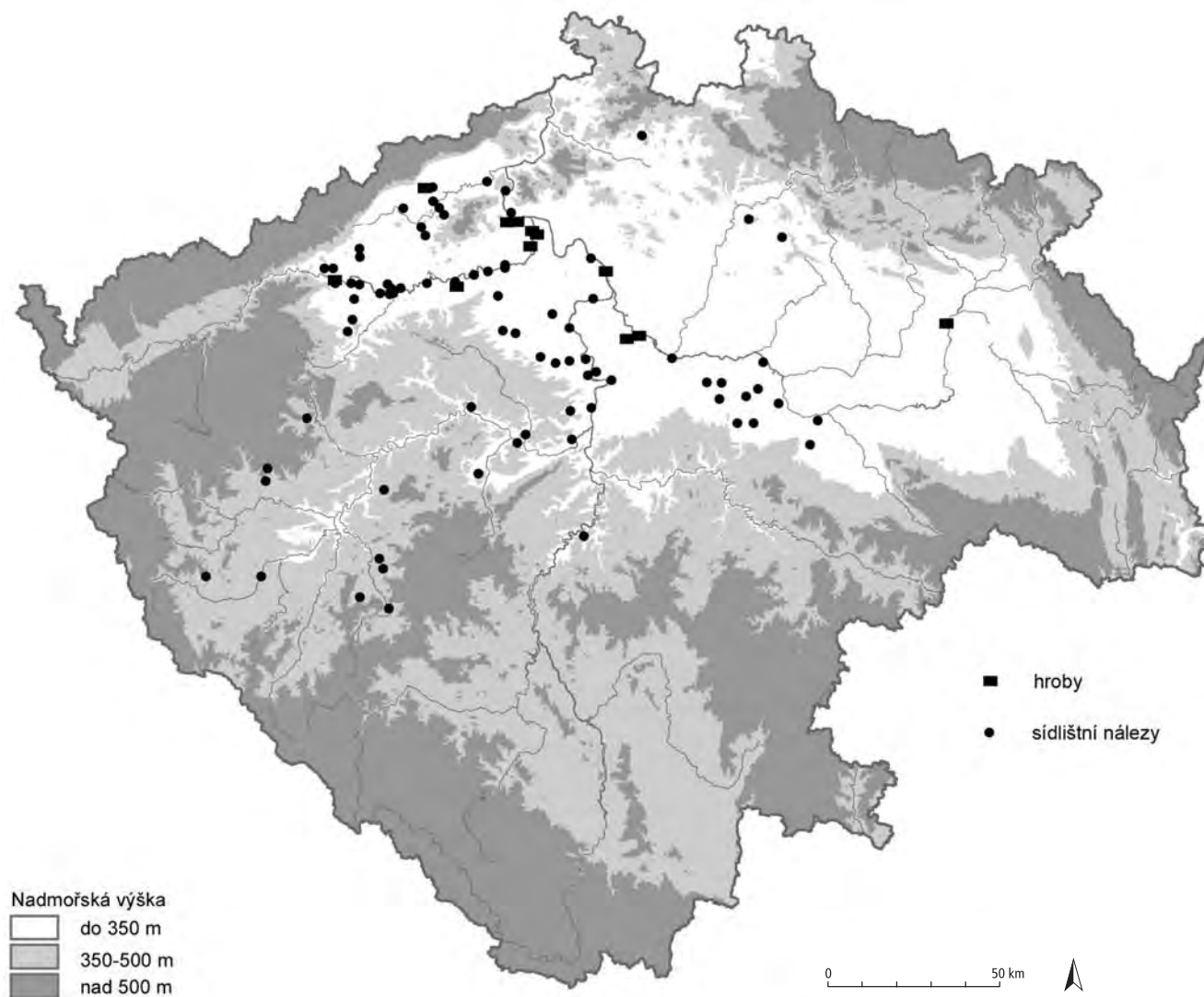
V 60. a 70. letech byla kultura kulovitých amfor zařazena do širšího rámce s přihlédnutím ke společenským aspektům (*Neustupný 1966c; 1978c*). Na základě kalibrace radiokarbonových dat byla vyřešena absolutní chronologie období kultury kulovitých amfor, a to tak, že ani po 30 letech nebylo nutno na ní cokoliv podstatného měnit (*Neustupný 1969a; 1970*). Pozdější datum má práce E. Neustupného (*1982*), která se věnuje demografickým předpokladům a vysvětlení migrace kulovitých amfor do Čech. Tentýž autor upozornil na významnou prostorovou korelaci mezi kulturou se šňůrovou keramikou a středním eneolitem včetně kulovitých amfor (*Neustupný 1997b*).

V 90. letech 20. století byla věnována pozornost souhrnnému zpracování kultury na našem území. Byly komplexně publikovány hroby ze severozápadních Čech (*Dobeš 1998*) a definována sídlištní keramika západní větve (*Zápotocký – Dobeš 2000*). Nově byly pojednány památky kultury kulovitých amfor z východních Čech a zasazeny do eneolitického kontextu (*Vokolek – Zápotocký 1990*, 47–50).

Nálezová základna

Západní větev kultury kulovitých amfor se nálezově projevuje ve formě hrobů s kostrovými pohřby, sídlištních objektů, kultovních objektů, intruzí v mladších objektech, nálezů keramiky na sídlištních kultury řivnáčské a chamské, většinou však v podobě sběrů či ojedinelých nálezů. Z Čech máme v současné době k dispozici 10 hrobů a nálezů hrobového charakteru, 4 prokazatelně sídlištní zahlobené objekty (2× Lovosice, Kopisty, Hrdlovka: *Beneš – Dobeš 1992; Dobeš 1995; Zápotocký – Dobeš 2000*), jeden objekt patrně kultovní (Hrdlovka) a nálezy z valné části nejspíše sídlištního charakteru z dalších zhruba 60 katastrů, jako jsou keramika z vrstev na výšinných i rovinných pravěkých sídlištních, často řivnáčských a chamských, intruze v mladších objektech a ojedinelé nálezy.

Slezská skupina je doložena prokazatelně z jednoho (Předměřice), maximálně tří hrobů (Chvalovice, Ohrada: *Hájek – Vlček 1956*), dále z výšinných sídlišť, opět často řivnáčských (Kutná Hora-Denemark, Kouřim, Bylany-Okrouhlík: *Pleslová-Štiková 1967*, 53–58; *Zápotocký – Zápotocká 1990*), z nížinného sídliště (polozemnice) řivnáčské kultury (Klučov: *Zápotocký – Kudrnáč 2008*, 54–55, obr. 10: 1–4) a nálezy ojedinelými. Mimo tři (?) hrobů a uvedených zemnic lze hovořit zhruba o 15 až

Obr. 39: Kultura kulovitých amfor v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil M. Dobeš.

20 dalších lokalitách (Dobeš 1998, 135–151; Zápotocký – Dobeš 2000, 119; Vokolek – Zápotocký 1990, 47 s odkazy na starší soupisovou literaturu).

4.5.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní a absolutní chronologie

Podle kalibrovaných dat C^{14} spadá kultura kulovitých amfor někam mezi léta 3300/3200–2900/2800 př. Kr. (Neustupný 1969a; 1970; poslední přehled dat pro celou kulturu kulovitých amfor Szmyt 1999, 268–280). Z hlediska relativně chronologické pozice na západě následuje kultura kulovitých amfor po odeznění kultury nálevkovitých pohárů, částečně je paralelní s mladší kulturou bernburskou stupňů II/III a severními stupni MN IV/V (Neustupný 1965a, 421). Obdobně se východní skupina vyvíjí po odeznění závěrečných fází kultury nálevkovitých pohárů (luboňská, lupawská,

ustowska atd.), případně v Malopolsku po zásahu klasické kultury badenské. Celé území kultury kulovitých amfor zaujímá posléze kultura se šňůrovou keramikou, v severněji položených oblastech označovaná jako kultura jednotlivých hrobů a v severním Posálí jako kultura schönfeldská (k vnější chronologii kultury kulovitých amfor viz Neustupný 1965a, 426–443; Dobeš 1998, 170–174).

Názory na chronologickou pozici kultury kulovitých amfor v rámci českého eneolitu a její původ jsou vcelku jednotné. Kultura kulovitých amfor je u nás obecně považována za cizorodý element a její původ je hledán v oblastech položených severně od našeho území. Rovněž nezpochybnitelná zůstává časová souvislost s kulturou řivnáčskou a její chronologická pozice mezi kulturami badenskou na jedné straně a kulturou se šňůrovou keramikou na straně druhé (Neustupný – Neustupný 1960, 133; Neustupný 1965a; 1978c, 263–266;

1982, 280–281; 1997b; Pleslová-Štiková 1967, 52–53; Buchvaldek 1986, 109; Vokolek – Zápotocký 1990, 47–51).

Z Čech je dosud k dispozici pouze jediné radiokarbonové datum (Bln 4165: Lovosice), založené na zuhelnatělých zbytcích dubu ze spodní vrstvy či dna sídlištního objektu v Lovosicích. Výsledné datum o hodnotě 4520 ± 80 BP dává po kalibraci při 68% pravděpodobnosti rozpětí 3350–3090 BC (Zápotocký – Dobeš 2000, 139–140, obr. 15).

Periodizace

Vnitřní chronologie kultury kulovitých amfor byla vypracována pouze pro větev východní, kde původně byla za starší považována keramika s převládající kolkovou výzdobou a za mladší všechny nádoby zdobené otisky šňůry. Úvahy tímto směrem, založené na předpokladu současnosti mladší kultury kulovitých amfor a kultury se šňůrovou keramikou, formuloval např. Konrad Jazdzewski (1930). Posléze byla východní skupina rozdělena na tři fáze (Neustupný 1961a; 1965a, 426–436; Wiślański 1966, 76–85). Pokusy o dělení větve západní existují pouze v náznamech, jakákoli systematika však chybí (Beier 1988, 81–82).

Západní větev dosud není v celé oblasti svého rozšíření členěna, zásah slezské skupiny z Polska do východní části Čech se udál v horizontu typickém bohatou šňůrovou výzdobou, který ovšem charakterizuje celou tuto skupinu.

S vnitřní chronologií souvisí i poměr ke kultuře řivnáčské. Panuje shoda v tom, že se kultura kulovitých amfor na našem území nevyskytuje v kamýčké fázi české badenské kultury. Výskyt samostatných sídlištních objektů kultury kulovitých amfor v severozápadních Čechách (a samozřejmě též většiny hrobů, srov. kap. 3.2) však posouvá tento problém do jiné roviny, k úvahám o jejich částečné následnosti. Nahrazení řivnáčské kultury nejmladší fází kultury kulovitých amfor ve východních Čechách je též považováno za věrohodnější než jejich koexistence (Vokolek – Zápotocký 1990, 50). Ve středních Čechách jsou projevy kultury kulovitých amfor dosud omezeny pouze na zdobenou keramiku, stejně jako je tomu v oblasti západočeské kultury chamské. Postupné převrstvení řivnáčské kultury, patrně s výjimkou středočeského regionu, je tedy možné, přičemž oboustranné vlivy by mohly být výsledkem běžných kontaktů dvou kultur, obývajících v celočeském měřítku vlastní, v čase se proměňující sídelní oikumeny.

Prostorová variabilita

Kulturu kulovitých amfor je možné v Čechách identifikovat prakticky na celém tehdy osídleném území, ovšem v různých kontextech. Notoricky známé jsou nálezy na sídlištních, zejména výšinných, kultur řivnáčské a chamské, na jejíž výskyt v těchto kontextech byly vysloveny

různé názory (Neustupný 1982; Zápotocký – Dobeš 2000). Vlastní hrobové celky západní větve se omezují na severozápadní Čechy s výběžkem na Labi k Nové Vsi u Brandýsa. Obdobně jsou (problematické) nálezy hrobového charakteru skupiny slezské doloženy nejdále v okolí Kolína a Nymburka (Dobeš 1998, obr. 1). Doklady sídlištních objektů s vlastní keramickou produkcí kultury kulovitých amfor byly dosud objeveny pouze v severozápadních Čechách.

4.5.3 Areály aktivit

Obytné areály

Donedávna se předpokládalo, že projevy kultury kulovitých amfor jsou v našich zemích vázány převážně na výšinná sídliště kultury řivnáčské a chamské. Tomu v podstatě neodporovaly ani hojné nálezy výrazně zdobené, tedy dobře rozeznatelné keramiky kultury kulovitých amfor v objektech mladších kultur a ojedinelé nálezy keramiky vůbec, neboť bylo možné předpokládat nerozpoznané řivnáčské osídlení i v těchto polohách. V poslední době však byly publikovány starší i novější nálezy sídlištních objektů s téměř výhradním podílem svérázné keramiky kultury kulovitých amfor, jak větve západní (Zápotocký – Dobeš 2000, zde i další literatura), tak slezské (Zápotocký – Kudrnáč 2008, 80, obr. 9).

Sídlištní objekty jsou dosud doloženy ve čtyřech lokalitách, ve dvou případech jde o kónicky se zahlubující jámy s plochým dnem, tedy patrně obilnice (Hrdlovka, Kopisty), dvakrát o blíže neurčenou jámu (Klučov, Lovosice). Z hlediska typu i četnosti nálezů je nejdůležitějším objektem další jáma z Lovosic, patrně polozemnice. Samostatná výšinná sídliště kultury kulovitých amfor dosud nebyla objevena, její nálezy jsou v těchto polohách zpravidla součástí výplní objektů řivnáčských (např. Kutná Hora–Denemark, Homolka u Stehelčevsi), případně jsou identifikovány ve vrstvách, takže jejich poměr ke kultuře řivnáčské není plně prokazatelný (např. Rubín u Podbořan, Horka u Kučlína: Petrlík – Zápotocký 1992).

K celkovému vzhledu a uspořádání rovinných sídlištních areálů kultury kulovitých amfor není možné říci téměř nic bližšího již vzhledem ke značné torzovitosti pramenů. Dokladem domů, konstrukčně obdobných neolitickým a eneolitickým, by mohlo být značné množství mazanice (6–7 kg) s otisky prutů, zjištěné v obou silech, pokud ovšem nepředstavují intruzi (spíše však hypoteticky) ze starších situací. Objekty jsou totiž v obou případech prokazatelné v místě starších sídelních areálů neolitických (Kopisty, Hrdlovka). Ve schwarzenberské cihelně v Lovosicích se patrně jedná o nejstarší objekty v místě využívaném jako pohřební areál v mladším eneolitu a ve starší době bronzové (Zápotocký – Dobeš 2000).

Pohřební areály

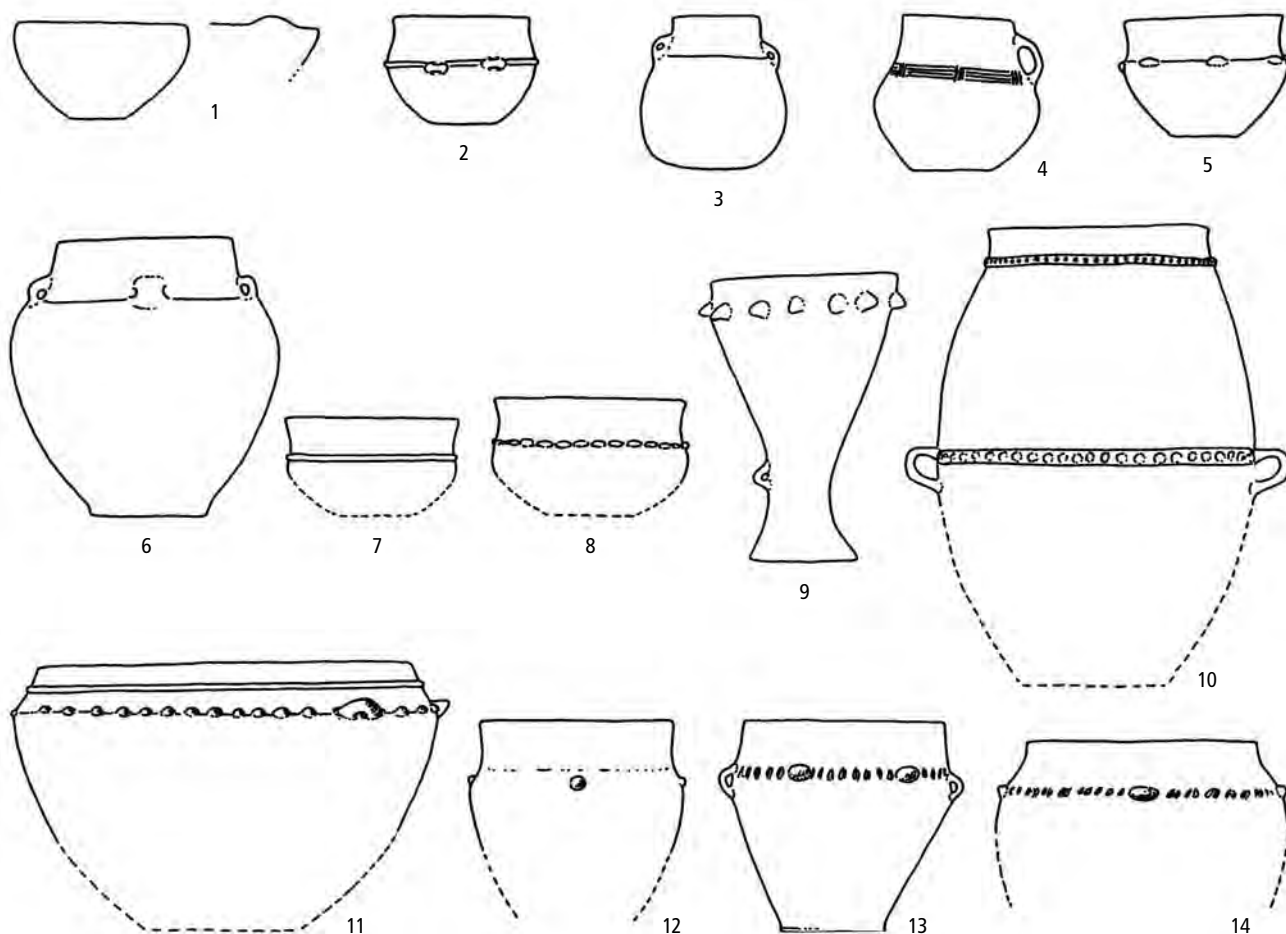
Pohřebiště. Všechny hroby kultury kulovitých amfor na českém území lze dosud klasifikovat jako ojedinělé. Těž v Německu jsou v naprosté většině doloženy hroby ojedinělé, i když se vyskytují i jejich malé skupinky (*Beier 1988, 58*), stejně jako v Polsku (např. *Pikutkowo: Wiślański 1966, 219–227, obr. 56*).

Zajímavé jsou intruze keramiky, zčásti výrazně sídlištního charakteru (hrnce), v hrobech samotné kultury kulovitých amfor v Blšanech a snad i Prosmykách, které by mohly svědčit pro nevelkou vzdálenost sídlištních a hrobových objektů, pokud ovšem nejde např. o výraz rituálních zvyklostí či následné zakládání hrobů na starších sídlištních kultury kulovitých amfor.

Hroby. V dosud zjištěných případech jde o hroby s pohřby ve skrčené poloze, uložené v obdélníkových jamách beze stop dalších úprav. V případě hrobu z Nové Vsi u Brandýsa by bylo možné snad uvažovat o mohylovém překryvu z kamenů (*Plicka 1926*), u ostatních byly jakékoli možné nadzemní úpravy zlikvidovány již v dobách minulých. Orientace delších os hrobů je různá, 3× sever–jih, 2× východ–západ. Keramické sou-

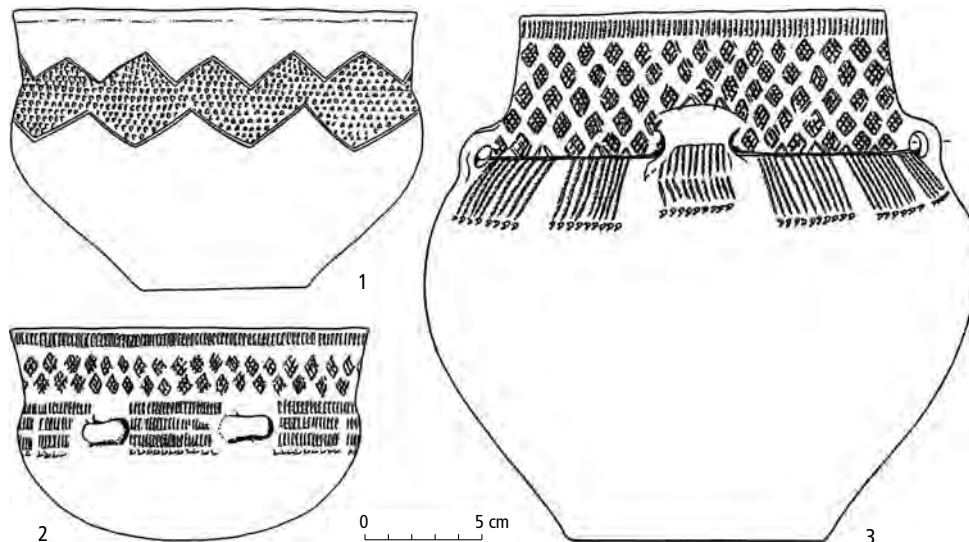
části výbavy se ve své většině omezují na kombinace dvojchých a čtyřchých amfor s mísami s oblým dnem, v naprosté většině zdobených. Zastoupení ostatních keramických tříd je spíše výjimečné (bubny, hrnce, koflíky).

Demografie hrobů. Množství a rozložení hrobů kultury kulovitých amfor je v Čechách natolik mizivé, že nedovoluje jakékoli podloženější úvahy o vztahu dochovaných pohřbů k pravěké realitě. Nicméně i z nečetných dosud analýz kosterního materiálu z hrobů provedených v zahraničí se zdá, že nebyly vyhrazeny pouze určitému pohlaví či věkové skupině. V západní skupině kultury kulovitých amfor byli pohřbíváni zejména muži, v menší míře ženy a děti (*Beier 1988, 60*), obdobnou kombinaci naznačují rovněž antropologické rozborů pozůstatků zemřelých pro skupinu východní (nověji kupř. *Kozak-Zychman – Szeliga 2004*). Pro tuto skupinu je však E. Neustupný názoru, že antropologické doklady o samostatných pohřbech žen a dětí jsou nepřesvědčivé; bezpečné doklady pohřbů existují jen pro skupinu dospělých mužů (*Neustupný 1966c, 1967a aj.*). Z Čech jsou antropologická zjištění k dispozici pouze k hrobu

Obr. 40: Keramika západní větve kultury kulovitých amfor. 1, 7-8, 10-12, 14 Lovosice (okr. Litoměřice); 2, 9 Brozany n. Ohří (okr. Litoměřice); 3 Bohušovice n. Ohří (okr. Litoměřice); 4 Blšany (okr. Louny); 5 Prosmuky (okr. Litoměřice); 6 Hrdlovka (okr. Teplice); 13 Hrdly (okr. Litoměřice). Různá měřítka. Podle *Zápotocký – Dobeš 2000*.

Obr. 41: Keramika západní větve kultury kulovitých amfor. 1 Hrdly (okr. Litoměřice); 2 Běšice (okr. Chomutov); 3 Blšany (okr. Louny). Podle Dobeš 1998.

v Blšanech (obr. 42: 3), kde byl pohřben „stařec“ a novorozeně (Chochol 1964), a z Předměřic s pohřbem muže ve stáří *adultus* a přiloženými (?) lebkami mužů ve věku *senilis* a *adultus* a dvou dětí stáří *infans III* a *juvenis* (Hájek – Vlček 1956, 12–22).

4.5.4 Movité artefakty

Keramika

Obecná charakteristika. Zevrubně byla zpracována pouze keramika západní větve, příslušné nálezy větve slezské jsou velmi torzovitě a zřejmě i z tohoto důvodu dosud nebyly přehledně systemizovány. Tak jako v jiných archeologických kulturách se liší zastoupení jednotlivých tříd a typů v hrobech a na sídlišcích, např. některé typy mís a hrnců v hrobech zcela chybí.

Výzdoba je u vůdčích typů západní větve (amfory, mísy s oblým spodkem) aplikována výhradně na hrdle a plecích. Na hrdle má převážně plošný charakter, sestává zde z různých kombinací kolků, vpichů a otisků šňůry, typické jsou zejména kosočtverce. Dekor plecí připomíná trásně, použití výzdobných technik je obdobné jako u hrdel nádob. Na užitkových tvarech (hrnce, některé typy mís) je výzdoba omezena na pupky, lišty a linie nehtovitých záseků, oddělujících hrdlo od plecí.

Uspořádání výzdoby na tvarech slezské skupiny je obdobné, typické je bohaté užití otisků šňůry. Příznačné jsou různé obloučkovité a jiné kurvilineární motivy, případně motiv do sebe vkládaných obrácených křovic.

Amfory. 1. Amfory dvojuché, s užším hrdlem a oblým dnem (obr. 40: 3; příl. 4: 3). 2. Amfory čtyřuché, se širokým hrdlem a plochým dnem (obr. 40: 6, 41: 3; příl. 4: 2). 3. Amfory šesti- až sedmiuché, s plochým dnem, velikostí zřejmě obdobné amforám čtyřuchým. Linie

mezi uchy může být proložena plastickými výčnělky. 4. Amfory dvojuché (tříuché?), se soudkovitým tělem a měkce nasazeným krátkým cylindrickým hrdlem, na rozhraní hrdla a plecí a na největší výduti opatřené ňubkovanou lištou (obr. 40: 10). 5. Amfory čtyřuchá, s vakovitým tělem (slezská skupina; obr. 42: 5).

Mísy. 1. Mísy s odsazeným hrdlem, oblým spodkem a dvojicí svisele provrtaných oušek (obr. 40: 2, 41: 2; příl. 4: 1, 4). 2. Mísy s odsazeným hrdlem a plochým dnem. Výzdoba je soustředěna na rozhraní hrdla a plecí (obr. 41: 1). 3. Mísy s plynule esovitým profilem a lištou či linií pupíků na rozhraní hrdla a plecí (obr. 40: 5, 7, 8). 4. Mísy zásobní dvojkónické (obr. 40: 11). 5. Mísy kónické se svislým či slabě zataženým okrajem a plochým dnem (obr. 40: 1).

Hrnce. 1. Hrnce s vejčitým tělem a odsazeným hrdlem, zpravidla cylindrickým či kónicky se uzavírajícím (obr. 40: 12). 2. Hrnce soudkovité, s nevýrazným esovitým profilem (obr. 40: 14). 3. Hrnec dvojkónický, dvojuchý (obr. 40: 13).

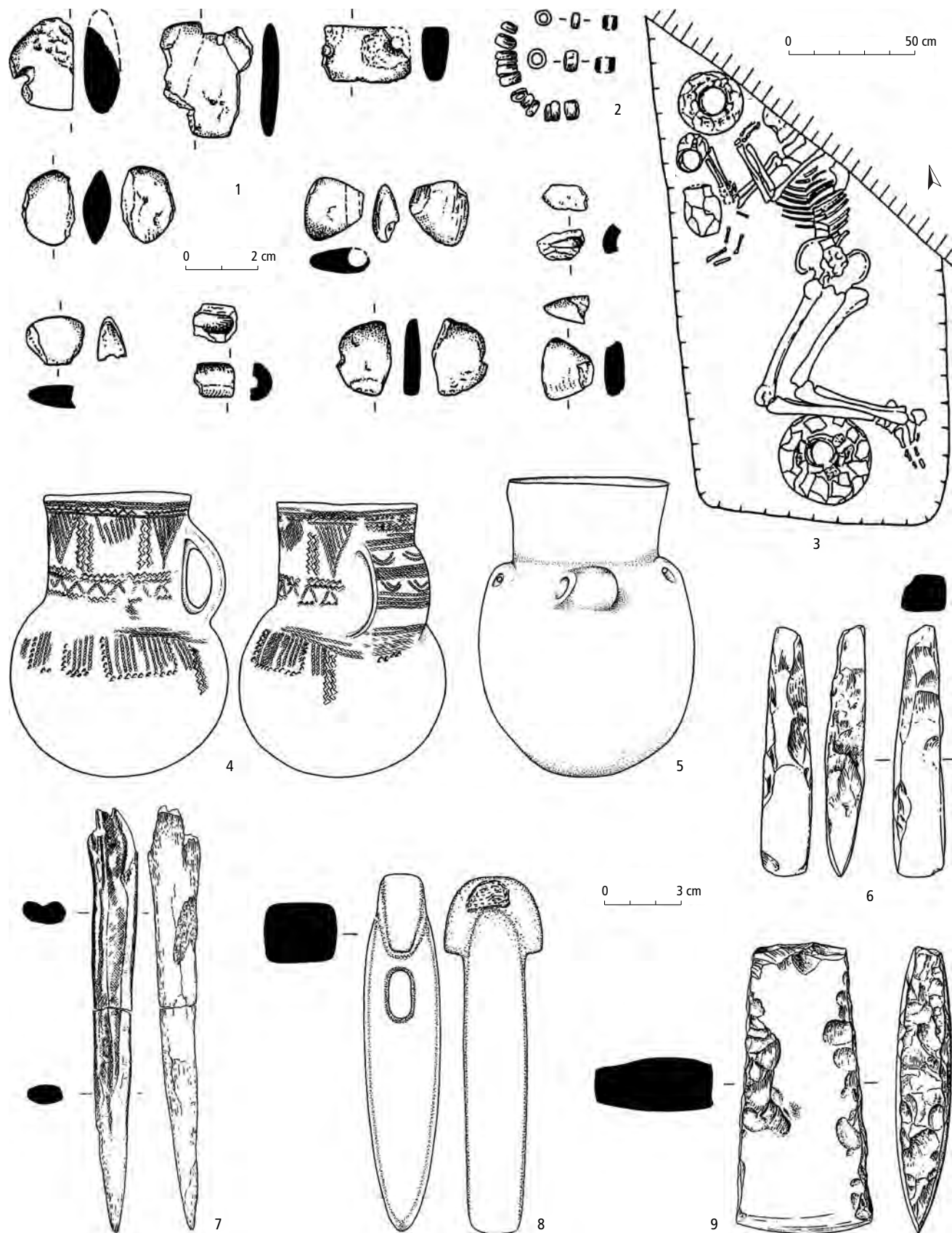
Koflíky. 1. Koflík tzv. bernburského typu (obr. 40: 4), s kónicky se uzavírajícím ústím. 2. Koflík s cibulovitým spodkem, cylindrickým až nálevkovitě rozevřeným hrdlem a širokým páskovým uchem.

Bubny. Bubny tzv. bernburského typu (obr. 40: 9), tj. dvojkónické tvary s věncem výčnělků těsně pod okrajem a ouškem v horní části.

Džbány. Džbán s kulovitým tělem, cylindrickým hrdlem a širokým páskovým uchem (slezská skupina; obr. 42: 4).

Kamenná industrie

1. Sekeromlat s týlovým hřebenem (obr. 42: 8). 2. Sekery pazourkové štípané a následně přebroušené (obr. 42: 9). 3. Sekery broušené. 4. Dláta pazourková štípaná a následně přebroušená (obr. 42: 6). 5. Štípaná indu-

Obr. 42: Nekeramický inventář a půdorys hrobu západní větve kultury kulovitých amfor; keramika slezské skupiny. 1 jantar, 2 perleť, 6, 8, 9 kámen, 7 kost. 1–2 Brozany n. Ohří (okr. Litoměřice); 3 Blšany (okr. Louny); 4–5 Předměřice (okr. Hradec Králové); 6–8 Běšice (okr. Chomutov); 9 Prosmuky (okr. Litoměřice). Podle Dobeš 1998; Hájek – Vlček 1956; Zápotocký 1992.

strie, ve své většině z tzv. baltského pazourku. 6. Zrno-
těrky, respektive jejich fragmenty.

Kostěná industrie a jiné artefakty

Kostěná a parohová industrie sestává z šídel, dlát a snad
kostěné dýky (takto je někdy vykládáno masivní šídlo
z hrobu v Běšicích; obr. 42: 7).

Mezi ostatními předměty zaujmou jantarové korálky
a závěsky různých tvarů a perleťové kroužky provrta-
né, patrně z náhrdelníku, z hrobu v Brozanech (obr.
42: 1–2).

4.5.5 Ekonomika

Doklady zemědělství

Jedinými doklady zemědělství jsou zlomky zrnotěrek
ze sídlištních objektů z Kopist a Lovosic, případně tvar
objektů v Kopistech a Hrdlovce, které je možné vyklá-
dat jako síla (*Beneš – Dobeš 1992*, obr. 4; *Dobeš 1995*,
obr. 2: 1, 15; *Zápotocký – Dobeš 2000*, 139). Makrozbytky
kulturních a jiných plodin chybějí.

Kosti domácích zvířat byly identifikovány jak v hro-
bech, tak na sídlištních. Z objektu v Hrdlovce pocházejí
kosti tří až čtyř prasat, ze sídlištních objektů z Kopist
a Lovosic kosti tura domácího, prasete, méně ovce/kozy,
psa; z lovných zvířat je doložen jelen, prase divoké
a pratur.

Suroviny a materiály

Pozoruhodný je výskyt jantarových ozdob v hrobu
v Brozanech a převaha tzv. baltského pazourku v dos-
ud nepřilíhčetných souborech (*Věnc 2000a*, 151–152).
Obě popsané suroviny mají úzký vztah k severskému
prostředí, což koresponduje s celkovou orientací a ge-
nezi dané kultury.

4.5.6 Společenské vztahy a kult

Objekt v Hrdlovce, kde byly v nepravdělné jámě s ka-
menným závalem kromě 4 nádob nalezeny spálené
kosti 3–4 prasat, z toho prakticky kompletní kostra jed-
noho selete, lze nejspíše vykládat jako kultovní. Pro kul-
turu kulovitých amfor jsou typické zejména samostatné

pohřby dobytčat, zastoupení kostí a koster prasat v ob-
jektech ale též není zcela výjimečné (např. v běšickém
hrobě byla nalezena lebka kance). Pohřby dobytčat
(mimo naše území) evidentně souvisejí s náboženskými
praktikami tehdejších komunit, kultovní význam
kanců-prasat je možné považovat též za prokázaný
(časté nálezy lebek nebo kančích klů v hrobech).

Kultura kulovitých amfor, respektive analýza jejich
hrobů, se stala východiskem pro definici patriarchy
v rámci středoevropského eneolitu (*Neustupný 1967a*).

4.5.7 Vznik kultury

Dnes téměř nikdo nepochybuje o tom, že kulturním
podkladem, na němž vznikla kultura kulovitých amfor
obou větví, jsou koncové fáze kultury nálevkovitých po-
hárů (*Neustupný – Neustupný 1960*, 133; *Neustupný*
1961a, 451). Za její krystalizační jádro bývá považo-
vána oblast Velkopolska, Kujaw, Braniborska a Mek-
lenburska (?), kde je nacházeno nejvíce stylistických
i strukturálních podobností se závěrečnými fázemi ná-
levkovitých pohárů (*Wiślański 1979*, 262). Na ostatních
územích by tedy měla být příchozí, ať ve formě přímého
populačního zásahu či ztotožněním tamější elity s no-
vým systémem, se všemi jeho praktickými i symbol-
ickými významy.

Vznik kultury kulovitých amfor samozřejmě nelze
odbyť jen poukazem na její vazbu na nejmladší nálev-
kovité poháry, z historického hlediska je podstatnější
příčina změny. Tu je třeba hledat pravděpodobně mimo
oikumenu nálevkovitých pohárů, nejspíše v kontaktech
s územně se neustále rozšiřující kulturou badenskou.
Ta posléze zaujala i část Malopolska a Slezska a její im-
porty jsou ve značném množství doloženy např. na Ku-
jawsku (*Sochacki 1980*, 82–84). Může tedy jít o svérázné
vymezení se vůči těmto jižním podnětům, jehož vý-
sledkem byla změna pozdní kultury nálevkovitých po-
hárů na novou kvalitu. Podobnosti a vliv badenského
kultu (např. hroby v Budakalászi: *Banner 1956*) je třeba
spatřovat v hojných pohřbech dobytčat, tak typických
pro obě větve kultury kulovitých amfor (např. Zau-
schwitz: *Coblentz – Fritzsche 1961*; Brześć Kujawski: *Wi-
ślański 1966*, 203–207, obr. 40–42).

5 Mladší eneolit

5.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA MLADŠÍHO ENEOLITU

Evžen Neustupný

Vyčlenění mladšího eneolitu

K vyčlenění mladšího eneolitu v dnešním slova smyslu došlo v druhé polovině padesátých let (*Neustupný 1956; Neustupný – Neustupný 1960*), kdy motivem bylo chronologické oddělení dvou „pohárových“ kultur od období kultury řivnáčské. V r. 1956 E. Neustupný postuloval samostatný horizont, který se vsouval mezi kulturu řivnáčskou a únětickou a v němž v Čechách existovala jen kultura se šňůrovou keramikou a kultura zvoncovitých pohárů. Tato myšlenka se tehdy setkala s odporem většiny archeologů, ale tento odpor postupně ztrácel na intenzitě. A to i tehdy, když do takto formulovaného mladšího eneolitu byla kromě celé kultury zvoncovitých pohárů zařazena i celá kultura se šňůrovou keramikou (*Neustupný 1965a*), nejen její starší fáze (názory z 50. let ponechávaly ještě, pro větší shodu s tradičním pojetím, starší fázi kultury se šňůrovou keramikou ve středním eneolitu: *Neustupný – Neustupný 1960*). O existenci samostatného období, kdy Čechy byly osídleny pouze kulturou se šňůrovou keramikou a kulturou zvoncovitých pohárů, se dnes nepochybuje.

Specifičnost mladšího eneolitu

Normy, které svazovaly pravěké lidi v období mladšího eneolitu, byly velmi silné a striktně aplikované a týkaly se obou mladoeneolitických kultur. Pochopení takových norem, zřejmě velmi odlišných od těch, které byly ve střední Evropě aplikovány později, je obtížné, takže archeologové v době kulturně historického paradigmatu předpokládali, že vše lze vysvětlit migrací. Dnes se pracně hledají jiné možné příčiny velmi hlubokých kulturních změn, které se prosazovaly v nezvykle krátké době.

Obě mladoeneolitické kultury mají některé nápadné společné rysy, které se výmluvně projevují v archeologických pramenech. Je to především jejich velké geografické rozšíření, které u každé z nich pokrývá bezmála polovinu kontinentu, přičemž se překrývají právě ve střední Evropě. Na těchto územích charakterizuje každou z nich určitý společný keramický inventář „celoevropského“ rozšíření, současně však už od svých starších fází obsahují typy lokálně specifické. Právě typy

obecně rozšířené utvrzovaly kulturně historické archeology v samozřejmosti původu obou kultur etnickou expanzí.

Mezi další nápadné rysy, které mají obě kultury společné, náleží přítomnost jednotlivých hrobů pod okrouhlými mohylami; tyto kultury už nikde nebudovaly megality, i když občas do megalitických nebo předmegalitických hrobů pohřbívaly (u nás například v Březně u Loun). Nebožtíci byli ukládáni do hrobu ve skrčené poloze, a to podle striktních pravidel: ženy vždy na opačném boku než muži.

V hrobové výbavě hrají významnou roli poháry, zejména mimo území Čech, takže v některých zemích bývají obě kultury spojovány do jednoho celku „pohárových kultur“.

Už uvedené společné rysy, které by mohly být rozšířeny mnoha dalšími pojítky s geograficky omezenou platností, ukazují, že mladší eneolit byl významnou pravěkou strukturou, jejíž dešifrování nás může přivést k podstatně hlubšímu pochopení pravěku.

Mladší eneolit jako paradigmatická otázka

Boj o samostatnou existenci mladšího eneolitu měl v naší archeologii hluboké paradigmatické konotace. Pro kulturně historické archeology byly mladoeneolitické kultury důkazem, že archeologie je schopna odkrývat skutečnou historii pravěkých období, v tomto případě rozsáhlé migrace v měřítku evropského kontinentu a pozdější soužití mnoha etnik na tomtéž území a jejich vzájemné ovlivňování. U kultury se šňůrovou keramikou byly tyto migrace navíc spojovány s rozšířením indoevropských jazyků. Další význam problému byl v tom, že spojoval archeology téměř z celé Evropy.

Právě z uvedených příčin probíhala kolem těchto „pohárových“ kultur tvrdá diskuse. Dnes je jasné, že v kulturách mladšího eneolitu narážíme v markantní podobě na něco, co tradiční kulturně historické paradigma není schopno vyřešit a co se v evropském pravěku vyskytlo vícekrát: podobné jsou například problémy vzniku kultury nálevkovitých pohárů a kultury badenské. I když dílčí migrace nelze úplně vyloučit, přece jen už dnes není možno pochybovat, že fenomén šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů nelze migrací plně vysvětlit. Nedaří se ale také vysvětlit tento problém naplněním evolucionistického programu nalezení mateřské kultury na některém dílčím území. Je už známa řada kontinuit, ale žádná z nich není taková, aby po-

stačila ke konstatování, že vznik kultury se šňůrovou keramikou nebo kultury zvoncovitých pohárů byl vyřešen.

5.2 KULTURA SE ŠŇŮROVOU KERAMIKOU

Evžen Neustupný

5.2.1 Základní charakteristika

Vymezení tématu

Po období velké rozmanitosti kultur středního eneolitu, na jehož konci lze na území Čech vytřídit několik odlišných skupin (kulturu řivnáčskou, chamskou a kulovitých amfor), přichází v období kultury se šňůrovou keramikou velké formální sjednocení. Již v nejstarší fázi jsou některé její typy rozšířeny po celé střední Evropě a namnoze i za jejími hranicemi (určité poháry, amfory a sekeromlat). I pohřební ritus je skoro všude stejný. Sídlní formy nám ve většině středoevropských větví unikají, což jednotlivá území rovněž spojuje. Kultura má jednotný charakter s chyběním nehrobových zahloubených objektů (a v důsledku toho i chyběním obytných komponent) a se specifickým přísným pohřebním ritem, vyznačujícím se výrazným oddělováním obou pohlaví a navíc věkových skupin. Hroby jsou poprvé kryty okrouhlými mohylami, které vytvářejí kumulativní pohřební areály.

Název

Kultura se šňůrovou keramikou je ve velmi jednotných formách rozšířena od Porýní až na Ukrajinu a od Alp do jižní Skandinávie. Pobaltím pokračuje do Finska a podobné kultury navazují dále k východu. V části tohoto území, zejména ve Skandinávii, se nazývá kultura s bojovými sekeromlaty nebo loďkovitými sekeromlaty (*Battle Axe culture, Streitaxtkultur, Bootaxtkultur*). V severním Německu a v Holandsku se užívá název kultura jednotlivých hrobů (*Single Grave culture, Einzelgrabkultur*), který zdůrazňuje její protiklad ke kulturám pohřbívajícím v kolektivních megalitických hrobech (*Buchvaldek – Strahm 1992*).

Vzhledem k četným strukturálním podobnostem s kulturou zvoncovitých pohárů je kultura se šňůrovou keramikou společně se zvoncovitými poháry zahrnována do tzv. pohárových kultur (zejména Německo: *Becherkulturen*). Takový nadřazený pojem není nelogický, ale často se odmítá s odůvodněním, že obě kultury mají velmi odlišný původ: u kultury se šňůrovou keramikou tradiční archeologie předpokládala obvykle původ východoevropský, u zvoncovitých pohárů západoevropský.

Historie bádání

Kultura se šňůrovou keramikou byla vyčleněna už v 19. století v Německu (*Klopfleisch 1883*), velmi dlouho byla ale považována za nejstarší neolitickou kulturu.

J. L. Píč (*1899*) se domníval, že její hroby patří k volutovým sídlišťům (tj. že se jedná o jednu kulturu). V Čechách se kulturou se šňůrovou keramikou zabýval podrobněji A. Stocký (zejména *1926*) a J. Schráníl (*1928*). Stocký se domníval, že je důsledkem rozsáhlé migrace, a na základě střepu z Řeže s údajnou šňůrovou výzdobou, který se našel v jámě kultury s vypíchanou keramikou, soudil, že k invazi mohlo dojít už v období kultury vypíchané (v 50. letech 20. století se však ukázalo, že tento střep byl nepochybně vypíchaný). Ve 30. letech několik prací publikoval I. Borkovský, který zastával východoevropský původ šňůrové keramiky, ale hlubšího poznání nedocílil. Všichni významní archeologové ze školy A. Stockého přijali názory svého učitele (*Böhm 1941a; Neustupný, J. 1940; 1946a; 1946b; Filip 1948*). Zájem o nová řešení se obnovil až v 50. letech, kdy M. Buchvaldek (*1955*) rozdělil kulturu se šňůrovou keramikou do 3 fází. Následovalo její zařazení na konec eneolitu (*Neustupný 1956; 1965a* aj.) a její označení za středoevropskou zemědělskou kulturu (*Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný 1969b*). M. Buchvaldek pokračoval v propracovávání svých názorů a v publikaci nálezového fondu (souhrn např. *Buchvaldek 1986*); k obecnějším problémům kultury se šňůrovou keramikou se několikrát vyjádřil S. Vencl (*1970; 1994c*). Celá řada archeologů přispěla k rozmnožení nálezové základny, zejména D. Koutecký a Z. Smrž.

Nálezová základna

Kultura se šňůrovou keramikou patří mezi skupiny, které mají v Čechách nejhustší síť nálezů. V osídlené krajině středních a severozápadních Čech je vzdálenost mezi sousedními pohřebišti (měřená podél vodních toků) 1,5 km až 3 km (*Neustupný 1965a; Koutecký – Muška 1979*). Nálezů kultury se šňůrovou keramikou je hodně především proto, že jsou uloženy v podzemních hrobových jamách, často obsahují kostru a nápadné artefakty (broušené kamenné nástroje, zdobenou keramikou), takže je při náhodném odhalení zpravidla ani laik nepřehlédne.

Až do počátku 60. let 20. století tvořily nálezovou základnu kultury se šňůrovou keramikou jednotlivé hroby a ojedinělé nálezy, zřídka menší skupinky hrobů (srov. *Buchvaldek 1967*). Bylo to způsobeno poměrně velkou průměrnou vzdáleností mezi dvěma sousedními hroby (10–15 m), která neumožňovala efektivní výzkum celých pohřebišť. Teprve na počátku 60. let bylo objeveno pohřebiště ve Vikleticích u Kadaně; první hroby prozkoumal E. Neustupný (*1965a*), převažující část pohřebiště D. Koutecký (*Buchvaldek – Koutecký 1970; 1972*). Umožnil to mnohahektarový souvislý odkryv ornice při stavební přípravě Nechranické přehrady. Při podobných příležitostech byla v severozápadních Čechách odkryta další pohřebiště (například Čachovice, Poláky – výzkum Z. Smrže aj.). Dnes je na území Čech

známo více než 1200 dobře dokumentovaných hrobů z více než 300 lokalit (Kovářová 2003).

Stav zveřejnění nálezů kultury se šňůrovou keramikou je dobrý. Částečně je to důsledek faktu, že šňůrové hroby jsou vděčným objektem publikace, ale velký význam mělo celoživotní úsilí M. Buchvaldka, který se věnoval převážně tomuto úkolu. Tento autor s celou řadou spolupracovníků vypublikoval nebo přepublikoval téměř všechny nálezy kultury se šňůrovou keramikou v Čechách. Buchvaldkovy katalogy (*Buchvaldek 1982; Buchvaldek – Velímský 1987; Buchvaldek – Cvrková – Budínský 1987; Dobeš – Budínský – Buchvaldek – Muška 1991; Buchvaldek – Havel – Kovářík 1991; Dobeš – Rusó – Buchvaldek 1991; Dobeš – Buchvaldek 1993; Dobeš 1993; 1997a; 1997b; Buchvaldek – Moucha – Popelka – Vojtěchovská 1997*) sice obsahují jen schematické amatérské kresby, které nevyhovují moderním požadavkům (například na nich nelze měřit), ale jsou k dispozici. V tomto smyslu musíme pominout také fakt, že tyto publikace nezahrnují broušenou industrii kultury se šňůrovou keramikou s výjimkou nálezů z hrobů a nápadných sekeromlatů.

První „sídlíšní“ keramika byla publikována až na konci 80. let (*Neustupný – Smrž 1989*) a brzy ji následovaly další lokality (*Věnl 1994c; Turek 1995a*). Stále však jde jen o několik výskytů s nevýraznou terénní situací.

Působení transformací (charakter pramenů)

Pohřby kultury se šňůrovou keramikou byly ukládány pod mohyly do jam zahloubených do okolního terénu, takže se celkem dobře zachovala i celá pohřebiště, ačkoliv mohylové náspy se se dvěma možnými výjimkami nedochovaly.

Kromě velmi malých nádob je jich většina zachována ve střepích. Kostry se obvykle dochovaly dosti špatně (*Neustupný – Smrž 1989*, tab. 29). Vzhledem k tomu, že archeologové dříve neočekávali drobné předměty (zejména pazourkové úštěpy, měděné perly a záušnice), nebývaly v hrobech nalézány. Principiální obrat v tomto směru přinesl teprve výzkum ve Vikleticích.

Mnoho hrobů kultury se šňůrovou keramikou bylo porušeno pozdějšími pohřby (*Smrž – Neustupný 1979*). Často se jedná o případ, že mladší hrob (šňůrový nebo jiný) zasáhl přímo šňůrovou hrobovou jámu a poškodil pohřeb; to mimo jiné dokládá existenci mohylových náspů. Kromě toho je řada hrobů kultury se šňůrovou keramikou rozrušena tak, že u kostí není zachován anatomický pořádek a přídatky jsou rozvlečeny. Zcela výjimečně můžeme předpokládat druhotné otevření hrobu, kterému se zpravidla říká „vyloupení“ (Čachovice, hrob 44: *Neustupný – Smrž 1989*). Většina případů však zůstává nevysvětlena.

Postdepoziciční transformace zasáhly dramaticky do zachování osad kultury se šňůrovou keramikou. Protože tyto osady byly budovány nad povrchem země bez

zahloubených dutin, zachovaly se stopy osad jen jako intruze v zahloubených objektech jiného stáří a/nebo jiného účelu či v uloženinách přírodního původu (*Neustupný 1997b*).

5.2.2 Variabilita kultury se šňůrovou keramikou

Relativní chronologie

Protože kultura se šňůrovou keramikou se téměř vždy považovala za invazní skupinu, předpokládala se její rozsáhlá současnost s jinými archeologickými skupinami, především eneolitickými. Ještě v 50. letech se uvažovalo o její souběžnosti s lengyelem. Vyhledávaly se doklady o její současnosti téměř se všemi eneolitickými kulturami (*Buchvaldek 1967*, 110). Takový přístup k chronologii kultury se šňůrovou keramikou podporovali někteří zahraniční archeologové, pro které současnost šňůrové keramiky s jinými skupinami byla samozřejmostí. Vodítkem jim bylo kulturně historické paradigma a oporou nespolehlivé hrobové celky, často získané amatérskými badateli a nijak nedokumentované, v nichž se údajně našly kontakty mezi kulturou se šňůrovou keramikou a jinými kulturami. Postupně se ukazovala neudržitelnost takových důkazů, ale zastánci současnosti ustupovali ze svých pozic jen postupně, krok za krokem (např. *Buchvaldek 1986*, 107).

Bylo velmi obtížné se takových názorů zbavit, protože za nimi stála autorita celé dosavadní středoevropské archeologie. V polovině padesátých let 20. století i „odvážné“ teorie ještě připouštěly současnost konce středního eneolitu s nejstarší šňůrovou kulturou (*Neustupný 1956; Neustupný – Neustupný 1960*) a teprve v polovině šedesátých let došlo k formulaci plné následnosti střední eneolit – kultura se šňůrovou keramikou – kultura zvoncovitých pohárů (*Neustupný 1965a*).

I pak ale teorie o současnosti šňůrové keramiky se středním eneolitem a se zvoncovitými poháry přežívaly a udržely se až do zcela nedávné doby. I dnes jim pravděpodobně ještě věří část našich archeologů. To přesto, že pro takovou současnost nejsou nejmenší doklady, a naopak existují četné stratigrafie, které prokazují nesoučasnost (*Neustupný – Smrž 1989; Moucha 1992; Neustupný 1997b*).

Absolutní chronologie

Kultura se šňůrovou keramikou začíná někdy mezi lety 2900 a 2800 př. Kr. a končí kolem 2500 př. Kr. (*Neustupný 1969a*). Trvá tedy asi 350–400 let. Tomu odpovídá vyloupení 3–4 relativně chronologických fází. Dendrochronologické datování typologicky poměrně velmi staré šňůrové keramiky ze Švýcarska ukazuje pro starší šňůrovou keramiku o něco pozdější data (28. století př. Kr.), ale přesná synchronizace této keramiky s jinými časnými nálezy kultury se šňůrovou keramikou není bezpečně známa.

Radiokarbonová data pro českou kulturu se šňůrovou keramikou (*Buchvaldek 1986*, 107) nedostačují k vytvoření samostatné absolutní chronologie, a to jak pro svou kvalitu, tak i pro svůj malý počet. Většina kostí, z nichž by data principiálně mohla být změřena, byla v dřívějším období nevhodným způsobem chemicky ošetřena (napuštěna organickým konzervačním činidlem), a tím pro datovací účely diskvalifikována.

Periodizace

První použitelné typologické třídění šňůrové keramiky podal M. Buchvaldek (*1955*; *1957*). Jeho chronologie byla odvozena z kulturně historických teorií o migraci kultury se šňůrovou keramikou ze vzdálených oblastí. Původní představa byla taková, že nejstarší fázi (tzv. celoevropský horizont, tzv. skupina I) tvoří několik typů, které jsou na celém území rozšíření kultury se šňůrovou keramikou prakticky totožné, protože jsou odrazem invaze migrujícího etnika. Ideu celoevropského horizontu převzal M. Buchvaldek od německého archeologa K. W. Struveho (*1955*, 98). Typově jednotný „celoevropský“ horizont se podle Buchvaldka začal později rozpadat, a tak vznikaly nejdříve skupiny spojující několik dílčích regionů (Buchvaldkova skupina II v Durynsku a u nás), až se nakonec objevily tzv. lokální skupiny, specifické pro jednotlivé regiony (např. Buchvaldkova skupina III pro Čechy).

V pozdější době začal Buchvaldek mluvit o částečně současnosti svých „skupin“, tj. přestal je považovat za chronologické fáze. V souhrnné práci z 80. let (*Buchvaldek 1986*, 109) soudil, že tvůrci jeho nálezkové skupiny III byli dědici skupiny I, kteří přijali příchod z Moravy, zatímco účast domácího obyvatelstva by byla doložena jen antropologicky. To je řešení čistě kulturněhistorické, v němž se chronologie odvozuje z předpokládaných, ale nijak nedoložených historických událostí (migracionistická varianta).

Přes svoje spojení s překonanými teoriemi je v nejhrubších rysech Buchvaldkovo původní chronologické třídění správné, tj. velká část nálezů „celoevropského horizontu“ a část tzv. skupiny II je opravdu starých a nálezy lokálního charakteru jsou často opravdu pozdní. Ukázalo se však, že do nejstarší fáze patří ještě mnoho dalších nálezů, které do tzv. celoevropského horizontu zařadit nelze; současně je zřejmé, že nikoliv všechny nálezy Buchvaldkovy skupiny III jsou pozdní (*Neustupný 1965a aj.*).

Hrubé třídění kultury se šňůrovou keramikou lze formulovat následujícím způsobem:

Nejstarší mužské hroby jsou často bez keramiky, ale zato obsahují kamenné a kostěné nástroje. Ženské hroby této fáze mají keramiku, která často sestává z amfory (někdy zdobené rytím) nezdobeného poháru s nízkým prohnutým hrdlem a dvou téměř stejných bezúchých hrnků nebo misek (tato fáze obsahuje některé

nálezy tzv. celoevropského horizontu, ale zdaleka s ním není totožná; např. hroby z Vikletic 63/63 a 152/63).

Střední fáze se vyznačuje hroby, které obsahují amfory s rytou výzdobou (nejčastěji s „větévkami“ nebo „stromem života“, případně třásněmi), poháry jsou nezdobené nebo mají pásy vstřícných rýh, vyskytují se poháry s vodorovnými otisky šňůry na hrdle. Objevují se amfory, první poháry s páskovými uchy, hrnky s jedním uchem a mísy. Hrnčovitě tvary z ženských hrobů se někdy ještě blíží nezdobeným pohárům. Mužské hroby mohou obsahovat fasetované sekeromlaty a ženské hroby náhrdelníky z lasturových kotoučků, provrtaných psích zubů a lasturová kolečka s obrazem slunce.

Mladší fáze už má většinou amfory zdobené plastickými páskami nebo šňůrou, šňůrové poháry s válcovitým hrdlem a kulovitým spodkem, poháry s páskovým uchem, koflíky a hrnečky s jedním uchem, amfory a nezdobené hrnce s ovoidním tělem. Objevují se první džbánky. Pokračují fasetované sekeromlaty.

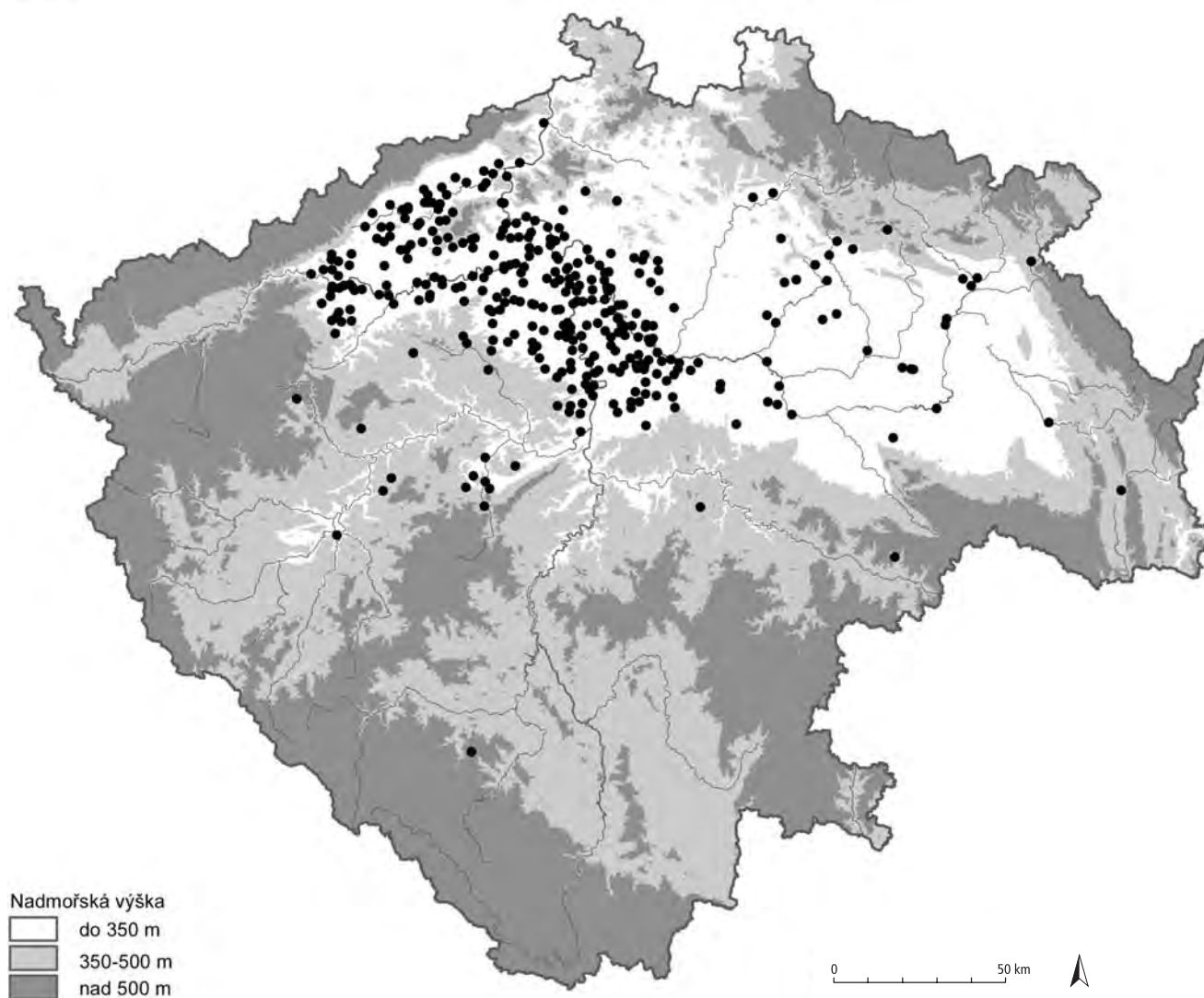
Lze dále vyčlenit pozdní fázi, kterou charakterizují džbánky s čočkovitým tělem, poháry s úškem (a často s vydutým hrdlem a čočkovitým tělem) a dvojuché hrnky. Tato keramika je doprovázena velkými amforami a hrnci s ovoidním tělem a odděleným hrdlem. Pozdní fáze má často tzv. sekeromlaty českého typu.

Periodizace české šňůrové keramiky není ještě dobře definovatelná, protože místo chronologických studií bylo mnoho úsilí věnováno vypracovávání tzv. skupin. Nepříznivý vliv má dále fakt velké tvarové a výzdobné variability keramiky.

Lokální skupiny kultury se šňůrovou keramikou

Na rozdíl od kultur středního eneolitu, které se často od sebe na vzdálenost několika set kilometrů radikálně lišily, je celý komplex kultury se šňůrovou keramikou všude ve střední Evropě velmi jednotný, a to zejména ve starší fázi. Dříve se usuzovalo, že tato jednota je odrazem expanzního horizontu kultury (tzv. celoevropský horizont, viz výše), později se však ukázalo, že už v této nejstarší fázi existovala vedle formální jednoty i rozsáhlá regionální diferenciaci. Některé typy nejstarší fáze kultury se šňůrovou keramikou mají sice opravdu velké rozšíření (zejména tzv. sekeromlaty a amfory typu A), spolu s nimi se však vyskytují i typy lokální (*Złota a Rzućewo v Polsku, Švýcarsko: Kaczanowski – Kozłowski 1998*, 134–136; *Strahm 1981*) a „sídlitní“ keramika, která v hrobech nikdy není (hrnce s plastickou vlnovkou na okraji).

Tak jako v mnoha jiných pravěkých kulturách, dochází i ve šňůrové keramice v průběhu jejího vývoje k výrazné diferenciaci. Zatím ji nedovedeme přesně vyjádřit, protože starší a střední fáze uchopujeme obtížně: jejich poznání brání jednak malý počet nálezů, jednak teorie o „celoevropském horizontu“.

Obr. 43: Kultura se šňůrovou keramikou v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravila a doplnila T. Křišťufová.

Regionální variabilita v Čechách

V horním Pojizeří lze doložit existenci lužické skupiny šňůrové keramiky (Filip 1948, 146), která má zcela jasné kontakty se severním sousedstvím, a nikoliv se středními Čechami. Jinak se v rámci Čech nepodařilo prokázat regionální variabilitu, ale typologické rozdíly proti mimočeským skupinám jsou značné, zejména v mladších fázích (skupiny durynská, saská, lužická a moravská, srov. Buchvaldek 1986).

Kultura se šňůrovou keramikou nebyla doposud nalezena v některých regionech Čech: tak např. zatím chybí v západních a jižních Čechách a také v Čechách východních. Přitom zde nechybí jen hrobové nálezy a keramika, nýbrž je pozoruhodné, že ani žádná ze stovek mohyl narušených nebo prozkoumaných doposud v jižních a západních Čechách neobsahovala inventář kultury se šňůrovou keramikou. Je zajímavé, že jediný materiál, který v těchto oblastech s kulturou se šňůrovou keramikou

souvisí, patří úplně na počátek jejího vývoje (sekeromlat ze Lbosína na Benešovsku, hrob s kostěnými pasovými záponami z Plotišť: Buchvaldek 1964, 107; Vokolek 1981; i na Moravě jsou typické sekeromlaty typu A v Jevišovicích mimo oblast pravidelného rozšíření šňůrové keramiky: Palliardi 1914a; Šebela 1999, 69).

Důvody tohoto velmi nerovnoměrného rozmístění lokalit zatím neznáme; kdyby to byl nedostatek výzkumu nebo silné transformační procesy, očekávali bychom v územích bez hrobů alespoň kamenné nástroje, ale ty chybí ve vyjmenovaných regionech také (s uvedenými výjimkami sekeromlatů).

Absence kultury se šňůrovou keramikou v západních a jižních Čechách zřejmě souvisí se skutečností, že tato kultura zaujímá téměř výlučně regiony do nadmořské výšky asi 350 m, které tam téměř nejsou. Tato skutečnost však sama o sobě nerovnoměrnost regionálního výskytu nijak nevysvětluje.

Velikost a stabilita komunit

Šňůrová pohřebiště jsou členěna do skupin (obr. 44), v nichž zpravidla jedné typologické fázi (tj. zhruba jednomu století) odpovídá asi 10 hrobů osob starších 3 let. To je přesně množství osob, které při zjištěné úmrtnosti umírá za 100 let v jedné pravěké rodině (*Neustupný 1983, 75*). Skupiny hrobů na šňůrových pohřebištích se tudíž zdají odpovídat jednotlivým rodinám. Každá komunita sestávala z několika rodin, a vytvářela proto několik hrobových skupin.

Skupinky menší než 10 hrobů, které se poměrně často vyskytují na okrajích pohřebišť (nejen šňůrových), pravděpodobně znamenají nově zakládané rodiny, které nebyly demograficky dostatečně stabilní (nepřežily dostatečně dlouho), aby vytvořily „úplnou“ skupinu. Odrážejí proto určitou demografickou nestabilitu eneolitických komunit.

Zdá se, že některá pohřebiště byla menší než Vikletice, avšak vytvářely je přece více či méně oddělené skupiny hrobů (například Čachovice: *Neustupný – Smrž 1989, obr. 2 a 3*). Rozdíly ve velikosti pohřebišť nebyly asi způsobeny rozdílnou velikostí živých komunit kultury se šňůrovou keramikou, nýbrž spíše tím, že některé komunity trvaly kratší nebo delší dobu.

Demografie

Především na základě výzkumu ve Vikleticích lze pro kulturu se šňůrovou keramikou přibližně rekonstruovat demografické charakteristiky. Následující výklad se zakládá na publikaci E. Neustupného (*1983, 109–131*), která využívá tzv. Halleyovy metody výpočtu úmrtnostních tabulek. Základním metodologickým problémem je skutečnost, že antropologický odhad věku pohřbených je nejistý a že soubory jsou poměrně malé, takže pozorované vztahy nelze často statisticky testovat.

Podobně jako i v jiných obdobích pravěku a ve středověku, chybí na pohřebištích naprostá většina dětí zemřelých přibližně do 3 let věku. Důvodem je zřejmě to, že tak malé děti nebyly považovány za rovnocenné příslušníky komunit a s jejich mrtvými těly bylo nakládáno jinak než s ostatky starších osob. Lze také pozorovat deficit pohřbů mužů starších 40 let; to může být způsobeno vyšší pravděpodobností úmrtí mužů zejména ve věkové skupině od 20 do 30 let (tento jev možná začíná už ve skupině 15letých až 20letých mužů). To by eventuálně mohlo být vysvětleno jako důsledek rituálního válečnictví, ale musíme pamatovat na možnost velkého náhodného kolísání.

Z výpočtů vyplývá, že střední délka života novorozence byla vyšší než 20 let (toto číslo ovšem závisí na určitých předpokladech), střední délka života patnáctiletých byla 15–25 let. Asi polovina živé populace byla ve věku do 15 let, menší polovina populace ve věku od 15 do 50 let. Jen několik málo procent obyvatelstva bylo

starších než padesát let. Roční míra úmrtnosti se zřejmě blížila 5 %.

I na velkém pohřebišti, jako jsou Vikletice, pohřbívalo současně jen několik rodin (3 až 7), které tvořily komunitu kolísavé velikosti.

5.2.3 Sídlní areály

Přírodní prostředí

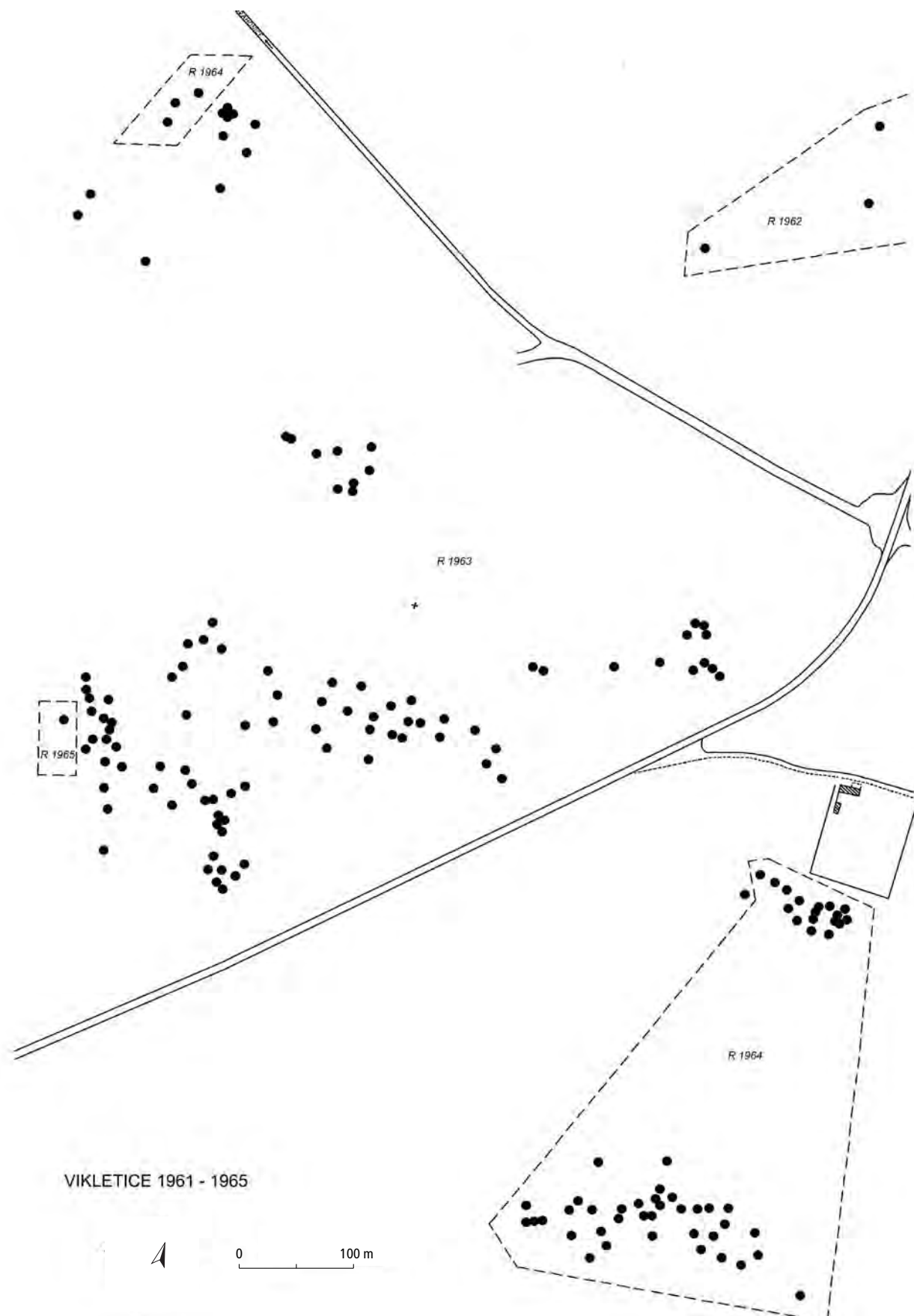
Kultura se šňůrovou keramikou osidluje nejúrodnější oblasti Čech. Je jednou z kulturních skupin, jejichž lokality jen velmi zřídka přesahují určité nadmořské výšky (*Neustupný 1965a; 2003; Buchvaldek 1986*). Už z toho vyplývá její koncentrace do středních a severozápadních Čech. Její absence v západních a jižních Čechách je nepochybně způsobena tím, že terén tam leží vesměs výše než 300–400 m n. m.; nelze ovšem specifikovat, jak se přírodní prostředí těchto regionů lišilo od těch, kde jsou šňůrové lokality hojné. Tvrzení, že neosídlení některých regionů je důsledkem výhodnosti nebo nevýhodnosti přírodních podmínek, není v současné době ničím podloženo. Nelze také zodpovědět otázku, jak lidé kultury se šňůrovou keramikou poznali, že nějaké území má nadmořskou výšku 350 metrů, a nikoliv například 450 metrů.

Již J. Rulf (*1983*) rozpoznal, že lokality kultury se šňůrovou keramikou mají mírně větší vzdálenost od nejbližšího vodního toku než lokality jiných neolitických a eneolitických skupin. Je to pravděpodobně dáno tím, že to původně byla vesměs mohylová pohřebiště. Sklon terénu je malý, podobný jako u jiných zemědělských kultur. J. Turek (*1996*) zjistil v pražské oblasti výhradní osídlování zemědělsky nejvýhodnějších poloh; totéž bylo už dříve pozorováno v oblasti střední Ohře (*Neustupný 1965a*).

Struktura sídelních areálů

Kultura se šňůrovou keramikou byla první pravěkou skupinou, u níž se zjistilo pravidelné rozmístování podél vodních toků (*Neustupný 1965a; Koutecký – Muška 1979*). Zdá se, že podél velkých vodních toků byla krajina v některých úsecích zaplněna prakticky souvisle. I když všechny obytné areály odpovídající pohřebišťům nemusely být osídleny po celou dobu trvání kultury se šňůrovou keramikou, přesto zde máme doklad velmi vysoké hustoty archeologických pramenů, srovnatelný v našem pravěku jen s hustotou lokalit kultury knovízské nebo laténské. Je nepředstavitelné, že kultura s takovou hustotou sídelních areálů by měla hospodářství odlišné od intenzivního zemědělství.

Právě příklad Čachovic, kde se našly ve výplni šňůrových hrobů zbytky obytné komponenty téže kultury (zlomky keramiky), ukazuje, že osady kultury se šňůrovou keramikou byly někdy na místech pozdějších pohřebišť. Zde není bez zajímavosti připomenout, že i ně-

Obr. 44: Vikletice (okr. Chomutov). Plán pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou. Podle Buchvaldek – Koutecký 1970.

kteřé obytné areály kultur předchozího středního eneolitu byly v týchž polohách (*Neustupný 1997b*).

Vzdálenost šňůrových pohřebišť od vodních toků, která přesahuje průměr pro jiné pravěké kultury (*Rulř 1983*), se však zdá naznačovat, že alespoň některé obytné areály byly blíže k vodním tokům a teprve za nimi dále od vody se rozkládala mohylová pohřebišť. Jinak ke struktuře sídelních areálů nemáme žádná pozorování.

Areály získávání surovin a materiálů

U broušených kamenných artefaktů převažují v severozápadních Čechách domácí suroviny, které Z. Brus určil většinou jako amfibolity nebo neovulkanity (čedičová hornina). Tento autor se domnívá, že spíše než na primárních výchozech byl materiál sbírán v říčním šterku Ohře (Praohře) nebo Labe (*Brus 1991, 147*).

Většina štípané industrie kultury se šňůrovou keramikou je vyrobena z baltského pazourku, ale české suroviny jsou rovněž zastoupeny. Podle svědectví dvou největších pohřebišť ze severozápadních Čech (Vikletice a Čachovice) se vyskytují následující materiály:

severský pazourek	93 ks
tušimický křemenec	18 ks
skršínský křemenec	4 ks
porcelanit	2 ks

Odtud vyplývá, že většina silexů byla získávána směnou z poměrně velké vzdálenosti (minimálně desítky, spíše ale stovky kilometrů); nejkvalitnější místní surovina dostupná v severozápadních Čechách (tušimický křemenec) byla v tomto regionu na druhém místě. Pouze dvě z dlouhých čepelí však byly ve Vikleticích vyrobeny z tušimického materiálu. Skršínský křemenec je jak ve Vikleticích, tak i v Čachovicích na třetím místě, ale jeho frekvence je velmi nízká.

Obytné a skladovací areály

V období kulturně-historického paradigmatu se archeologové domnívali, že absence osad je důsledkem toho, že trvalé osady ani neexistovaly, protože nomádi kultury se šňůrovou keramikou se dlouho nezdržovali na jednom místě a stavěli si jen stany nebo přechodná obydlí, která nezanechávala stopy. Extrémní stanovisko v tomto směru publikoval S. Vencl, který naznačoval, že lidé tohoto období pravěku mohli žít na vozech jako asijští nomádi doby železné (*Vencl 1994c*).

V Čechách i ve většině sousedních střeoevropských zemí, s výjimkou Polska a Švýcarska, opravdu nejsou známy zbytky osad kultury se šňůrovou keramikou. Jen ojediněle se najde keramika, o které se předpokládá, že svědčí o obytné komponentě. Taková keramika byla

v Čechách poprvé pozorována v Čachovicích a později na dalších místech (*Neustupný – Smrř 1989; Neustupný 1997b; dále Vencl 1994c; Turek 1995a*).

Je zřejmé, že pozůstatkem osad nejsou jen popsán hrnce s plastickou vlnovkou, které zatím nebyly ani jedinkrát nalezeny ve šňůrovém hrobě jako milodar, nýbrž i běžná keramika jiných druhů a případně další artefakty. Takové pozůstatky se často v hrobech nacházejí jako intruze, ale kromě pohřebišť v Čachovicích jim zatím nebyla věnována rozsáhlejší pozornost.

Důvodem, proč se zbytky osad nezachovaly, je fakt, že kultura se šňůrovou keramikou nehlobila v místech svého sídlení žádné podzemní dutiny, ze kterých v jiných obdobích získáváme nejpočetnější sídelní zbytky, které se tam dostaly erozí odpadových areálů. Proto se po kultuře se šňůrovou keramikou zachovaly pozůstatky obytných komponent jen výjimečně, a to tam, kde náhodou bylo poblíž nějaké jiné zahloubení do terénu nebo kde sídlištní keramiku překryl nějaký přírodní proces tak, že přetrvala dodnes.

Nepohřební rituální areály

Nepohřební rituální areály kultury se šňůrovou keramikou jsou zatím v Čechách známy jen tři. Jedním z nich je místo na břehu Komořanského jezera (u obce Dřínova), kde do bažiny byla vhozena masivní válcovitá sekera bez topůrka, zřejmě jako obětina. K rituálům bylo toto místo používáno již ve starším eneolitu, kdy se zde do bažiny dostal džbánec kultury nálevkovitých pohárů (*Neustupný 1985*). Druhým, velmi podobným místem bylo mrtvé rameno řeky Labe u Borku, kde byly rovněž nalezeny masivní sekery kultury se šňůrovou keramikou (*Dreslerová 1995*). Je charakteristické, že jak u Dřínova, tak u Borku byly takto ukládány masivní (těžké) sekery, tedy zbraně, a nikoliv nástroje, a že tyto artefakty byly ponořovány pod vodní hladinu, tedy mimo horizontální rovinu běžného života.

Třetím případem rituálního areálu je svah hory Bacín v Českém krasu (*Matoušek – Turek 1998*), kde se v nadmořské výšce 500 m poblíž jednoho z nejvyšších vrcholků Hřebenů ve skalní průrvě mezi balvany našla téměř celá „zásobnicová“ nádoba kultury se šňůrovou keramikou (tzv. „sídlištní“ keramika). Nelze předpokládat, že by to byl důsledek nějaké praktické činnosti pravěkých lidí, už proto, že nález ležel několik set metrů nad okolními šňůrovými lokalitami. Lze si představit, že podobné nálezy se mohou najít jen zcela výjimečně, a že jich proto mohlo být původně více.

Není překvapující, že kultura se šňůrovou keramikou nebudovala žádné „fortifikace“; důvodem jistě nebyla mírumilovnost, nýbrž rituální (symbolické) ohledy, které nedovolovaly překračování horizontály (viz dále). Kultura se šňůrovou keramikou se tak zařazuje mezi ty skupiny, které poměrně hojně ukládají do hrobů zbraně, ale neznají „opevnění“ (srov. *Neustupný, J. 1968*).

5.2.4 Mohylová pohřebiště

Poloha pohřebiště

Zdá se, že šňůrová pohřebiště se rozkládají v pásu, který je vzdálen od vodního toku několik set metrů; mezi pohřebišti a tokem se zpravidla při výzkumu nacházejí obytné komponenty pravěkých kultur jiných období, možná částečně tam byly i rezidenční komponenty šňůrové. Toto je všeobecný obraz, v jednotlivých konkrétních případech je situace složitější. Nicméně tato situace způsobila zmíněnou skutečnost, že pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou jsou ze všech neolitických a eneolitických „nalezišť“ nejvíce vzdálena od nejbližší tekoucí vody.

Podél větších vodních toků tvoří hrobové skupiny téměř souvislý pás, na menších tocích odděluje sousední pohřební komponenty vzdálenost několika set metrů, maximálně několik málo kilometrů.

Prostorová a časová struktura pohřebiště

Některé pohřební areály byly malé (několik nebo několik desítek hrobů z omezeného chronologického úseku), v některých dobře prozkoumaných případech se však pohřebiště skládala z několika (málo) set hrobů, rozdělených do menších skupin a pokrývajících několik fází kultury. Zatím největší prozkoumané šňůrové pohřebiště v Čechách a největší v kultuře se šňůrovou keramikou vůbec jsou Vikletice, kde pravděpodobný původní počet hrobů byl kolem 200 (všechny hroby nebyly zřejmě výzkumem zachyceny).

Pozorováním velikosti, demografického složení a chronologie hrobových skupin ve Vikleticích se zjistilo (*Neustupný 1983*), že hrobové skupiny mají v rámci celé kultury omezené chronologické trvání, že jejich demografická struktura odpovídá celkové demografické struktuře šňůrové populace, přičemž v jedné skupině připadá na 100 let zhruba 10 pohřbů osob nad 3 roky věku. Podobná pozorování pocházejí i z dalších pohřebiště. To naznačuje, že hrobové skupiny odpovídají jednotlivým rodinám, výjimečně jedna skupina reprezentuje dvě rodiny; právě takové důsledky lze totiž vyvodit z teoretického modelu eneolitické rodiny.

Mohylové náspy

Kultura se šňůrovou keramikou v Čechách velmi dlouho platila za skupinu s plochými hroby; pohřbívání v mohylách se považovalo za výjimečné, i když v okolních zemích byly mohyly běžné (Německo, Morava, Polsko). Teprve postupně se prosadil názor, že i česká šňůrová kultura ukládala mrtvé pod mohylami (*Neustupný – Neustupný 1960; Neustupný 1965a*).

Dokladem pro existenci mohyl je především vzdálenost mezi jednotlivými hroby na pohřebištích, která je asi 10–15 m; pokud byly hroby rozmístěny v bezprostřední vzájemné blízkosti, byly pravděpodobně

kryty jedním náspem. Dále je zde skutečnost, že v řadě případů se šňůrové hroby protínají s hroby staršími nebo naopak mladšími. Důvod, proč šňůrové hroby v Čechách dnes nemají žádný násep, je evidentně v tom, že všechny leží v nezalesněné zemědělské krajině, kde byly mohyly prakticky beze zbytku zničeny zemědělskými pracemi (chybí zde nejen násypy eneolitické, nýbrž i mohyly z doby bronzové a z doby železné).

V Selibicích a Toužetíně (*Moucha 2000*) se zřejmě mohylové násypy výjimečně zachovaly až do 19. století. Zdá se, že v Toužetíně byly pod náspem nejméně dva šňůrové pohřby, v obou případech tam byly i hroby pozdější.

Pro použití kamene při budování šňůrových mohyl a hrobů, případně pro budování kamenných skříněk nemáme spolehlivá pozorování.

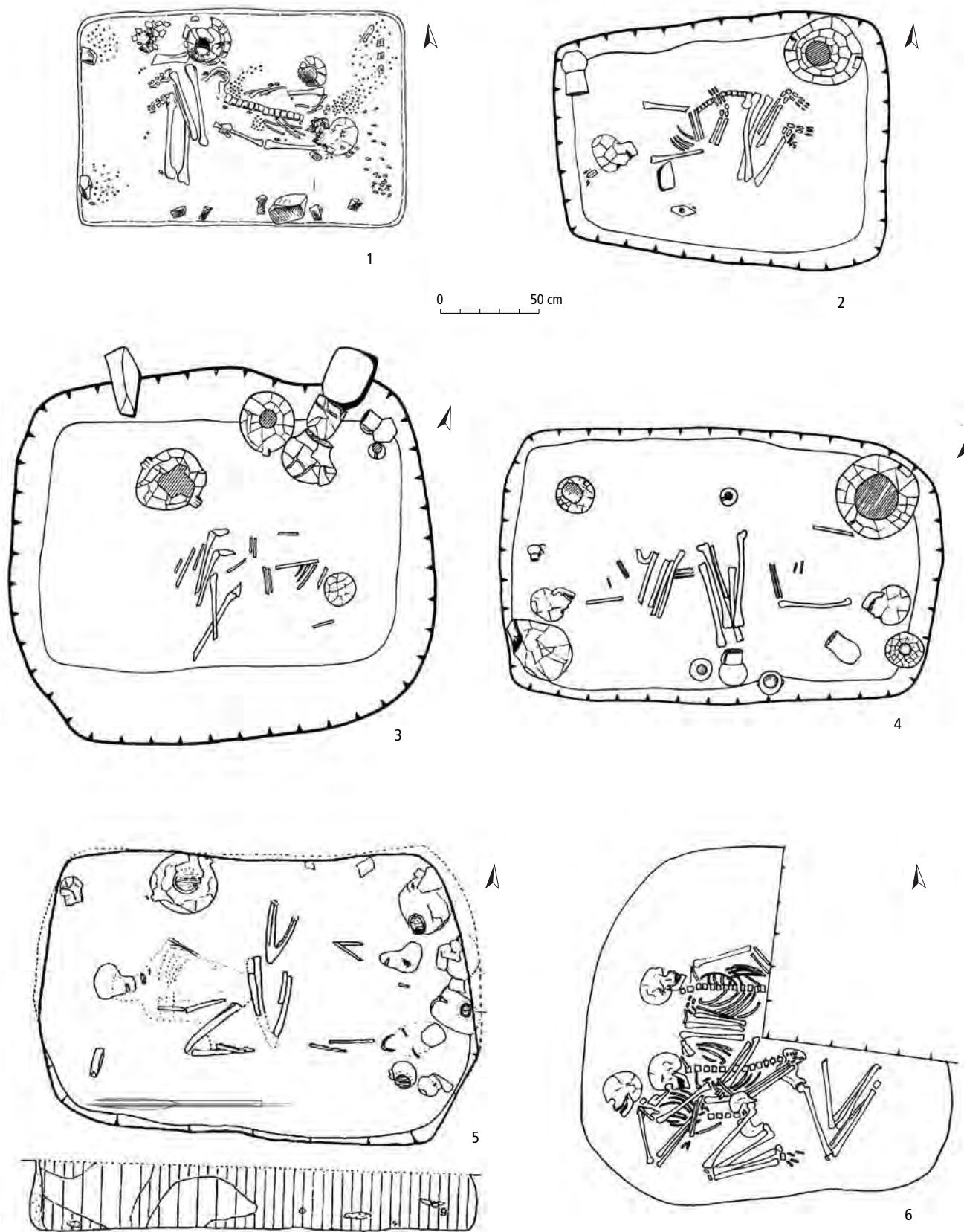
Konstrukce a vnitřní uspořádání hrobů

Hroby kultury se šňůrovou keramikou jsou kostrové; skrčená kostra je uložena v hrobové jámě. U souboru dobře prozkoumaných hrobů jich asi 90 % obsahuje jedinou kostru, zbytek dvě nebo více koster (obr. 45). Delší osy hrobových jam jsou orientovány rovnoběžkově s četnými odchylkami; jámy orientované ve směru poledníkovém nejsou u nás bezpečně doloženy.

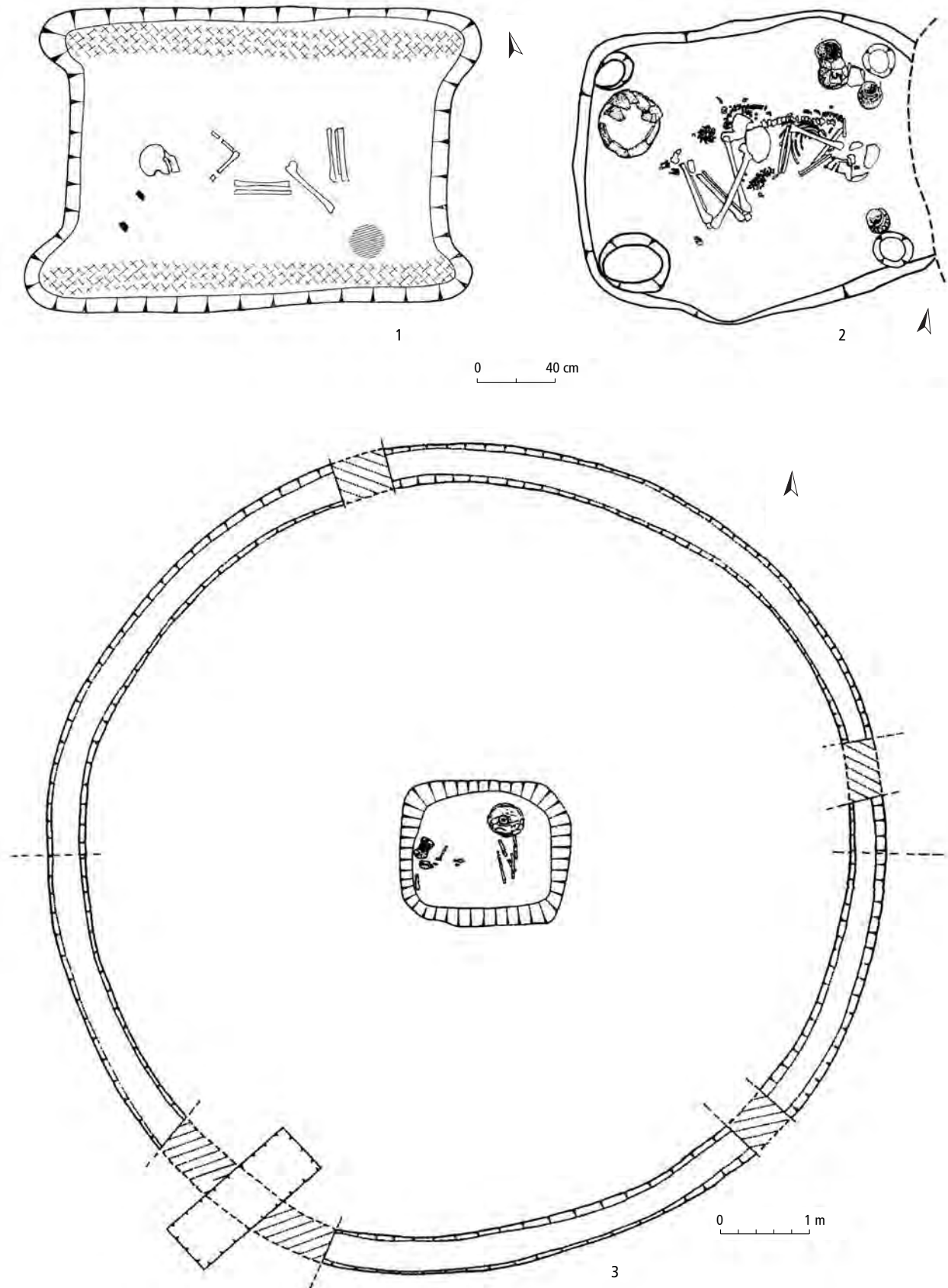
Hrobová jáma je obdélníkového (řidčeji čtvercového) půdorysu se zaoblenými rohy. Výjimečné jsou jámy oválné. Průměrný rozměr hrobové jámy určené pro jednu dospělou osobu je 174 × 125 cm (*Kovářová 2003*), dětské hroby jsou menší (délka zpravidla pod 140 cm). Hroby určené pro několik jedinců jsou naopak větší (častěji oba rozměry, řidčeji délka). Hloubka hrobu je zpravidla několik málo decimetrů (průměrně asi 30 cm), výjimečně je větší než jeden metr. Zejména při nových výzkumech se hloubka měří obtížně, protože při nálezu hrobu bývá obtížně zjistitelná původní mocnost nadloží.

Jsou doklady pro to, že hroby kultury se šňůrovou keramikou byly původně duté prostory; jejich strop se později propadl, ale až v době, kdy už část hrobu byla vyplněna jemnou hlínou propadávající stropem. Dokladem toho je pozorování, že při pečlivě vedených výzkumech se některé přídávky nacházejí nade dnem hrobu, takže musely být umístěny na podstavcích nebo stolečcích (*Neustupný – Smrž 1989, 326*). Na pevné podložce (márách) byly občas uloženy i pozůstatky mrtvého (například Čachovice hrob 37: *Neustupný – Smrž 1989; obr. 46: 1*), ale pravidlem se zdá být, že mrtvý byl stejně jako amfora kladen přímo na dno hrobu.

Hrobová jáma je prostorem, v němž je uložen pohřb (kostra nebo více koster) a přídávky. Uložení kostry, výběr přídávky a jejich uspořádání v hrobě podléhá v kultuře se šňůrovou keramikou přísným normám, které již zčásti dovedeme formulovat a někdy i vysvětlit (viz dále).

Obr. 45: Hroby kultury se šňůrovou keramikou. 1, 3 ženské, 2 mužský, 4, 5 antipodická poloha, 6 vícečetný. 1 Prosetice (okr. Teplice); 2–4 Víkletice (okr. Chomutov); 5 Chrášťany (okr. Praha-západ); 6 Obrnice (okr. Most). Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Buchvaldek – Cvrková – Budinský 1987; Vávra 1981; Koutecký – Muška 1979.

Obr. 46: Hroby kultury se šňůrovou keramikou. 1 Čachovice (okr. Chomutov); 2 Praha-Jinonice; 3 Chudeřín (okr. Louny). Podle Neustupný – Smrž 1989; Buchvaldek – Kovařík 1993; Holodňák 2000.

Druhy přídavků

Základními kategoriemi přídavků jsou keramika, zbraně, ozdoby, nástroje a zbytky pokrmů. Existují hroby bez jakýchkoliv přídavků, ale je jich velmi málo. V Čachovicích jen v 5 z 58 šňůrových hrobů nebyl žádný přídavek (*Neustupný – Smrž 1989*, Tab. 12).

Šňůrová keramika je typickým příkladem eneoliticko-bronzového keramického komplexu a dělí se na řadu druhů, jako jsou amfory, poháry, džbánky, hrnce, amfory, hrnečky (koflíky nebo pohárky) a mísy. Zbraněmi jsou sekeromlaty, mlaty (většinou kulovité) a těžké válcovité sekery. Ozdoby lze dělit podle materiálu na kostěné (zejména provrtané zuby spojené do náhrdelníků, kostěné korálky a jehlice, výjimečně pasová zápona), perleťové (kroužky spojované do náhrdelníků a ozdobné terče), a měděné (drobné spirálovité záušnice, měděné perly a nákrčníky). Nástroji jsou hlazené sekery, štípaná industrie (nože, drobnější úštěpy a odštěpky), brousky a kostěná šídla. Mezi přídavky patří také zvířecí kosti, které jsou zbytky zvláštních druhů artefaktů – masitých pokrmů.

5.2.5 Movité artefakty: keramika

Celkový ráz a technologie

Nádoby kultury se šňůrovou keramikou charakterizuje velká bohatost forem. Kromě toho je šňůrová keramika v průměru velmi bohatě zdobena.

Keramika je obvykle dobře pálena, odstíny povrchu se pohybují od barev oxidačních (zejména okrové) do barev redukčních (zejména šedočerné). Oxidační tóny jsou typické pro starší a částečně pro střední fázi kultury. Někdy bývají na nádobě s redukčním výpalem oxidační skvrny a naopak. Nádoby jsou vytvářeny ze širokých vodorovných pásků hlíny, spodek a podhrdlí nejčastěji ze dvou až tří takových pásků; nádoba se často rozpadá na střepy podél nich. Povrch bývá dobře hlazen, ale zřídka leštěn; vnitřní povrch je někdy modelován značně hruběji. Vnější povrch nádob byl občas upravován nepravidelným slámováním. Pro šňůrovou keramiku je typická příměs písku, jemnozrnného nebo středozrnného, který ale na vnějším zahmlazeném povrchu není dobře vidět.

Výzdoba pokrývá většinou jen podhrdlí nádoby, ale u pohárů je nejčastěji zdobeno jen hrdlo (takto jsou zdobeny i některé amfory, výjimečně hrnce). Výzdoba podhrdlí i hrdla současně se vyskytuje zejména u džbánek, pohárů s uchem a některých dalších pohárů.

Výzdoba nádob je provedena rytím (zejména amfory a poháry, často ve starší a střední fázi), otisky šňůry (jed-

noduchými, dvojími, trojími), taženým vpichem (zejména v mladší a pozdní fázi) a plastickými páskami a výčnělky (časté u amfor střední a mladší fáze a u hrnců, které velmi zřídka nesou jiný druh výzdoby, protože jsou většinou nezdobeny). Zcela nezdobená keramika je málo četná, ale není to jev ojedinělý.

Druhy keramiky

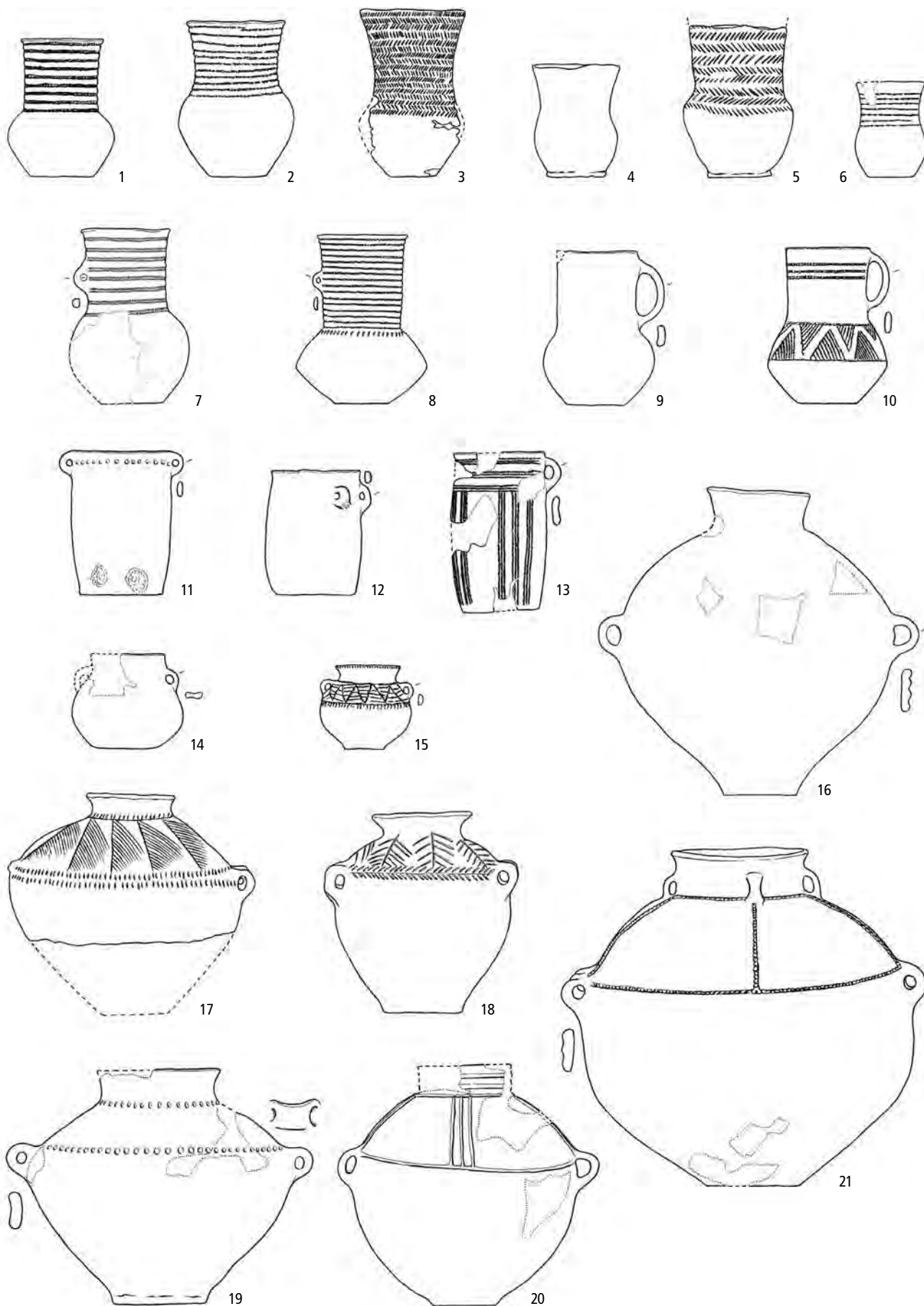
Rozčlenění jednotlivých druhů keramiky na velké množství typů, které mají mít především chronologický význam (např. *Buchvaldek 1986*, obr. 44 a 45), je produktem tradičního subjektivního posouzení, které vytváří velmi malé soubory keramiky, v jejichž rámci jsou všechny závislosti náhodné. V této souvislosti je významné vyčlenit vedle typů i druhy keramiky (srov. např. *Buchvaldek 1986*, 83; druhy označil tento autor velkými písmeny), které mají nepochybný smysl proto, že jsou spojeny s některou sociální skupinou (například poháry s úškem, spojené s dospělými muži, nebo malé amfory, spojené s dospělými ženami).

V některých regionálních skupinách, například v Holandsku, severním Německu nebo v Dánsku, převládají mezi druhy nádob poháry, které jsou tam téměř jediným reprezentantem keramiky kultury se šňůrovou keramikou (např. *Glob 1944*; *Malmer 1962*). V české skupině kultury se šňůrovou keramikou jsou nejčastějším druhem amfory, zatímco poháry jsou až na druhém místě. Amfory a poháry však v české skupině tvoří dohromady téměř dvě třetiny všech nádob. Některé poháry mají pásková ucha; takové poháry s uchem se někdy blíží džbánkům. Zvláštním druhem jsou poháry s úškem (provrtaným výčnělkem nebo krátkou páskou). Válcovité poháry nejsou naopak časté. Zato hojně se vyskytují pohárky nebo hrnky; mohou být bezuché, jednouché a dvojuché. Seznam doplňuje hrnec a mísa a malá dvojuchá amfora. Výčet druhů doplňují zásobnicové nádoby, které se obvykle spojují se sídlišti.

Amfory. Na rozdíl od jiných šňůrových skupin, kde vesměs převládají poháry, jsou v české kultuře se šňůrovou keramikou nejčastějším druhem nádob amfory (obr. 47: 16–21). Mají často kulovité tělo, podhrdlí je někdy silně vyklenuto a spodek prohnutý. Vyskytují se ale téměř všechny možné varianty tvaru těla. Hrdlo je zpravidla dosti nízké, nálevkovité nebo prohnuté, dno může být nožkovitě odsazeno. Na výduti jsou naproti sobě dvě pásková ucha (výjimečně ucha tunelovitá), někdy bývají ještě čtyři menší ucha na lomu mezi hrdlem a podhrdlím.

Výzdoba je téměř výlučně omezena na podhrdlí (zcela výjimečně je pás linií na hrdle), základní vý-

>> **Obr. 47:** Keramika kultury se šňůrovou keramikou. 1–6 poháry; 7–8 poháry s úškem; 9–10 poháry s uchem; 11–13 válcovité poháry; 14–15 amfory; 16–21 amfory. 3, 15 Praha-Jinonice; 14, 17 Čachovice (okr. Chomutov); 12 Most (okr. Most); 18 Trmice (okr. Ústí n. Labem); ostatní Vikletice (okr. Chomutov). Různá měřítka. Podle *Buchvaldek – Koutecký 1970*; *Neustupný – Smrž 1989*; *Buchvaldek – Kovařík 1993*; *Cvrková – Koutecký – Brus 1991*; *Dobeš – Buchvaldek 1993*.

zdobná schémata jsou úzké linie (často je to jedna plastická páska nebo řada důlků na výdutí a další ještě na rozhraní hrdla a podhrdlí; někdy jen jedna z nich), třásně (včetně vzorů takzvaného stromu života a odvozených) a metopovitá pole, řidčeji vzory složené z trojúhelníků. Výzdoba je provedena technikou rytí, plastickými páskami přesekávanými nebo hladkými, zářezy nebo důlkováním, řidčeji šňůrou nebo jinak.

Poháry (jednoduché). Jde o druhý nejčastější druh nádob. Hrdlo může být silně prohnuté, esovitě prohnuté (hranice mezi hrdlem a spodkem je nezřetelná), nálevkovité (s případným prohnutím) nebo válcovité (občas vyduté). Tělo nádoby bývá mísovité (bez výrazněji vytvořeného podhrdlí: zejména u pohárů se silně prohnutým hrdlem), hruškovité (podhrdlí vyduté, spodek kónický: zejména u pohárů s nálevkovitým hrdlem), kulovité (zejména u pohárů s válcovitým hrdlem) nebo soudkovité; u jednoduchých pohárů je zřídka čokkovité. Jednoduché poháry mohou být bez výzdoby, nejčastěji však mají na hrdle vodorovný pás, který se skládá z vodorovných otisků šňůry, tzv. vstřícných rýh, případně vodorovných žlábkovitých rýh. Zdobení podhrdlí je vzácné, motivem bývají svislé zářezy, třásně nebo trojúhelníky aplikované v úzkém pásu (obr. 47: 1–6).

Poháry s uchem. Poháry mohou mít páskové ucho, které vychází z okraje a jeho spodní kořen je rovněž ještě na hrdle nebo na lomu hrdla a podhrdlí. Nejčastěji jsou ucha na pohárech s válcovitým hrdlem, ale mohou překlenovat i hrdla silně prohnutá. Některé mají čokkovitý profil spodku s ostrou výdutí. Mnoho pohárů s uchem je nezdobeno, některé mají vodorovné otisky šňůry a vyskytnou se i metopy. Může být zdobeno i podhrdlí podobně jako u džbánek (obr. 47: 9–10).

Poháry s úškem. Jde často o poháry s válcovitým nebo vydutým hrdlem a kulovitým nebo čokkovitým spodkem, okraj bývá vyhnut ven. Asi v polovině hrdla je nalepeno úško. Výzdobu hrdla tvoří buď vodorovný pás otisků šňůry, nebo metopovitý vzor (obr. 47: 7–8).

Válcovité poháry. Válcovité nádoby, někdy s jedním nebo dvěma úšky pod okrajem, obvykle zdobené otisky šňůry. Tvar je buď striktně válcovitý, nebo mírně kónický (rozevřený směrem nahoru, obr. 47: 11–13).

Džbáanky. Džbáanky mají válcovité nebo poněkud nálevkovité hrdlo, které odsazením přechází do klenu-tého podhrdlí. Spodní část džbánek bývá kulovitá nebo čokkovitá. Páskové ucho nasazuje na okraji nebo mírně pod ním a klene se zpravidla na horní část podhrdlí. Výzdobu podhrdlí tvoří negativní klikatka (složená z trojúhelníků), třásně nebo metopovité vzory; bývá zdobeno i hrdlo – buď jen v úzkém pásu pod okrajem, nebo výjimečně celé (obr. 48: 9–11). Výzdoba je provedena rytím, šňůrou nebo taženým vpichem. Některé džbáanky jsou celé nezdobené (obr. 48: 12).

Hrnce. Středně velké nádoby s vysokým tělem a obvykle s výrazným hrdlem (prohnuté, válcovité, nálev-

kovité); na hrdle mohou být plastické výčnělky a na spodku hrdla plastická páska, jinak je výzdoba výjimečná. M. Buchvaldek jim říkal „vejčité nádoby“, protože menšina z nich má vejčité tělo (obr. 48: 13–16).

Hrnky bezuché. Malé nádoby ve tvaru bezuchých hrnků s krátkým prohnutým hrdélkem (obr. 48: 2). Velmi často se vyskytují v párech. Mívají odsazené dno, většinou jsou bez výzdoby; povrch je často hrubě zpracován. M. Buchvaldek je označoval jako „dózy“. Bezuchým hrnkům jsou druhově příbuzné malé misky se zataženým okrajem, obvykle rovněž nalézané v párech.

Hrnky jednouché. Malé nádoby s jedním uchem, nezdobené (obr. 48: 3, 5–7). Původně se do šňůrové keramiky vůbec nezařazovaly a považovaly se za vliv kultury zvoncovitých pohárů (Buchvaldek 1958). Teprve výzkum ve Vikleticích ukázal, že jsou v kultuře se šňůrovou keramikou běžným druhem.

Hrnky dvojuché. Malé nádoby se dvěma úšky nebo uchy blízko sebe (obr. 48: 8). Tělo je někdy kulovité, ale poměrně často čokkovité. Většinou jsou nezdobené.

Květináčovitě hrnky (pohárky). Jsou v české šňůrové keramice výjimečným typem. Mají tvar kónického květináče, obvykle zdobeného otisky šňůry nebo rytým ornamentem, při okraji bývá úško (obr. 48: 4). Výrazně se odlišují od válcovitých pohárů.

Amforky. Malé nádoby se dvěma uchy naproti sobě, obvykle na rozhraní hrdla a těla; tvarová variabilita je značná (obr. 47: 14–15). Většinou jsou nezdobené. Se skutečnými amforami se svou velikostí prakticky nepřekrývají.

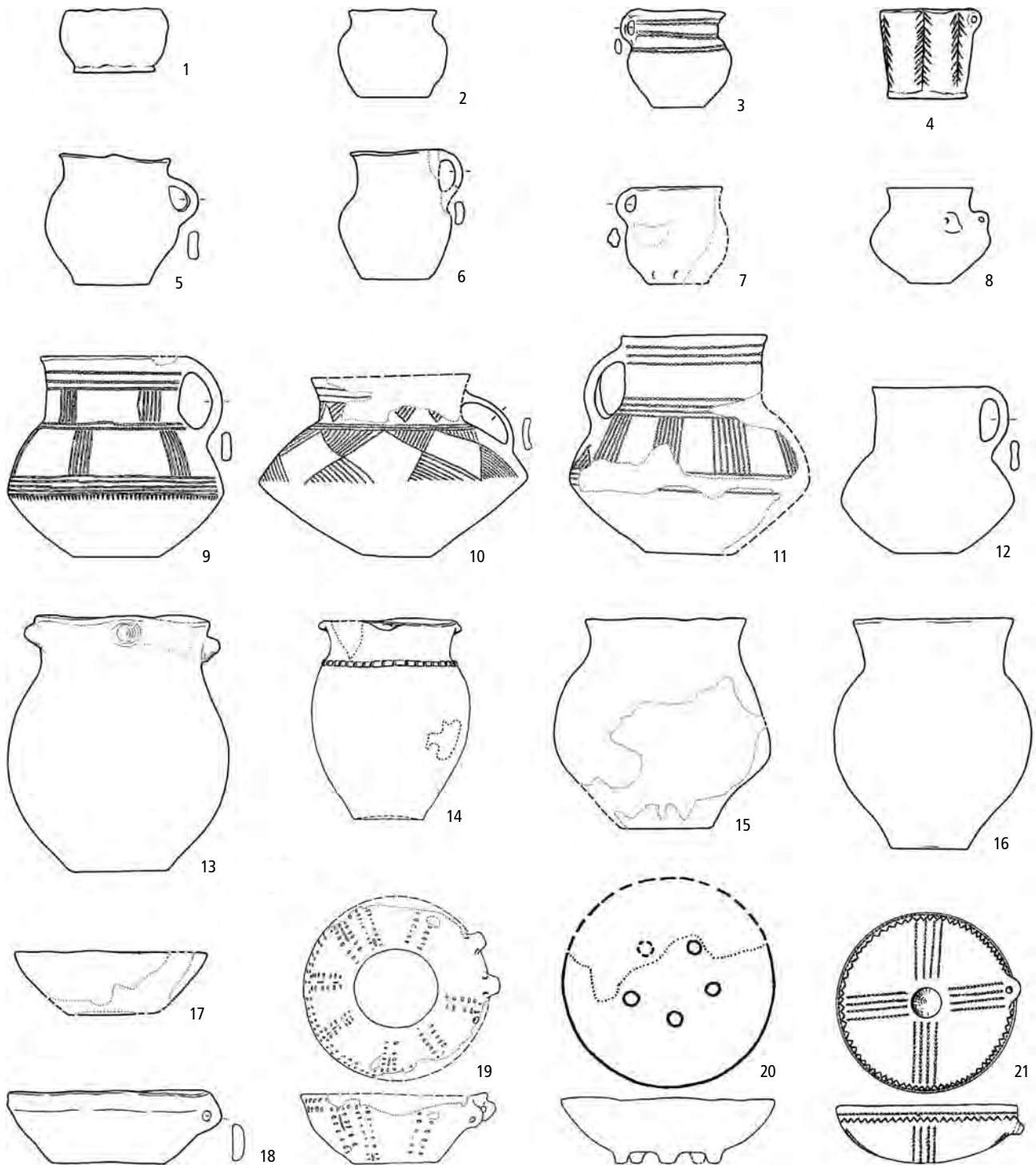
Mísy. Také mísy se velmi dlouho se šňůrovou keramikou nespojovaly. Malé misky se zataženým okrajem, které se obvykle vyskytují v páru, mají konexe spíše ve vztahu k bezuchým hrnkům (obr. 48: 1). Jiné mísy jsou typologicky navzájem velmi odlišné, tvarová variabilita je značná (obr. 48: 17–21). Nezanedbatelný počet misek stojí na několika malých válečkovitých nožkách; to je spojuje s mísami kultury zvoncovitých pohárů.

Zásobnicové nádoby. Zásobnicové nádoby tzv. sídlištní keramiky jsou středních až větších rozměrů. Mají obvykle vejčité tělo, od něhož je odděleno nálevkovité hrdlo; lom hrdla a podhrdlí je někdy zdůrazněn plastickou ňubkovanou páskou (obr. 50: 13–15). Také okraj je plasticky zdůrazněn (ňubky, vykrajovaná plastická páska, někdy plastická vlnice). Téměř v žádné lokální skupině kultury se šňůrovou keramikou se tyto nádoby nevyskytují v hrobech. Jejich příslušnost ke šňůrové keramice byla nejdříve rozpoznána na severu (Becker 1955b), později i ve skupinách německých (Bantelmann 1989).

5.2.6 Movité artefakty: nástroje a zbraně

Kamenné sekery

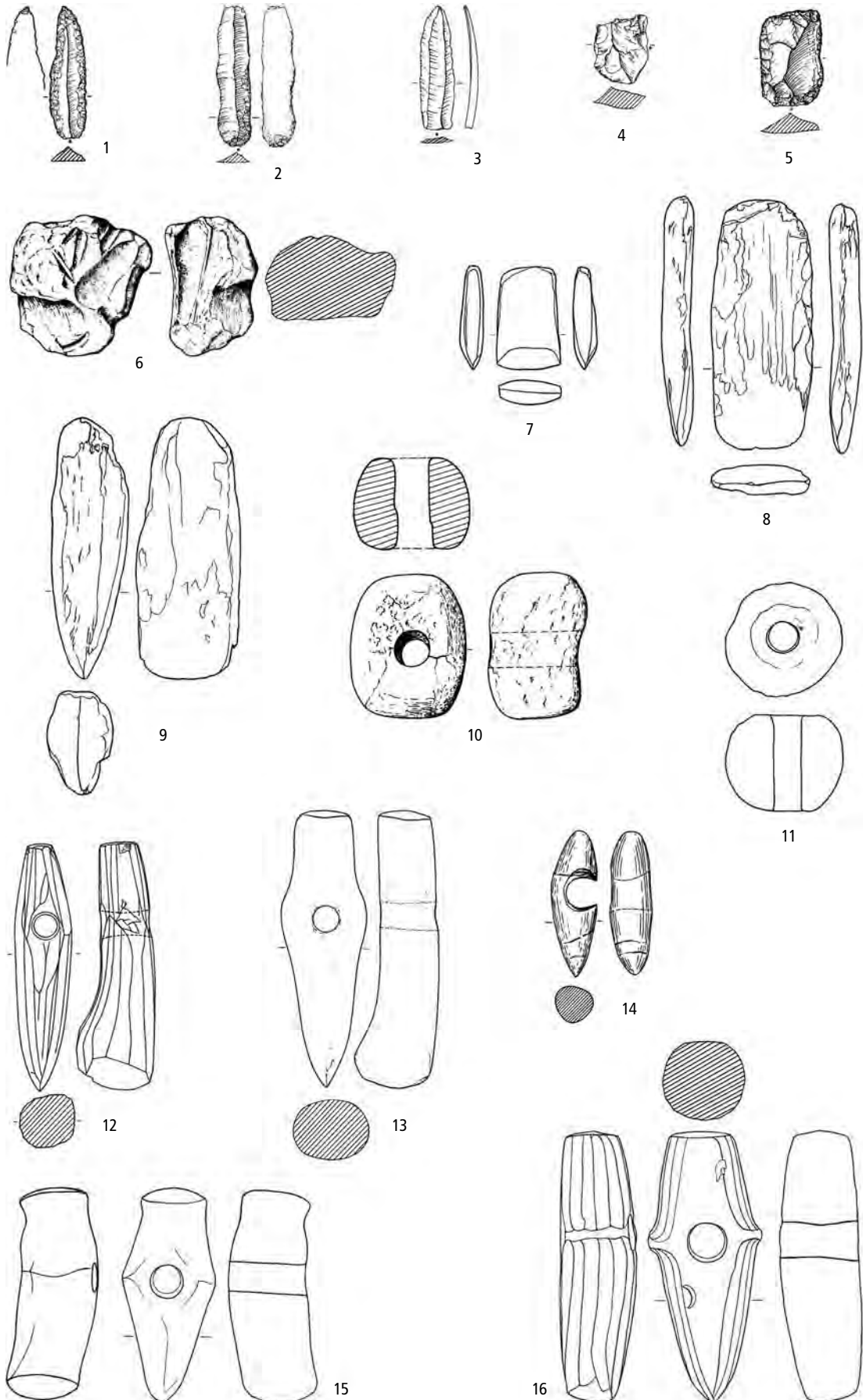
Ploché kamenné sekerky kultury se šňůrovou keramikou jsou na první pohled vyrobeny nedbale. Mají ne-

Obr. 48: Keramika kultury se šňůrovou keramikou. 1 miska; 2–8 hrnky (2 bezúchý, 3, 5–7 jedouchý, 4 květináčovitý, 8 dvouuchý); 9–12 džbány; 13–16 hrnce; 17–21 mísy. 3–4 Vrbice (okr. Rakovník); 13 Čachovice (okr. Chomutov); 21 Ledvice (okr. Teplice); ostatní Vikletice (okr. Chomutov). Různá měřítká. Podle Buchvaldek – Koutecký 1970; Dobeš 1997b; Neustupný – Smrž 1989; Buchvaldek – Cvrková – Budinský 1987.

pravidelně obdélníkový nebo oválný průřez, ale dobře hlazena je jen plocha přiléhající k ostří, jinak je povrch jen hrubě opracován (obr. 49: 8). Takový charakter mají sekery kultury se šňůrovou keramikou i v jejich mimočeských skupinách a výrazně se tím všude odlišují

od seker starších období eneolitu; tato zvláštnost může souviset se způsobem jejich upevnění k topůrku. Ojedíněle se však vyskytnou i sekerky, které jsou dobře hlazeny na všech bocích (obr. 49: 7). Broušená industrie nalezená v Čechách je vyrobena z místních hor-

nin, především z amfibolitu. Na sever od našeho území jsou téměř všechny sekery kultury se šňůrovou keramikou vyrobeny z pazourku, u nás jsou pazourkové exempláře v naprosté menšině (Čachovice, Trmice, Břeštiny: *Popelka 1992*).

Štípaná industrie

Nejvýraznějším typem štípané industrie jsou dlouhé čepele (obr. 49: 1–3). Pomocí vektorové syntézy byly v materiálu z Vikletic zjištěny čtyři polytetické typy štípaných artefaktů (*Neustupný 1981*).

První typ (–1/3), ke kterému patřilo 23 čepelí, měl průměrnou délku 66 mm a délkošířkový index 3,7. Charakteristická je pro něj oboustranná retuš, a to strmá nebo šikmá; 6 kusů mělo srpové oblýskání. Čepele tohoto typu byly rovnoměrně rozděleny mezi hroby mužů a žen, ale s jedinou výjimkou ležely jen v hrobech dospělých osob (tento rozdíl je statisticky významný).

Druhý typ (2/3), který zahrnoval 27 čepelí, měl průměrnou délku 72 mm a délkošířkový index 3,2. Strmá a šikmá retuš se zde téměř nevyskytuje, ale velmi významnou roli hraje retuš jemná a pracovní. Ve 3 případech bylo konstatováno srpové oblýskání. Jde tedy o neopracované, ale užívané čepele. Rozdělení mezi hroby mužů a žen už není tak vyrovnané (je zde mírná převaha v hrobech mužů) a také rozdělení podle věku není jednoznačné (6:11 ve prospěch dospělých), ale tento rozdíl není statisticky významný.

Třetí typ (3/3) obsahoval 17 kusů s průměrnou délkou 59 mm a délkošířkovým indexem 2,9. Podobně jako u prvního typu zde hraje významnou roli oboustranná retuš, nikoliv však strmá, nýbrž plochá a šikmá. Jemná retuš a srpové oblýskání se vyskytují s menší frekvencí. Výskyt u mužů a žen je vyrovnaný, ale tento typ se statisticky významně častěji vyskytuje u mladistvých jedinců než u osob plně dospělých.

Čtvrtý typ (–3/3) charakterizuje 16 kusů, které mají průměrnou délku jen 43 mm a délkošířkový index jen 1,6 (většinou tedy jde o úštěpy, nikoliv čepele v tradičním pojetí, obr. 49: 4, 5). Také šířka a tloušťka zde výrazně přesahují hodnoty předchozích tří typů. Žádný typ retuše není charakteristický, srpové oblýskání se vyskytlo jen u 1 kusu. Zato však 9 kusů bylo vyrobeno z tušimického křemence. Rozdělení v hrobech podle pohlaví a věku je statisticky významné: tento typ převládá v hrobech dospělých žen.

Toto rozdělení do typů je také potvrzeno polohou sílexů v hrobech. Exempláře čtvrtého typu (–3/3) jsou s jedinou výjimkou uloženy v prostoru horní části těla (zpravidla poblíž hlavy); sílexy prvního typu (–1/3), pokud

byly nalezeny v pásu podél stěn hrobu, ležely téměř vždy v rohu za hlavou zemřelého. Oproti tomu ty exempláře prvních tří typů, u nichž lze předpokládat funkci srpů, se statisticky významně nacházejí v prostoru nohou, a to v hrobech dospělých mužů. Převážně shodných výsledků dosáhla T. Kovářová (2005), která posuzovala celou oblast české kultury se šňůrovou keramikou.

Kostěné nástroje

Většinu kostěných nástrojů tvoří šídla ze středně velkých kostí, která mají proti ostrému hrotu kloubovou hlavici (obr. 50: 11). V některých hrobech jsou ještě další opracované kostěné předměty, jejichž účel není definovatelný.

Sekeromlaty

Za specifickou zbraň kultury se šňůrovou keramikou se považuje kamenný sekeromlat, který je ale stejně tak typický pro starší fáze eneolitu. Šňůrové sekeromlaty mají často ostří protažené směrem dolů („spuštěné“), čímž se odlišují od sekeromlatů časného a staršího eneolitu. V místě provrtu jsou rozšířené. Délka sekeromlatů ve Vikleticích a Čachovicích je od 0,09 m do 0,2 m a váha od 0,15 kg do 0,5 kg (*Veňcl 1970*).

Sekeromlaty se nacházejí v nezanedbatelném procentu hrobů dospělých mužů, ale zdaleka ne ve všech. Nelze zatím říci, proč někteří muži dostali do hrobu sekeromlat, a jiní nikoliv; nezdá se, že by o tom rozhodoval jejich věk.

Na našem území se šňůrové sekeromlaty vyskytují jen v několika variantách. Nejstarší jsou sekeromlaty typu A (obr. 49: 13), které bývají zařazovány do tzv. celoevropského horizontu. Zřejmě o něco předchází kulturu se šňůrovou keramikou, protože se našly v jevišovické vrstvě B; vyskytují se i na územích, odkud jinak šňůrová keramika chybí. V Čechách pocházejí jen dva z hrobů.

Následujícím typem jsou sekeromlaty fasetované (jejich povrch je formován do podélných úzkých plošek, obr. 49: 12, 16), které se vyskytují ve střední a mladší fázi. Sekeromlaty tzv. českého typu s válcovitým tělem a ztlustělým týlem jsou typické pro pozdní fázi kultury (obr. 49: 15).

Mnoho sekeromlatů je vyrobeno z měkkého nebo zvětřelého kamene (obr. 49: 14), takže nemohly sloužit jako zbraně ve skutečném boji muže proti muži. Byly to zřejmě symboly nebo odznaky, prostředky rituálního válečnictví. Sekeromlaty jsou „osobní symboly“, v hrobech leží poblíž mrtvého, téměř vždy před jeho obličejem nebo hrudníkem (*Kovářová 2003*).

<< **Obr. 49:** Kamenná industrie kultury se šňůrovou keramikou. 1–5 čepelky a úštěpy; 6 brousek; 7–9 sekery; 10–11 palice; 12–16 sekeromlaty (13 typ A, 12, 16 fasetované, 15 český). 1, 2, 4, 5, 7–9, 11, 15, 16 Vikletice (okr. Chomutov); 3, 6 Čachovice (okr. Chomutov); 10 Stadice (okr. Ústí n. Labem); 12 Lhenice (okr. Teplice); 13 Čermníky (okr. Chomutov); 14 Praha-Jinonice. Různá měřítka. Podle *Buchvaldek – Koutecký 1970; Neustupný – Smrč 1989; Buchvaldek – Cvrková – Budinský 1987; Dobeš – Rusó – Buchvaldek 1991; Buchvaldek – Kovářik 1993; Cvrková – Koutecký – Brus 1991*.

Těžké sekery

Těžké sekery (*Neustupný 1965a*) mají válcovité tělo a podstatně vyšší váhu než obvyklé ploché sekery (obr. 49: 9). Těžké sekery váží od 0,45 kg do 1,1 kg, jsou tedy v průměru těžší než sekeromlaty. Fakt, že nejde jen o těžší variantu plochých seker, potvrzuje nejen jejich tvar, nýbrž i jejich časté umístění v hrobě v poloze vyhrazené jinak sekeromlatům (často před obličejem zemřelého). Na rozdíl od řady sekeromlatů se zdá, že mohly být opravdovou zbraní. Je zajímavé, že byly předmětem rituálních aktivit v nadkomunitních areálech (Komořanské jezero a Borek; viz výše).

Palice

Palice jsou kulovité s kónickým provrtem (obr. 49: 10, 11), průměr mají 45–62 mm (v průměru 57 mm). V r. 1987 jich bylo ze šňůrových hrobů v Čechách známo 28. Bývají často uloženy v poloze před obličejem zemřelého podobně jako sekeromlaty. Také palice bývají nejčastěji z měkkého a křehkého materiálu, který je dobře opracovatelný, avšak vylučuje jejich použití v boji (*Berounská 1987*).

Hroty šípů

Hrotů šípů je v kultuře se šňůrovou keramikou velmi málo a ani ty, které byly nalezeny v hrobech (např. Vikletice 111/63 a Čachovice 2A), nejsou plně věrohodné, protože jde vesměs o narušené objekty. Tyto hroty šípů jsou ploché, srdcovité.

5.2.7 Ostatní movité artefakty a ekofakty

Ozdoby

Základní dělení ozdob může být provedeno podle materiálu. Nejběžnějšími měděnými ozdobami jsou drobné spirálovité záušnice (obr. 50: 7, několik desítek), které se nacházejí po obou stranách lebky vedle spánků. Vyskytují se také měděné korálky (obr. 50: 6). V novější době se našly nákrčníky z měděného drátu a drátěné náramky. Dříve byly měděné ozdoby v kultuře se šňůrovou keramikou velice vzácné, po výzkumu pohřebiště ve Vikleticích, který na ně upozornil, se však v hrobech nacházejí pravidelně, takže dnes je měděných předmětů známa asi stovka (*Šumberová 1992*).

Perleťové ozdoby jsou charakteristické pro hroby dospělých žen střední a částečně mladší fáze. Jsou to drobné kotoučky se středovým otvorem (obr. 50: 2), kterým byly pravděpodobně navlečeny na vláknu. Často tvořily náhrdelník společně se závěsky z provrtných zvířecích zubů (obr. 50: 3, 4).

Z perleť se vyráběly také kotouče o průměru až několik centimetrů (obr. 50: 9), které mají na jedné straně vytečkovaný dvojitý kříž (velmi zřídka jiný motiv). Podobné kotouče jsou v kultuře kulovitých amfor (východní skupina, mimo naše území) z jantaru (*Wiślański*

1966, 45), tedy opět z opticky nápadného materiálu; je nepochybné, že v obou případech zobrazovaly sluneční kotouč, ale není zřejmé, jaký měly smysl.

Z kostěných ozdob jsou častější jen jehlice s otvorem na jenom konci (obr. 50: 12). Ojedinele se vyskytují podlouhlé zdobené pasové zápony z kostěných destiček (obr. 50: 5), jejichž jeden konec je formován do dvou laloků. Charakterizují starou fázi kultury se šňůrovou keramikou, i když na základě nejasných nálezových celků byly některé exempláře dlouho připisovány kultuře zvoncovitých pohárů. Kostěné ozdoby jsou typické pro hroby mužů.

Do kategorie artefaktů blízkých ozdobám patří také tzv. okr, tj. úlomky minerálu nebo horniny okrové barvy nacházené v okolí kostry. Předpokládá se, že jde o barvivo, které mělo magickým způsobem vrátit zemřelým barvu, jakou měli za života. Celá záležitost s okrem by měla být přezkoumána, neboť zřejmě jde o pokus vytvořit analogii s tzv. okrovými pohřby ve východní Evropě, které někteří archeologové kdysi považovali za východiště kultur se šňůrovou keramikou.

Zvířecí kosti

V hrobech kultury se šňůrovou keramikou se také vyskytují zvířecí kosti, které zřejmě představují pozůstatky masitých pokrmů, dávaných mrtvým do hrobu. Mezi kostmi domácích zvířat nacházených jako součást potravy v hrobech převažují kosti prasete a kozy/ovce, méně je zastoupen hovězí dobytek (*Vlčková 2002*).

Brousky

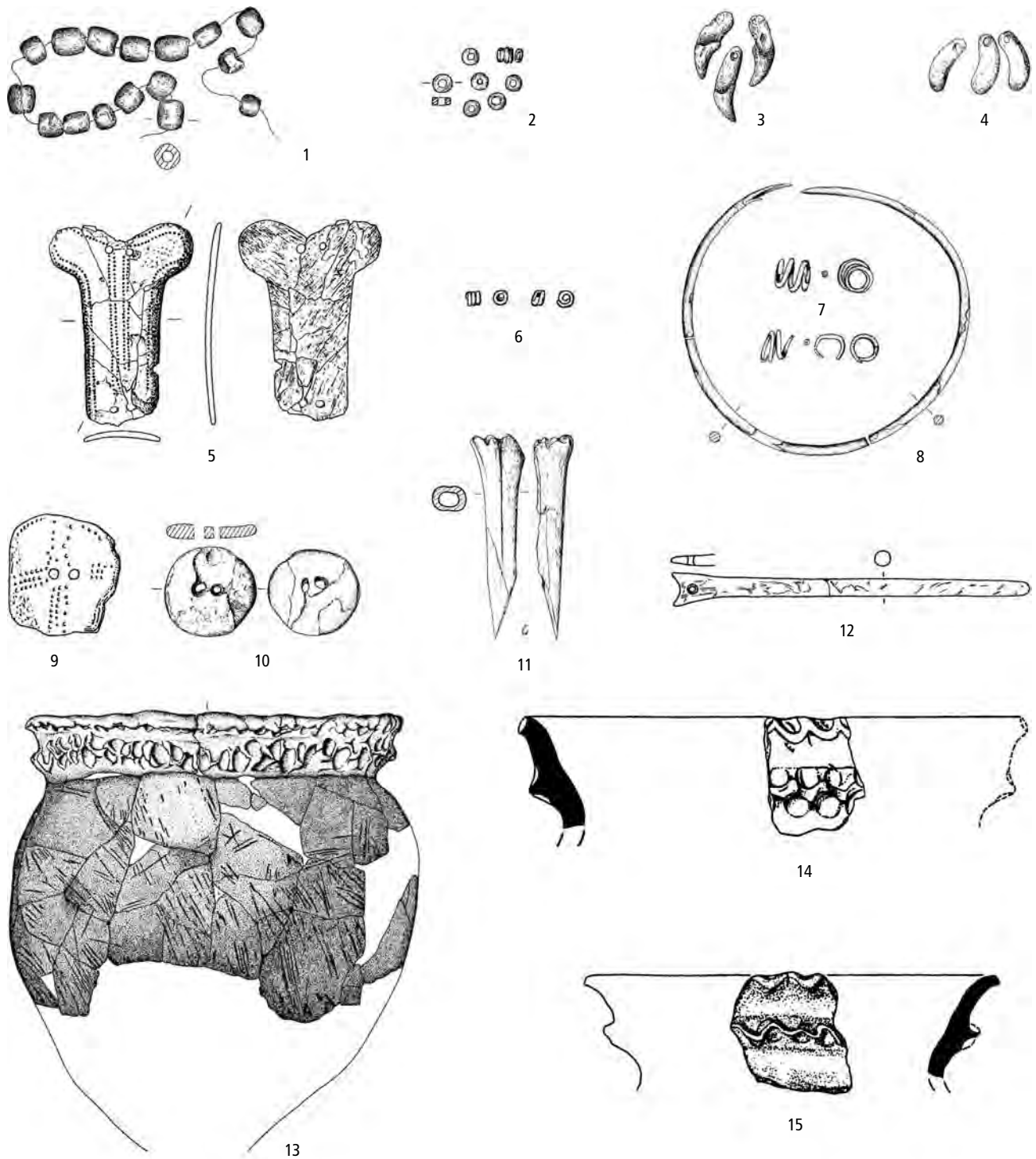
Různé brousky (nejčastěji z pískovce) nebyly doposud podrobněji studovány. Mají velmi rozmanité formy (obr. 49: 6).

5.2.8 Ekonomika

Obstarávání obživy

V souhlase s kulturně historickými teoriemi o invazi kultury se šňůrovou keramikou z východoevropských stepí dříve převládal názor o pasteveckém způsobu obživy jejich tvůrců (naposledy *Veňcl 1994c*). Určitý podíl zemědělských aktivit se připouštěl až v pozdějších fázích, a to pod vlivem domácího „substrátu“. Takové teorie ovšem ztratily na průkaznosti, když se zjistilo, že kultura se šňůrovou keramikou tvořila ve své době jediné osídlení našich zemí.

Dále se ukázalo, především na základě zahraničních dokladů ke kultuře se šňůrovou keramikou, že její nositelé byli vyspělí zemědělci, kteří ovládali orbu dřevěným oradlem a využívali tažnou sílu hovězího dobytka také k jeho zapřáhání k vozům s masivními koly; úrodu sklízeli srpy (žatevními noži) s jednou pazourkovou čepelí. Frekvence a formy jiných nástrojů (především seker) byly stejné jako u jiných eneolitických populací,

Obr. 50: Ozdoby kultury se šňůrovou keramikou a tzv. sídlištní keramikou. 1–4 kostěné a perleťové součásti náhrdelníků; 5 kostěná pasová zápona; 6–8 měděné ozdoby (6 perly, 7 záušnice, 8 náramek); 9 kostěný knoflík; 10 perleťový terčík; 11 kostěné šídlo; 12 kostěná jehlice; 13–15 nebrobová keramika. 1–5 Konobrzé (okr. Most); 6–8, 11 Čachovice (okr. Chomutov); 9, 10 Třebusice (okr. Praha-západ); 12 Radovesice (okr. Teplice); 13 Bacín (Vinařice, okr. Beroun); 14 Jenišův Újezd (okr. Teplice); 15 Radonice (okr. Praha-východ). Různá měřítka. Podle Dobeš – Buchvaldek 1993; Neustupný – Smrž 1989; Turek 1995a; Matoušek – Turek 1998; Čech – Černý 1997; Dobeš et al. 1991; Buchvaldek et al. 1997.

nepochybně zemědělských. Lidé kultury se šňůrovou keramikou pěstovali tytéž kulturní plodiny a chovali tatáž domácí zvířata jako předchozí a následně středoevropské zemědělské kultury (Neustupný 1969b;

1997b). Palynologická spektra spojená s kulturou se šňůrovou keramikou na Komořanském jezeře jsou téměř neodlišitelná od spekter charakterizujících zemědělskou kulturu badenskou (Neustupný 1985). Hustota

osídlení vylučuje v našich přírodních podmínkách jakoukoliv formu pastevečství.

K lovu máme nečetné doklady, i když u kultury s takovými striktními normami bychom nějaké zásadní chování očekávali i v tomto směru.

5.2.9 Strukturování hrobů kultury se šňůrovou keramikou

Uložení koster

Ještě v polovině 20. století se nevědělo, že pro ukládání mrtvých v kultuře se šňůrovou keramikou platila přísná pravidla; rozpoznal to teprve P. V. Glob (1944) pro dánskou skupinu. Kostry leží buď na boku, nebo na zádech, ale nohy jsou vždy pokrčeny; pokrčení však není extrémní (jak je tomu například v kultuře únětické). Obě pohlaví mají obličej obrácen k jihu. Muži leží na pravém boku hlavou k západu a nohama k východu (obr. 45: 2; 46: 1), ženy obráceně: hlavou k východu a nohama k západu (obr. 45: 1, 3).

Tato poloha je prakticky ve stoprocentním souladu s pohlavně specifickými přídávky (například sekeromlaty pro muže nebo náhrdelníky pro ženy). V některých případech však nesouhlasí s určením pohlaví metodami biologické antropologie; je velmi pravděpodobné, že nepřesnost je na straně antropologických metod.

Existují také pravidla pro uložení rukou, rozpoznaná německým archeologem U. Fischerem (viz např. Buchvaldek 1986). Poloha A je charakteristická pro starší fáze kultury, u ostatních se zatím nedaří rozpoznat, co poloha rukou znamená.

Pokud hrob obsahuje dvě kostry, mohou být v tzv. antipodické poloze (nohama k sobě; u této polohy jde vždy o hrob muže a ženy nebo děvčete a chlapce, obr. 45: 4, 5). Dva až tři zemřelí mohou být uloženi vedle sebe (obr. 45: 6), jiné uspořádání je výjimečné. V hrobě 1/95 ve Slaném byly tři kostry a kromě toho hromádka spálených kostí, které pocházely nejméně ze 4 jedinců (Turek 2001). Hroby s více kostrami mají téměř vždy podstatně větší hrobovou jámu, než je tomu u hrobů s jednou kostrou.

Některé hroby s více kostrami jsou víceméně prostorovým spojením dvou nebo více nezávislých hrobů; v nich jsou pak přídávky uloženy podle stejných pravidel jako u hrobů s jednou kostrou (srov. Kovářová 2003). Někdy jsou však přídávky rozmístěny tak, že pravidla pro hroby s jednou kostrou nejsou dodržena.

Rozložení přídávků

Přídávky jsou rozloženy většinou podél stěn hrobu v závislosti na poloze kostry, tj. rozdílně u mužů a žen; přesto ale je tendence k symetrii podél severojižní osy hrobu. K některým elementárním výsledkům se na zá-

kladě jednoduchých prostředků propracovali M. Buchvaldek a D. Koutecký (1972), obecnější metoda byla popsána v souvislosti s publikací pohřebiště v Čachovicích (*Neustupný – Smrž 1989*). Následující charakteristiky sumárně popisují obvyklé uložení, které vyplynulo ze studia všech dostupných šňůrových hrobů (Kovářová 2003).

Amfory bývají ukládány za tělo podél zadní stěny hrobu nebo stojí kolem nohou zemřelého. V mužských hrobech je pohár u krátké stěny za hlavou nebo v rohu za hlavou (nejčastěji), v ženských hrobech je rozptýlen polohou poněkud větší. Také džbánky se vyskytují kolem hlav zemřelých, v tomto případě poměrně často před jejich obličejem (v této poloze jsou také některé poháry s uchem). Hrnky se výrazně soustřeďují kolem hlav zemřelých (téměř stoprocentně žen), ale mohou být i jinde v hrobě. Mísy jsou kolem hlav, včetně polohy před obličejem. Sekeromlaty a mlaty se výrazně koncentrují před obličejem mužů (tutéž tendenci mají i těžké sekery). Jsou zde i některé ploché sekery, ale jejich poloha je jinak dosti shodná s polohou pohárů (v rohu za temenem lebky). Čepele jsou v mužských hrobech téměř všude (nápadná je koncentrace u nohou zemřelého), v ženských hrobech naopak chybí u nohou zemřelých a před nimi. Ozdoby jsou na tělech zemřelých. Celkově lze pozorovat tendenci k ukládání vysoce symbolických artefaktů (především zbraní a ozdob) co nejbliže k mrtvému tělu.

Diferenciace přídávků podle pohlaví a věku

Výrazný rozdíl mezi hroby mužů a žen nespočívá jen v různé poloze kostry a rozložení přídávků: přísný ritus charakterizuje také rozdílné vybavení hrobů nástroji, ozdobami a zbraněmi a rozdílné vybavení nádobami. Následující přehled se zakládá na jednoduchých statistických testech.

Hrobové přídávky vytvářejí velmi jasně pět skupin hrobů. Lze vyčlenit druhy:

1. které se objevují výlučně nebo převážně v hrobech mužů: sekeromlaty, těžké sekery, ploché sekery, kulovité palice, poháry s úškem;
2. které jsou významně častější v hrobech mužů než v hrobech žen: jednoduché poháry a kostěné artefakty;
3. které jsou k oběma pohlavím neutrální: amfory, poháry s uchem, džbánky, mísy, štípaná industrie (většina typů), brousky a zvířecí kosti. Některé z těchto druhů nelze přeřadit do skupiny 2 nebo 4, protože pro nízkou četnost není dosaženo statistické významnosti. Jsou to mísky na nožkách, květináčovitě hrnky, cylindrické poháry a kousky okru;
4. které jsou významně častější v hrobech žen než v hrobech mužů: měděné ozdoby;
5. které se nacházejí výlučně v ženských hrobech nebo tam dominují: hrnce, malé amforky, hrnky s jedním

uchem, malé misky, bezuché hrnky, dvojuché hrnky, provrtané zvířecí zuby, perly z lastur a zdobené koutoučky z lastur.

Dále je značný rozdíl mezi hroby různých věkových skupin:

1. hroby dětí jsou malé, hroby dospělých větší (hranici mezi hroby dětí a dospělých tvoří délka asi 140 cm);
2. hroby dětí nemají pazourkové nástroje a kromě hrobů chlapců ve starší fázi nemají ani hlazené kamenné nástroje;
3. náhrdelníky z perleťových kroužků a zvířecích zubů jsou jen v hrobech dospělých žen;
4. pouze hroby dospělých osob mají velké amfory;
5. pouze hroby dospělých žen mají pár malých nádobek;
6. zdá se, že pro hroby dětí a mladistvých jsou ve zvýšené míře charakteristické některé nádoby (mísy, poháry s uchem), dále měděné ozdoby a někdy absence veškeré výbavy.

Jednoduchá statistika tedy ukazuje, že rituál kultury se šňůrovou keramikou strukturuje hroby především ve dvou dimenzích, jimiž jsou pohlaví a věk.

Syntéza struktur formálními metodami

Pro studium šňůrových pohřebišť v Čechách byly využity formální metody, zejména tzv. vektorová syntéza a její spojení s geografickými informačními systémy (stručně viz *Neustupný 1997a*). V použití obou těchto metod pro hledání struktur na pohřebišťích má naše archeologie světovou prioritu.

Metoda spočívá v tom, že se vypočítají korelace (výskytu) jednotlivých druhů artefaktů v hrobech a ze získané matice korelačních koeficientů se pak složitou matematickou metodou získají tzv. faktory, tj. takové soubory druhů artefaktů, v nichž je každému artefaktu přiřazen faktorový koeficient (faktorová zátěž) udávající jeho typičnost pro daný faktor. Z jednoho kontextu (například pohřebiště) lze získat několik takových faktorů. Tyto faktory jsou formální struktury a lze pro ně najít nějaké neformální vysvětlení, interpretaci. To může být značně obtížné. V každém případě je nutno zdůraznit, že vstupní data pro výpočet faktorových zátěží vůbec neobsahují informaci o pohlaví nebo věku zemřelých uložených v hrobech. Kdyby tedy informace o typičnosti hrobu pro nějakou lidskou skupinu (podle pohlaví, věku, chronologie apod.) nebyla obsažena v samotné výbavě hrobů, žádný faktor by matematickým algoritmem nevznikl. V případě kultury se šňůrovou keramikou tomu tak ale není; smysluplné (interpretovatelné) faktory zde vznikají.

Následující tabulky (tab. 4) jsou reprodukcí historicky prvního pokusu (z r. 1969) o zpracování české kultury se šňůrovou keramikou metodou vektorové syntézy (*Neustupný 1973a*). Přes nedokonalost vstupních dat (zejména deskriptivního systému) se stalo okamžitě

zřejmým, že variabilitu hrobové výbavy kultury se šňůrovou keramikou kromě chronologie velmi silně ovlivňuje ještě faktor pohlaví. Je zajímavé, že kladný pól faktoru 3, jehož interpretace nebyla koncem 60. let 20. století zřejmá, se nyní zdá být výrazem pozdní fáze kultury.

Tab. 4: Syntéza struktur formálními metodami pro českou kulturu se šňůrovou keramikou. Ve sloupcích faktorové koeficienty. CW – česká šňůrová z lokalit jiných než Víkletice, V – šňůrová z Víkletic (podle *Neustupný 1973a*).

Faktor 1	CW&V	V	CW
sekerky	.44	.36	.41
sekeromlaty/palice	.42	.52	.40
poháry	.23	.33	.13
poháry s uchy	.16	.20	.09
džbány	.14	.13	.22
dvojuché hrnky	-.05	.06	-.10
jednouché hrnky	-.11	-.24	.04
hrnce	-.22	-.24	-.14
bezuché hrnky	-.48	-.40	-.52
ozdoby	-.54	-.27	-.74
Faktor 2	CW&V	V	CW
poháry	.33	.44	.26
sekerky	.25	.28	.28
jednouché hrnky	.22	.12	.20
sekeromlaty/palice	.12	.05	.19
poháry s uchy	.01	-.02	.10
ozdoby	-.01	-.11	-.06
bezuché hrnky	-.08	-.04	-.35
džbány	-.30	-.33	-.30
dvojuché hrnky	-.54	-.61	-.40
hrnce	-.67	-.70	-.64
Faktor 3	CW&V	V	CW
poháry s uchy	.50	.54	.47
sekerky	.21	.30	.17
džbány	.19	.07	.31
hrnce	.06	.03	.06
sekeromlaty/palice	.05	.12	-.05
jednouché hrnky	.02	.03	-.02
dvojuché hrnky	.02	-.02	.09
bezuché hrnky	.00	-.05	-.01
ozdoby	-.04	-.06	-.06
poháry	-.59	-.53	-.61

Zpracování české kultury se šňůrovou keramikou těmito formálními metodami pokračovalo (*Neustupný 1973b; 1973c; 1978b; 1981; 1996a*). Jejího zdokonalení bylo dosaženo výpočtem tzv. faktorových skóre, tj. čísel určujících, jak je který hrob charakteristický pro faktor 1, faktor 2 atd. V tabulce 5 (*Neustupný 1978b*) první sloupec obsahuje kód faktoru a další sloupce počty hrobů, které mají významná faktorová skóre ve vztahu k tomuto faktoru.

Je zřejmé, že faktor +3 zde představuje výbavu typickou pro muže, a to převážně pro muže mladistvé a dospělé. Slovní popis faktoru (jehož faktorové zátěže zde nejsou reprodukovány) je následující (citáty v uvozovkách jsou z publikace *Neustupný 1978b*): „Faktor +3 je typický pro hroby s plochými kamennými sekerami, těžkými sekerami, sekeromlaty, kulovými palicemi, brousky a pazourkovými srpovými čepelemi. Soubor keramiky obvykle tvoří velmi rozměrná nezdobená amfora a šňůrový pohár; pokud je v hrobě třetí nádoba, je to džbáněk, mísa nebo nějaký jiný pohár.“ Je zřejmé, že jde o hroby mužské. Jiný mužský faktor je -7: „Faktor -7 se nezdá být tak dobře definován. Jeho hlavní charakteristiku představují poháry s válcovitým hrdlem a poháry s úškem nebo uchem; tyto typy mohou být asociovány s jedním kamenným nástrojem s ostřím.“ Zdá se, že chronologicky zde máme další faktor mladší a pozdní fáze.

Faktor -6 je ženský, převážně charakteristický pro hroby dospělých žen. Slovní popis je následující: „Faktor -6 je nejbohatší na keramiku, neboť každý hrob zpravidla obsahuje tři až čtyři nádoby. Vedoucími typy jsou vejčitý hrnc D, malé amfory a pohárky s jedním uchem P, pravidelně se objevují amfory, které jsou většinou nezdobené. Poháry s uchem se vyskytují poměrně často, válcovité poháry, džbány a pohárky se dvěma

uchy občas. Mnoho hrobů obsahuje pazourkové nástroje, ale žádný osobní ozdobu nebo kostěný nástroj.“ Je zřejmé, že jde o hroby dospělých žen mladší a částečně pozdní fáze. „Faktor +7 je podobný faktoru -6 v tom, že jeho keramika většinou sestává z malých amforek, pohárků s jedním uchem P, vejčitých hrnců D a amfor (tentokrát částečně zdobených), ale liší se od něj tím, že má perleťové a měděné ozdoby, provrtané zvířecí zuby a brousky. Pazourkové čepele jsou rovněž časté.“ V tomto případě zřejmě jde o hroby dospělých žen střední fáze kultury se šňůrovou keramikou. Dalším ženským faktorem je +2. „Faktor +2 charakterizují amfory s rytou výzdobou, malé pohárky nebo misky typu J (většinou v párech) a příležitostně amfory zdobené řadami zářezů nebo důlků. Amfory mají často tunelovitá úška a nádoby všech druhů mívají tzv. odsazené dno. Pazourkové čepele jsou běžné. Jedna až tři nádoby v hrobě jsou pravidlem.“ Zdá se, že jde o starší fázi kultury se šňůrovou keramikou. Při téže vektorové syntéze vyšel ještě jeden ženský faktor: +1. „Faktorová analýza odhalila ještě jeden slabý faktor (+1), který tvořily jen čtyři ženské hroby; zdá se být charakterizován zdobenými džbány, dvojuchými pohárky a malými amforkami. Vzhledem ke svému nejasnému smyslu nebyl zahrnut do následující analýzy. Měli bychom ovšem poznamenat, že jeho rozložení na pohřebišti je totéž jako u faktoru +3 a ve výskytu zdobených džbánek zaujímá druhé místo.“ Podle toho, co víme v současné době, jde o pozdní fázi kultury.

Jak vyplývá z tabulky 5, hroby dětí a mladistvých (a zčásti též fyzicky dospělých osob) reprezentují faktory +4 (muži) a +5 (ženy). „Faktor -4 je charakteristický pro hroby, které téměř nikdy neobsahují [hlazený] kamenný nástroj s ostrou hranou, ale dlouhé pazourkové čepele a kulovité palice jsou běžné. Keramika té-

Tab. 5: Česká šňůrová keramika. Srovnání formálních faktorů s externí evidencí pohlaví a věk zemřelých (podle *Neustupný 1978b*).

Faktor	Poloha na boku		Věk			
	pravém (muž)	levém (žena)	děti (0–12)	mladiství (12–18)	dospělí (18–)	celkem
+2	1	8	0	2	8	10
+3	14	0	1	2	7	10
-4	12	3	6	1	5	12
+5	2	14	6	2	5	13
-5	7	1	1	2	3	6
-6	0	16	2	0	10	12
+7	1	9	0	0	7	7
-7	5	1	2	1	3	6
Celkem:	42 44,7 %	52 55,3 %	18 23,7 %	10 13,2 %	48 63,1 %	76 100 %

měř vždy zahrnuje zdobenou amforu a pohár; k tomu může přistoupit další amfora, pohár s úškem nebo uchem nebo mísa. Amfory jsou obvykle malé nebo středních rozměrů.

Faktor +5 tvoří spíše malé nezdobené amfory, pohárky s jedním uchem typu P, válcovité poháry a vejčité hrnce D. Jiné typy keramiky jsou vzácné. Zdá se, že v hrobech spojených s tímto faktorem chybí všechny druhy osobních ozdob, bohatě zdobené nádoby, nástroje a malé amforky.“

Jednoduchá vektorová syntéza byla posléze rozšířena spojením se softwarem GIS (geografické informační systémy) pro znázornění prostorových struktur (*Neustupný 1996a*; přehledně *1997a*). Základní logika této metody spočívá v tom, že faktorová skóre, která jednotlivé hroby mají k jednotlivým faktorům, jsou hodnoty (reálná čísla), které charakterizují prostor daného hrobu. Pokud tato čísla znázorníme v GIS nějakou barevnou stupnicí, budou hroby se stejným nebo blízkým faktorovým skóre mít v určitém prostoru stejnou nebo blízkou barvu, jestliže se v tomto prostoru budou koncentrovat hroby se vzájemně podobnými deskripcemi (a proto s podobnými faktorovými skóre vzhledem k jednomu faktoru). Pro získání obrazu pohřebiště, kde jsou vyznačeny souvislé plochy charakteristické pro některý faktor, lze použít různé nástroje softwaru geografických informačních systémů, například modul DEM, který jinak barevnou stupnicí vyjadřuje výšky nějakého povrchu (vrstevnice apod.).

„Tak například faktor 3/9 charakterizovaly následující deskriptory: ploché sekery, poháry s úškem, těžké sekery, palice, sekeromlaty, džbánky, štípané nástroje a amfory. To je jasně výbava mužských hrobů mladší nebo pozdní fáze české šňůrové keramiky. Tato skutečnost se odrazila v tom, že hroby s vysokým skóre ve vztahu k tomuto faktoru korespondovaly s nezávislým (externím) určením pohlaví a věku koster, nalezených v takových hrobech: byly statisticky významně spojeny s kostřami dospělých mužů. Současně s tím v okamžiku, kdy hodnoty faktorových skóre příslušné k faktoru 3/9 byly přiřazeny k jednotlivým hrobům a byl vypočítán DEM, bylo nalezeno výrazné prostorové shlukování ve skupině Vb a nižší koncentrace v některých jiných skupinách“ (příl. 13; *Neustupný 1996a*, fig. 7).

Studium české šňůrové keramiky (především pohřebiště ve Vikleticích) těmito metodami značně prohloubilo naše pochopení této kultury. Zjistila se rozsáhlá variabilita chronologická a dále variabilita podle pohlaví a podle věku. Tyto okolnosti živé kultury vytvářejí v archeologických pramenech výrazné struktury (jednotlivé faktory). Není vyloučeno, že existuje ještě další pramen variability, ten ale není silný. Lze prokázat, že některé artefaktové struktury, reprezentující lidské skupiny, se na pohřebištích koncentrují do určitých míst, jiné však nikoliv. Jak se to dá očekávat na

základě teorie, archeologické struktury získané těmito formálními metodami jsou polytetické (každý deskriptor, například džbánek může být současně a v různé míře charakteristický pro několik archeologických struktur). Popsané metody jsou objektivní v tom smyslu, že subjekt archeologa může podstatněji ovlivnit výsledek jen výběrem deskriptorů a pak až při interpretaci; sám matematický algoritmus je neovlivnitelný.

5.2.10 Ritus a společenská struktura

Ačkoliv se na první pohled zdá, že pohřební ritus je v kultuře se šňůrovou keramikou poměrně věrným „odrazem“ tehdejší společnosti (věrnějším, než v jiných kulturních skupinách), všude lze pozorovat symbolický fundamentalismus, který předepisuje velmi přísná pravidla pro jakékoliv chování.

Arbitrárnost pohřebního ritu

Právě proto, že v kultuře se šňůrovou keramikou je symbolika pohřbů svázána tak přísnými pravidly a jiné prameny než hroby chybějí, je obtížné na základě pohřebního ritu rekonstruovat společnost.

Nelze se domnívat, že hrobový ritus kultury se šňůrovou keramikou věrně odráží společenskou strukturu. Je to proto, že pohřební ritus je arbitrárním označením společnosti a slouží jen ke komunikaci. To znamená, že atributy pohřebního ritu nejsou shodné (přinejmenším nemusí být shodné) s atributy společnosti. Rituální pravidla ztrácejí svoji arbitrárnost teprve v okamžiku, kdy se prokazatelně dostávají do markantního protikladu s životními zájmy komunity nebo jedinců, jak tomu bylo například tam, kde některé ženy a děti byly zabíjeny při příležitosti smrti patriarchů. K takovým jevům, častým ve východní skupině kultury kulovitých amfor (*Neustupný 1967a*), však zřejmě docházelo v kultuře se šňůrovou keramikou jen zřídka, i když vícečetné hroby mohou být svědectvím takových praktik.

Je dobře možné, že jevem, který pohřební ritus kultury se šňůrovou keramikou nedokázal skrýt za svou symbolickou masku, byla zvýšená úmrtnost mužů ve věku od 20 do 30 let, která pak deformovala demografický obraz pozdějších věkových skupin (*Neustupný 1983*, 126–127). Může jít o úmrtí způsobená rituálním válečnictvím (viz výše), ale je nutno mít na paměti celou řadu problémů, s nimiž je takové pozorování spojeno. Mimo jiné i to, že je obtížné statisticky testovat významnost zjištěné datové struktury.

Některé nápadné archeologické rysy kultury se šňůrovou keramikou zůstávají zatím bez náznaku řešení (například poloha zemřelých v hrobech). Jindy je vysvětlení velmi obecné, jako v případě některých koster, které mají na lebkách tzv. trepanace, tj. otvory, jejichž vytvoření ve stěně lebky lidé zřejmě přežili (okraje otvoru jsou zacelené).

Vysvětlení pohřebního ritu

Pohřební ritus není proto schopen odrazit, co lidé byli, ale může nám přibližně prozradit, co si lidé kultury se šňůrovou keramikou o sobě mysleli. Na tomto základě můžeme usuzovat, že v této době lidé viděli svoje komunity rozdělené na dvě protikladné skupiny (muže a ženy) a že různé postavení přičítali také věkovým skupinám: dětem do 3 let, dětem a mladistvým do 15/20 let a dospělým v produktivním věku. Evidentně viděli ještě další rozdíly uvnitř skupiny dospělých, například proto, že někteří dospělí muži dostali do hrobu zbraně, a jiní nikoliv; musíme si být ale vědomi toho, že takové rozdíly nemusely být spojovány s postavením pohřbených za jejich života, nýbrž například s okolnostmi jejich smrti, s postavením příbuzných apod.

Základní rozdíl mezi muži a ženami spočíval podle názoru eneolitických lidí ve spojení těchto skupin se symboly, značícími jejich postavení ve společnosti: u mužů především se zbraněmi, u žen především s ozdobami. To, že valná část keramických nádob souvisela s picími rituály (tak jak to bylo běžné už od počátku eneolitu), nám kromě toho odhaluje, že úloha žen na slavnostech, kde se pilo pivo, byla zřejmě jiná než úloha mužů. Vyplývá to z faktu, že picí soubory byly pro obě pohlaví jiné, a není jasné, zda i v případě žen se pilo pivo. Nebo platí alternativa, že muži a ženy měli oddělené picí slavnosti? Na druhé straně zde určitá rovnoprávnost byla, jak svědčí přítomnost amfor a džbánek v obou kategoriích hrobů.

Zvláštní postavení dětí do 3 let, tak jako v celém pravěku i po valnou část doby historické, vyplývalo zřejmě ze skutečnosti, že takové děti jsou ještě plně závislé na péči své matky a komunikují převážně jen s nejbližšími osobami. V tomto smyslu to nebyli plnoprávní příslušníci komunity a vztahovala se na ně vesměs jiná pravidla než na ostatní.

Picí soubory

Ritus kultury se šňůrovou keramikou zdůrazňuje některé aspekty společenského života, které samy o sobě mají komunikační význam: picí rituály, které jsou v hrobech kultury se šňůrovou keramikou dokumentovány několika typy picích nádobek a četnými amforami.

Nádoby, které můžeme spojovat s pitím tekutin, se vyskytují v kultuře se šňůrovou keramikou prakticky ve všech kategoriích hrobů, a to i v hrobech dětí a mladistvých. Formalizované picí soubory jsou však jen v hrobech dospělých.

V hrobech dospělých mužů tvoří picí soubor amfora (někdy o obsahu až 25 l) a pohár, který může být nahrazen pohárem s úškem nebo pohárem s uchem; džbánek asi jen částečně plnil tuto funkci, protože jeho umístění v hrobě se často od pohárů odlišuje.

V hrobech dospělých žen tvoří picí soubor amfora, hrnec a dvojice malých nádobek, z nichž jedna je zpra-

vidla dvojchá amfora a druhá nějaký hrnec (jednoduchý nebo dvojchý). Ve starší fázi je možnou substitucí dvojice stejných nádobek (drobné misky nebo bezuché hrnky).

Zatímco mužské picí soubory se táhnou již od časněho eneolitu (džbánek, zpravidla zdobené; srov. *Křišťuf 2005*) a můžeme se o nich domnívat, že sloužily k pití piva při nějakých slavnostech, ženské picí soubory nemají zatím v jiných kulturách rozpoznatelné analogie. Není jisto, zda i ony sloužily k pití alkoholických nápojů.

Problém nepohřebních aktivit

Za indikátor „sídlištní“ keramiky se považuje hrnec nebo zásobnicová nádoba, obvykle s nálevkovitým hrdlem, zdobená těsně pod okrajem plastickou lištou, která může mít tvar vlnovky. Taková nádoba se zatím ani jednou nenašla jako přídavek ve šňůrovém hrobě. Jak ale ukazuje nález takové nádoby v rituálním areálu na vrchu Bacín (*Matoušek – Turek 1998*), tato keramika nebyla „čistě praktickou“ profánní složkou kultury, nýbrž sama mohla mít nějaký smysl při symbolických aktivitách. Z tohoto hlediska bude nutno znovu prozkoumat i další lokality s takovou keramikou.

Jinou otázkou je, proč lidé v období kultury se šňůrovou keramikou nezasahovali pod zem. Pravděpodobně k tomu měli nějaký rituální důvod: narušování povrchu země (pohyb vertikálním směrem) se asi považovalo za symbolické chování, které nebylo ve většině případů dovoleno (*Neustupný 1995a; 1997b*). V kultuře se šňůrovou keramikou se toto chování vyvinulo *ad absurdum*, docházelo zde k určitému fundamentalismu.

5.2.11 Vznik kultury se šňůrovou keramikou

Původ kultury se šňůrovou keramikou byl vždy předmětem intenzivního zájmu. Velký vliv v evropské archeologii získaly kulturně historické teorie o jejím rozšíření migrací (expanzí) velkého etnika. Němečtí archeologové nejdříve pomýšleli na původ kultury v jižní Skandinávii, nacisté později dávali přednost jižní části východního Německa (tzv. střednímu Německu; *Kossinna 1928*, Abb. 351).

Vzhledem k velkému teritoriálnímu zásahu, který zahrnuje i části východní Evropy, absenci zbytků osad a výskytu sekeromlatů v hrobech mužů, vzniklo v případě této kultury spojení s filologickými teoriemi o šíření Indoevropanů, konkrétně názor o jejím příchodu (či spíše expanzi) z východu, z „jihoruských stepí“. Tuto teorii zastávali v různých formách především neněmečtí archeologové, například Gordon Childe (*1947*, 172–173). V souvislosti s tím se kultura se šňůrovou keramikou začala chápat jako pastevecké nebo dokonce nomádské etnikum, silně pohyblivé (například *Gimbutas 1956*; u nás *Veňcl 1994c* aj.) .

Dnes je invazní teorie vrcholně nepravděpodobná, neboť archeologie východní Evropy je už dobře známa a neukazují se tam žádné kulturní skupiny, z nichž by kultura se šňůrovou keramikou mohla vzniknout. Prokázalo se, že ve střední Evropě není kultura se šňůrovou keramikou současná s žádnou jinou kulturní skupinou, což také svědčí proti migraci. Archeologie střední Evropy bez možných pochyb naznačuje, že existuje určitá návaznost kultury se šňůrovou keramikou na starší eneolitické skupiny: tak například šňůrové poháry mají jasné předlohy ve východní skupině kultury kulovitých amfor (*Neustupný 1961a; 1965a*), nejstarší šňůrové amfory navazují na nádoby a výzdobu pozdních skupin badenské kultury atd. (*Neustupný 1972a*). Šňůrová keramika patří do eneoliticko-bronzového keramického komplexu, který je středoevropský, a existují další spojitosti v detailech artefaktů. Celkový ráz kultury se šňůrovou keramikou je středoevropský a zemědělský (nikoliv pastevecký). Chronologie kultury se šňůrovou keramikou je dnes dobře známa a jasně ukazuje, že ve všech regionech začíná tato kultura přibližně ve stejnou dobu; za těchto podmínek je současný příchod invazní populace do všech regionů obtížně pochopitelný stejně jako skutečnost, že invazní populace by prakticky všude, okamžitě a bez výjimky zvítězila nad „domácím“ eneolitickým obyvatelstvem.

Je tudíž stále jasnější, že kultura se šňůrovou keramikou vznikla ve střední Evropě (případně i v Evropě severní), ale zatím nejsme schopni detailněji objasnit mechanismy, jimiž proces vzniku této kultury probíhal. Ať vznikla kultura se šňůrovou keramikou kdekoliv, došlo k tomu v průběhu krátké doby a formální změny byly mimořádně hluboké. Základem musela být celá řada různých kulturních skupin středního eneolitu, takže procesem vzniku byla konvergence.

Kultura se šňůrovou keramikou nemizí ve střední Evropě beze stopy, neboť některé její regionální skupiny přežily mimo naše území v pozměněné formě místy až na práh doby bronzové (středoevropská nížina, Skandinávie, hranice s východní Evropou). Její nepopíratelné dědictví nacházíme také v kultuře zvoncovitých pohárů. Ani při vzniku kultury zvoncovitých pohárů však nejde o jednoduše demonstrovatelný postupný vývoj.

5.3 KULTURA ZVONCOVITÝCH POHÁRŮ

Jan Turek

5.3.1 Základní charakteristika

Vymezení kultury zvoncovitých pohárů

Výskyt zvoncovitých pohárů má nebývale široký geografický rozsah od severozápadní Afriky až po Malopolsko a od Irska až do Karpatské kotliny. Oblasti s výskytem zvoncovitých pohárů v Evropě lze rámcově

rozdělit do šesti hlavních provincií. Čechy spadají společně s Moravou, Maďarskem (oblast dnešní Budapešti), Dolními Rakousy, Malopolskem, Bavorskem a jihozápadním Německem do provincie východní (k této skupině je zřejmě třeba přiřadit také nálezy z Alsaska a severního Švýcarska). K této oblasti se do jisté míry váže provincie východoněmecká zahrnující Sasko, Durynsko a Posálí, ale také dále k severu skupiny meklenburská a pomořanská. Třetí významnou kontinentální provincií je severozápad Francie včetně Bretaně, území dnešního Beneluxu, severozápadní Německo a Jutský poloostrov. Čtvrtá provincie zahrnuje středomořskou oblast od Katalánska přes Baleáry, jižní Francii až po Lombardii, Toskánsko, střední Itálii, Sardinii a jihozápadní Sicílii. Pátou provincií lze lokalizovat do střední a jižní části Španělska a středního Portugalska, k této provincii lze přiřadit také nálezy z Maroka a malé enklávy v Alžírsku. Poslední skupina zahrnuje Britské souostroví a Irsko (srov. *Harrison 1980*, Fig. 1–2; *Engelhardt 1991*).

Přehled bádání a vývoj názorů na kulturu zvoncovitých pohárů

Zvoncovité poháry přitahovaly svým nezaměnitelným dekorem a zbarvením pozornost starožitníků již před více než sto padesáti lety. První české nálezy byly objeveny při stavbě železnice v roce 1848 na premonstrátských pozemcích v Bohušovicích nad Ohří (*Sklenář 1992*, 24). Vocelův *Pravěk* (1868, 487–88, obr. 152–154) byl první odbornou archeologickou publikací zobrazující nálezy zvoncovitých pohárů nalezené blízce Kralup nad Vltavou. Prvním, kdo použil název zvoncovitý pohár, byl rytíř Robert von Weinzierl (1895, 25–28), který také sestavil první schéma výzdoby českých pohárů (*von Weinzierl 1895*, 26, tab. V.). J. L. Pič (1899, 88) hledal původ zvoncovitých pohárů v oblasti dolmenů západní Evropy a správně upozornil na podobnost šňůrových pohárů s poháry zvoncovitými v oblasti dolního Rýna (*Pič 1899*, 86). V *Rukověti české archeologie* (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910*, 27–28) byla kultura zvoncovitých pohárů správně zařazena na konec „doby přechodní“ (eneolitu) a byl zdůrazněn její význam pro vznik únětické keramiky. V této době bylo šíření zvoncovitých pohárů vnímáno jednoznačně jako doklad „invaze lidu bez pevných sídel“ a poprvé bylo upozorněno na specifický antropologický charakter populace (*Stocký 1926*, 124, 138). A. Stocký dále upozornil na existenci tzv. průvodní keramiky, ve které, na rozdíl od zvoncovitých pohárů, spatřoval typologický vývoj směřující k únětické keramice. J. Schráníl označil nositele kultury zvoncovitých pohárů za lovecký lid pocházející ze západní Evropy a předpokládal vzájemný dotyk s kulturou šňůrové keramiky (*Schráníl 1928*, 81, 85–86). První doklady sídlištních nálezů z Prahy-Lysolají a z Jenštejna u Prahy uveřejnil L. Hájek (1939). J. Böhm

(1941a, 182–189) v souladu se soudobým kulturně historickým paradigmatem hovořil o krátkolebém neindoevropském etniku, které se rychlou expanzí rozšířilo z Iberského poloostrova Středomořím do Itálie a dále do Čech. Böhmsi si však uvědomoval nesrovnalost v odlišném antropologickém charakteru populace kultury zvoncovitých pohárů v Čechách a ve Španělsku, a předpokládal tedy, že byla expanzní vlna postupně posílena dalšími skupinami. V Čechách se pak podle Böhma původní populace kultury zvoncovitých pohárů rozplynula během dvou generací. Jako oblast jejího původu byl později zvažován region východních Alp a v Čechách byly předpokládány rovněž její kontakty s kulturou šňůrové keramiky (Neustupný – Neustupný 1960, 140). Poprvé byl také zdůrazněn význam rozvoje metalurgie, orného zemědělství a patriarchální společnosti v závěru eneolitu (Neustupný – Neustupný 1960, 144; Neustupný, J. 1962, 181). L. Hájek se ve svých nejvýznamnějších studiích věnoval především otázkám chronologie a vyčlenění nejstarších nálezů kultury zvoncovitých pohárů u nás (Hájek 1966) a publikoval textovou část katalogu českých nálezů (Hájek 1968).

Velmi významný odklon od tradičního kulturně historického paradigmatu lze pozorovat v příspěvku E. Neustupného (1976a), který uvádí vnitřní změny kulturního systému jako hlavní příčinu vzniku kultur mladšího eneolitu v kontrastu k dřívějším migračním výkladům. Tradiční představa o cizí nomádské populaci kultury zvoncovitých pohárů se z hlediska nového paradigmatu stala zcela neobhajitelnou. V dalších studiích E. Neustupný nastínil časoprostorové vymezení kultury v Čechách a na Moravě a vyslovil se pro časovou následnost obou mladoeneolitických kulturních skupin (1972a; 1976b; 1984). Kulturou zvoncovitých pohárů v Čechách a dalších oblastech tzv. východní skupiny se v 70. letech zabýval rovněž S. J. Shennan (1975; 1976; 1977), který hovoří o tzv. „pohárovém balíčku“ (*Beaker package*) typických artefaktů jako o jednotícím kulturním prvku spojujícím mnohdy odlišné lokální kulturní tradice. Shennan rovněž relativizoval Hájkovo (1966) typologicko-chronologické vyčlenění bohatých pohřebních výbav jako nejstarších a nabídl alternativní výklad této odlišnosti založený na společenské diferenciaci (Shennan 1976, 233). Českou skupinu zahrnul do své syntézy kultury zvoncovitých pohárů v Evropě R. J. Harrison (1980, 50–55). M. Buchvaldek (1978, 49–50, 59) nastínil problém vzniku zvoncovitých pohárů jako otázku etnické kontinuity a diskontinuity v mladším eneolitu a prezentoval obě kultury jako částečně současné a koexistující. J. Havel (1978) publikoval první studii zaměřenou specificky na pohřební ritus zvoncovitých pohárů a M. Kuna a V. Matoušek zpracovali měděnou industrii tohoto období ve střední Evropě (Kuna – Matoušek 1978). Syntézu poznatků a problematiky období kultury zvoncovitých pohárů

vypracoval V. Moucha (1978). Shrnutí evropských i domácích studií o zvoncovitých pohárech a topografickou analýzu nalezišť kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů provedl J. Turek (1996). Na dosud posledním celoevropském sympoziu o kultuře zvoncovitých pohárů (Riva del Garda 1998, viz Nicolis ed. 2001) byl shrnut stav poznání struktury osídlení a sídlištních nálezů v Čechách a na Moravě (Turek – Peška 2001). Byly zde též prezentovány nejnovější poznatky o pohřebním ritu, společenské struktuře a pohlavním dimorfismu populací mladšího eneolitu (Turek – Černý 2001; Černý – Houět – Turek 1999). Rovněž byl předložen alternativní výklad k tradiční kulturně historické interpretaci specifického antropologického charakteru (výskyt brachycefalních jedinců) populace kultury zvoncovitých pohárů, která byla považována za etnický cizorodý prvek dokládající migraci a výměnu obyvatelstva. K morfologickým změnám, jako je brachycefalizace, mohlo docházet v rámci jedné populace během několika generací, bez výrazných vnějších genetických vlivů působením změny ve složení výživy či odlišnou sociální strategií při výběru partnera (Turek – Černý 2001, 601–604).

Nálezová základna

I přes rostoucí počet dokladů sídlení, pohřebiště stále zůstávají hlavním pramenem poznání tohoto období. V Čechách byly pohřební a ojedinělé nálezy evidovány na téměř 500 lokalitách, sídlišť je však stále ještě méně než 30. V poslední době však rostou doklady nálezů keramiky z období kultury zvoncovitých pohárů při povrchových sběrech.

Pohřebiště. Pohřební nálezy tvoří nejrozsáhlejší část nálezového fondu kultury zvoncovitých pohárů v Čechách. Mezi největší pohřebiště patří Mochov (28 hrobů, Moucha 1966, 107), Praha 6-Lysolaje (25 hrobů, Hájek 1968, 63–69), Lochenice (24 hrobů, Buchvaldek 1990), Neratovice (23 hrobů, Hájek 1968, 75–78), Brandýsek (22 hrobů, Kytlicová 1960), Čachovice (21 hrobů, Neustupný – Smrž 1989), Kolín (20 hrobů, Dvořák 1936; Hájek 1968, 38–41). Největší dosud prozkoumaná pohřebiště v Čechách se ani zdaleka neblíží rozsáhlým moravským nekropolím, jako jsou Hoštice (155 hrobů), Holásky (71 hrobů) nebo Šlapanice (60 hrobů). Je otázkou, zda tento rozdíl mezi českými a moravskými pohřebními skupinami lze přičítat jen stavu výzkumu. Dalšími českými pohřebišti středního rozsahu jsou Kněževes (14 hrobů, Kytlicová 1956), Praha 9-Ďáblice (14 hrobů, Hájek 1968, 17–19), Radovesice (13 hrobů, Muška 1981; Turek 1993, 127–132, Fig. XLIX–LV), Tišice-Kaberna (11 hrobů, Hájek 1968, 123–125), Lovosice-Schwarzenberská cihelna (11 hrobů, Blažek – Kotyza 2002, 27–36) a Lovosice-Reiserova cihelna (10 hrobů, Hájek 1968, 57–57).

Osady. První doklady sídlištní aktivity z období kultury zvoncovitých pohárů objevil Ladislav Hájek v letech 1933 a 1935 v Praze-Lysolajích a v Jenštejně u Prahy (*Hájek 1939*, 119–122). Jáma z Jenštejna obsahovala převážně průvodní keramiku, zatímco ze dvou objektů v Lysolajích pochází větší množství zlomků zdobených zvoncovitých pohárů. Jeden z lysolajských objektů byl pravoúhlého půdorysu (225 × 180 cm) s plochým dnem a byl interpretován jako zemnice. Nejrozsáhlejší dosud známý odkryv sídliště kultury zvoncovitých pohárů v Čechách jsou Liptice II (výzkum J. Mušky 1982, obr. 52: 1, 8–10), kde bylo zachyceno celkem 24 zahloubených objektů. Další sídlištní nálezy pocházejí z východních Čech (Tuněchody, Obědovice) nebo z poslední doby z Čáslavi (*Pavlu 2000*).

Doklady ostatních aktivit. V Čechách zatím nebyly objeveny žádné doklady jiných kultovních objektů, jeskynních aktivit ani pravidelné využívání či ohrazení výšin, ani exploatace nerostných surovin. Je však třeba upozornit na ojedinělé nálezy měděných dýk, nátepních destiček, lukovitých závěsků a zlomků zdobených pohárů na některých výšinných polohách (Řivnáč, Praha-Šárka, Slánská hora, Vraný-Čertovka).

5.3.2 Časová a prostorová variabilita

Relativní chronologie

Vzhledem k charakteru nálezových situací z období zvoncovitých pohárů v Čechách existuje jen velmi málo přímých stratigrafických dokladů jeho relativní chronologie. Problém chronologické pozice období zvoncovitých pohárů byl řešen jednak ve vztahu ke starším kulturám řivnáčské a šňůrové keramiky, jednak k následné kultuře únětické. Pokud jde o závěr období, panuje mezi specialisty shoda již od doby, kdy Karel Buchtela a Lubor Niederle (*Buchtela – Niederle – Matiegka 1910*, 27–28) zdůraznili význam zvoncovitých pohárů pro vznik keramiky únětické. Na předpokladu kontinuálního vývoje a následnosti obou kultur se mnoho nezměnilo až do současnosti. Mnohem problematičtější byla diskuse o počátcích období zvoncovitých pohárů. Někteří badatelé po dlouhou dobu předpokládali částečnou současnost střeoeolické kultury řivnáčské se zvoncovitými poháry (např. *Pleslová-Štiková 1976*), což je z pohledu dnešního stavu poznání vysoce nepravděpodobné.

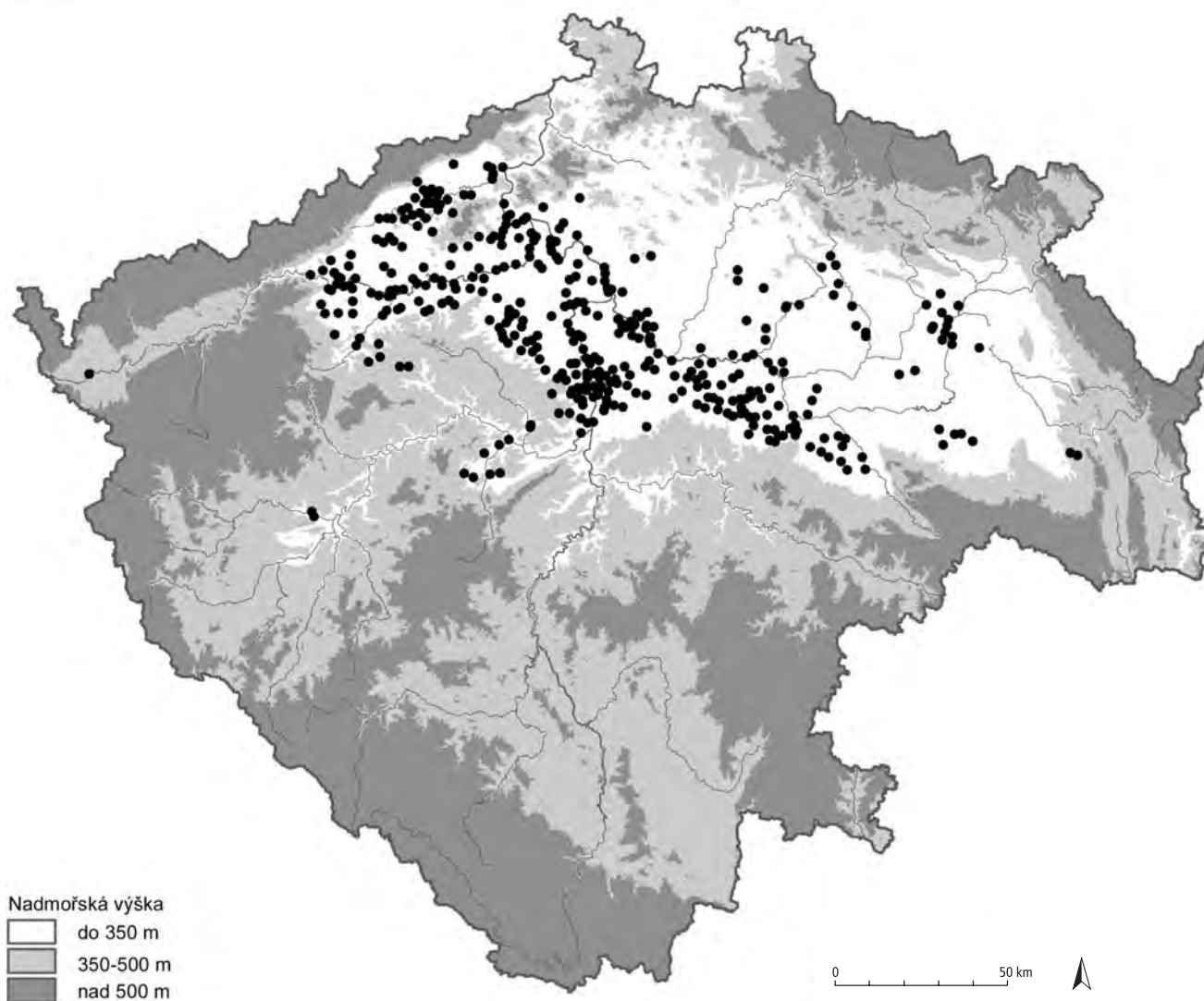
Jednou z dalších klíčových otázek chronologie mladšího eneolitu je současnost či následnost dvou výrazných kulturních komplexů, šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů. Na vzájemný chronologický a genetický poměr obou kultur existují dva protichůdné názory. Jedna skupina specialistů vychází z migraционistického předpokladu alochtonního původu kultur a populací šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů a předpokládá jejich částečnou současnost a v některých ob-

lastech (Čechy, Morava, Posálí, východní Bavorsko a další) také sdílení shodného sídelního prostoru (*Fischer 1976; Buchvaldek 1978; 1981; Moucha 1978*, 312; *Dvořák – Šebela 1992* a nejnověji též *Heyd 2001*).

Druhý pohled na charakter a vztah obou fenoménů předpokládá, že obě kultury byly následné, jejich nositelem byla tatáž populace a k změně došlo poměrně náhle především na základě vnitřních formálních změn v rámci jednoho symbolického systému (*Neustupný 1966a*, 87–88; *1976b*, 117–118; *Shennan 1976*, 234; *Turek 1996*, 9–14; *Turek – Černý 2001*, 604). V žádné z regionálních skupin šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů v Evropě nebyl dosud dokumentován spolehlivý doklad kontaktních nálezů, jako například smíšená pohřební výbava, smíšené nálezy v sídlištních kontextech a podobně. Neustupný (*1966a*, 87–88) a Shennan (*1976*, 234) naopak upozorňují na horizontální stratigrafii českomoravských a posálských pohřebišť, kde jsou hroby obou kultur v bezprostřední blízkosti. V poslední době přinesly velkoplošné odkryvy na střední Moravě (Olomouc-Slavonín, Velký Týnec a Olomouc-Nemilany) možné doklady přechodu od pozdní moravské lokální šňůrové keramiky ke zvoncovitým pohárům v sídlištním kontextu a snad také v postupně uplatňovaných změnách v pohřebním ritu (*Turek – Dvořák – Peška 2003*, 197–208). Takové pozorování je však prozatím ojedinělé a upozorňuje především na skutečnost, že sídlištní nálezy, které jsou dosud jen velmi málo známy, mohou skýtat významné informace pro posouzení kulturních a chronologických vztahů proměny v mladším eneolitu. V této souvislosti je třeba poukázat na opakovaně doloženou ideologizovanou strukturu skladby pohřební výbavy a pohřebních praktik, které ve vysoce symbolické rovině reprezentují určitou společensko-kulturní identitu (*Turek – Dvořák – Peška 2003*, 205). Vzhledem k tomu pohřební kontexty skýtají do jisté míry zkreslený obraz pravěké reality a s využitím poměrně omezeného spektra artefaktů a kulturních norem demonstrují vztahy významné pro identitu tehdejší společnosti. Je tedy vcelku logické, že ideologizovaný odraz kulturní změny se v pohřebním ritu může jevit jako ostré diskontinuum, ačkoliv v reálném světě živých mohlo jít o delší proces přeměny.

Absolutní chronologie

Hodnocení absolutní chronologie zvoncovitých pohárů v Čechách je značně omezeno nedostatkem dat. V současnosti jsou z Čech k dispozici jen tři radiokarbonová data (zdroj: J. Turek, J. Müller). Dvě pochází z Radovesic (okr. Teplice): KI-4449: 2465–2195 cal. BC (BP 3860 ± 40), pocházející z hrobu 53/80-I, který obsahoval mimo jiné též zdobený pohár s uchem, nezdobený pohár s uchem, nátepní destičku a knoflíky s V-vrtáním (*Turek 1993*, Fig. L) a KI-4448 2460–2200 cal. BC (BP 3860±45) z hrobu 117/78, obsahujícího zlaté a stříbrné

Obr. 51: Kultura zvoncovitých pohárů v Čechách. Podle Archeologické databáze Čech upravil a doplnil J. Turek.

šperky a zdobený zónovitý pohár, tedy typologicky starší výbavu. Průvodní keramikou byl vybaven pohřeb 31 z Jenišova Újezdu (okr. Teplice), z něhož pochází relativně nižší datum KI-4450 2350–2020 cal. BC (BP 3760±55). Poněkud více radiokarbonových dat pochází ze sousedních oblastí, publikováno je však jen málo. Pro Čechy a jejich nejbližší sousedství lze tedy obecně konstatovat, že nejstarší kalibrovaná C^{14} data spadají do období těsně před rokem 2500 př. Kr. a nejstarší data pro následnou únětickou kulturu se pohybují okolo roku 2300 př. Kr. Toto časové rozpětí kultury zvoncovitých pohárů odpovídá chronologickému schématu, které před více než třiceti lety představil E. Neustupný (1969a, 799).

Periodizace

Vnitřní chronologie období zvoncovitých pohárů byla tradičně jedním z hlavních problémů řešených v rámci

kulturně historického paradigmatu. Celé období bylo nejprve rozděleno do dvou základních úseků. Starší charakterizovaly bohatě zdobené poháry a mísy se zdobeným okrajem a balíčkem prestižních předmětů. Mladší úsek byl pak charakterizován výskytem tzv. průvodní keramiky a vymizením zdobeného zboží. Toto prvotní členění bylo nejprve dokumentováno na nálezech z Dolních Rakous (Pittioni 1954) a bylo záhy adoptováno rovněž českými archeology (Hájek 1966; Neustupný – Neustupný 1960 a další). Edward Sangmeister ve své studii o hornorýnských nálezech zvoncovitých pohárů (Sangmeister 1964) tuto základní periodizaci rozšířil o hypotetickou nejstarší fázi tzv. maritimních pohárů. Tyto poháry se vyznačují především štíhlými a vysokými tvary, celoplošnou výzdobou s užitím horizontálních zón a bývaly spojovány s prvotní „migrační“ fází šíření původně ještě uniformní „panevropské“ kultury zvoncovitých pohárů. V současné době

se objevila řada pochybností o chronologickém významu tohoto fenoménu a jeho podstata může být spíše vykládána v rovině společenské diferenciaci a symboliky pohřební výbavy (Turek 2002a, 224–225).

Otázku tzv. nejstarších zvoncovitých pohárů v Čechách a na Moravě rozpracoval ve své studii L. Hájek (1966), který zde soustředil celou řadu těchto „typologicky“ starých pohárů včetně jejich doprovodné pohřební výbavy. Ačkoliv v Hájkově souboru není prezentován ani jeden pohár skutečně maritimního charakteru, je zde patrná výrazná vazba „starých“ pohárů na další artefakty „balíčku“ prestižních předmětů včetně zlatých a stříbrných šperků, což rovněž svědčí pro jistou výlučnost těchto pohřebních celků, která může souviset s jejich sociálním kontextem, a nikoliv s chronologickou odlišností (Neustupný 1984).

Střední fáze období zvoncovitých pohárů je charakterizována především poháry s třemi hlavními výzdobnými pásy, prokládanými pásy s průběžnou výzdobou a pokrývajícími celý povrch nádoby. Hlavní výzdobné pásy jsou vertikálně členěny metopami, segmenty vyplněnými kolkovanými klikatkami. V nově se objevující průvodní keramice se vyskytují mísy s římsovým okrajem ve tvaru písmene T, některé na čtyřech či více nožkách, hrnky s uchem, hrnce a amfory.

Pozdní fáze pak zahrnuje výhradně průvodní keramiku, v hrobech se objevují především mísy a hrnky s uchem, některé hruškovitých tvarů s rytou výzdobou předznamenávající ornamentiku následné časně únětické kultury. V tomto období také narůstá počet sídlištních nálezů s rozmanitějším množstvím keramických tvarů a dalších artefaktů (například Liptice, viz Turek 1995b; Turek – Peška 2001). Podobnému členění se blíží rovněž P. Dvořák (1989; 1992), který rozčlenil moravské nálezy zvoncovitých pohárů do tří (I–III), respektive čtyř (I/II) náleзовých skupin.

Vztah třídění nálezů do typologických skupin k chronologickému členění však zatím nebyl doložen a v Čechách ho prozatím nelze ověřit ani radiokarbonovými daty. Rovněž některé náleзовé celky vybočují z nastíněného chronologického rámce, jako například hrob 116/78 z Radovesic (okr. Teplice), který obsahuje charakteristickou „elitní“ výbavu, včetně stříbrné záušnice typu Sion (nazvané podle švýcarského nálezu z megalitické hrobky M VI v Petit-Chasseur, Sion, viz Bill 1973, obr. 58: 5), typologicky starší zónovitý pohár a naopak typologicky mladší pohár s uchem zdobený metopami (Turek 1993, Fig. XLVIII). Je však třeba mít na paměti, že typologické odlišnosti keramiky nemusí vždy souviset s rozdíly chronologickými. Zvláště hypotéza nejstarší „panevropské“ fáze zvoncovitých pohárů je výsledkem migraционистických představ o počátcích a šíření kultury zvoncovitých pohárů. Existence takového jednotného horizontu po celém kontinentu je jen stěží doložitelná. V současné době se jako jediné opod-

statněné chronologické členění období zvoncovitých pohárů zdá být rozdělení celého období na starší úsek s výskytem zdobených pohárů, zlatých a stříbrných artefaktů v některých hrobech a omezeným počtem sídlištních nálezů a na mladší fázi s převahou průvodní keramiky, absencí zvoncovitých pohárů a zvýšeným počtem doložených sídlišť.

Prostorová variabilita kultury zvoncovitých pohárů

Česká skupina společně se skupinou moravskou představují nejbohatší fond nálezů z tohoto období v Evropě. Východní oblasti zvoncovitých pohárů jsou charakteristické především relativně vysokou hustotou dokladů osídlení včetně bohatých pohřebních nálezů a dále výskytem tzv. průvodní keramiky, která zahrnuje keramické tvary v západní a jižní Evropě neznámé, provázané s kulturní tradicí Karpatské kotliny a tzv. středoevropského eneoliticko-bronzového keramického komplexu (Neustupný 1995a; 1997b).

V bezprostředním sousedství Čech se rozkládá moravská skupina nálezů zvoncovitých pohárů (s okrajovým přesahem na západní Slovensko), která je se svými 400 pohřebními polohami a 230 sídlištními lokalitami nejbohatší v Evropě (Dvořák 1993, 226; Turek – Dvořák – Peška 2003, 184). Menší skupiny nálezů se nachází v Bavorsku (přes 125 pohřebních a 15 sídlištních lokalit; Engelhardt 1991, 76; Heyd 2000, 85–86; Turek – Dvořák – Peška 2003, 188) a v Sasku (7 lokalit, z toho 5 pohřebních, srov. Turek 1995b, 131). Další skupiny v bezprostředním okolí se nacházejí v Maďarsku (především v okolí Budapešti (60 lokalit, srov. Endrődi 2003, 265) a v Malopolsku (především v okolí Sandomierze, 8 pohřebních lokalit, srov. Budiszewski – Haduch – Włodarczak 2003, 155).

Rozšíření nálezů z období zvoncovitých pohárů v Čechách není ani zdaleka rovnoměrné. Z přibližně 500 evidovaných lokalit jich velká část pochází z Prahy, z Poohří a Pobělí (přes 170 poloh), přičemž z labského pravobřeží v severní polovině Čech pochází jen velmi málo nálezů. Menší skupina nalezišť (10 poloh) byla evidována na Podbořansku a Rakovnicku. Další oblast s výraznější koncentrací nálezů je Brandýsko, Českobrodsko, Poděbradsko a Kolínsko, zvláště labské levobřeží v úseku mezi přítokem Doubravy a Jizery (přes 70 poloh), dále Slánsko a Mělnicko (kolem 50 poloh). Výraznější skupina nálezů pochází ještě z povodí horní Cidliny a z okolí Hradce Králové (přes 20 lokalit). Nové nálezy byly zachyceny na Berounsku (Loděnice a Králův Dvůr, Benková – Čtverák 1997; Stolz – Stolzová 2002) a Hořovicku (Libomyšl, Praskolesy, Želkovice, Prostředník – Stolz 1998; 1999). Oblast na jih od Prahy proti proudu Vltavy je zcela bez nálezů. Na nově objevené lokality na Hořovicku navazuje prozatím ojedinelý nález hrnku s uchem z Plzně-Křimic, který společně s nezdobeným pohárem s uchem z Jindřichova-Tršnice, okr. Cheb (Hájek 1968, 31) naznačuje možnou při-

tomnost zvoncovitých pohárů v západních Čechách. V této souvislosti je třeba zvážit, zda rozdíl mezi obrazem osídlení v klasické zemědělské oblasti středních Čech a regionem západních Čech může spočívat v odlišném charakteru záznamu lidských aktivit v krajině. Většina nálezů v oblasti jádra sídelní oikumeny zvoncovitých pohárů pochází z pohřebních komponent a pro sídlištní nálezy je naopak charakteristická jejich špatná rozpoznatelnost. Pokud však uvážíme možné regionální rozdíly v pohřebních zvyklostech, může být absence nálezů v některých oblastech vysvětlena užíváním odlišné formy pohřbu, nezanechávající archeologicky zachytitelné stopy (podobné vysvětlení bylo diskutováno v případě nálezů šňůrové keramiky na Berounsku: *Matoušek – Turek 1998*).

5.3.3 Sídelní areály

Struktura sídelních areálů, velikost sídelních jednotek

I přes rostoucí počet nově dokumentovaných sídlištních nálezů zůstává celkový obraz mladoeneolitických sídelních areálů i nadále značně nečitelný. Struktura osídlení v období zvoncovitých pohárů zřejmě představuje síť malých usedlostí (*Shennan 1993; Turek – Peška 2001*) s úzkými prostorovými vztahy k pohřebním areálům (*Turek 1996*). Tyto malé sídlištní jednotky se mohly relativně často přesouvat v rámci omezené oblasti, pravděpodobně podél vodních toků jako hlavních komunikačních koridorů. Typická eneolitická komunita se zpravidla skládala ze dvou až šesti rodin, které představovaly jednotky průměrně o čtyřech jedincích (*Neustupný 1983; 2001a*, 121–122). Velikost takových sídelních jednotek, tedy od 10 do 25 živých osob, by vcelku přesně odpovídala velikosti pohřebních skupin, které by pak reprezentovaly odraz relativně krátkodobé sídelní fáze. Pohřebiště zvoncovitých pohárů byla zpravidla zakládána na mírných svazích a terasách, je tedy možné, že areály sídlišť byly situovány níže, v blízkosti vodních toků.

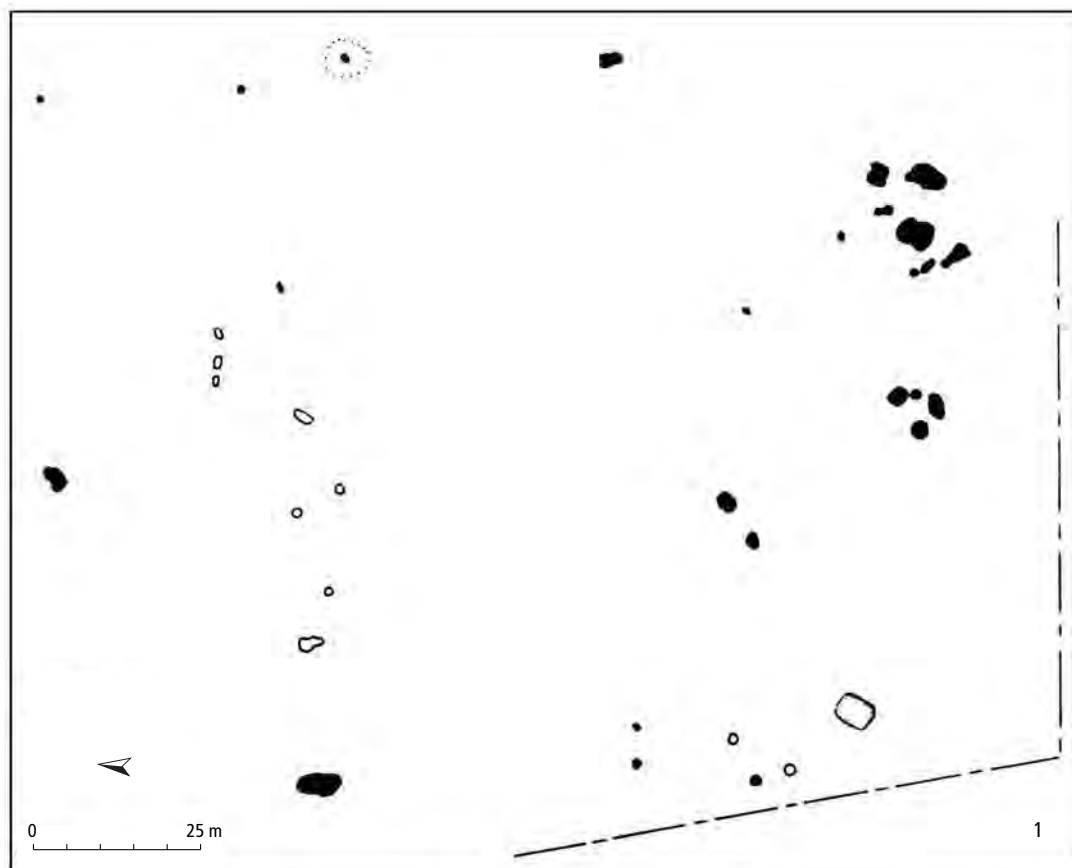
Studium struktury osídlení období zvoncovitých pohárů bohužel nebylo tradičním tématem archeologického výzkumu v Čechách. Nálezy z pohřebišť byly považovány za významnější prameny pro chronologicko-typologické studie. Z téměř 500 lokalit (včetně ojedinelých nálezů), které na počátku 80. let minulého století evidoval L. Hájek (*Hájek 1968* a nepublikovaná kartotéka), bylo jen 20 jistých sídlištních poloh. Nízký počet známých sídlištních nálezů může být způsoben několika faktory. Je to především charakter a nízký počet zahloubených objektů, které zpravidla tvoří archeologicky

dokumentovatelné pozůstatky sídelního areálu. Nízký počet rozpoznávaných sídlišť je rovněž mnohdy způsoben těžko určitelným sídlištním keramickým inventářem a skutečností, že zachytitelné pozůstatky sídlišť velmi často spadají do mladší fáze zvoncovitých pohárů, která postrádá charakteristické a snadno identifikovatelné zdobené poháry. Zatímco L. Hájek v roce 1968 měl možnost evidovat jen jednu jedinou sídlištní lokalitu v severozápadních Čechách, revize nálezového fondu včetně výsledků nových výzkumů (*Turek 1993; 1995b; 1998*) zvýšila jejich počet na čtrnáct.

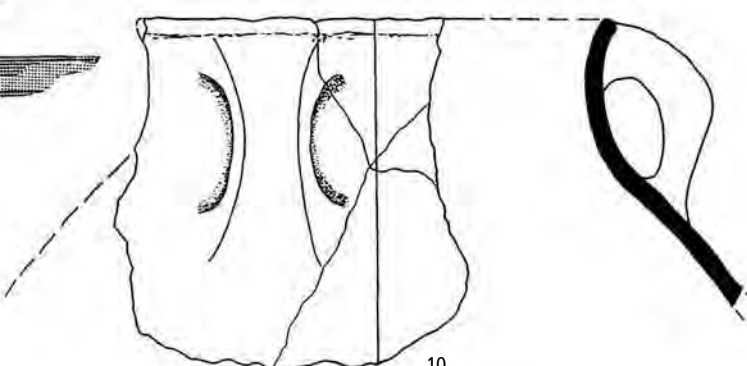
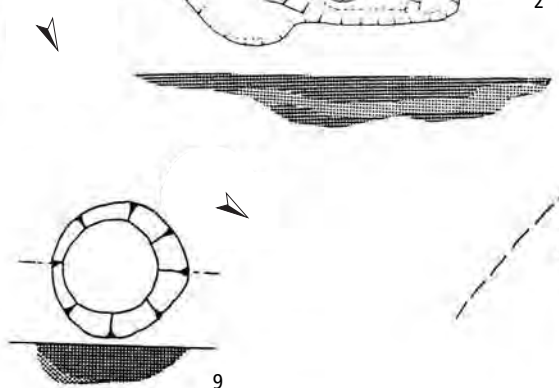
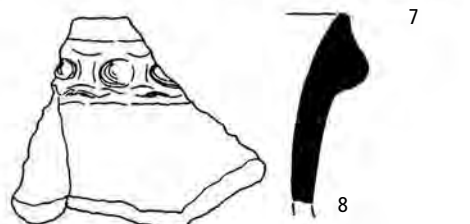
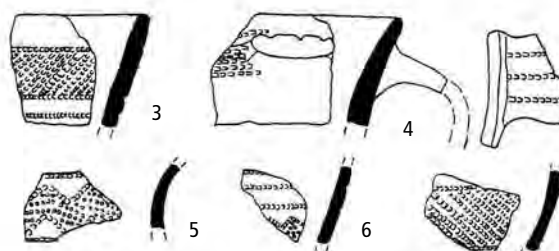
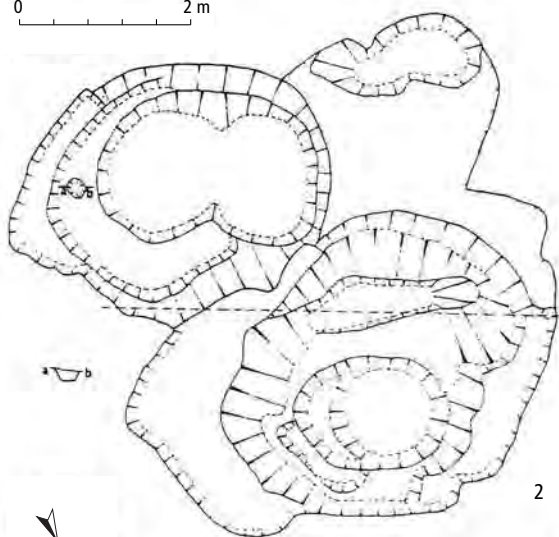
Analýza preferencí v orientaci svažitých poloh s převážně pohřebními nálezy v regionu Prahy přinesla pozoruhodné výsledky naznačující výraznou vazbu na východní expozici (*Turek 1996*, obr. 15–16; *Turek – Peška 2001*, Fig. 4b). Preference východně exponovaných svahů se potvrdila jak v případě lokalit zvoncovitých pohárů, tak u šňůrové keramiky. Tato obliba ve využívání východních svahů by mohla souviset se snahou vyhnout se nepříznivým vlivům zde převládajících západních větrů. Vzhledem k tomu, že v případě obou období mohly být analyzovány převážně jen lokace pohřebních areálů, zdá se být volba závětrných svahů méně významnou. Tato preference by mohla svědčit buď o případném blízkém prostorovém vztahu obytné a pohřební komponenty, nebo o zvláštním vztahu poloh užívaných k zakládání mohylníků k symbolice východu slunce. Možné doklady slunečního kultu lze pozorovat nejen v důrazu kladeném na orientaci hrobové jámy a pohřbeného těla ke světovým stranám, ale také v artefaktech interpretovaných jako solární disky (mušle s motivem soustředných kruhů a kříže) v období kultury se šňůrovou keramikou a obdobných slunečních motivů vyskytujících se na V-vrtaných knoflíčích kultury zvoncovitých pohárů (viz *Radovesice*, hrob 53/80-I, *Turek – Černý 2001*, Fig. 3; zde obr. 58: 8).

Lokality v regionu Prahy se nejčastěji soustředily na menší přítoky Vltavy, jen menší množství se vázalo na samotný hlavní vodní tok. I přesto, že většina poloh analyzovaných na Pražsku byla pohřebního charakteru, byla dokumentována jejich výrazná vazba na blízkost vodního toku – téměř polovina lokalit se nacházela ve vzdálenosti do 250 m od nejbližšího potoka. Většina analyzovaných lokalit byla situována na sprašových substrátech nebo v jejich bezprostřední blízkosti (*Turek 1996*, 22, mapa 2; *Turek – Peška 2001*, Fig. 6). Do konce i v případě prostorově velmi omezené zóny spraše byla tato poloha preferována před ostatními (např. *Holešovice-pivovar*), což může svědčit o výrazné vazbě na zemědělsky výhodné sprašové substráty. Po-

>> **Obr. 52:** Sídlištní nálezy období zvoncovitých pohárů v Čechách. 1, 8–10 Liptice (okr. Teplice): plán prozkoumané plochy. Černě vyplněné objekty patří období zvoncovitých pohárů; 9 jáma. 2–7 Radovesice (okr. Teplice): rozsáhlé soujámí s nálezy průvodní keramiky i zdobeného zboží zvoncovitých pohárů. Podle *Turek 1995a; Turek – Peška 2001*.

0 2 m

dobnou situaci dokumentoval už E. Neustupný (1965a, 413) v případě lokalit kultury se šňůrovou keramikou v povodí Ohře. Je však také třeba mít na paměti, že Jan Rulf (1983, 61–66, 76–77) charakterizoval lokality kultury se šňůrovou keramikou a se zvoncovitými poháry Českobrodské tabule jako polohy soustřeďující se především na nesprašové podloží. Pozorování vazby na konkrétní typ půdního substrátu se tedy může měnit v závislosti na regionu.

Formy obytných areálů v období zvoncovitých pohárů

Archeologicky zachytilelné stopy obytných areálů období zvoncovitých pohárů jsou poměrně omezené. Průměrný počet zahloubených objektů v rámci jedné sídlištní jednotky se pohybuje od 1 do 3. E. Neustupný (2001a, 121) nepředpokládá, že by existovala nějaká pravidelnost v uspořádání domů a dalších hospodářských staveb v rámci jednotlivých eneolitických vesnic.

Velkoplošné odkryvy jako v Lipticích, okr. Teplice (Turek 1995b; 1998), nebo v Olomouci-Slavoníně (7,7 ha; Turek – Dvořák – Peška 2003) naznačují strukturu menších shluků zahloubených objektů vzájemně vzdálených 50–250 m. Také devět objektů prozkoumaných v Žádovicích (okr. Hodonín) se rozkládalo asi na 100 m (Matějčková 1999). Šest z těchto jam částečně uzavíralo prostor asi 30 × 50 m, který neobsahoval žádné současné objekty. V tomto prostoru mohla původně stát stavba obytného domu. S podobným seskupením zahloubených objektů se můžeme setkat také na sídlišti v Lipticích. Liptice II (výzkum J. Mušky 1982) jsou dosud největším prozkoumaným sídlištem z období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách. Plošným odkryvem bylo zachyceno 24 zahloubených objektů rozkládajících se na ploše asi 1,5 ha (obr. 52: 1). Také dva sídlištní objekty objevené V. Mouchou při výstavbě autobusových garáží v Lovosicích byly osamocené na rozsáhlé ploše skrývek (Hájek 1968, 60–62).

Zemědělství a chov domácích zvířat, význam lovu

Pro období mladšího eneolitu je třeba počítat s přílohovým způsobem hospodaření s využitím oradla a pravděpodobně i zvířecího záprahu. Pro konkrétnější rekonstrukci zemědělského využívání krajiny a pěstovaných plodin zatím chybí palynologická a archeobotanická data. Zvýšená kazivost zubů pozorovaná na vzorku populace nositelů kultury zvoncovitých pohárů byla spojována se zvýšenou konzumací masité potravy (Havel – Pavelková 1989, 52), toto tvrzení však může být snadno zpochybněno (Turek 1996, 9). Vzhledem

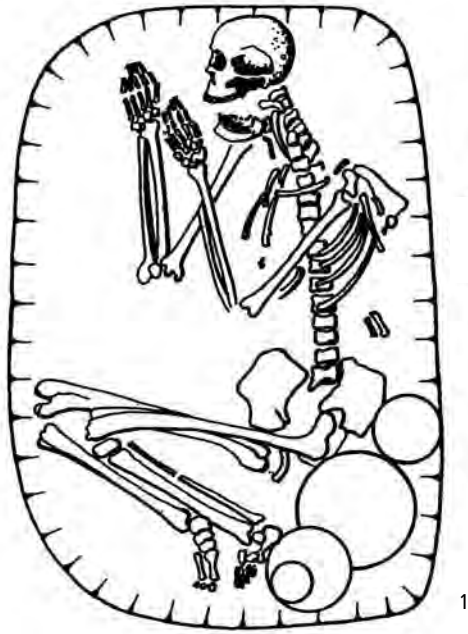
k velmi malému množství nálezů sídlištního charakteru a prozatím chybějícím analýzám bioarcheologickým je v současné době nemožné objektivně posoudit poměr masité a cereální složky ve výživě tehdejší populace. Archeozoologická analýza zvířecích kostí z Liptic II (Beech 1993) prokázala převážně chov hovězího dobytka (58,2 %), následovaný chovem prasat domácích (15 %) a ovcí/koz (10 %). Dále byl doložen pes (6 %). Z nálezů kostí tura v sídlištním kontextu z Prahy-Hostivaře pocházelo 89 % z adultních jedinců a jen jeden kus dosahoval stáří okolo dvou let. Toto zjištění je v rozporu s modelem vybíjení značné části stáda před příchodem zimy, může svědčit o zvláštní péči o pastvu dobytka v zimních měsících a naznačuje možnost využívání alternativních zdrojů, například lesní pastvy. Z divoké zvěře se v Lipticích vyskytl pratur (*Bos primigenius* L. 2 %) a srnec (8 %). Podíl divoké zvěře zastoupené na sídlišti v Lipticích dosahuje sotva 10 % a na ostatních sídlištech v Čechách i na Moravě je podíl lovné zvěře ještě mnohem nižší (srov. Turek 1996, 16; Turek – Dvořák – Peška 2003, Fig. 8–10). Je tedy třeba se přiklonit k názoru S. J. Shennana (1975, 175), že lov nehrál v hospodářském životě společnosti zvoncovitých pohárů významnější roli. Je také pravděpodobné, že společenský význam lukostřelby souvisel spíše se symbolikou boje nežli lovu.

Zvláštní pozornost je třeba věnovat dokladům masitých milodarů v hrobech (obr. 24), které jakožto pokrmy rovněž reprezentovaly kulturní a snad i regionální identitu. Nejčastěji jsou zastoupeny části páteře (pečeně-hřbet) a části končetin skopového, dále vepřové a nejméně jsou zastoupeny části hovězího, což je v protikladu k převaze kostí tura na sídlištech. V masitých milodarech převažovaly mladé kusy, konzumačně nejvhodnější. Masité milodary byly nejčastěji ukládány do mís blíže dolních končetin zemřelých. Divoká zvěř se jako milodar téměř vůbec nevyskytuje. Zvláštním případem je pohřeb psa provázející zemřelou dívku v hrobě 67 v Brandýsku (Kytlicová 1960, 445–446).

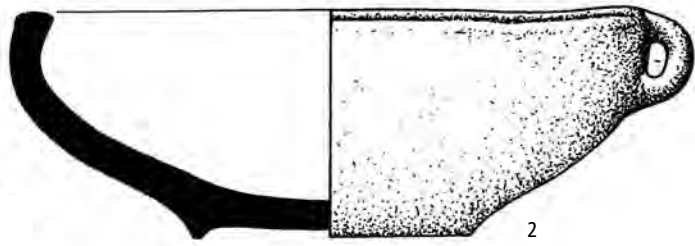
Pohřební areály: velikost a struktura pohřebišť

Pohřební areály období zvoncovitých pohárů v Čechách jsou spíše menšího rozsahu. Žádná pohřební skupina však dosud nebyla prozkoumána v úplnosti. Výše byla vyjmenována nejrozsáhlejší pohřebiště; jen málo z nich převyšuje počet 20 hrobů. Většina zkoumaných pohřebních skupin však čítá do pěti pohřbů a lze se domnívat, že jde jen o fragmenty větších pohřebišť. Mnoho archeologicky evidovaných pohřebních nálezů představuje jeden izolovaně zkoumaný hrob. Standardní

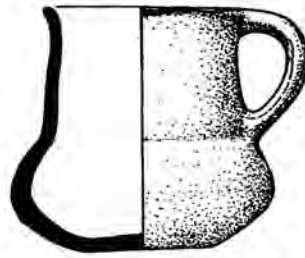
>> Obr. 53: Pohřební nálezy období zvoncovitých pohárů v Čechách. 1–5 Velké Přílepy-Kamýk (okr. Praha-západ), pohřeb ženy s typickou keramickou výbavou; 6–11 Lochenice (okr. Hradec Králové), pohřeb muže s výbavou. Podle Skružný – Turek – Vojtěchovská 2000; Buchvaldek 1990.

0 1 m

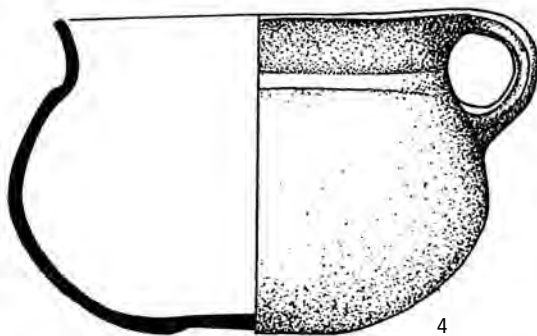

2

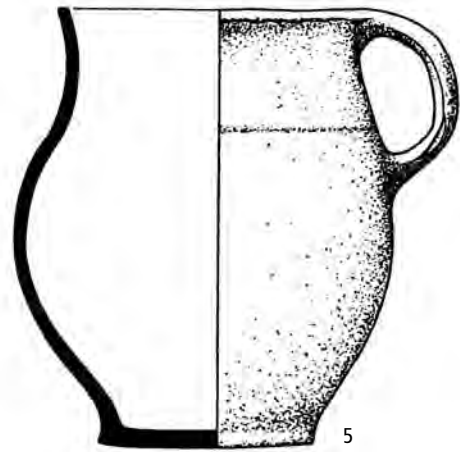

3

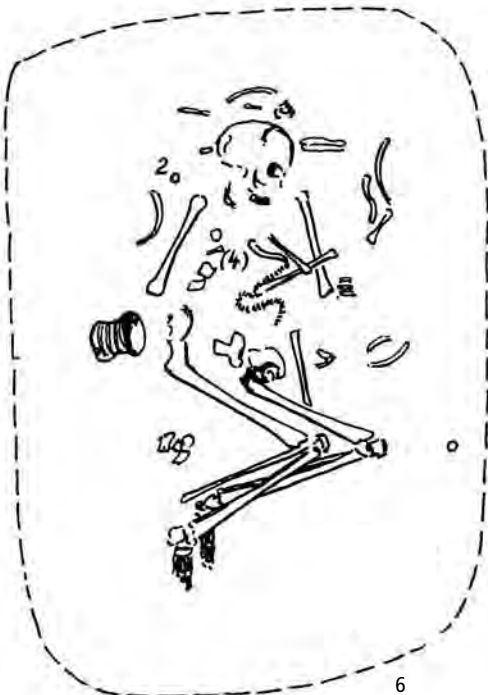
0 3 cm

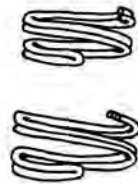
4

5

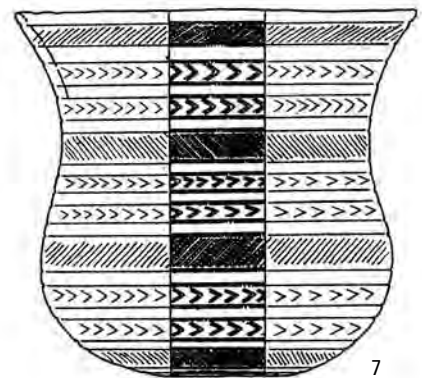

0 3 m

8

0 1 cm

7

0 7,9-11 3 cm

9

10

11

rozsah pohřebišť kultury zvoncovitých pohárů v Čechách se však zřejmě pohyboval mezi 10 a 20 hroby.

Pohřební areály: otázka demografické reprezentativnosti pohřebních skupin

Při hodnocení demografické reprezentativnosti pohřebních skupin kultury zvoncovitých pohárů v Čechách je třeba upozornit na případy, kde většina pohřbených spadá do věkově velmi omezené kategorie dětí a juvenilních. Taková pozorování byla zatím učiněna na pohřebišťích s výhradním výskytem průvodní keramiky, tedy typologicky mladší fáze období kultury zvoncovitých pohárů. Jde například o pohřebiště ve Velkých Přílepech-Kamýku s výlučným výskytem jedinců zemřelých v juvenilním věku 10–22 let (*Skružný – Turek – Vojtěchovská 2000; Černý 2000*; obr. 54: 1, 2). Podobná kumulace nedospělých nebo velmi mladých jedinců byla dále pozorována v Mochově (*Moucha 1966, 107; Hájek 1968, 71–72*), což je také v Čechách dosud největší prozkoumaná pohřební skupina s celkem 28 pohřby. V případě Kamýku a zřejmě i Mochova jde o pohřební skupinu vyhrazenou jedné společenské kategorii juvenilních. Toto zjištění, pokud by se prokázalo být obecnějším jevem, by mohlo do jisté míry relativizovat představu, že velikost pohřebních skupin v období zvoncovitých pohárů odráží velikost příslušných populačních jednotek (*Turek 1996, 43; Turek – Peška 2001*). Je však možné, že v obou zmíněných případech byla prozkoumána právě jen skupina juvenilních, která byla vyčleněna z většího komunitního pohřebiště, jako tomu bylo třeba v Brandýsku, okr. Praha-západ (*Kytlicová 1960*).

Na celé řadě pohřebišť z období kultury zvoncovitých pohárů ve středních Čechách převládají pohřby mužů (srov. *Havel 1978*). Je to například pohřebiště v Kněževsi (okr. Kladno), kde byl v rozpoznatelných případech dokumentován poměr deseti pohřbů v mužské poloze ku dvěma v ženské poloze (*Kytlicová 1956*), podobný poměr lze pozorovat na pohřebišti v pískovně Edifa-Herget v Praze 6-Lysolajích, kde všechny rozpoznatelné polohy koster odpovídají typicky mužskému uložení (*Hájek 1968, 63–69*). Na druhé straně např. na pohřebišti v Brandýsku, okr. Kladno (*Kytlicová 1960*) či v Mochově (okr. Kolín) byl poměr mezi pohřby v ženské a v mužské poloze téměř vyrovnaný (9: 8 a 11: 12).

Rovněž z antropologické analýzy populace období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách vyplývá, že mužských jedinců byl v rámci známých pohřebních nálezů evidován o více než polovinu vyšší počet než ženských (*Cerný – Houět – Turek 1999, 393, Tab. III; Černý 2000*). To může být zapříčiněno užíváním alternativní formy pohřbu některých žen, jako třeba kremace a rozptyl nebo inhumace ukládané na povrchu nebo mělce

pod povrchem, v náspu mohyly apod. Podobná disproporce v zastoupení ženských a mužských pohřbů se projevuje rovněž v Posálí, zatímco v jižním Německu a na Moravě je pohlavní poměr pohřbů vyrovnaný (*Turek 2002a, 225–229, obr. 7–8*).

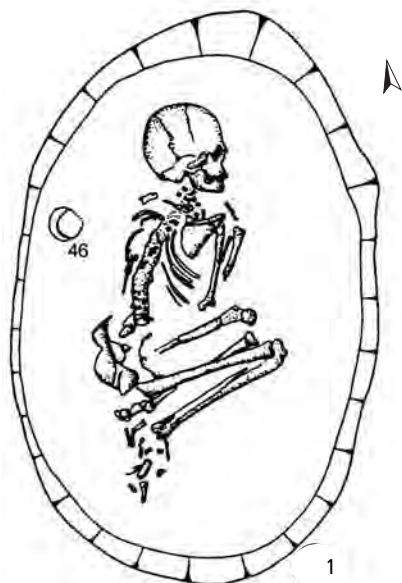
Pohřební areály: pohřební ritus

Kostrové pohřbívání. Podobně jako u kultury se šňůrovou keramikou se i v pohřebním ritu kultury zvoncovitých pohárů projevuje symbolické odlišení pohřbů mužských a pohřbů ženských. U mužů jde v případě kultury zvoncovitých pohárů o levý bok s hlavou orientovanou k severu, ženy jsou ukládány na pravém boku, hlavou k jihu tak, že zemřelí obou pohlaví hledí k východu. Pravidla pohřbívání v obou obdobích mladšího eneolitu vycházejí z jednoho poměrně ortodoxně uplatňovaného symbolického systému a liší se jen ve formálně opačných aspektech (*Matoušek 1987*). Také v období zvoncovitých pohárů byla pravidla symbolického pohlavního odlišení uplatňována již od dětského věku (*Turek 2000, 432–435*). Analýzu pohřebního ritu na základě souboru 211 pohřbů shromážděných v polovině 70. let 20. století provedl J. Havel (*1978*), pohlavně specifickému ukládání těla a pohřební výbavě se dále věnoval A. Müller (*1998*). Pohřební ritus období šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů srovnávají a interpretují z hlediska společenských vztahů studie V. Matouška (*1987*) a J. Turka a V. Černého (*2001*).

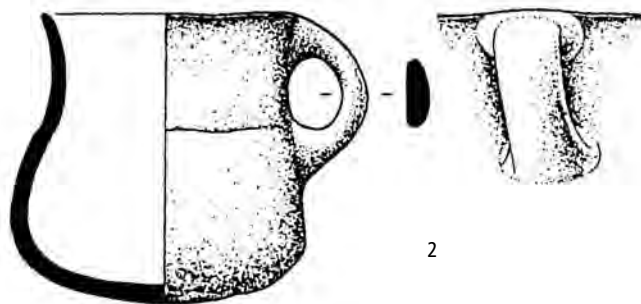
Pohlavní diferenciaci zemřelých se projevuje také v odlišných pohřebních artefaktech v hrobech mužů a žen. Muži jsou často provázeni lukostřeleckou výbavou v podobě kamenné nátepní destičky, šípů s pazourkovými hroty a pravděpodobně i luku. Dalším převážně mužským artefaktem jsou měděné dýky a mezi ozdobami kostěné závěsky ve tvaru luku a podélně rozpuštěné kančí kly. Bohaté ženské pohřby mohou být vybaveny destičkami na spínání vlasů ze zlatého plechu (obr. 58: 1, 2), případně stříbrnými či měděnými záušnicemi (obr. 58: 4, 5) nebo kostěnými či jantarovými knoflíky s V-vrtáním (obr. 58: 3, 7, 8, 18). Keramickým tvarem charakteristickým pro ženské pohřby jsou hrnce vejčitých tvarů, amfory a džbány s vysoko posazeným uchem, tzv. konvice (obr. 57: 10, 11; 56: 8, 9).

Konstrukce kostrových hrobů mají poměrně ustálenou formu obdélných až oválných jam. J. Havel (*1978, 94–95*) uvádí pro pohřby na levém boku délku hrobové jámy od 97 do 228 cm a průměrnou hloubku 112 cm, zatímco pro pohřby na pravém boku délku od 70 do 200 cm a průměrnou hloubku 118 cm. Pohřby dětí byly ukládány do hrobů dlouhých 70–170 cm s průměrnou hloubkou 65 cm. Vzácně se objevuje obložení hrobových jam kameny. Některé hroby, zvláště ty s bohatou

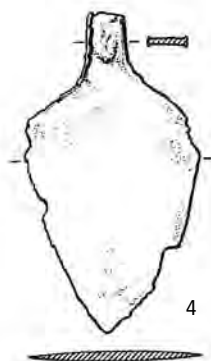
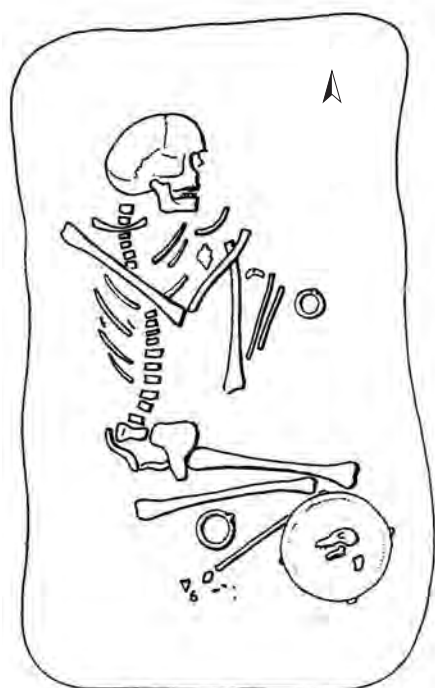
>> **Obr. 54:** Pohřební nálezy období zvoncovitých pohárů v Čechách. 1–2 Velké Přílepy, Kamýk (okr. Praha-západ), pohřeb chlapce; 3–9 Praha-Kobylisy, pohřeb muže s průvodní keramikou. Podle *Skružný – Turek – Vojtěchovská 2000; Havel 1978*.

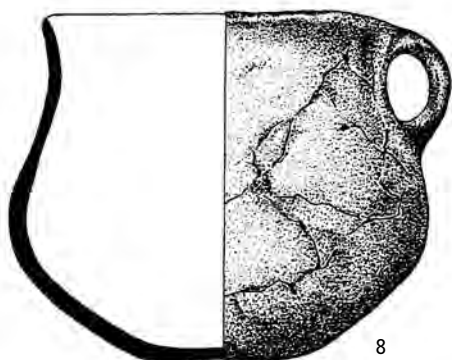
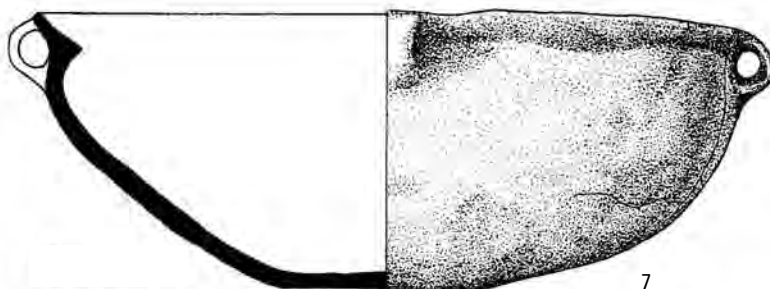
0 1-3 50 cm

0 2,7 5 cm

0 3 cm

0 5 cm

pohřební výbavou, mívají stopy vnitřní dřevěné konstrukce. Doklady se zachovaly v podobě obvodového stupně ve stěnách hrobu, které pravděpodobně podpíraly dřevěnou roubenou konstrukci. Podobné stopy výdřevy byly zaznamenány též v bohatém ženském hrobě 77/99 v Tišicích, okr. Mělník (*Turek 2002a*, 224, obr. 4; *Turek 2003*, 200, obr. 1), kde byly pozůstatky dřevěné konstrukce zaznamenány v podobě otisků trámů (?) v rozích hrobové jámy, která měla kónicky ke dnu zúžený profil, podobně jako u bohatých hrodek z Moravy (Smolín, Prosiměřice a další, viz *Dvořák 1992*, 226–228, obr. 142). Tyto bohaté hrobky bývají umístěny uprostřed kruhových příkopů (v Čechách např. Stehelčevy, viz *Knor 1966*).

Je pravděpodobné, že kruhové příkopy původně vymezovaly obvod dnes zmizelého mohylového náspu. Mohyly jsou pro období kultury zvoncovitých pohárů a předchozí kultury se šňůrovou keramikou na Moravě doloženy přímo (*Červinka 1911*, 68–75) nebo v Čechách i nepřímými doklady (*Neustupný – Smrž 1989*; *Šmejda 2001*). Je také pravděpodobné, že i v Čechách byly některé pohřby v období kultury zvoncovitých pohárů ukládány do pláští mohyl současných, ale i starších (*Turek 2002a*).

Žárové pohřbívání. Žárové pohřbívání je v Čechách dokumentováno v 8 % z celkového počtu hrobů, což je méně než na Moravě, kde podíl žárových hrobů přesahuje 20 %. V severozápadních Čechách byla evidována jen 4 % žárových pohřbů a v Durynsku a Sasku je žárový rítus zcela výjimečný. Lze tak sledovat jasný trend slábnutí podílu kremace ve směru od csepelské skupiny na místě dnešní Budapešti (kde žárový rítus převažuje) směrem k severozápadu. Žárové hroby v Čechách bývají uloženy v mělkých kruhových až mírně oválných jamách o průměru 50–100 cm (srov. například Praha 6-Lysolaje, hroby 19, 20, 23, 24, *Hájek 1968*, 67–68; Tvršice, hrob 1, *Hájek 1968*, 131; Hrbovice, objekt 82/78, *Turek 1993*, Fig. X).

Zvláštní pozornost zasluhuje žárové pohřby uložené v kamenných skřínkách. Jako příklad lze uvést Kolín VI, hrob XIX (*Hájek 1968*, 41), Lovosice II, hrob I, II (*Hájek 1968*, 59; *Turek 2002b*); Poboří (*Hájek 1968*, 84). Hrob v Mostě byl postaven ze čtyř vertikálně uložených kamenných ploten a byl překryt dalšími třemi kamennými deskami, takto vytvořená skřínka byla 90 cm dlouhá a 80 cm široká s hloubkou asi 50 cm (*Neustupný, J. 1928*). Souvislost mezi žárovým pohřbem a kamennou hrobkou není jistě náhodná a může svědčit o zvláštní společenské roli jedinců takto pohřbených. Z přibližně 50 žárových hrobů v Čechách jich jen 10 obsahovalo zdobené zvoncovité poháry a jejich keramickou výbavu někdy tvoří tvary méně obvyklé v kontextu kostrových hrobů, jako jsou amfory a zásobnicové hrnce. Spálené ostatky byly jen někdy ukládány do nádob, nejčastěji do amfor (obr. 56: 8, 9), hrnců, pohárů či mís. L. Há-

jek (1968, XVI) předpokládal, že žárové pohřby v obdélkových jamách rozměrů kostrových hrobů jsou starší, zatímco jámy okrouhlého půdorysu souvisí spíše s mladším obdobím zvoncovitých pohárů. S velkou pravděpodobností však nejde o chronologické rozdíly. Dva nově objevené hroby tohoto typu (Kobylisy a Velké Přílepy) vykazují přítomnost pohřební hranice (žárověviště) a spáleného těla *in situ*.

Rituální zvláštnosti

Oproti časově předcházejícímu období kultury se šňůrovou keramikou se v období kultury zvoncovitých pohárů projevují jisté změny. Jde především o úbytek vícečetných pohřbů. Ve srovnání s častými postfunerálními praktikami následné kultury únětické vykazují pohřby v období kultury zvoncovitých pohárů minimum dokladů druhotného otvírání a manipulací s lidskými ostatky a případného vyzvednutí součástí pohřební výbavy nebo pohřbu (*Krutová 2003*). Vzácné druhotné zásahy do hrobů zvoncovitých pohárů lze většinou interpretovat jako následné (většinou žárové) pohřby zapuštěné do výplně hrobové jámy (srov. Kněževes, hroby 10 a 11, *Kytlicová 1956*; Tišice, hrob 77/99, *Turek 2003*). Existují ale i současně uložené birituální pohřby, jako například hrob III z Bylan (okr. Kolín; viz *Hájek 1968*, 12). V jediném případě byla na lebce dospělého muže z hrobu v Bylanech (okr. Kolín) zaznamenána trepanace (*Chochol 1967*).

5.3.4 Nemovité artefakty

Typy sídlištních objektů

Zahloubené sídlištní objekty lze kategorizovat do dvou základních skupin. Jsou to velké amorfní jámy skládající se z většího množství menších, různě hlubokých jam s mísovitým a členitým dnem (např. objekt 499/75 z Radovesic: *Turek – Peška 2001*, 423, Fig. 10, zde obr. 52: 2). Druhým typem objektů jsou menší kruhové jámy s plochým dnem (např. Liptice, objekt 2/82; obr. 52: 9). Tyto dva typy objektů sloužily pravděpodobně odlišným účelům a objevují se nejen v české skupině kultury zvoncovitých pohárů, ale také na Moravě (Olomouc-Slavonín, objekt 964, viz *Turek – Peška 2001*, 424, Fig. 11) nebo ve východním Bavorsku. V současnosti stále nejsme schopni jednoznačně rekonstruovat obytné struktury kultury zvoncovitých pohárů v Čechách. Dříve objevené zahloubené objekty pravoúhlých tvarů interpretované jako zemnice (Praha-Lysolaje, Jenštejn: *Hájek 1939*, 119–122, Abb. 1–2, a Praha-Hostivař: *Mašek 1976*) zřejmě nepředstavují běžný typ obydlí. Nejnovější velkoplošné odkryvy na střední Moravě (Olomouc-Slavonín: *Turek – Dvořák – Peška 2003*) sice přinesly doklady jednoduchých linií kúlových/sloupových jam, žádná z nich však nemohla být interpretována jako součást půdorysu domu. V této souvislosti

je třeba připomenout nálezy z Kozel na Mělnicku, kde byly zachyceny pozůstatky kulových konstrukcí, snad domů, které jsou spojovány s pozdní fází kultury zvoncovitých pohárů nebo s protoúnětickou kulturou (Zápotočský 1960a). Je možné, že v budoucnu by mohla k zodpovězení této otázky přispět systematická analýza otisků stavebních konstrukcí v mazanici.

Za současného stavu poznání lze předpokládat, že obydlí v období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách byla stavěna s povrchovým založením, například srubové konstrukce, nebo s mělkým ukotvením sloupové konstrukce. Pro konkrétnější představu konstrukce obytné stavby můžeme nahlédnout do prostředí tzv. csepelské skupiny kultury zvoncovitých pohárů v oblasti dnešní Budapešti, kde bylo v posledních letech objeveno hned několik kulových konstrukcí dlouhých domů. Jde například o dům loďovitého půdorysu z Szizgetszentmiklós-Údülősor o rozměrech 16 × 6 metrů (Endrődi 1998, Fig. 4–5) a o nálezy osmi dalších domů podobného charakteru, včetně jedné kruhové struktury z Budapešti-Albertfalvy (Endrődi 2003).

5.3.5 Movité artefakty

Eponymní a průvodní keramika

V období kultury zvoncovitých pohárů se v Čechách uplatnily dvě geneticky odlišné keramické tradice, eponymní zvoncovité poháry, převážně s červeným leštěným povrchem, zdobené kolky a bílou inkrustací, a tzv. průvodní keramika, která je reprezentována především hrnky s uchem a mísami a v sídlištním kontextu také hrnci, zásobnicemi a amforami. Do českého prostředí zřejmě přicházely kulturní prvky ze západu v podobě zdobeného zboží a některých nekeramických prestižních předmětů. Jak již bylo konstatováno, v současnosti nejpravděpodobnějším místem vzniku tvaru a výzdoby zvoncovitých pohárů je oblast dolního Rýna, odkud se jejich styl šířil k jihu a k východu. Lze předpokládat, že do Čech přišly zvoncovité poháry přes Durynsko, Posálí a Sasko (Neustupný 1976b). Ve zvoncovitých pohárech a mísách se zdobeným okrajem společně s některými nekeramickými prestižními artefakty lze tedy spatřovat západní prvky v našem prostředí. Průvodní keramika naopak vykazuje spíše vztah k jihovýchodu, tedy ke Karpatské kotlině. Základem pro většinu tvarů průvodní keramiky bylo prostředí postvučedolského okruhu kultur Somogyvár-Vinkovci (Neustupný 1976b). Nedostatek sídlištních nálezů kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů nám v současnosti bohužel neumožňuje posoudit, do jaké míry se v běžné domácí keramické produkci na sídlištních projevovaly lokální tradice starších fází eneolitu, ačkoliv lze jejich existenci předpokládat. Kulturní změna v mladším eneolitu se jeví velmi ostře a zdánlivě diskontinuálně, pokud je tento proces rekonstruován na základě pohřební

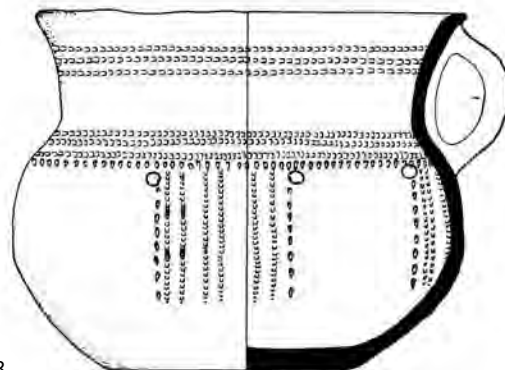
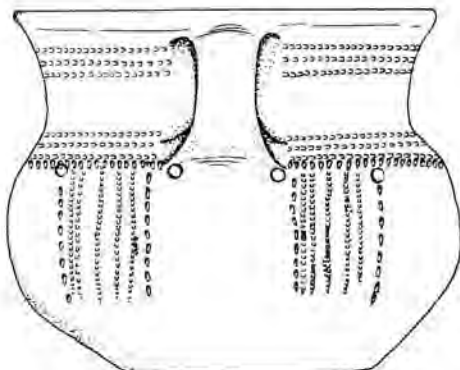
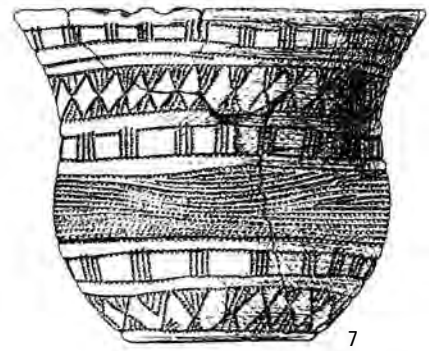
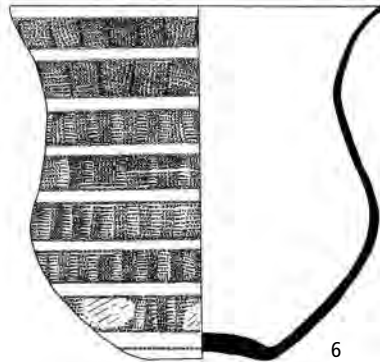
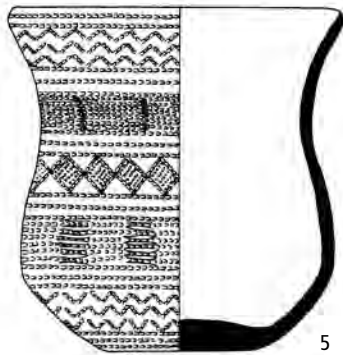
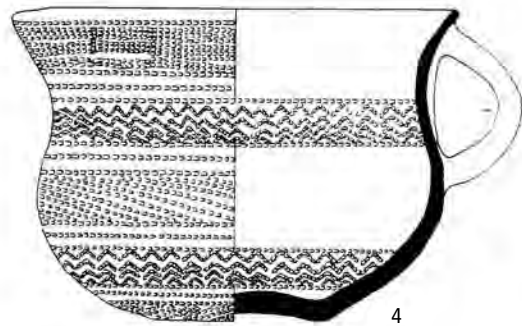
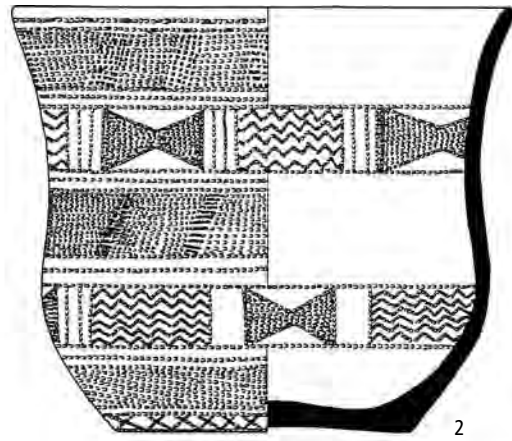
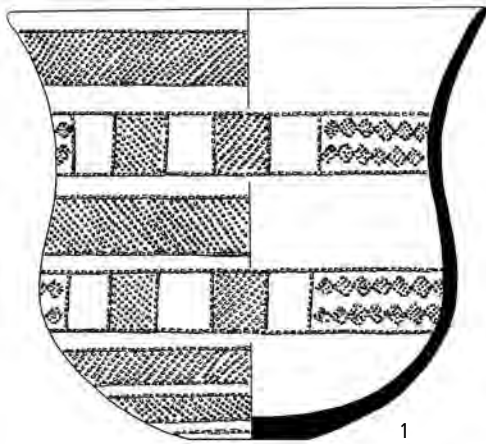
výbavy, která však byla ideologizovaně selektivním vzorkem hmotné kultury reprezentujícím artefakty zdůrazňující odlišnosti v kulturní identitě. Sídlištní keramika na druhé straně mnohem více odráží možný kontinuální vývoj, jak bylo pozorováno například v nálezech z Olomouce-Slavonína.

Keramický inventář období kultury zvoncovitých pohárů v Čechách představuje typický soubor tvarů středoevropského charakteru. Průvodní keramika, která se svým stylem váže spíše k prostředí Karpatské kotliny, zahrnuje úplný sortiment zmíněného keramického komplexu. Nádoby jsou převážně tmavých odstínů hnědé a šedé, někdy s okrovými oxidačními skvrnami, celkově je oxidační výpal méně častý.

Druhy keramiky

Zvoncovité poháry. Eponymní keramika západního stylu je reprezentována především zvoncovitými poháry, které lze v zásadě rozdělit na vyšší štíhlejší a nižší širší tvary. Specifická technologie zdobených zvoncovitých pohárů vychází z estetického uplatnění kontrastu červeného leštěného podkladu a kolkované výzdoby původně pokryté bílou vápnitou inkrustací. Vedle souvislých pásů kolkovaných šikmo nebo svisle se na některých pohárech uplatňují též hlavní výzdobné pásy vyplněné dekorem negativní klikatky, kosočtverců, klikatkovitých kolků, prokládaným někdy metopami s prázdným červeným okénkem nebo s motivem přesýpacích hodin (obr. 55: 2). Ve většině případů se setkáváme se snahou o maximální pokrytí celého povrchu poháru (srov. Matoušek – Štajnochr 1999). Kolkovaný motiv byl do hlíny vtlačován v ještě vlhkém stavu vytvarované nádoby, čímž někdy vznikají mírné vývalky v místech překryvu kolků. Až později byla na pohár nanášena jemná hlinka jako červený nátěr, který byl následně vyleštěn. Teprve po dokončení výpalu byla zřejmě nanášena bílá inkrustační pasta.

Zvláštní charakter výrobní technologie zvoncovitých pohárů vyvolával četné diskuse o možnosti jejich dálkové směny jako prestižních artefaktů. Novější studie však naznačují, že jistá uniformita zvoncovitých pohárů může souviset se sdílením společné symbolické kulturní identity vzdálenými komunitami v různých částech Evropy spíše než s dálkovou směnou (Rehman – Robinson – Shennan 1992). Chemická analýza středoevropské keramiky kultury zvoncovitých pohárů prokázala domácí produkci obou hlavních keramických okruhů, zdobených pohárů a průvodní keramiky, s možností směny na krátké vzdálenosti. K šíření technologie a keramického stylu mohlo docházet v rámci sňatečních vztahů mezi více či méně vzdálenými regiony. Komunikace mezi pravěkými komunitami byla často motivována snahou zajistit si přístup ke strategickým surovinám a technologiím (Brodie 1997). Takové kontakty byly někdy navazovány i na značné vzdá-

lenosti, zvláště když regiony spojoval nějaký významný komunikační koridor. Příkladem nám může být pozoruhodný nález ze srbského Ostikovace, kde byl doložen soubor nálezů zdobených zvoncovitých pohárů v regionu zcela izolovaném od hlavního teritoria rozšíření zvoncovitých pohárů ve střední Evropě (Stojić 1996). Významnou roli v kontaktu mezi nejbližší csepelskou skupinou v dnešní Budapešti a Ostrikovacem (přes 500 km) v údolí řeky Velika Morava v Srbsku hrál Dunaj, po jehož toku zřejmě komunikace probíhala snadněji. Skutečnost, že se v ojedinelé lokalitě v Srbsku objevilo více kusů keramických zvoncovitých pohárů, může právě svědčit o přistěhování jedince (snad přivdání nevěsty), který s sebou přinesl symboliku, styl a znalost technologie jinak zcela cizí keramiky (Brodie 2001, 488, Fig. 1).

Mísy. Do stylového okruhu zdobených pohárů patří rovněž drobné válcovité hrnky s uchem a některé mísy, případně mísy na nožkách provedené v „luxusní“ úpravě s červeným leštěným povrchem a zdobeným římsovým okrajem rozšířeným do tvaru písmene T. Zdá se, že právě tyto mísy propojují technologickou tradici zvoncovitých pohárů s charakteristickým tvarováním okraje, které se vyskytuje od Karpatské kotliny až po Iberický poloostrov a je charakteristické rovněž pro druhou stylovou tradici tzv. průvodní keramiky. Mísy na nožkách vyrobené v červené „zvoncovité“ úpravě mívají horní plochu okraje zdobenou kolkovanou, případně rytou klikatkou, metopami atd. Zdobení okraje rytím se objevuje i u misek na nožkách vyrobených ve standardu průvodní keramiky. Na mísách v Čechách se na rozdíl od nálezů z Posálí nebo z jižní a jihozápadní Evropy zpravidla neobjevuje výzdoba vnějšího povrchu těla. Výzdoba římsového okraje červených leštěných mís byla provedena v pásu za použití kolku typického pro výzdobu pohárů, existují však i případy mís zpracovaných v technologii průvodní keramiky s imitací kolkované výzdoby rytou klikatkou nebo zářezy.

Mísy jsou keramickým tvarem hojně zastoupeným v pohřebním kontextu průvodní keramiky. Mísy na čtyřech nožkách jsou poněkud vzácnější, nožky bývají válcového tvaru a dosahují délky jen několika centimetrů. Jsou zaznamenány i případy, kdy byly nožky duté a naplněné kamínky nebo keramickými kuličkami tak, aby při pohybu nádobou chrastily. Misky mají širokou variabilitu tvarů od rozměrných hlubokých mís o obsahu 2,5–4,5 litru až po nejčastější kategorii menších mělkých misek s obsahem do 2 litrů. Charakteristickým rysem mís tohoto období je již zmíněný okraj s profilem ve tvaru písmene T, mezi menšími miskami se však objevují i exempláře s rovně seříznutým okrajem, přičemž horní plocha okraje může být buďto vodorovná, nebo

šikmo skloněná dovnitř nádoby. Mísy mají často pod okrajem různé formy uch a úchytů umožňujících jejich uvázání, případně zavěšení. Jsou to jednak drobná vertikální i horizontální ucha, jednak ploché jazykovité výčnělky s jedním nebo častěji dvěma otvory. Tyto výčnělky bývají často vymodelovány do dvou obloučků, každý pro jeden otvor. Otvory na zavěšení bývají také, ve dvojici, přímo ve stěně mísy těsně pod okrajem.

Hrnky a džbány. Vedle mís jsou v pohřebním kontextu nejčastěji zastoupeným tvarem průvodní keramiky hrnky s uchem a džbány. Typologicky lze mezi hrnky s uchem vyčlenit několik variant (viz Turek 1993, obr. 34). Jsou to jednak hrnky odvozené z tvaru zvoncovitého poháru, dále tvary s baňatým tělem a jen mírně ven vyhnutým okrajem, méně časté jsou hrnky s vakovitou profilací, ale také hrnky s nízko posazenou ostře profilovanou výdutí, které se podobají tvarům některých hrnků a džbánů csepelské skupiny v Maďarsku (Kalicz-Schreiber – Kalicz 2001, Fig 9: 3; 12: 5). Zvláště mezi hrnky pozdní průvodní keramiky lze hledat předobraz tvarů počínající únětické kultury. Výzdobu na hrncích s uchem lze rozdělit do dvou kategorií, na plastickou a rytou. Rytá výzdoba se projevuje především na hrncích pozdní průvodní keramiky a je často tvořena svislými rytými liniemi doplněnými klikatkou či křížícími se linkami. V případě plastické výzdoby jde především o svislé plastické lišty, které zpravidla ve trojicích pokrývají plece hrnků s uchem. Dále se objevují drobné prsovitě vypnuliny, které jsou zpravidla umístěny v páru či dvou párech po obou stranách kořene ucha, případně mohou být rozmístěny po výdutí nádoby v sudém počtu (6–8). Jakýmsi mužským protějškem tohoto ženského motivu mohou být plastické „kníry“ vyrůstající přímo z kořene ucha hrnků, případně se podobný motiv obráceného Y objevuje v sudém počtu 2, 4 či 6. Oba motivy se nikdy nevyskytují na jedné nádobě, což podtrhuje jejich symbolickou opozici. Je možné, že jde skutečně o znázornění druhotných pohlavních znaků, a tedy o jakési piktogramy mužského a ženského elementu, označující pohlavně specifické keramické jedince (Turek 2002a, 222–223, obr. 1–2). Poměrně vzácně se objevuje uplatnění charakteristického zvoncovitého kolku na jiných tvarech, než jsou zvoncovité poháry, poháry s uchem či římsovité okraje mís vyrobených v technologickém standardu zvoncovitých pohárů. Lze zmínit džbán somogyvárského typu ze Sulejovic (okr. Litoměřice; Hájek 1962, Tab. 17: 4) nebo džbán z Nechranic (okr. Chomutov), který charakterem své kolkované výzdoby již připomíná motivy protoúnětické (Turek 1995b, obr. 6: 5). V průvodní keramice se rovněž objevuje tvar štíhlého vysokého džbánu s páskovým uchem těsně pod okra-

<< Obr. 55: Zdobené zvoncovité poháry z Čech. 1 Praha-Hloubětín; 2 Proboštov (okr. Teplice); 3, 7 Tišice (okr. Mělník); 4, 6 Radovesice (okr. Teplice); 5 Světec (okr. Teplice); 8 Nechranice (okr. Chomutov). Různá měřítka. Podle Turek 1993; 1995a; 2002a.

jem (na Moravě označován jako konvice, srov. *Dvořák 1989*, 201, Abb. 1; *1992*, 228, obr. 137: 16).

Keramika z osad. Keramické tvary ze sídlišť kultury zvoncovitých pohárů v zásadě odpovídají tvarům známým z jejich pohřebních výbav včetně zdobených zvoncovitých pohárů. Objevují se ale rozdíly ve velikostech a četnosti výskytu jednotlivých tvarů v obou kontextech. Rozměrné zásobnicové nádoby a amfory se v pohřební výbavě objevují spíše vzácně (výjimkou mohou být žárové pohřby, kde byly zásobnicové nádoby nebo amfory užívány jako urny – například Hrbovice, okr. Ústí nad Labem, Sadská a Třebestovice, okr. Nymburk (*Turek 2004b*). Na příkladu severozápadních Čech lze demonstrovat zastoupení jednotlivých keramických tvarů v sídlištním materiálu. Jsou to především rozměrné zásobnicové nádoby o průměrném obsahu 16 litrů. Dalším převážně sídlištním keramickým typem jsou amfory s nízkou umístěnými uchy (obr. 56: 8–9). Zdobené zvoncovité poháry se v českých sídlištních nálezích objevují jen velmi sporadicky, do 3 % všech keramických nálezů; byly například zastoupeny jen v sídlištním objektu 499/75 v Radovesicích (*Muška 1981*; *Turek 1993*, Fig. XLV; *Turek – Peška 2001*, 423, Fig. 10; obr. 52: 2–7). Podíl zdobeného zboží na moravských sídlištních je podstatně vyšší a dosahuje 20 % veškerého keramického materiálu (*Turek – Dvořák – Peška 2003*, Fig. 1–3). Tento jev bychom snad mohli vysvětlit odlišnostmi ve způsobu zakládání obytných a hospodářských objektů ve starším období kultury zvoncovitých pohárů a postupným nárůstem archeologicky zachytitelných sídlištních struktur v období průvodní keramiky.

Obsah nádob. Metrická analýza 122 hrnků a džbánů v severozápadních Čechách (*Turek 1995b*, 129–131; *1998*, 108–109, Fig. 5) prokázala rozdělení těchto nádob přinejmenším do tří kapacitních skupin (0,1–0,2 litru, 0,3 litru a 0,6–0,8 litru). Toto rozdělení může odrážet funkci nádoby, případně typ nápoje, k jehož konzumaci sloužila. Současně mohla kapacita nádob zohledňovat společenskou kategorii osoby, která ji užívala a se kterou byla pohřbena. Této otázce by měla být v budoucnu věnována pozornost (srov. *Turek 2000*, 434), protože například studie H. Case (*1995*, 58) a N. Brodieho (*1998*, Fig. 2) naznačují rozdíly v obsahu britských zvoncovitých pohárů nalezených v hrobech dětí a dospělých, ale také mužů a žen. Jisté rozdíly ve velikosti a obsahu zvoncovitých pohárů přičítá E. Sangmeister (*1989*) regionální variabilitě.

Kamenné nástroje

Mezi nekeramickými artefakty se sporadicky objevují kamenné sekery. Je pravděpodobné, že v každodenní praxi živé kultury období zvoncovitých pohárů byly ka-

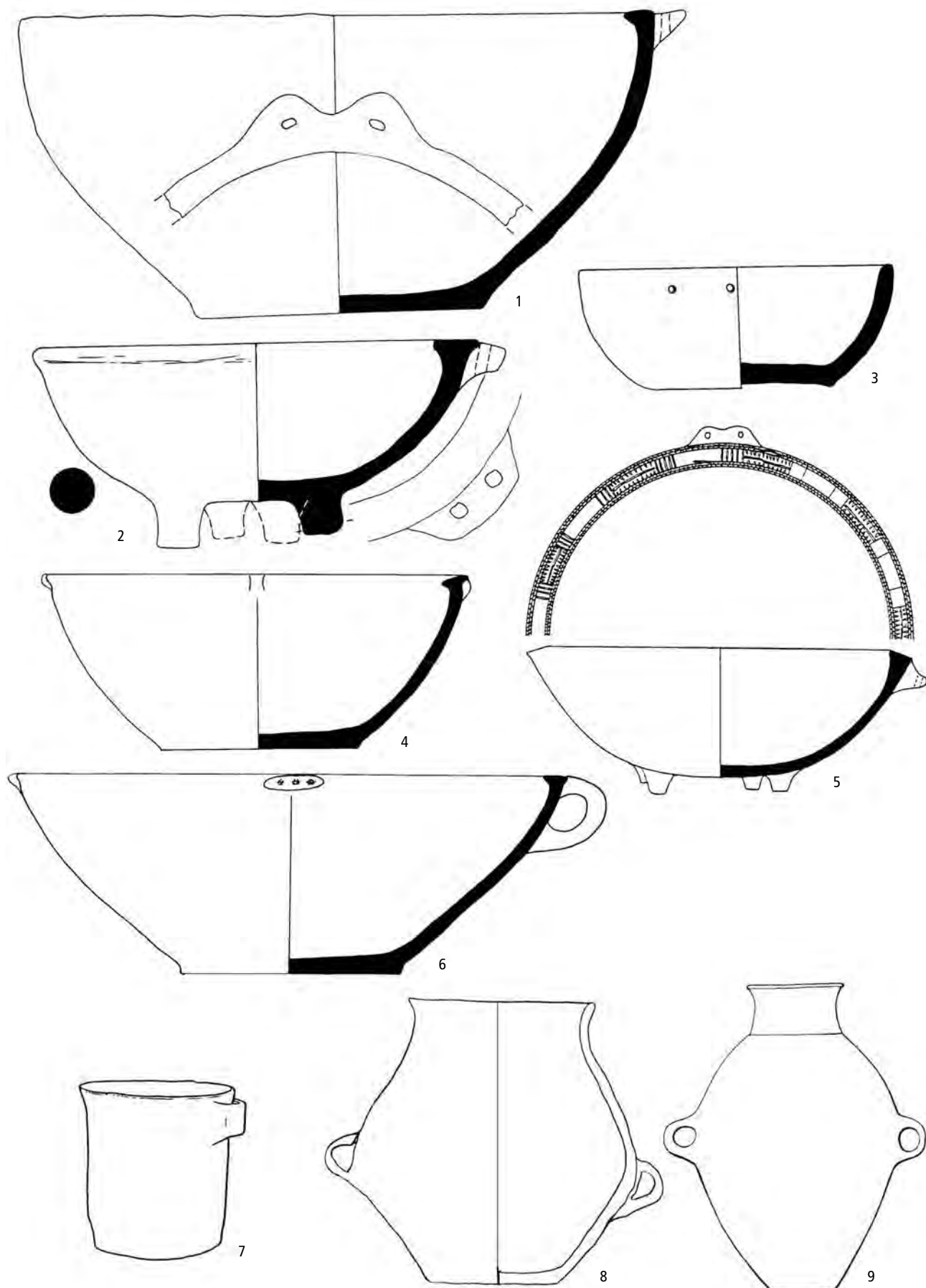
menné sekery užívány ve stejné četnosti jako v předchozí kultuře se šňůrovou keramikou. Jejich vzácné zastoupení v nálezovém fondu je způsobeno jednak obecně malým počtem evidovaných sídlišť v Čechách, ale také jejich záměrným vyloučením z pohřebního kontextu. Existují však i výjimky, sekery byly zaznamenány v 7 hrobech v Čechách (např. hrob 27b z Čachovic, viz *Neustupný – Smrž 1989*, obr. 47: 1 a 2). Vzhledem k tomu, že kamenné sekery až na výjimky vymizely z pohřebních kontextů kultury zvoncovitých pohárů a nálezy sídlištní jsou jen velmi málo známy, jsou sekery tohoto období poměrně neznámé. Nejčastějším tvarem jsou drobné, krátké sekery čokovitého řezu s širokým ostrím (obr. 58: 19, 20). Tento typologicky poměrně výrazný tvar může být indikátorem lokace sídliště zvoncovitých pohárů třeba při povrchové prospekci. Mezi obecně vzácnými sídlištními nálezy se v Lipticích (okr. Teplice) vyskytlo i kamenné drtidlo na mletí mouky (*Turek 1993*).

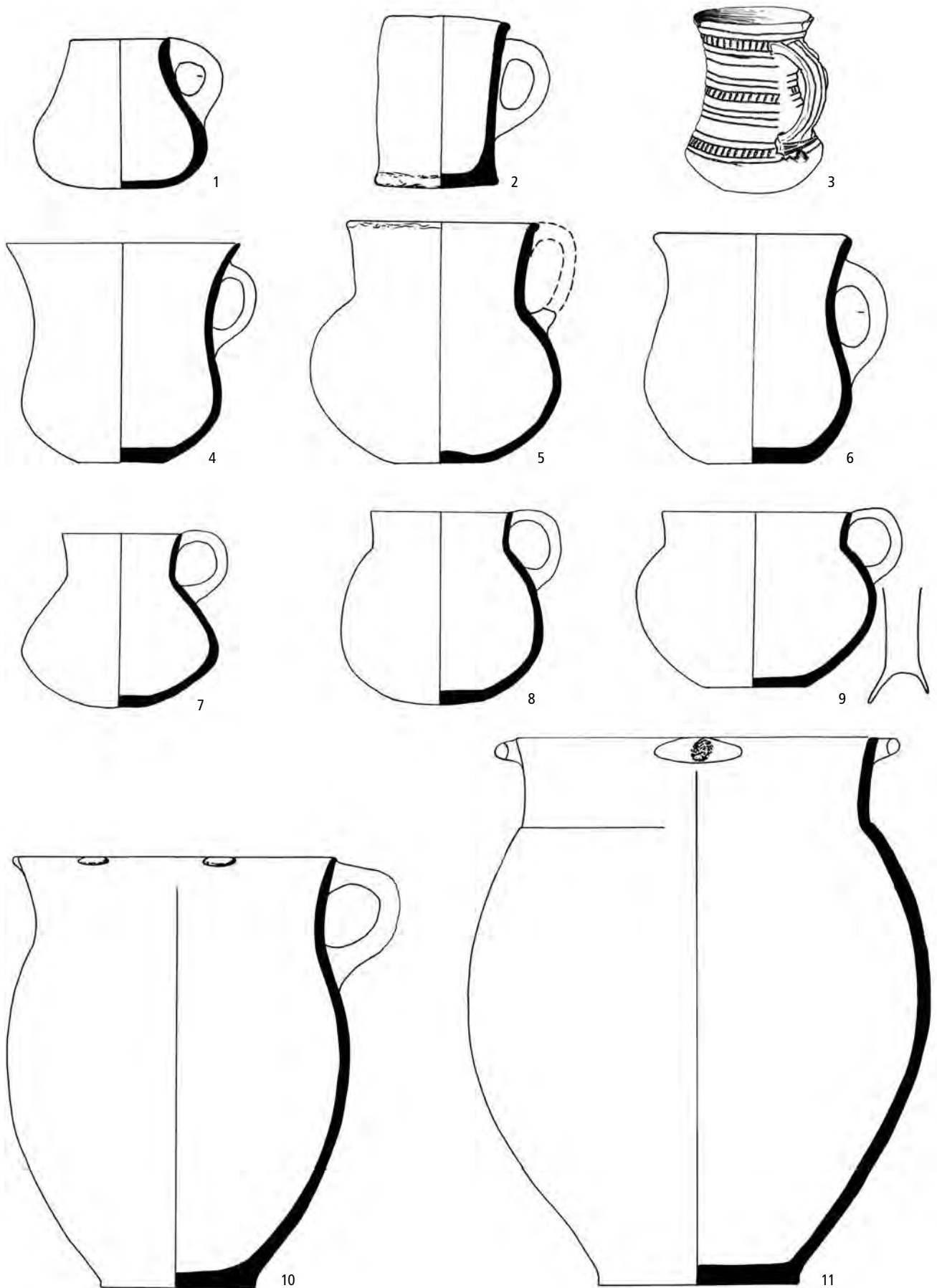
Kovové artefakty

Doklady metalurgie mědi zatím nebyly na českých sídlištních dokumentovány, z Moravy však takové stopy pochází ze sídlišť v Brně-Obřanech a Slavkově, polovina pískovcové formy na odlévání měděných dýk byla nalezena v hrobě z Luděrova, okr. Olomouc (*Hájek 1966*, 214, Abb. 5). Měděnou industrii kultury zvoncovitých pohárů souhrnně zpracovali M. Kuna a V. Matoušek (*1978*), jejich soupis pak rozšířila R. Šumberová (*1992*, 123).

Charakteristickým artefaktem nalézaným v hrobech mužů jsou měděné dýky (obr. 54: 4; 58: 28), které byly zřejmě nošeny zavěšené na hrudi. Měděné dýky byly v polovině 3. tisíciletí před Kristem rozšířeny nejen na celém teritoriu s výskytem zvoncovitých pohárů Evropě, ale i mimo něj, například ve východním Středomoří. Zde byl také tradičně hledán jejich původ (*Schránil 1931*). Typologickou a metrickou analýzou středoevropských nálezů měděných dýk z období zvoncovitých pohárů byly vyčleněny čtyři základní typy (*Kuna – Matoušek 1978*, 66, obr. 1–2). Jde v zásadě o dva typy s dlouhou a dva s krátkou čepelí. Rovněž řap dýky může být buďto úzký a hrotitý, nebo široký, vykrojený, na bocích s vytvarovanými lištami. Vzácné jsou dýky bez litého řapu s otvory pro nýty. Délka středoevropských dýk se pohybuje od 70 do 137 mm, existují však také miniaturní exempláře dosahující jen délky kolem 50 mm. Tyto miniatury se v Čechách objevují především společně s pohřby v ženské poloze, na pravém boku (Brandýsek, hrob 22: *Kytlicová 1960*, 444–445, 455, obr. 10: 3; Radovesice II, hrob 117/78: *Turek 2003*, obr. 6; Tišice, hrob 77/99: *Turek 2002a*, 224, obr. 4–5).

>> **Obr. 56:** Průvodní keramika období zvoncovitých pohárů z Čech. Různá měřítka. Podle *Hájek 1968*; *Turek 1993*.

Z dalších měděných artefaktů lze jmenovat šídla, která doprovázejí převážně pohřby žen (obr. 58: 29).

Dalším ženským kovovým artefaktem jsou ozdoby vlasů v podobě měděných drátěných záušnic nebo obdélných destiček z měděného plechu. Podobné destičky, ovšem tepané ze zlata, doprovází bohaté pohřby žen s měděnými dýkami, jako v případě hrobu I z Bylan (okr. Kolín; obr. 58: 2), hrobu 117/78 z Radovesic (obr. 58: 1) a hrobu 77/99 z Tišic (Hájek 1968, 11; Turek 1993; 2002a, obr. 5; 2003, obr. 6–8). Tyto destičky mají podél kratších stran otvory k uvázání, byly velmi tenké a pružné a stočené zřejmě sloužily ke spínání vlasů. Strany destiček jsou lemovány vybíjeným ornamentem skládajícím se z drobných důlků nebo úseček. Ve střední Evropě se objevují zpravidla ve dvojicích u hlavy zemřelé.

Zlaté artefakty kultury zvoncovitých pohárů z Čech souborně zpracovali I. Hásek (1989) a V. Moucha (1997). Otázka původu surového zlata nebyla prozatím vyřešena. Vzhledem k tomu, že se v období kultury zvoncovitých pohárů zlato a elektron (přírodní směs zlata a stříbra) v našem pravěku poprvé vyskytují ve větší míře, je možné, že už bylo využíváno domácích zdrojů například z jihočeských rýžovišť. Pro užívání rýžovaných nuggetů ryzího zlata může svědčit pozorování technologických stop tepání za studena a spektrální analýzy prvků u jedné z destiček z Tišic (Turek 2003, 204, obr. 7).

Dalším celoevropsky rozšířeným artefaktem jsou stříbrné/elektronové záušnice typu Sion, které jsou tvořeny šroubovicově stočeným drátem s jedním koncem roztepaným do plošky, která bývá zdobena vybíjeným ornamentem (58: 5). V Čechách byly tyto záušnice nalezeny v Praze-Bubenči, v páru v hrobě s kostrou na levém boku a s měděnou dýkou (Schránil 1931), a jedna v Radovesicích v hrobě 117/78 s kostrou na pravém boku, s dýkou, šídlem a zlatou destičkou (Turek 2003, obr. 6, zde obr. 58: 1, 28, 29)

Měděné jehlice s roztepanou a svinutou hlavici se vyskytují ve střední Evropě i mimo území s nálezy zvoncovitých pohárů (Hájek 1950), u nás jsou známé z Moravy, v Čechách je evidován jen jeden případ z Prahy 8-Libně (obr. 58: 17). Z Brandýska pochází kostěná jehlice s plochou okrouhlou provrtanou hlavici (obr. 58: 11). Mezi kostěnými šperky nalezneme též ploché kruhové přívěsky-amulety s očkem (např. Brandýsek nebo Ločenice, z jantaru v Rožďalovicích, obr. 58: 13, 21, 22), které se objevují i později v únětické kultuře a mají své předlohy již například ve zlatých přívěscích z thessalského pozdního neolitu.

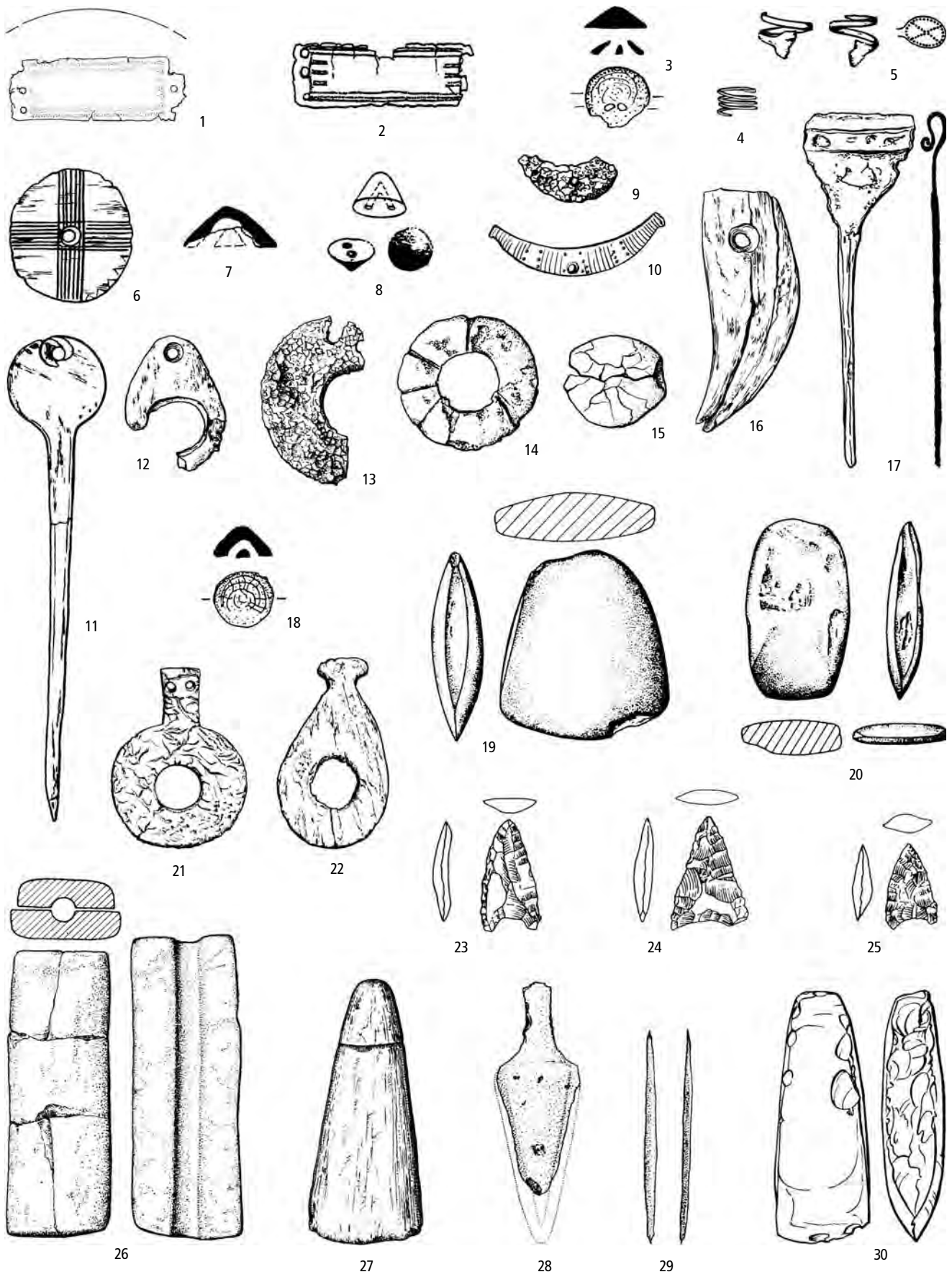
Drobné ozdoby a další artefakty

Mezi drobnými ozdobami doprovázejícími převážně pohřby žen dominují počtem nálezů tzv. knoflíky

s V-vrtáním (obr. 58: 3, 7, 8, 18; Hájek 1957). Byly vyráběny z kosti, parohu nebo jantaru (Hájek 1941/42). Některé knoflíky byly zdobeny drobnými důlky seřazenými do motivu kříže v kruhu (v Čechách v hrobě 53/80-II v Radovesicích: Turek – Černý 2001, Fig. 3; obr. 58: 7), což je motiv v Evropě široce rozšířený nejen u zvoncovitých pohárů, ale také v kontextech se šňůrovou keramikou. Z jantaru byly dále vyráběny korálky (obr. 58: 15), z Černčic u Loun, z Rožďalovic a Slaného-Kvíčku pochází také ploché jantarové kroužky (Hájek 1941/42, Taf. 7–8; obr. 58: 13, 14). Za artefakt zvoncovitých pohárů byly mylně považovány kostěné pasové zápony ze Sulejovic (Moucha 1958; 1978, 305, obr. 84), které však pocházejí ze superpozice s hrobem kultury se šňůrovou keramikou a jejichž příslušnost k této kultuře je dnes nesporná (srov. Smrž – Neustupný 1979; Čech – Černý 1997). Bohaté mužské hroby někdy obsahují ozdoby z podélně rozštípaných kančích klů nebo přívěsky z medvědíků zubů (obr. 58: 16). Unikátním nálezem je vápencový idol ve tvaru falu (obr. 58: 27) ze Stehelčevsi, pro který L. Hájek (1961) našel celou řadu analogií mimo oblast rozšíření zvoncovitých pohárů.

Vzácné nálezy jsou keramické přesleny a závaží ve tvaru kužele či jehlanu, dokládající textilní výrobu.

Lukostřelecký soubor. Významnou symbolickou roli v pohřebním ritu hrál tzv. lukostřelecký soubor („balíček“), který obsahoval pazourkové hroty šípů a kamenné nátepní destičky. Tento specifický artefakt slouží k ochraně zápěstí, tedy choulostivých partií, kudy prochází tepna, před zpětným nárazem tělivy. Kamenná nátepní destička byla zřejmě jakousi luxusní a snad i ozdobnou podobou běžného artefaktu častěji vyráběného z organických materiálů a její význam spočíval především v prezentaci společenské prestiže. Některé destičky byly zdobeny rytím svazků rýh podél kratších stran, případně mezi otvory, v místě úvazu. Dalším zdobením mohou být důlky navrtané u kratších stran mezi otvory. Výzdoba zlatými nýty nebo ozdobná pouzdra jsou známé ze západní a jižní Evropy (viz Turek 2004a), ale v Čechách zatím nebyly nikdy zaznamenány. Základní typologii nátepních destiček východní skupiny zvoncovitých pohárů vytvořil již E. Sangmeister (1964; 1974, 113–116, Abb. 8) a v upravené podobě (7 základních typů) byla aplikována na nálezy z Čech (Turek 2004a, obr. 2; obr. 59). Jako materiál bylo využíváno zvláště mírně až středně terciálně metamorfovaných, převážně silicifikovaných prachovců, jílovců a jemnozrnných pískovců, které svým charakterem odpovídaly požadovanému tvaru a technologii výroby, jsou však velmi křehké. Destičky bývají barvy šedé, okrové nebo temně červené.

Chronologicky lze destičky rozdělit na starší, širší, se čtyřmi či více otvory a klenutým průřezem a na destičky mladších fází období zvoncovitých pohárů, které jsou ploché a úzké, s průvrty uprostřed kratších stran. Ploché a úzké destičky jsou charakteristické pro západoevropský okruh rozsahu zvoncovitých pohárů, zatímco širší klenuté destičky jsou typickým zástupcem východní provincie. Nátepní destičky zvoncovitých pohárů mají zřejmě svůj původ ve střední Evropě a teprve později se jejich užívání rozšířilo také do západní Evropy, pro to může svědčit také jejich úplná absence v hrobových celcích s nejstaršími západoevropskými poháry (*All-Over-Ornamented Beakers*, AOO).

O tvaru tehdejších luků svědčí lukovitá spínadla (obr. 54: 5; 58: 10), která L. Hájek (1946) souborně publikoval jako tzv. půlměsícovitá spínadla. Na jejich souvislost se symbolikou luku upozornil až S. Piggott (1971). Tyto ozdoby jsou nalézány zpravidla v hrobech mužů. S lukostřelbou dále souvisí dvoudílné pískovcové brousky (obr. 58: 26) na dřevěná ratiště šípů.

Pazourkové šipky se objevují nejčastěji ve tvaru trojúhelníku, s bifaciální plošnou retuší a obloukovou základnou tvořící nevýrazné zpětné trny (obr. 54: 6; 58: 23–25). Zřídka se objevují šipky s drobným středovým řapem. V pohřební výbavě se šipky objevují v několika exemplářích, nejčastěji za pánví nebo před hrudí zemřelého a jejich uložení lze interpretovat jako šípy v toulci. Polotovary šipek se mohou objevit ve specializovaném depozitu společně s parohovým retušerem a kančími kly (Turek 2003). Jako převažující surovina na výrobu štípané industrie byly využívány silicity glacienních sedimentů, dále pak tušimický a skršínský křemenec a v severozápadních Čechách porcelanit, čokoládový silicit (Lochenice) a zcela výjimečně obsidián (Lochenice: Buchvaldek 1990).

5.3.6 Společenské vztahy

Pohřební rítus a společnost

V poměrně uniformním pohřebním ritu kultury zvoncovitých pohárů lze pozorovat některé zdánlivě nepravdivé, respektive odchylky od běžně uplatňovaných pohřebních zvyklostí a norem. Je však možné, že právě tyto „nestandardní“ případy mohou být významným vodítkem při rekonstrukci společenských vztahů a mechanismů prohlubujících diferenciaci společnosti.

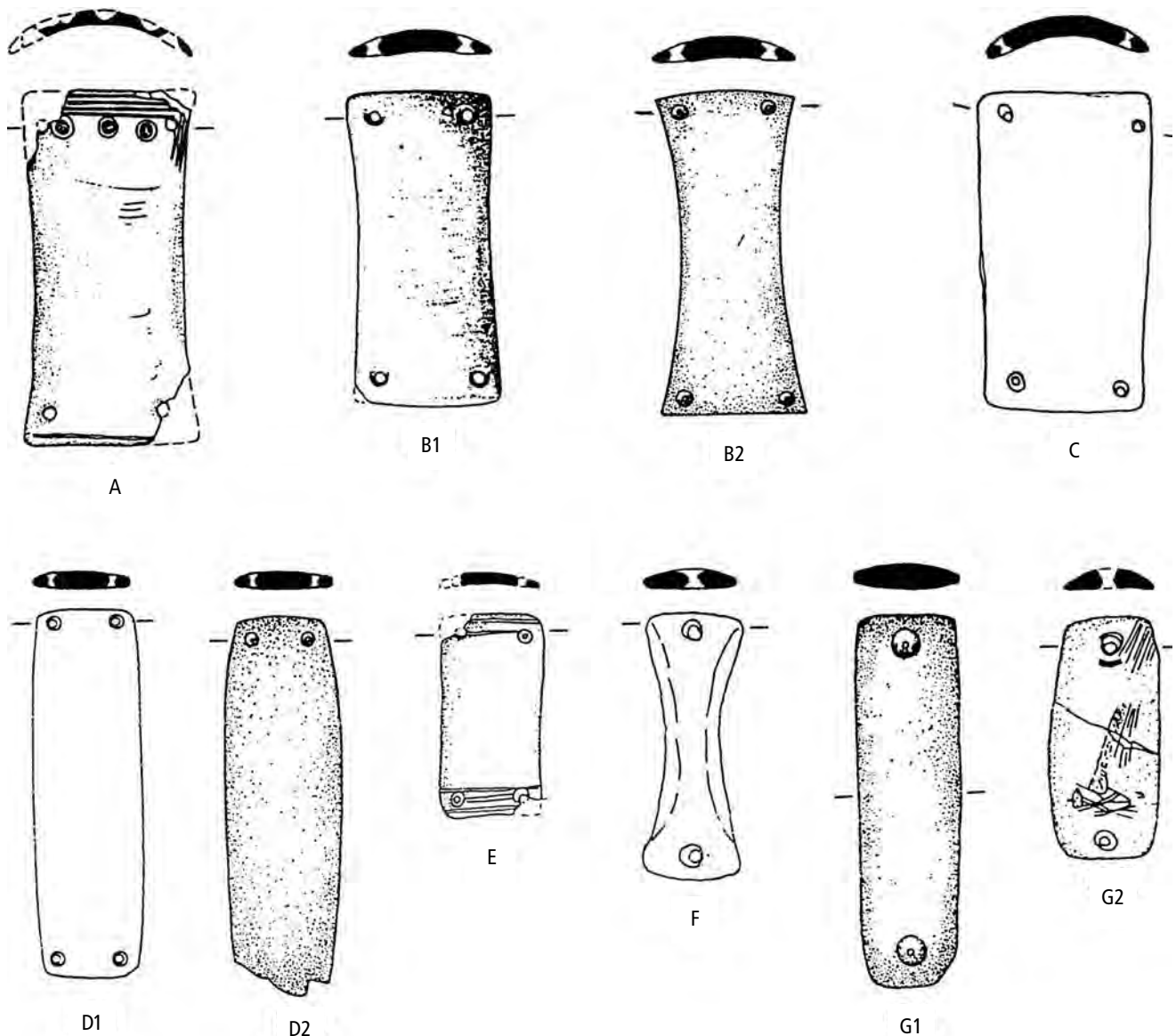
U některých pohřbů dochází ke smíšení pohlavně specifických milodarů. Jde o případy pohřbů žen vybavených nátepními destičkami či měděnými dýkami. Takto smíšená výbava bývá jedním z charakteristických rysů bohatých ženských pohřbů se zdobenými zvoncovitými poháry, vnitřní dřevěnou konstrukcí a případně s kruhovým příkopem. Ne každý artefakt vložený do hrobu je odznakem příslušné společenské kategorie zemřelého a celá řada z nich může spíše odrážet vztahy truchlících k zemřelému (srov. Brodie 1997, 300–301). Tyto pohřební přídatky tak zřejmě reflektovaly význam a společenské postavení zemřelého, stejně jako demonstrovaly vztahy pozůstalých a jejich skupinovou identitu. Prestižní předměty, převážně mužské povahy, tak mohly být přenášeny na ženy (zdá se, že naopak tomu bylo zřídka) v zájmu upevnění řádu společenských vztahů a diferenciaci. Je tedy možné, že pohřby žen s dýkami či lukostřelkou výbavou jsou jakousi formalizovanou demonstrací společenské elity (Turek 2002a).

Význam metalurgie

V některých bohatých mužských hrobech byly objeveny nástroje (např. parohový retušer, Turek 2003), případně suroviny na výrobu pazourkových šipek, respektive šípů, či kovotepecké náčiní v podobě plochých „kovadlinek“ a kamenných kladívek (často druhotně použité kamenných seker) na zpracování zlatých a měděných ozdob. Tyto nálezy tvoří v hrobě zpravidla prostorově jasně vymezený depozit, umístěný blíže spodní části těla zemřelého, za zády, za patami nebo před koleny. K identifikaci specializovaných kovotepeckých nástrojů v českých nálezech z období zvoncovitých pohárů přispěl V. Moucha (1989, 215–218, Abb. 1). Kamenné sekery se stopami druhotného zploštění břítové části pochází z hrobu č. 2 v Brandýsku (*Kytlicová 1960*, 443, obr. 6: 1), a dále z hrobů 1 a 2 ve Stehelčevsi (*Piř 1899*, 197–198, obr. 15: 3; *Moucha 1989*, 215–216, Abb. 1: 5, 6). Spektrální analýza provedená na stopách kovu na pracovní ploše sekery-kladívka z Künzigu ve východním Bavorsku doložila její užití ke zpracování měděných a zlatých předmětů (*Bertemes – Schmotz – Thiele 2000*). Je pravděpodobné, že právě tyto pohřby, v mnohém výjimečné, reprezentují jakousi privilegovanou elitní skupinu jedinců (Turek 2003).

V některých pohřebních výbavách období kultury zvoncovitých pohárů jsou v různých částech Evropy

<< Obr. 58: Nekeramické artefakty období zvoncovitých pohárů z Čech. 1–2 zlaté ozdoby vlasů; 3, 7, 8, 18 kostěné a jantarové knoflíky s V-vrtáním; 4 zlatá ozdoba; 5 stříbrná záušnice typu Sion; 6, 21, 22 kostěné přívěsky; 9, 10 jantarový a kostěný lukovitý závěsek; 11 kostěná jehlice; 12 kostěný přívěsek; 13, 14, 15 jantarový přívěsek, kroužek a korálek; 16 přívěsek z medvědího zubu; 17 měděná jehlice; 19, 20 broušené kamenné sekery; 23–25 pazourkové šipky; 26 dvojdílný pískovcový brousek na ratiště šípů; 27 vápencový falický idol; 28 měděná dýka; 29 měděné šidlo; 30 silicitová sekera. 1, 3, 7, 18, 28, 29 Radovesice (okr. Teplice); 2 Bylany (okr. Kolín); 4, 15, 26 Svobodné Dvory (okr. Hradec Králové); 5 Praha-Bubeneč; 6, 17 Praha-Libeň; 8 Kněžves (okr. Praha-západ); 9, 12 Rožďalovice (okr. Nymburk); 10 Vykáň (okr. Nymburk); 11, 21 Brandýsek (okr. Kladno); 13 Slaný-Kvičok (okr. Kladno); 14 Cerhenice (okr. Kolín); 16 neznámá lokalita; 19, 20, 23–25 Čachovice (okr. Chomutov); 22 Lochenice (okr. Hradec Králové); 27 Stehelčevs (okr. Kladno); 30 Kolín (okr. Kolín). Různá měřítká. Podle Hájek 1968; Neustupný – Smrč 1989; Turek 1993; 2004b.

Obr. 59: Kamenné nátepní destičky – typy. Podle Turek 2004a.

spatřovány atributy konkrétní řemeslné specializace, například metalurgů a kovotepců (Bátora 2002). Je však otázkou, do jaké míry jsou všechny tyto příklady řemeslné pohřební výbavy skutečně dokladem plné specializace pohřbeného jedince. Lze předpokládat, že časná metalurgie mědi byla prováděna ve velmi omezeném měřítku na „nekomerční“ úrovni. Vzhledem k omezenému množství produktů a jejich nesporné exkluzivitě nelze rozhodně uvažovat o úplné řemeslné specializaci zabezpečující víceméně jediný zdroj obživy jedince či dokonce celé komunity. Formalizovaná demonstrace takovéto specializace nesvědčí o rozhodujícím významu jedince při masové výrobě nástrojů a jejich distribuci, souvisí především s výrobou prestižních předmětů, tedy nikoliv výrobních prostředků, ale šperků, případně zbraní (dýky).

Specializace

Demonstrování specializace v počátcích metalurgie nesvědčí jen o zvládnutí technologie, ale především o společenské kategorii, do které její nositel spadá, a rovněž o prestiži spojené s exkluzivitou takové výroby.

Je možné, že by snad spíše mohlo jít o jakýsi ritualizovaný obraz společenské reality. Spíše než o symbolickém označení jedince s příslušnými řemeslnými schopnostmi lze uvažovat o prezentaci konkrétní společenské kategorie, respektive statutu. Je možné, že právě specificky sestavený soubor artefaktů měl v symbolice pohřebního ritu indikovat zvláštní postavení jedince ve společnosti a jeho kontrolu nad významnými technologiemi a surovinami. Na magický význam mědi ve společnosti pozdní doby kamenné poukázal již dříve M. Kuna (1989a). Lze se tedy domnívat, že právě kon-

trola nad novými strategickými technologiemi mohla být jedním ze zdrojů společenské diferenciaci v závěru eneolitu.

Z tohoto hlediska jsou pro utváření společenské elity a demonstraci její identity významné nejen samotné kovové předměty v podobě zlatých či stříbrných šperků a měděných dýk, ale především výrobní prostředky sloužící k jejich zpracování. V této souvislosti E. Neustupný (1995b, 641–650) zdůrazňuje, že „specializace a směna vytvářejí společnost, protože jsou základním, nejabstraktnějším významem (živých) lidských artefaktů, textů a institucí“. Je tedy zjevné, že první náznaky řemeslné specializace zřejmě úzce souvisí s přirozeným postupem stratifikace společnosti.

V období zvoncovitých pohárů tedy zřejmě nedocházelo k jasnému definování specializované řemeslnické třídy, neboť výrobci ke specializaci se vybírali podle jiných kritérií než podle „přirozených vloh“ (Neustupný 1995b). Práci s kovotepeckým náčiním mohl zvládat a provozovat i širší okruh členů společnosti, jen někteří však měli privilegium být s těmito předměty pohřbeni, a prezentovat tak svůj status na onom světě (Turek 2003).

5.3.7 Vznik a význam zvoncovitých pohárů v evropském kontextu

Kultura zvoncovitých pohárů představuje fenomén, jehož objasnění zaměstnává mysl evropských archeologů více než sto let. Nebývalé prostorové rozšíření výzdobného stylu zvoncovitých pohárů a souboru charakteristických artefaktů ve střední a západní Evropě se stalo středem zájmu mnoha evropských archeologů. Byly předloženy různé výklady týkající se místa původu kultury zvoncovitých pohárů a cest, kterými došlo k jejich rozšíření v Evropě, byly vytvářeny hypotetické mapy předpokládané „pohárové expanze“. Za oblast vzniku zvoncovitých pohárů byla pokládána střední Evropa, Iberský poloostrov, severozápadní Afrika nebo nejnověji povodí dolního Rýna. Otázka původu kultury zvoncovitých pohárů nebyla dosud uspokojivě zodpovězena a některé „kompromisní“ výklady, jakým byla hypotéza zpětného proudu (tzv. *Rückstrom*, srov. *Sangmeister 1963*), odrážely spíše bezradnost z nedostatku relevantních dat. Za možný archetyp zvoncovitých pohárů bývají považovány tzv. maritimní poháry, jejichž původ je spatřován v oblasti ústí řeky Tejo v Portugalsku. Za předobraz zvoncovitých pohárů jsou rovněž považovány tzv. poháry zdobené po celém povrchu šňůrou (*All-Over-Corded Beakers*, AOC) a po celém povrchu zdobené poháry (*All-Over-Ornamented Beakers*, AOO),

jejichž typologický původ je spatřován v pozdně šňůrových pohárech s odsazenou podstavou (*Protruding Foot Beakers*, PFB) v oblasti dolního Rýna (*Lanting – van der Waals 1976*). Tento region je prozatím jediným v Evropě, kde byl doložen lokální vývoj od šňůrové keramiky k časným formám zvoncovitých pohárů a tato chronologicko typologická sekvence byla rovněž podpořena sériemi radiokarbonových dat (*Lanting – van der Waals 1976*).

Jako základní problém se v současnosti jeví vysvětlení významu fenoménu této kultury. Za jakých okolností vznikl kulturní komplex kultury zvoncovitých pohárů a co umožnilo jeho rozšíření po velké části evropského kontinentu? Tradiční představa o nositelích kultury zvoncovitých pohárů jako nomádských nebo polonomádských skupin byla většinou moderních archeologických studií o hospodářství a charakteru osídlení v mladším eneolitu odmítnuta (*Neustupný 1969b*; *Turek 1995a*; *Turek – Peška 2001* s další literaturou). Je pravděpodobné, že užívání výzdobného stylu zvoncovitých pohárů a „pohárového balíčku“ se rozšířilo díky svému symbolickému smyslu jako souboru prestižních předmětů, snad spojovaných s jistou formou idejí. Je zřejmě vhodnější hovořit o šíření ideologie, stylu a technologií spíše než o rozsáhlých migracích populace. Některé novější petrografické studie francouzské keramiky zvoncovitých pohárů naznačují většinou jejich domácí produkci (*Salanova 2000* s další literaturou). Specifická technologie výroby a výzdoby zvoncovitých pohárů vyvolala rovněž diskusi o možnostech jejich dálkové směny jako prestižních artefaktů. Petroarcheologická studie provedená na středoevropské keramické produkci (Čechy, Morava a Maďarsko) naznačuje místní původ zdobených pohárů, podobně jako ostatní keramické produkce (*Rehman – Robinson – Shennan 1992*). Toto hodnocení je rovněž v souladu s pozorováním surovinové a technologické charakteristiky sekvence eneolitické keramiky v Čechách (*Hanykýř – Maryška – Buchvaldek 1997*). Výzkum keramiky zvoncovitých pohárů naznačuje, že její uniformita může spíše souviset se sdílením společných kulturních tradic v rámci značně rozšířených skupin než s rozsáhlou sítí směny keramických artefaktů. Keramologická analýza středoevropského zdobeného zboží zvoncovitých pohárů a tzv. průvodní keramiky dokládá místní produkci obou typů keramiky s možností lokální směny na krátké vzdálenosti. Při hodnocení významu kultury zvoncovitých pohárů bychom měli mít na paměti, že jejich podloží bylo v jednotlivých regionech různé a že jejich pochopení bude možné jen v širší sekvenci lokálního mladoeneolitického vývoje.

Literatura

- Ambros, C. 1968:* Remains of fauna found in the Eneolithic settlement on Homolka. In: Ehrlich, R. W. – Pleslová-Štiková, E. 1968, 440–469.
- Axamit, J. 1916:* Nové nálezy tzv. michelsberské keramiky v Čechách. Památky archeologické 28, 69–72.
- Axamit, J. 1921:* Různosti. Památky archeologické 52, 225–228.
- Axamit, J. 1925:* Kazín a Kazina Mohyla. Naše předhistorické památky sv. II. Praha (Vortel a Rejman).
- Axamit, J. 1930a:* Ku problémům naší prehistorie I. Památky archeologické 36, 115–120.
- Axamit, J. 1930b:* Nové nálezy jordansmühlské keramiky v Čechách. Památky archeologické 36, 188–201.
- Axamit, J. 1932:* Badenská keramika v Čechách. Památky archeologické 38, 2–8.
- Bakker, J. A. 1979:* The TRB West Group. Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunenbeds and Tiefstich Pottery. Amsterdam.
- Banner, J. 1956:* Die Pécelér Kultur. Budapest.
- Bantelmann, N. 1989:* Frühschnurkeramische Siedlungsware am nördlichen Oberrhein. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 301–304.
- Bartelheim, M. – Niederschlag, E. 1998:* Untersuchungen zur Buntmetallurgie, insbesondere des Kupfers und Zinns, im sächsisch-böhmischen Erzgebirge und dessen Umland. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 40, 8–87.
- Bašta, J. – Bašťová, D. 1988:* Pravěké osídlení Sedmihoří. Archeologické rozhledy 40, 378–400.
- Bašta, J. – Bašťová, D. 1989a:* Neue Erkenntnisse über die Chamer Kultur in Westböhmen. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 85–93.
- Bašta, J. – Bašťová, D. 1989b:* Osídlení západních Čech v časném a starším eneolitu. Sborník Západočeského muzea v Plzni 4, 95–107.
- Bašta, J. – Bašťová, D. 1990:* K otázce osídlení západních Čech v eneolitu a na počátku střední doby bronzové. Zprávy československé společnosti archeologické – Supplementum 11, 7–16.
- Bašta, J. – Bašťová, D. 1992:* Die Besiedlung Westböhmens im Äneolithikum und am Beginn der mittleren Bronzezeit – neue Ergebnisse. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 1. Treffen 25. bis 25. April 1991 in Bernried bei Deggendorf, Deggendorf, 40–42.
- Bašťová, D. 1984:* Vývoj pravěkého osídlení povodí Střely. Archeologické rozhledy 36, 156–172.
- Bašťová, D. 1986:* Pravěké osídlení v povodí Úterského potoka. Archeologické rozhledy 38, 3–31.
- Bátora, J. 2002:* Contribution to the problem of „craftsmen“ graves at the end of Aeneolithic and in the Early Bronze Age in Central, Western and Eastern Europe. Slovenská archeológia 50, 179–228.
- Becker, C. J. 1947:* Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Aarbøger, 1–318.
- Becker, C. J. 1955a:* Die mittel-neolithischen Kulturen in Südkandinavien. Acta Archeologica 25, København, 49–150.
- Becker, C. J. 1955b:* Coarse Beakers with „Short-Wave Moulding“. Proceedings of the Prehistoric Society 7, 65–71.
- Becker, B. – Bilamboz, A. – Egger, H. – Gassmann, P. – Orsel, A. – Orsel, Ch. – Ruoff, U. 1985:* Dendrochronologie in der Ur- und Frühgeschichte. Antiqua 11. Basel.
- Beech, M. 1993:* A report on animal bones from the Bell Beaker settlement at Liptice, N. W. Bohemia, Czech Republic. In: Turek, J.: Osídlení z období zvoncovitých pohárů v povodí řeky Bíliny v severozápadních Čechách. Nepublikovaný rukopis diplomové práce, FF UK Praha, 191–198.
- Behm-Blancke, G. 1962–63:* Bandkeramische Erntegeräte. Althüringen VI, 126.
- Behrens, H. 1964:* Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierknochenfunde der Alten Welt. Halle.
- Behrens, H. 1973a:* Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet. Berlin.
- Behrens, H. 1973b:* Die Salzmünder Gruppe der mittel-deutschen Trichterbecherkultur und die nordwestliche Ausstrahlungen der Badener Kultur. In: Chropovský, B. (ed.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 23–30.
- Beier, H. J. 1988:* Die Kugelamphorenkultur im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark. Berlin.
- Beier, H. J. – Einicke, R. (eds.) 1994:* Das Neolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark. Wilkau-Hasslau.
- Beneš, A. 1977:* Současný stav prospekce nových neolitických a eneolitických lokalit v jižních a jihozápadních Čechách. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 20–21, 15–23.
- Beneš, J. – Dobeš, M. 1992:* Eine schnurkeramische Gräbergruppe und ein Objekt der Kugelamphorenkultur aus Hrdlovka (NW-Böhmen). In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 67–79.
- Beneš, J. – Koutecký, D. 1987:* Die Erforschung der Mikroregion Lomský potok – Probleme und Perspektive. In: Archäologische Rettungstätigkeit in den Braunkohlengebieten, Prag, 31–38.
- Benešová, A. 1956a:* Eneolit na hradišti Staré Zámky u Líšně se zřetelem k dosavadní chronologii. In: Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů za r. 1955, Liblice, 40, 45.
- Benešová, A. 1956b:* Nález měděných předmětů na Starých Zámkách v Brně-Líšni. Památky archeologické 47, 236–244.
- Benková, I. – Čtverák, V. 1997:* Loděnice, okr. Beroun 1995–1996. Neolitické sídliště. Archeologie ve středních Čechách 1, 83–100.
- Beran, J. 1993:* Untersuchungen zur Stellung der Salzmünder Kultur im Jungneolithikum des Saalegebietes. Wilkau – Hasslau.
- Bernat, J. – Kališ, J. – Štědra, M. 2002:* Dvě nově zjištěné

- opevněně výšinné polohy v Sázavě, okr. Benešov. Archeologie ve středních Čechách 6, 145–161.
- Berounská, M. 1987:* Bulavy ve střední Evropě. In: *Varia archaeologica* 4, *Praehistorica* 13, Praha, 27–63.
- Bertemes, F. 1991:* Untersuchungen zur Funktion der Erdwerke der Michelsberger Kultur im Rahmen der kupferzeitlichen Zivilisation. In: Lichardus, J. (ed.) 1991, Teil 1, 441–464.
- Bertemes, F. – Schmotz, K. – Thiele, W. R. 2000:* Das Metallurgengrab 9 des Gräberfeldes der Glockenbecherkultur von Künzig, Lkr. Deggendorf. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 9. Treffen 25. bis 26. Juni 1999 in Neukirchen b. Hl. Blut, Rahden/Westf., 53–60.
- Bill, J. 1973:* Die Glockenbecherkultur und die frühe Bronzezeit im französischen Rhonebecken und ihre Beziehungen zur Südwestschweiz. *Antiqua* 1. Basel (Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte).
- Blaich, F. 1997:* Neues zur Badener Kultur in Südostbayern. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 62, 1–28.
- Blažek, J. – Dobeš, M. 1990:* Nálezy měděných seker a sekeromlatů z oblasti a muzeí severozápadních Čech. *Litoměricko* 25, 131–153.
- Blažek, J. – Kotyza, O. 2002:* Pohřebiště kultury zvoncovitých pohárů ve Schwarzenberské ruční cihelně v Lovosicích. In: Čech, P. – Smrž, Z. (eds.): *Sborník Drahomíru Kouteckému, Most, 27–36.*
- Böhm, J. 1934:* Nordické a hradištní nálezy ze Žatce. *Zprávy Československého státního archeologického ústavu* 4, 58.
- Böhm, J. 1941a:* Kronika objeveného věku. Praha (Družstevní práce).
- Böhm, J. 1941b:* Zur Frage der Endphase der donauländischen Kultur. *Altböhmen und Altmähren* 1, 37–64.
- Böhm, J. 1946:* Únětické bronzové terče ze Slánské Hory. *Památky archeologické* 42, 33–40.
- Böhm, J. 1963:* Prvobytně pospolná společnost. In: *Československá vlastivěda. Díl II., Dějiny, sv. 1., kap. I., Praha, 15–105.*
- Borkovský, I. 1965:* Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců. *Památníky naší minulosti* 2. Praha.
- Brentjes, B. 1954:* Untersuchungen zur Geschichte des Pfluges II (Neolithikum). *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle* 3, 75–89.
- Brodie, N. 1997:* New perspectives on the Bell Beaker Culture. *Oxford Journal of Archaeology* 16, No. 3, 297–314.
- Brodie, N. 1998:* British Bell Beakers: Twenty five years of theory and practice. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): *Some New Approaches to The Bell Beaker ‚Phenomenon‘ Lost Paradise...? BAR International Series 690, Oxford, 43–56.*
- Brodie, N. 2001:* Technological frontiers and the emergence of the Beaker culture. In: Nicolis, F. (ed.), 487–496.
- Brus, Z. 1991:* Petrografické určení a původ hornin některých sekeromlatů šňůrové keramiky z Bílinska a Duchcovska. In: *Katalogy šňůrové keramiky v Čechách IV–VI, Praehistorica* 17, Praha, 147–150.
- Budiszewski, J. – Haduch, E. – Włodarczak, P. 2003:* Bell Beaker culture in south-eastern Poland. In: Czebreszuk J. – Szmyt M. (eds.): *The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR International Series 1155, Oxford, 155–181.*
- Buchtela, K. – Niederle, L. – Matiegka, J. 1910:* *Rukověť české archeologie.* Praha.
- Buchvaldek, M. 1955:* Příspěvek k třídění šňůrové keramiky v Čechách. *Archeologické rozhledy* 7, 218–242.
- Buchvaldek, M. 1957:* Starší šňůrová keramika v Čechách. *Archeologické rozhledy* 9, 362–401.
- Buchvaldek, M. 1958:* Die Schnurkeramik im böhmischen Äneolithikum. In: *Epitymbion Roman Haken, Praha, 32–37.*
- Buchvaldek, M. 1964:* A-sekeromlat ze Lbosína, okr. Benešov u Prahy. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 5, 107–110.
- Buchvaldek, M. 1967:* Die Schnurkeramik in Böhmen. Praha.
- Buchvaldek, M. 1973:* Elemente der Kultur mit kannelierter Keramik in der Zlota-Kultur. In: Chropovský, B. (ed.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 51–54.*
- Buchvaldek, M. 1978:* Otázka kontinuity v českomoravském mladším eneolitu. In: *Varia Archaeologica* 1, *Praehistorica* 7, Praha, 35–64.
- Buchvaldek, M. 1981:* Zu den Beziehungen zwischen der mitteldeutschen und böhmischen Schnurkeramik. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 1. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 16, 157–167.
- Buchvaldek, M. 1982:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách I. Kolínsko a Kutnohorsko. In: *Varia archaeologica* 3, *Praehistorica* 10, Praha, 9–29.
- Buchvaldek, M. 1986:* Kultura se šňůrovou keramikou ve střední Evropě. I. Skupiny mezi Harcem a Bílými Karpaty. *Praehistorica* 12. Praha.
- Buchvaldek, M. 1990:* Pohřebiště lidu se zvoncovitými poháry. In: Lochenice. *Z archeologických výzkumů na katastru obce, Praehistorica* 16, Praha, 29–50.
- Buchvaldek, M. – Cvrková, M. – Budinský, T. 1987:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách III. Ústecko a Teplicko. In: *Varia Archaeologica* 4, *Praehistorica* 13, Praha, 123–146.
- Buchvaldek, M. – Havel, J. – Kovářik, J. 1991:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách VI. Praha. In: *Praehistorica* 17, Praha, 151–176.
- Buchvaldek, M. – Koutecký, D. 1970:* Vikletice, ein schnurkeramisches Gräberfeld. *Praehistorica* 3. Praha.
- Buchvaldek, M. – Koutecký, D. 1972:* Interpretation des schnurkeramischen Gräberfeldes von Vikletice. *Památky archeologické* 63, 142–179.
- Buchvaldek, M. – Kovářik, J. 1993:* Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Praze-Jinonicích. In: *Doplňk ke katalogu šňůrové keramiky v Čechách VI, Praehistorica* 20, 119–174.
- Buchvaldek, M. – Moucha, V. – Popelka, M. – Vojtěchovská, I. 1997:* Katalogy šňůrové keramiky v Čechách XI–XIV. Kladensko, Slánsko, Kralupsko a Praha-západ. In: *Varia archaeologica* 7, *Praehistorica* 22, Praha, 113–172.
- Buchvaldek, M. – Novotný, B. – Pleslová-Štiková, E. 1988:* The Copper Age in Czechoslovakia. *Rassegna di archeologia* 7, 105–142.
- Buchvaldek, M. – Strahm, C. 1992:* Schlussbetrachtung. Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. In: *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica* 19, Praha, 349–356.
- Buchvaldek, M. – Velímský, T. 1987:* Katalog šňůrové keramiky v Čechách II. Povodí Lomského potoka na Bílinsku. In: *Varia archaeologica* 4, *Praehistorica* 13, Praha, 63–118.
- Burger, I. 1980:* Die chronologische Stellung der Fusschalen in den endneolithischen Kulturgruppen Mittel- und Südost-

- europas. In: K. Spindler (ed.): Vorzeit zwischen Main und Donau, Erlangen, 11–45.
- Burger, I. 1988: Die Siedlung der Chamer Gruppe von Dobl, Gemeinde Prutting, Landkreis Rosenheim und ihre Stellung im Endneolithikum Mitteleuropas. Fürth.
- Capitani, A. de – Leuzinger, U. 1998: Arbon-Bleiche 5. Siedlungsgeschichte, einheimische Traditionen und Fremdeinflüsse im Übergangsfeld zwischen Pfyn- und Horgener Kultur. Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 81, 237–249.
- Cernavoda III – Boleráz 2001: Cernavoda III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau, Symposium Mangalia/Neptun 1999. Bucuresti.
- Case, H. 1995: Beakers: loosening a stereotype. In: Kinnes, I. – Vardell, G. (eds.): 'Unbaked Urns of Rudley Shape'. Essays on British and Irish Pottery for Ian Longworth, Oxbow Monograph 55, Oxford, 55–67.
- Cerný, V. – Houět, F. – Turek, J. 1999: Détermination du sexe par la méthode itérative et le dimorphisme sexuel du squelette post-cranien d'une population Chalcolithique récent et du Bronze ancien de la Bohême. Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, n. s. t. 11, 3–4, 383–404.
- Coblentz, W. – Fritzsche, K. 1961: Dreifache Rinderbestattung mit Kugelamphoren aus Zauschwitz, Kr. Borna. Ausgrabungen und Funde 6, 62–69.
- Čurková, M. – Koutecký, D. – Brus, Z. 1991: Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Ústí n. L.-Trmčicích a Stadicích. In: Doplněk ke Katalogu šňůrové keramiky v Čechách III, Praehistorica 17, 9–38.
- Čech, P. – Černý, V. 1997: K pohřebnímu ritu kultury se šňůrovou keramikou a datování mladoeneolitických psových zápon. In: Varia Archaeologica 7, Praehistorica 22, Praha, 41–55.
- Černá, E. – Velimský, T. 1991: Lidské kosterní pozůstatky v sídlištních objektech kultury nálevkovitých pohárů v Malém Březně, okr. Most. Archeologické rozhledy 43, 47–62.
- Černý, V. 2000: Antropologická analýza pohřebiště kultury se zvoncovitými poháry z Velkých Přílep-Kamýku. Archeologie ve středních Čechách 4/1, 79–84.
- Černých, J. 1978: Gornoje delo i metallurgia v drevnejšej Bolgarii. Sofija.
- Červinka, I. L. 1911: O „zvoncovitých pohárech“. Časopis vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 28, 66–87, 109–125.
- Čižmář, M. – Čižmářová, J. 1978: Sídlištní objekt kultury s kanelovanou keramikou a slovanský žárový hrob z Vícemilic, obec Bučovice, okres Vyškov. Archeologické rozhledy 30, 433–436.
- Čtverák, V. – Rulf, J. 1989: Nálezy horizontu jordanovské kultury z Třebestovic, okr. Nymburk. Památky archeologické 80, 5–29.
- Dobeš, M. 1989: Zu den äneolithischen Kupferflachbeilen in Mähren, Böhmen, Polen und in der DDR. In: Varia Archaeologica 5, Praehistorica 15, Praha, 39–48.
- Dobeš, M. 1992: Die Beziehungen der Kupferindustrie Böhmens und Mährens zu dem Balkan zur Zeit der ältesten Kupferhorizontes. Studia praehistorica Sofia 11–12, 334–338.
- Dobeš, M. 1993: Katalog šňůrové keramiky v Čechách VII. Chomutovsko. In: Praehistorica 20, Praha, 175–185.
- Dobeš, M. 1995: Sídlištní objekt kultury kulovitých amfor z Kopist. In: Blažek, J. – Meduna, P. (eds.): Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1983–1992, Most, 111–122.
- Dobeš, M. 1997a: Katalog šňůrové keramiky v Čechách IX. Kadaňsko. In: Varia archaeologica 7, Praehistorica 22, Praha, 57–65.
- Dobeš, M. 1997b: Katalog šňůrové keramiky v Čechách X. Podbořansko. In: Varia archaeologica 7, Praehistorica 22, Praha, 75–90.
- Dobeš, M. 1998: Gräber der Kugelamphorenkultur in Nordwestböhmen. Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde 6/7, 133–179.
- Dobeš, M. 2000: Raně eneolitické nálezy z Valova. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 59–66.
- Dobeš, M. – Budínský, P. – Buchvaldek, M. – Muška, J. 1991: Katalog šňůrové keramiky v Bílinsku. In: Praehistorica 17, Praha, 75–107.
- Dobeš, M. – Buchvaldek, M. 1993: Katalog šňůrové keramiky v Čechách VIII. Mostecko. In: Praehistorica 20, Praha, 197–225.
- Dobeš, M. – Rusó, A. – Buchvaldek, M. 1991: Katalog šňůrové keramiky v Čechách IV. Duchcovsko. In: Praehistorica 17, Praha, 43–55.
- Dreslerová, D. 1995: The Prehistory of the Middle Labe (Elbe) Floodplain in the light of Archaeological Finds. Památky archeologické 86, 105–145.
- Dvořák, F. 1936: Pravěk Kolínska a Kouřimska. Kolín.
- Dvořák, P. 1989: Die Glockenbecherkultur in Mähren. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 201–205.
- Dvořák, P. 1992: Die Gräberfelder der Glockenbecherkultur in Mähren I (Bez. Blansko, Brno-město, Brno-venkov). Katalog der Funde. Mährische Archäologische Quellen. Brno.
- Dvořák, P. 1993: Lid se zvoncovitými poháry. In: Podborský, V. (ed.) 1993, 218–232.
- Dvořák, P. – Šebela, L. 1992: Beziehung zwischen Schnurkeramik und Glockenbecherkultur in Mähren. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 99–107.
- Ebbesen, K. 1975: Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. Copenhagen.
- Ehrlich, R. W. – Pleslová-Štiková, E. 1968: Homolka: An Eneolithic Site in Bohemia. Praha (Academia).
- Endrődi, A. 1998: Results of settlement archaeology in Bell Beaker Culture research in Hungary. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): Some New Approaches to the Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...? BAR International Series 690, Oxford, 141–160.
- Endrődi, A. 2003: Present stage of BBC's research in Hungary (characteristics of settlement structure). In: Czebreszuk, J. – Szmyt, M. (eds.): The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR International Series 1155, Oxford, 265–276.
- Engelhardt, B. 1991: Beiträge zur Kenntnis der Glockenbecherkultur in Niederbayern. Kurze Einführung in die Glockenbecherkultur. In: Vorträge des 9. Niederbayerischen Archäologentages, Deggendorf, 65–84.
- Filip, J. 1947: Dějinné počátky Českého ráje. Praha.

- Filip, J. 1948:* Pravěk Československo. Praha.
- Filip, J. 1952:* Eneolitická keramika s plastickou výzdobou. *Archeologické rozhledy* 4, 160–162.
- Fischer, U. 1956:* Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet. Berlin.
- Fischer, U. 1976:* Die Dialektik der Becherkulturen. *Jahreschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 60, 235–245.
- Franc, F. X. 1988:* Štáhlauer Ausgrabungen 1890. Přehled nalezišť v oblasti Mže, Radbuzy, Úhlavy a Klabavy 1906. Šaldová, V. (ed.). Praha (Archeologický ústav AVČR).
- Franz, L. 1938:* Steinbeile aus Weissensulz. *Sudeta* 14, 46–47.
- Fridrich, J. – Kovářik, J. 1980:* Příspěvek k dobývání a zpracování kamenných surovin v eneolitu. *Archaeologica Pragensia* 1, 39–54.
- Fridrich, J. – Kruta, V. 1967:* Bečov, okr. Most. *Bulletin záchranného oddělení* 4, 1966, 7.
- Fridrich, J. – Rada, I. 1986:* Doklady pravěké těžby a zpracování křemence v poloze Písečný vrch, k. ú. Bečov, okr. Most. In: *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1973–1982*, Praha, 108–111.
- Frolík, J. 1981:* Eneolitická měděná sekerka z Proseče. *Archeologické rozhledy* 33, 317.
- Gabałówna, L. 1958:* Pochówki bydłce kultury amfor kulistych ze stanowiska 4 w Brześciu Kujawskim w świetle podobnych znalezisk kultur środkowoeuropejskich. *Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi* 3, 63–107.
- Gimbutas, M. 1956:* The prehistory of Eastern Europe, Part I. Mesolithic, neolithic and copper age cultures in Russia and the Baltic area. *American School of Prehistoric Research, Bulletin* 20.
- Glob, P. V. 1944:* Studier over den jyske enkeltgravkultur. *Aarbøger*, 1–283.
- Gojda, M. 2002:* Leteckoarcheologický průzkum na Nymbursku – velké pravěké ohrazení u obce Chleby. *Polabí* 36, 248–252.
- Gojda, M. – Dreslerová, D. – Foster, P. – Křivánek, R. – Kuna, M. – Vencl, S. – Zápotocký, M. 2002:* Velké pravěké ohrazení v Klech (okr. Mělník). Využití nedestruktivních metod výzkumu k poznání nového typu areálu. *Archeologické rozhledy* 54, 371–430.
- Götze, A. 1900:* Neolithische Studien. *Zeitschrift für Ethnologie* 32, 146–177.
- Guyan, W. U. 1954:* Das jungsteinzeitliche Moordorf von Thayngen-Weier. *Jahresgabe der schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte*. Schaffhausen.
- Hachmann, R. 1973:* Die östlichen Grenzen der Michelsberger Kultur. In: *Chropovský, B. (ed.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 79–109.
- Hájek, L. 1939:* Kulturní jámy s keramikou zvoncovitých pohárů. *Památky archeologické* 41, 119–122.
- Hájek, L. 1939/40:* Eine Skelettbestattung in einer Nosswitzer Kulturgrube in Prag XIX. *Sudeta* N. F. 1, 28–30.
- Hájek, L. 1941/42:* Bernsteinfunde in der mitteleuropäischen Glockenbecherkultur. *Sudeta* N. F. 2, 21–32, Abb. 1–2, Taf. 6–8.
- Hájek, L. 1946:* Půlměsícovitá spinadla kultury zvoncovitých pohárů. *Památky archeologické* 42, 20–29, 217, Abb. 1–5.
- Hájek, L. 1950:* Bronzové (měděné?) jehlice kultury zvoncovitých pohárů. *Obzor prehistorický* 14, 353–360.
- Hájek, L. 1954:* Jižní Čechy ve starší době bronzové. *Památky archeologické* 45, 115–192.
- Hájek, L. 1957:* Knoflíky středoevropské skupiny kultury zvoncovitých pohárů. *Památky archeologické* 48, 389–424.
- Hájek, L. 1961:* Kostrový hrob kultury zvoncovitých pohárů ze Stehelčevsi. *Památky archeologické* 62, 138–148.
- Hájek, L. 1962:* Die Glockenbecherkultur in Böhmen und Mähren. *Inventaria archaeologica, Československo* 11–20. Bonn.
- Hájek, L. 1966:* Die älteste Phase der Glockenbecherkultur in Böhmen und Mähren. *Památky archeologické* 57, 210–241.
- Hájek, L. 1968:* Kultura zvoncovitých pohárů v Čechách. *Archeologické studijní materiály* 5. Praha.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1983:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze I. *Archaeologica Pragensia* 4, 19–115.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1985:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze II. *Archaeologica Pragensia* 6, 5–76.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1986:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze III. *Archaeologica Pragensia* 7, 5–70.
- Hájek, L. – Moucha, V. 1988:* Nálezy ze Zámků u Bohnic v Národním muzeu v Praze IV. *Archaeologica Pragensia* 9, 23–56.
- Hájek, L. – Vlček, E. 1956:* Kostrové hroby z Předměřic. *Památky archeologické* 47, 1–30.
- Hanykýř, V. – Maryška, M. – Buchvaldek, M. 1997:* Fyzikálně chemický výzkum pravěké keramiky. In: *Varia Archaeologica* 7, *Praehistorica* 22, Praha, 9–40.
- Harrison, R. J. 1980:* The Beaker Folk: copper age archaeology in Western Europe. London (Thames and Hudson).
- Hásek, I. 1989:* Die ältesten Gold- und Silberfunde Mitteleuropas. In: *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*, *Praehistorica* 15, Praha, 49–53.
- Häusler, A. 1992:* Zum Verhältnis der Ockergrabkultur und Schnurkeramik. In: *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990*, *Praehistorica* 19, Praha, 341–348.
- Havel, J. 1978:* Pohřební ritus kultury zvoncovitých pohárů v Čechách a na Moravě. In: *Varia Archaeologica* 1, *Praehistorica* 7, Praha, 91–117.
- Havel, J. 1986:* Baba – výšinné sídliště kultury nálevkovitých pohárů v Praze 6-Dejvicích. *Acta musei Pragensis* 82. Praha.
- Havel, J. – Kovářik, J. 1983:* Hromadný nálezy řivnáčské keramiky v Praze 9-Kbelích. *Archaeologica Pragensia* 4, 129–136.
- Havel, J. – Pavelková, J. 1989:* Pohřební ritus a antropologické zhodnocení populační skupiny kultury zvoncovitých pohárů z území Čech. *Archaeologica Pragensia* 10, 5–55.
- Hellich, J. 1925:* Hromadný nálezy bronzových okras náprsních v Rašovicích. *Památky archeologické* 34, 316–319.
- Heyd, V. 2000:* Die Spätkupferzeit in Süddeutschland. *Dokumentations- und Tafelband. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 73*. Bonn (Habelt GmbH).
- Heyd, V. 2001:* On the earliest Bell Beakers along the Danube. In: *Nicolis, F. (ed.) 2001*, 387–409.
- Hnízdová, I. – Šimůnek, J. 1955:* Hrob se šňůrovou keramikou v Blšanech u Loun. *Archeologické rozhledy* 5, 577–82, 714.
- Hodder, I. 1990:* *The Domestication of Europe*. Oxford (Basil Blackwell).
- Holodňák, P. 2000:* Hrob kultury se šňůrovou keramikou

- s kruhovým obvodovým příkopem z Chudeřína. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.), *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*, Most 87–92.
- Horáková-Jansová, L. 1951:* Eneolitické výšinné sídliště „Malé Kolo“ na střední Vltavě. *Archeologické rozhledy* 3, 300–304.
- Houšková, A. 1958:* Long barrows of the TRB culture in Moravia. In: *Epitymbion Roman Haken*, Praha, 22–24.
- Houšková, A. 1960:* Kultura nálevkovitých pohárů na Moravě. *Fontes Archaeologici Pragenses* 3. Praha.
- Häfer, P. 1902:* Baalberge. *Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte* 1, 16–49.
- Hrala, J. 1959:* Několik nálezů z Kolínska. *Archeologické rozhledy* 11, 21–25.
- Hrala, J. 1964:* Chamský náález od Čími nad Slapskou přehradou. *Archeologické studijní materiály* 1, 43–46.
- Hrala, J. – Šimůnek, J. 1964:* Dvojhrab s kulovitými amforami z Blšan. *Archeologické rozhledy* 16, 165–9, 193–4.
- Hrubý, P. 2000:* Stručná úvaha o výšinných nalezištích mladšího eneolitu v jižních Čechách. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*, Most, 97–100.
- Hundt, H. J. 1951:* Eine neue jungneolithische Gruppe im östlichen Bayern (Chamer Gruppe). *Germania* 29, 5–17.
- Childe, V. G. 1947:* *The Dawn of European Civilization*. 4th edition. London (Kegan Paul).
- Childe, V. G. 1949:* The origins of Neolithic culture in northern Europe. *Antiquity* 32, 129–135.
- Chochol, J. 1964:* Kostrové pozůstatky z hrobu s kulovitými amforami v Blšanech u Loun. *Archeologické rozhledy* 16, 167–169.
- Chochol, J. 1967:* Zur Problematik der vor- und frühgeschichtlichen Schädelreparation. *Anthropologische Wertung einiger Funde aus Böhmen*. *Anthropologie* 5/3, 3–34.
- Chytráček, M. 1993:* The Early Eneolithic settlement on Černý vrch near Svržno, District of Domažlice. *Archeologické rozhledy* 45, 221–244.
- Jacobs, J. 1999:* Wartburg-Gruppe. In: Preuss, J. (ed.): *Das Neolithikum in Mitteleuropa*, Band 2, Weissbach, 126–127.
- Jakimowicz, R. 1914:* Nordická jáma kulturní v Kamýku. *Památky archeologické* 26, 166–167.
- Janák, V. 1976:* Keramika typu Retz-Křepice-Bajč ve středním Podunají a problémy jejího vzniku. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E* 20–21, 25–35
- Jankovská, D. – Wiślański, T. 1991:* Trichterbecherkultur im Polnischen Tiefland. *Hauptsächliche Forschungsprobleme*. In: Jankovská, D. (ed.): *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen*, Teil II, Poznań, 53–65
- Janská, E. 1957:* Sídlíště v Hostivicích u Prahy a otázka salzmündské skupiny. *Archeologické rozhledy* 9, 152–160.
- Janská, E. 1960:* Eneolitická keramika z Prahy-Bubenče. In: *Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa*. *Acta Universitatis Carolinae* 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 61–68.
- Janská, E. 1961:* Nález stanové chaty ve Kbelích u Prahy. *Archeologické rozhledy* 13, 161–169.
- Jazdźewski, K. 1930:* Osada kultury grobów megalitycznych w Tucznie w pow. inowrocławskim w Wielkopolsce. In: *Księga pamiątkowa ku czci W. Demetrykiewicza*, Poznań, 77–92.
- Jazdźewski, K. 1932:* Zusammenfassender Überblick über die Trichterbecherkultur. *Prähistorische Zeitschrift* 23, 77–110.
- Jazdźewski, K. 1936:* Kultura pucharów lejkwatych w Polsce zachodniej i środkowej. Poznań.
- Jílková, E. 1957:* Západní Čechy na počátku starší doby bronzové. *Památky archeologické* 48, 15–57.
- Jiráň, L. – Rulf, J. – Valentová, J. 1987:* Pohled do pravěkého a slovanského osídlení jihovýchodního Kolínska. *Památky archeologické* 78, 67–133.
- Jovanović, B. 1982:* Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu. Bor – Beograd.
- Kabát, J. – Zápotocký, M. 1962:* Pravěké osídlení na území chemického kombinátu Spolany v Neratovicích u Mělníka. *Památky archeologické* 53, 1–18.
- Kaczanowski, P. – Kozłowski, J. K. 1998:* Najdawniejsze dzieje ziem polskich. *Wielka historia Polski*, tom 1. Kraków.
- Kalferst, J. – Prostředník, J. 1998:* Nové nálezy bošácké skupiny ve východních Čechách. *Archeologické rozhledy* 50, 586–599.
- Kalferst, J. – Zápotocký, M. 1991:* Sídlíště ze staršího období kultury nálevkovitých pohárů u Benátek, okr. Hradec Králové. *Archeologické rozhledy* 43, 376–410.
- Kalicz-Schreiber, R. – Kalicz, N. 2001:* Were the Bell Beakers as Social Indicators of the Early Bronze Age in Budapest? In: Nicolis, F. (ed.) 2001, 439–458.
- Kjaerum, P. K. 1954:* Stryber paa Kryds og Tvaers. *Kuml* 18.
- Klassen, L. 2001:* Frühes Kupfer im Norden. *Untersuchungen zu Chronologie, Herkunft und Bedeutung der Kupferfunde der Nordgruppe der Trichterbecherkultur*. Moesgard.
- Klopfleisch, F. 1883:* Charakteristik und Zeitfolge der Keramik Mitteldeutschlands. *Vorgeschichtliche Alterthümer der Provinz Sachsen* 1, 1–106.
- Knor, A. 1946:* Příspěvky k pozdnímu neolitu v Čechách. *Památky archeologické* 42, 144–147.
- Knor, A. 1957:* Eneolitická a únětická opevněná osada ve Vraném na Slánsku. In: *Referáty za rok 1956*, Liblice, 51–58.
- Knor, A. 1966:* Nécropole à Stehelčevs près de Kladno (Bohême). In: Filip, J. (ed.): *Investigations Archéologiques en Tchécoslovaquie*, Prague, 107–108.
- Korek, J. 1951:* Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *Acta Archaeologica* I, Budapest, 35–54.
- Kossinna, G. 1921:* Entwicklung und Verbreitung der steinzeitlichen Trichterbecher, Krugflaschen und Kugelflaschen. *Mannus* 13, 241–268.
- Kossinna, G. 1928:* Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. *Mannus-Bibliothek* Nr. 6. Leipzig (Kurt Kabitsch).
- Košťurík, P. 1997:* Návrh třídění kultury nálevkovitých pohárů pro jižní Moravu. In: *Z pravěku do středověku*. *Sborník k 70. narozeninám V. Nekudy*, Brno, 42–56.
- Košťurík, P. – Šebela, L. 1992:* Eneolitické sídliště u Dolních Věstonic, okr. Břeclav. *Pravěk* NŘ 2, 183–204.
- Koutecký, D. 1969:* Nové nálezy ze severozápadních Čech. *Archeologické rozhledy* 21, 7–30.
- Koutecký, D. 1985:* Halštatské hradiště Hradec u Kadaně. *Památky archeologické* 76, 71–77.
- Koutecký, D. (ed.) 1980:* Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1953–1972. *Archeologické studijní materiály* 13/1. Praha.
- Koutecký, D. – Muška, J. 1979:* Šňůrové hroby z okolí Mostu. *Archeologické rozhledy* 31, 3–23.
- Kovářová, T. 2003:* Prostorové rozmístění hrobové výbavy kultury se šňůrovou keramikou. *Nepublikovaný rukopis diplomové práce*. FHS ZČU Plzeň.
- Kovářová, T. 2005:* Štěpaná industrie kultury se šňůrovou keramikou. In: Neustupný, E. – John, J. (eds.): *Příspěvky*

- k archeologii 2, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 21–68.
- Kozak-Zychman, W. – Szeliga, M. 2004:* Pochówki kultury amfor kulistych na Lubelszczyźnie. In: Libera, J. – Zakościelna, A. (eds.): Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby, Lublin, 127–138.
- Králová, A. 2003:* Kvantita sídelních areálů v eneolitu západních a severozápadních Čech. In: Neustupný, E. (ed.): Příspěvky k prostorové archeologii 1, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 92–120.
- Křišťuf, P. 2003:* Pohřebiště ve Velkých Žernosekách a problém mohyl KNP v Čechách. In: Lutovský, M. (ed.): Otázky neolitu a eneolitu 2003, Praha (ÚAPPSC), 287–274.
- Křišťuf, P. 2005:* Džbány českého eneolitu. In: Neustupný, E. – John, J. (eds.): Příspěvky k archeologii 2, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 69–126.
- Kruk, J. – Milisauskas, S. 1999:* Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. Kraków.
- Kruta, V. 1970:* Depot bronzů z Lužice a sídliště z Tušimic. Archeologické rozhledy 22, 6–23.
- Kruťová, M. 2003:* Bell Beaker and Únětice Burial Rites. Continuity and Change in Funerary Practices at the Beginning of Bronze Age. In: Czebreszuk, J. – Szmyt, M. (eds.): The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR International Series 1155, Oxford, 209–214.
- Kudrnáč, J. 1954:* Chata z mladší doby kamenné v Klučově. Památky archeologické 45, 107–114.
- Kuna, M. 1986:* Artifacts as tools and signs: On the interpretation of the earliest metallurgy of copper. In: Archaeological „Objectivity“ in Interpretation, Vol. 2. The World Archaeological Congress, Southampton and London 1–7 September 1986, London (Allen and Unwin), 12.
- Kuna, M. 1989a:* Soziale und ökonomische Faktoren der Entwicklung der frühen Kupfermetallurgie in Südost- und Mitteleuropa. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 33–38.
- Kuna, M. 1989b:* Brandýsko v proměnách času (přůvodce expozicí OM v Brandýse n. Labem). Brandýs n. Labem.
- Kuna, M. 1997:* Archeologická databáze Čech. In: Macháček, J. (ed.): Počítačová podpora v archeologii, Brno (Masarykova univerzita), 105–114.
- Kuna, M. – Matoušek, V. 1978:* Měděná industrie kultury zvoncovitých pohárů ve střední Evropě. In: Varia Archaeologica 1, Praehistorica 7, Praha, 65–89.
- Kytlicová, O. 1956:* Pohřebiště kultury zvoncovitých pohárů v Kněževsi. Archeologické rozhledy 8, 328–336.
- Kytlicová, O. 1960:* Eneolitické pohřebiště v Brandýsku. Památky archeologické 51, 442–474.
- Kytlicová, O. 1966:* Nécropole à Brandýsek près de Slaný (Bohême). In: Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, Prague, 106.
- Lanting, J. N. – van der Waals, J. D. 1976:* Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin. In: Glockenbechersymposium Oberried 1974, Bussum–Haarlem, 1–80.
- Leminger, E. 1886:* Hradiště nad mlýnem Cimburkem u Kutné Hory. Památky archeologické 13, 241–254.
- Lichardus, J. 1976:* Rössen – Gatersleben – Baalberge. Ein Beitrag zur Chronologie des mitteldeutschen Neolithikums und zur Entstehung der Trichterbecher-Kulturen. Bonn.
- Lichardus, J. 1991:* Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick. In: Lichardus, J. (ed.) 1991, Teil 1, 13–32.
- Lichardus, J. 1998:* Die Frühkupferzeit in Böhmen und ihre Verbindungen zu den westlichen und südlichen Nachbarn. Probleme der chronologischen und kulturellen Deutung. Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde 6/7, Bonn (Habelt), 9–89.
- Lichardus, J. (ed.) 1991:* Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988. Teil 1, 2. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 55. Bonn (Habelt).
- Lom, F. 1960:* Soustavy hospodaření v zemědělství. In: Sborník Vysoké školy zemědělské v Praze, 297.
- Lüning, J. 1968:* Die Michelsberger Kultur. Ihre Funde in zeitlicher und räumlicher Gliederung. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 48, 1–350.
- Lüning, J. 1976:* Schussenried und Jordansmühl. In: Schwabedissen, H. (ed.): Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Teil Vb, Westliches Mitteleuropa, Fundamenta, Monographien zur Urgeschichte, Köln, 122–187.
- Madsen, T. 1979:* Earthen long barrows and timber structures: aspects of the early Neolithic practice in Denmark. Proceedings of the Prehistoric Society 45, 301–320.
- Macháčková, L. 2001:* Štípaná industrie z Denemarku. In: Kutná Hora–Denemark, výzkum 1980–89. Nálezná zpráva v archivu ARÚ AV ČR sv. 30, 71–106.
- Malmer, M. 1962:* Jungneolithische Studien. Lund.
- Mašek, N. 1954:* Neolitické bubny v Čechách a na Moravě. Archeologické rozhledy 6, 640–658.
- Mašek, N. 1960:* K otázce řivnáčské kultury. In: Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa. Acta Universitatis Carolinae 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 69–78.
- Mašek, N. 1961:* Die Řivnáč-Gruppe in Böhmen und ihre chronologische Stellung. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 327–334.
- Mašek, N. 1962:* Problematika západočeské chamské skupiny ve světle nejnovějších nálezů z výšinných sídlišť. Archeologické rozhledy 14, 682–691.
- Mašek, N. 1965:* Úvaha o funkci výšinných sídlišť chamské skupiny v západních Čechách. Archeologické studijní materiály 2, 49–51.
- Mašek, N. 1971:* Pražská výšinná sídliště pozdní doby kamenné. Acta musei Pragensis 71. Praha.
- Mašek, N. 1976:* Sídlíštní objekt kultury zvoncovitých pohárů v Hostivaři–Praha 10. Archeologické rozhledy 28, 18–30.
- Mašek, N. 1981:* K počátkům eneolitu na území Prahy. In: Varia Archaeologica 2, Praehistorica 8, Praha, 51–54.
- Matějíčková, A. 1999:* Sídlíště kultury zvoncovitých pohárů v Žádovicích (okr. Hodonín). Pravěk NŘ – Supplementum 5. Brno.
- Matoušek, V. 1987:* Příspěvek ke studiu pohřebního ritu v pozdním eneolitu v Čechách. Archeologické rozhledy 34, 199–208.
- Matoušek, V. – Štajnochr, V. 1999:* Pozdně eneolitická pohřební keramika v Čechách z pohledu archeologa a etnologa. Archeologie ve středních Čechách 5/1, 155–200.
- Matoušek, V. – Turek, J. 1998:* Nález nádoby sídlíštního typu šňůrové keramiky z vrchu Bacína (k. ú. Vinařice). Archeologické rozhledy 50, 359–374, 486.

- Matuschik, I. 1998:* Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Südosteuropas. In: Mainberger, M.: Das Moordorf von Reute, Staufeu, 207–261.
- Matuschik, I. 1999:* Riekofen und die Chamer Kultur Bayerns. In: Aktuelles zu Horgen – Cham – Goldberg III – Schnurkeramik in Süddeutschland, Gaienhofen – Hemmenhofen, 69–95.
- Medunová-Benešová, A. 1977a:* Jevišovická kultura na jihozápadní Moravě. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně 5/5. Praha.
- Medunová-Benešová, A. 1977b:* Palliardiho hradisko – eine äneolithische Höhensiedlung bei Vysočany, Bez. Znojmo. Fontes Archaeologiae Moravicae 9. Brno (Archeologický ústav).
- Medunová-Benešová, A. 1986:* Křepice, Bez. Znojmo. Äneolithische Höhensiedlung „Hradisko“. Katalog der Funde. Fontes Archaeologiae Moravicae 19. Brno (Archeologický ústav).
- Medunová-Benešová, A. 1993:* Jevišovická kultura. In: Podborský, V. (ed.) 1993, 191–200.
- Megaw, J. V. S. – Thomas, A. G. – Wailes, B. 1961:* The Bronze Age Settlement at Gwithian. Proceedings of the West Cornwall Field Club II, No. 5.
- Menghin, O. 1926:* Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens. Reichenberg.
- Metlička, M. 2000:* Rovinné sídliště chamské kultury u Města Touškovy v okr. Plzeň-sever. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 155–158.
- Michálek, J. 1989:* Nové mladoeneolitické nálezy v jižních Čechách. Archeologické výzkumy v jižních Čechách 6, 43–48.
- Michálek, J. 1992:* Neue jungäneolithische (endneolithische) Funde aus Südböhmen. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 1. Treffen 25. bis 25. April 1991 in Bernried bei Deggendorf, Deggendorf, 51–54.
- Michálek, J. 1997:* Bemerkungen zur vor- und frühgeschichtlichen Besiedlung jenseits und diesseits des Böhmerwaldes. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 6. Treffen 12. bis 15. Juni 1996 in Hluboká nad Vltavou, Espelkamp, 130–153.
- Mildenberger, G. 1953:* Studien zum mitteldeutschen Neolithikum. Leipzig.
- Motýková, K. 1998:* Mohyla z pozdní doby kamenné zůstane v Nymburce zachována. Polabí 32, 6–26.
- Motýková, K. – Zápotocký, M. 2002:* Eneolitická sídliště (KNP, badenská kultura) v poloze „Na vrších“ u Mlékojed, okr. Mělník. Archeologie ve středních Čechách 6, 113–132.
- Moucha, V. 1958:* Příspěvek k časovému zařazení eneolitických pasových zápon. Archeologické rozhledy 10, 62–78.
- Moucha, V. 1960:* Příspěvek k datování velvarského hrobu. Archeologické rozhledy 12, 465–476.
- Moucha, V. 1961:* Die Stratigraphie des Äneolithikums an Slánská hora. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 303–311.
- Moucha, V. 1963a:* Die Periodisierung der Úněticer Kultur in Böhmen. In: Sborník Československé společnosti archeologické 3, 9–60.
- Moucha, V. 1963b:* Eneolitické pohřebiště ve Velkých Žernošekách. Časopis Národního muzea, řada historická 132, 125–136.
- Moucha, V. 1966:* Nécropole à Mochov (Bohême). In: Filip, J. (ed.): Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, Prague, 107.
- Moucha, V. 1970:* Příspěvek k poznání eneolitických kamených sekeromlatů v Čechách. Archeologické rozhledy 22, 678–688.
- Moucha, V. 1973:* Nález sekeromlatu Halfing-Linz v Čechách. Archeologické rozhledy 25, 443–448.
- Moucha, V. 1978:* Kultura se zvoncovitými poháry. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 300–312.
- Moucha, V. 1981:* Eneolitický měděný sluneční symbol z Hřivice na Lounsku. In: Varia Archaeologica 2, Praehistorica 8, Praha, 81–84.
- Moucha, V. 1989:* Böhmen am Ausklang des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 5000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 213–219.
- Moucha, V. 1992:* Die Schnurkeramik und die Glockenbecherkultur in Böhmen. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 81–87.
- Moucha, V. 1997:* Gold der Kupferzeit (Böhmen). In: Das Prähistorische Gold in Bayern, Böhmen und Mähren. Památky archeologické – Supplementum 7, 141–154.
- Moucha, V. 2000:* K otázce eneolitických mohyl v Čechách. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 169–171.
- Much, M. 1886:* Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältnis zur Kultur der Indogermanen. Wien.
- Müller, A. 1998:* Geschlechtsspezifische Totenlage und geschlechtsspezifische Beigaben bei der Bömisch-Mährischen Gruppe bzw. Ostgruppe der Glockenbecherkultur. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): Some New Approaches to The Bell Beaker ‚Phenomenon‘ Lost Paradise...? BAR International Series 690, Oxford, 121–127.
- Müller, D. W. 1991:* Nichtmegalithische Kollektivgräber der Bernburger Kultur. Ein Beitrag zur Gliederung und Chronologie. In: Jankowska, D. (ed.): Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen, Teil II, Poznań, 27–31.
- Muška, J. 1981:* The settlement and cemetery sites of the Bell Beaker culture at Radovesice by Břilina. In: Hrala, J. (ed.): Nouvelles archéologiques dans la République Socialiste Tchéquie, Prague – Brno, 51.
- Němejcová-Pavůvková, V. 1964:* Sídliisko bolerázského typu v Nitranskom Hrádku. Slovenská archeológia 12, 163–268.
- Němejcová-Pavůvková, V. 1981:* Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. Slovenská archeológia 29, 261–296.
- Němejcová-Pavůvková, V. 1984:* K problematike trvania a konca bolerázskej skupiny na Slovensku. Slovenská archeológia 32, 75–146.
- Neustupný, E. 1956:* Die chronologischen Beziehungen des Äneolithikums. In: Neustupný, J.: Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 66–69.
- Neustupný, E. 1959a:* Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik. Slovenská archeológia 7, 260–283.
- Neustupný, E. 1959b:* K otázkám naší eneolitické plastiky. In: Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa. Acta Universitatis Carolinae 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 47–52.
- Neustupný, E. 1961a:* Contributions to the Eneolithic Period

- in Poland. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 441–457.
- Neustupný, E. 1961b*: Die westlichen Kulturen im böhmischen Äneolithikum. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 515–520.
- Neustupný, E. 1961c*: Nález kultury nálevkovitých pohárů z Postoloprta o. Žatec. Památky archeologické 52, 100–104.
- Neustupný, E. 1962*: Zbytky zemnice z pozdní doby kamenné v Bezděkově. Kulturní život Žatecka 9.
- Neustupný, E. 1963a*: Pravěké doly v Tušimicích. Památky-příroda-život, 69–72.
- Neustupný, E. 1963b*: Slatinice, okr. Most. Bulletin záchranného oddělení 1, 1963, 40.
- Neustupný, E. 1964a*: Základní otázky našeho eneolitu. In: Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů, Liblice, 36–42.
- Neustupný, E. 1964b*: Recenze: Nándor Kalicz, Die Pécéler (Badener) Kultur und Anatolien. Studia Archaeologica 11, Budapest 1963. Slovenská archeológia 12/1, 285–285.
- Neustupný, E. 1964c*: Společnost kultury kulovitých amfor ve středoevropském eneolitu. Nепublikovaný rukopis kandidátské disertační práce. Most (AÚ ČSAV).
- Neustupný, E. 1965a*: Hrob z Tušimic a některé problémy kultur se šňůrovou keramikou. Památky archeologické 56, 392–456.
- Neustupný, E. 1965b*: Osídlení Plzeňska v neolitu a eneolitu. Archeologické studijní materiály 2, 35–39.
- Neustupný, E. 1966a*: K mladšímu eneolitu v Karpatské kotlině. Slovenská archeológia 14, 77–96.
- Neustupný, E. 1966b*: L'exploitation néolithique et énéolithique du quartzite à Tušimice (Bohême). In: Filip, J. (ed.): Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, Prague, 65–66.
- Neustupný, E. 1966c*: Kugelamphorenkultur. In: Filip, J. (ed.): Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I, Praha, 651–655.
- Neustupný, E. 1967a*: K počátkům patriarchátu ve střední Evropě. Rozpravy ČSAV 77/2. Praha.
- Neustupný, E. 1967b*: Základní prehistorické modely. Dějiny a současnost 9, 32–34.
- Neustupný, E. 1968*: Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe I. Slovenská archeológia 16, 19–60.
- Neustupný, E. 1969a*: Absolute chronology of the Neolithic and Eneolithic periods in Central and South-East Europe II. Archeologické rozhledy 21, 783–810.
- Neustupný, E. 1969b*: Economy of the Corded Ware cultures. Archeologické rozhledy 21, 43–68.
- Neustupný, E. 1969c*: Der Übergang vom Neolithikum zum Äneolithikum und der Ausklang der Lengyel-Kultur. In: Symposium über den Lengyel-Komplex und die benachbarten Kulturen, Študijné zvesti AÚ SAV 17, 271–291.
- Neustupný, E. 1970*: Radiocarbon chronology of Central Europe from c. 6450 B. P. to c. 3750 B. P. In: Olsson, I. U. (ed.): Nobel Symposium 12, Stockholm, 105–108.
- Neustupný, E. 1972a*: Das jüngere Äneolithikum in Mitteleuropa. Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Musaica 12, 91–120.
- Neustupný, E. 1972b*: Studium staršího eneolitu v Čechách (1919–1968). Archeologické studijní materiály 10/1, 39–45.
- Neustupný, E. 1973a*: Factors determining the variability of the Corded Ware Culture. In: Renfrew, C. (ed.): The explanation of culture change, London, 725–730.
- Neustupný, E. 1973b*: Die Badener Kultur. In: Chropovský, B. (ed.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 317–352.
- Neustupný, E. 1973c*: Mathematische Untersuchungen zur böhmischen Schnurkeramik. Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Musaica 13, 63–67.
- Neustupný, E. 1973d*: Absolute chronology of the Aeneolithic Period. In: Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques II, Beograd, 245–248.
- Neustupný, E. 1976a*: Paradigm Lost. In: Glockenbechersymposium Oberried 1974, Bussum–Haarlem, 241–248.
- Neustupný, E. 1976b*: The Bell Beaker Culture in East Central Europe. In: Guilaine, J. (ed.): IXe Congrès UISPP, Colloque XXIV, La Civilisation des vases campaniformes, Nice, 112–131.
- Neustupný, E. 1978a*: Michelsberská kultura. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 245–246.
- Neustupný, E. 1978b*: Mathematical analysis of an Aeneolithic cemetery. Studia praehistorica 1–2, 238–243.
- Neustupný, E. 1978c*: Kultura kulovitých amfor. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 263–266.
- Neustupný, E. 1981*: K matematické analýze pravěkých pohřebišť. In: Současné úkoly československé archeologie, Valtice 1978, Praha, 190–193.
- Neustupný, E. 1982*: Prehistoric migrations by infiltration. Archeologické rozhledy 34, 278–293.
- Neustupný, E. 1983*: Demografie pravěkých pohřebišť. Praha (Archeologický ústav).
- Neustupný, E. 1984*: The Bell Beaker culture in East Central Europe. In: L'âge du cuivre européen. Civilisations à vases campaniformes, Paris, 107–116.
- Neustupný, E. 1985*: K holocénu Komořanského jezera. Památky archeologické 76, 9–70.
- Neustupný, E. 1986*: Sídelní areály pravěkých zemědělců. Památky archeologické 77, 226–234.
- Neustupný, E. 1988*: Nástroje z pravěkých dolů na křemeneč v Tušimicích. Slovenská archeológia 56, 291–298.
- Neustupný, E. 1989*: Die Besiedlung Böhmens im Äneolithikum. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, Praehistorica 15, Praha, 81–84.
- Neustupný, E. 1991*: Zum Begriff des mitteleuropäischen Äneolithikums. In: Lichardus, J. (ed.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988, Teil 2, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 55, Bonn (Habelt), 747–752.
- Neustupný, E. 1995a*: The significance of facts. Journal of European Archaeology 3.1, 189–212.
- Neustupný, E. 1995b*: Úvaha o specializaci v pravěku. Archeologické rozhledy 47, 641–650.
- Neustupný, E. 1996a*: Polygons in archaeology. Památky archeologické 87, 112–136.
- Neustupný, E. 1996b*: On prehistoric warfare. Journal of European Archaeology 4, 367–373.
- Neustupný, E. 1997a*: Syntéza struktur formalizovanými metodami (vektorová syntéza). In: Macháček, J. (ed.): Počítačová podpora v archeologii, Brno (Masarykova univerzita), 237–258.
- Neustupný, E. 1997b*: Šňůrová sídliště, kulturní normy a symboly. Archeologické rozhledy 49, 304–322.
- Neustupný, E. 1998a*: Structures and events: the theoretical

- basis of spatial archaeology. In: Neustupný, E. (ed.): Space in prehistoric Bohemia, Praha (Archeologický ústav AVČR), 9–44.
- Neustupný, E. 1998b*: Otherness in prehistoric times. In: Larsson, L. (ed.): The World View of Prehistoric Man, Stockholm, 65–71.
- Neustupný, E. 2000a*: The measure of deforestation in prehistoric Central Europe. In: Buko, A. – Urbańczyk, P. (eds.): Archeologia w teorii i praktyce, Warszawa, 345–352.
- Neustupný, E. 2000b*: Die Gewinnung von Rohstoffen und ihr Beitrag zur Kenntnis von Entwaldung und Bevölkerungsdichte. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 9. Treffen 23. bis 26. Juni 1999 in Neukirchen b. Hl. Blut, Rahden/Westf., 178–182.
- Neustupný, E. 2001a*: Grundzüge der Bevölkerungsgeschichte Böhmens im Äneolithikum. In: Lippert, A. – Schultz, M. – Shennan, S. – Teschler-Nicola, M. (eds.): Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa, Rahden/Westf. (Marie Leidorf), 119–125.
- Neustupný, E. 2001b*: The Origin of Megalithic Architecture in Bohemia and Moravia. In: Biehl, P. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion, Budapest (Archaeolingua), 205–207.
- Neustupný, E. 2001c*: Hlavní problémy prostorové archeologie. In: Kozłowski, J. – Neustupný, E. (eds.): Archeologia przestrzeni – Metody i wyniki studiów osadniczych w dorzeczuach górnej Laby i Wisły, Kraków, 7–26.
- Neustupný, E. 2003*: Predikce živých areálů minulosti. In: Neustupný E. (ed.): Příspěvky k prostorové archeologii 1, Plzeň (Katedra archeologie ZČU v Plzni), 155–171.
- Neustupný, E. – Dvořák, Z. 1983*: Výživa pravěkých zemědělců: model. Památky archeologické 74, 224–257.
- Neustupný, E. – Neustupný, J. 1960*: Nástin pravěkých dějin Československa. Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie 14, 95–221.
- Neustupný, E. – Smrž, Z. 1989*: Čachovice – pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů. Památky archeologické 80, 282–383.
- Neustupný, J. 1928*: Skříňkový žárový hrob kultury zvoncovitých pohárů z Mostu. Památky archeologické 36, 112–114.
- Neustupný, J. 1932*: Nordický hrob v Dolních Chabrech. Památky archeologické 38, 43–44.
- Neustupný, J. 1940*: Náboženství pravěkého lidstva v Čechách a na Moravě. Praha (Život a práce).
- Neustupný, J. 1941*: Gehörnte Idole und Henkel der jüngsten Steinzeit aus Böhmen. Altböhmen und Altmähren I, 139–152.
- Neustupný, J. 1946a*: Pravěk lidstva. Praha (Orbis).
- Neustupný, J. 1946b*: Pravěk dějiny Lužice. Praha (Společnost přátel Lužice).
- Neustupný, J. 1948/50*: Neolitická opevněná osada v Hlubokých Mašůvkách u Znojma. Předběžná zpracování soustavných výzkumů Státního archeologického ústavu a Národního muzea z let 1947–1950. Časopis Národního muzea, oddíl duchovědný 117–119, 11–49.
- Neustupný, J. 1951*: Vorgeschichte der Lausitz. Berlin/Leipzig.
- Neustupný, J. 1952*: Výzkum eneolitických sídlišť. Archeologické rozhledy 2, 217–222, 378.
- Neustupný, J. 1956a*: A la chronologie de l'énéolithique. In: Neustupný, J. (ed.): Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 47–57.
- Neustupný, J. 1956b*: Studie o eneolitické plastice. Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie 10, 3–103.
- Neustupný, J. 1962*: Na sklonku doby kamenné. Lid kultury se zvoncovitými poháry v Čechách a na Moravě. Časopis Národního muzea, řada historická 131, 180–195.
- Neustupný, J. 1968*: Otázky pravěkého osídlení československého území. Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie 22/2, 61–119.
- Neustupný, J. – Hásek, I. – Hralová, J. – Břeň, J. – Turek, R. 1960*: Pravěk Československa. Praha (Orbis).
- Nicolis, F. (ed.) 2001*: Bell Beakers Today: Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe. Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy), 11.–16. May 1998. Trento.
- Novotná, M. 1955*: Medené nástroje v Čechách a na Moravě. Archeologické rozhledy 7, 510–517.
- Novotný, B. 1950*: Jordanovská skupina a jihovýchodní vlivy v českém neolitu. Obzor prehistorický 14/1, 163–260.
- Novotný, B. 1955*: Slavónska kultúra v Československu. Slovenská archeológia 3, 5–69.
- Novotný, B. 1958*: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava.
- Odner, K. 1983*: Reflection or Autonomy: Thoughts on European Cultural Development. Norwegian Archaeological Review 16, 1–13.
- Ondráček, J. 1961*: Příspěvky k poznání kultury zvoncovitých pohárů na Moravě. Památky archeologické 52, 149–157.
- Osterwalder, Ch. – Schwarz, P. A. (eds.) 1986*: Chronologie. Archäologische Daten der Schweiz. Antiqua 15. Basel.
- Ottaway, B. 1986*: Neue Radiocarbonaten Altheimer und Chamer Siedlungsplätze in Niederbayern. Archäologisches Korrespondenzblatt 16, 141–147.
- Ottaway, B. S. 1992*: Copper artifacts of the Corded Ware complex. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 283–289.
- Ottaway, B. S. 1994*: Prähistorische Archäometallurgie. Espelkamp.
- Palliarci, J. 1914a*: Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren. Wiener Prähistorische Zeitschrift 1, 256–277.
- Palliarci, J. 1914b*: Archaeologický význam nejspodnějších vrstev na Hrádku u Čáslavi. In: Jubilejní musejník čáslavský 2, 33–36.
- Pavelčík, J. 1974*: Eneolitická sídliště Uherský Brod/Kyčkov a Havříce/cihelna. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně II/5. Praha.
- Pavelčík, J. 1993*: Lid s kanelovanou keramikou. In: Podborský, V. (ed.) 1993, 179–190.
- Pavlu, I. 2000*: První sídliště kultury zvoncovitých pohárů na Čáslavsku. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 195–199.
- Pernicka, E. 1990*: Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit. Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 37, 21–129.
- Peša, V. 2001*: Archeologické okolí Doks. Bezděz 10, 39.
- Peška, J. 2002*: Vybrané formy eneolitických pásových zápon v Evropě. In: Cheben, I. – Kuzma, I. (eds.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín, 2001, Nitra, 259–281.
- Peške, L. 1985*: Osteologické nálezy kultury zvoncovitých pohárů z Holubic a poznámky k zápřahu skotu v eneolitu. Archeologické rozhledy 37, 428–440.

- Peške, L. 1994:* Antropické změny přírodního prostředí v pravěku z hlediska využitelné produkce biocenosa a naše možnosti jejich rekonstrukce na základě bioindikátorů. In: Beneš, J. – Bruna, V. (eds.): *Archeologie a krajinná ekologie*, Most, 139–146.
- Peške, L. 2000:* Die osteologischen Funde von Cimburk. In: Zápotocký, M. 2000, 89–92.
- Petrlík, J. – Zápotocký, M. 1992:* Horka u Kučlína, okr. Teplice – nové pravěké výšinné sídliště v Podkrušnohoří. *Archeologické rozhledy* 44, 10–28.
- Pič, J. L. 1899:* Starožitnosti země české. Díl I, sv. 1. Čechy předhistorické. Praha.
- Pič, J. L. 1908:* Sídlní jáma s keramikou meklenbursko-braniborskou v Kostelci n. L. *Památky archeologické* 23, 330–334.
- Piggott, S. 1957:* „Unchambered“ long barrows in Neolithic Britain. *Palaeohistoria* 12, 381–393.
- Piggott, S. 1971:* Beaker bows: a suggestion. *Proceedings of the Prehistoric Society* 37, 80–94.
- Pittioni, R. 1954:* Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien.
- Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978:* *Pravěké dějiny Čech*. Praha.
- Pleinerová, I. 1980:* Kultovní objekty z pozdní doby kamenné v Březně u Loun. *Památky archeologické* 71, 10–60.
- Pleinerová, I. 1981:* Problém stop orby v časně eneolitickém nálezů z Března. *Archeologické rozhledy* 33, 133–141.
- Pleinerová, I. 1984:* Häuser des Spätengyelhorizontes in Březno bei Louny. *Památky archeologické* 75, 7–49.
- Pleinerová, I. 1990:* Dva eneolitické dlouhé domy z Března. *Památky archeologické* 81, 255–274.
- Pleinerová, I. 2002:* Hostivice: Animal and human skeletons from an early eneolithic settlement. *Památky archeologické* 93, 5–28.
- Pleinerová, I. – Zápotocký, M. 1999:* Polozemnice z období řivnáčské kultury v Březně u Loun. *Archeologické rozhledy* 51, 280–299.
- Pleš, E. – Pleslová-Štiková, E. 1970:* Výsledky výzkumu v r. 1929 na Hradech u Mnichova Hradiště. *Archeologické rozhledy* 22, 689–720.
- Pleslová-Štiková, E. 1960:* Význam kultury nálevkovitých pohárů v Pojizeří. In: *Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa*. Acta Universitatis Carolinae 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 39–45.
- Pleslová-Štiková, E. 1965:* K západočeským eneolitickým výšinným sídlištím. *Archeologické studijní materiály* 2, 41–47.
- Pleslová-Štiková, E. 1967:* Zu Fragen der Beziehungen zwischen Mitteldeutschland und Böhmen im jüngeren Äneolithikum. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 16/17, 27–58.
- Pleslová-Štiková, E. 1969a:* Nová eneolitická výšinná sídliště v západních a jižních Čechách. *Archeologické rozhledy* 21, 69–94.
- Pleslová-Štiková, E. 1969b:* Die Beziehungen zwischen Bayern und Westböhmen im Äneolithikum. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 34, 1–29.
- Pleslová-Štiková, E. 1971:* Poznámky k otázce synchronizace kultur jevišovické a řivnáčské. *Sborník Filosofické fakulty brněnské university* E16, 85–88.
- Pleslová-Štiková, E. 1972a:* Eneolitické osídlení v Lysolajích u Prahy (s příspěvkem B. Soudského: Výzkum v r. 1953). *Památky archeologické* 63, 3–141.
- Pleslová-Štiková, E. 1972b:* Mladší eneolit. *Archeologické studijní materiály* 10, 51–61, 217–19.
- Pleslová-Štiková, E. 1972c:* Hospodářský a společenský vývoj středoevropského eneolitu. *Zprávy Československé společnosti archeologické* 14, 31–102.
- Pleslová-Štiková, E. 1973a:* Die Kultur mit kannelierter Keramik in Böhmen. In: Chropovský, B. (ed.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 393–425.
- Pleslová-Štiková, E. 1973b:* Einige Möglichkeiten der Interpretation der Innenbebauung äneolithischer Siedlungen. *Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Musaica* 13, 29–39.
- Pleslová-Štiková, E. 1976:* Die Beziehungen des mitteleuropäischen mittleren und jüngeren Äneolithikums zur Schnurkeramik und zur Glockenbecherkultur. In: *Glockenbecher Symposium Oberried 1974*, Bussum–Haarlem, 167–181.
- Pleslová-Štiková, E. 1977:* Die Entstehung der Metallurgie auf dem Balkan, im Karpatenbecken und in Mitteleuropa unter besonderer Berücksichtigung der Kupferproduktion im ostalpenländischen Zentrum (kultur-ökonomische Interpretation). *Památky archeologické* 68, 56–75.
- Pleslová-Štiková, E. 1978:* Kultura kanelované keramiky. Řivnáčská kultura. Chamská kultura v Čechách. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.): 1978, 247–262, 269–277.
- Pleslová-Štiková, E. 1981a:* Chronologie und Siedlungsformen der Řivnáč-Kultur und Kugelamphorenkultur Böhmens. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 63, 159–171.
- Pleslová-Štiková, E. 1981b:* Stratigrafie salzmündského stupně kultury nálevkovitých pohárů na Mužském-Hradech ve vztahu k soudobému vývoji v Čechách a na Moravě. In: *Varia Archaeologica* 2, *Praehistorica* 8, Praha, 59–62.
- Pleslová-Štiková, E. 1981c:* Mužský u Mnichova Hradiště: pravěká skalní pevnost. *Památníky naší minulosti* 10. Praha.
- Pleslová-Štiková, E. 1985:* Makotřasy: a TRB Site in Bohemia. *Fontes Archaeologici Pragenses* 17. Praha.
- Pleslová-Štiková, E. 1987:* Die kulturelle Entwicklung und die Periodisierung der TRB in Böhmen: die neueren Ergebnisse. In: *Neolit i počátky epoki brázu na ziemi chełminskiej*, Toruń, 397–418.
- Pleslová-Štiková, E. 1990:* Umfriedungen und befestigte Siedlungen aus dem Äneolithikum Böhmens. Versuch einer kulturhistorischen Interpretation. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 73, 191–201.
- Pleslová-Štiková, E. 1992a:* Die Kulturorientierung Mitteleuropas am Ausklang des 4. und in der ersten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. Ein Beitrag zum Verhältnis „heimischen“ Gruppen des SO-orientierten jüngeren Äneolithikums – mitteleuropäische Schnurkeramik. In: *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990*, *Praehistorica* 19, Praha, 57–60.
- Pleslová-Štiková, E. 1992b:* Zur Frage der Handelsbeziehungen der Altheimer und Chamer Gruppe mit Böhmen anhand der Kupferanalysen. In: *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen*, 1. Treffen 23. bis 25. April 1991 in Bernried bei Deggendorf, Deggendorf, 49–50.
- Pleslová-Štiková, E. 1993:* A crescent copper necklace from Velvary, Bohemia. In: Beck, C. W. – Bouzek, J.: *Amber in Archaeology*, Praha, 147–152.
- Pleslová-Štiková, E. 1998:* Das Äneolithikum (Jung- und

- Endneolithikum) Mitteleuropas. In: Preuss, J. (ed.) 1998, 351–370.
- Pleslová-Štiková, E. – Marek, F. – Horský, Z. 1980: A square enclosure of the Funnel Beaker Culture (3500 B.C.) at Makotřasy (Central Bohemia): A Palaeoastronomic Structure. Preliminary report (excavations 1961, 1968, 1973 to 1975). *Archeologické rozhledy* 32, 3–35.
- Plíčka, J. 1926: Několik předhistorických nálezů z brandýského okresu. Ročenka okresní jednoty musejní v Brandýse nad Labem 1, 14–14.
- Podborský, V. (ed.) 1993: Pravěké dějiny Moravy. Brno.
- Popelka, M. 1992: Chipped stone industry of the Bohemian Corded Ware culture. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, *Praehistorica* 19, Praha, 89–94.
- Popelka, M. 2001: Poznámky ke štípané industrii z Bzí a Lopaty, okr. Plzeň-jih. In: *Praehistorica* 25–26, Praha, 179–204.
- Prečanová, V. 2001: Surovinové zdroje kamenné štípané industrie v českém a moravském neolitu a eneolitu. Nepublikovaný rukopis diplomové práce. FHS ZČU Plzeň.
- Preidel, H. 1934: Die urgeschichtlichen Funde und Denkmäler des politischen Bezirkes Brüx. Brüx.
- Preidel, H. 1936: Nosswitzer Gräber aus Zürau in Nord-westböhmen. *Mannus* 28, 511–517.
- Preuss, J. 1980: Die altmärkische Gruppe der Tiefstichkeramik. Berlin.
- Preuss, J. 1989: Das Mittelneolithikum (Äneolithikum) im Elbe-Saale-Gebiet unter dem Aspekt der Beziehungen zu den Nachbargebieten. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen, *Praehistorica* 15, Praha, 157–162.
- Preuss, J. (ed.) 1998: Das Neolithikum in Mitteleuropa. Kulturen – Wirtschaft – Umwelt vom 6. bis 3. Jahrtausend v. u. Z. Bd. 1/2. Weissbach.
- Prostředník, J. 1998: Neolitické a eneolitické osídlení Českého ráje a horního Pojizeří (teze). In: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí 1997, Turnov, 11–22.
- Prostředník, J. 2001a: Chamská kultura v západních Čechách. In: *Praehistorica* 25–26, Praha, 7–159.
- Prostředník, J. 2001b: Výšinné sídliště chamské kultury na Čelákovské hoře u Holýšova, okr. Domažlice. In: Metlička (ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich zemí 2000, Plzeň, 202–217.
- Prostředník, J. – Stolz, D. 1998: Nově zjištěná eneolitická naleziště na Hořovicku. *Archeologie ve středních Čechách* 2, 29–49.
- Prostředník, J. – Stolz, D. 1999: Nová eneolitická sídliště na Hořovicku. *Archeologie ve středních Čechách* 3, 49–63.
- Prostředník, J. – Šída, P. 2003: Mladá Boleslav čp. 101: stratigrafie sondy 21/95. *Archeologie ve středních Čechách* 7, 175–198.
- Prostředník, J. – Šída, P. – Kyselý, R. 2002: Zemnice kultury nálevkovitých pohárů z Plaňan, okr. Kolín. *Archeologie ve středních Čechách* 6, 135–144.
- Pulszky, F. 1884: Die Kupferzeit in Ungarn. Budapest.
- Ratt, A. 1939/40: Funde der Schussenrieder Kultur von Wohlau, Kr. Podersam. *Sudeta N. F.* 1, 30–35.
- Rehman, F. – Robinson, V. J. – Shennan, S. J. 1992: A neutron activation study of Bell Beakers and associated pottery from Czechoslovakia and Hungary. *Památky archeologické* 83, 197–211.
- Renfrew, C. 1973: Before civilization: the radiocarbon revolution and prehistoric Europe. London (Cape).
- Richlý, H. 1894: Die Bronzezeit in Böhmen. Wien.
- Richter, M. – Vokolek, V. 1995: Hradec Králové. Slovanské hradiště a počátky středověkého města Hradec Králové. Hradec Králové (Muzeum východních Čech – Archeologický ústav AV ČR).
- Rulff, J. 1979: K relativní hustotě osídlení Čech v neolitu a eneolitu. *Archeologické rozhledy* 31, 176–191.
- Rulff, J. 1981: K sídelní kontinuitě v neolitu a eneolitu Čech. In: *Varia Archaeologica* 2, *Praehistorica* 8, Praha, 55–58.
- Rulff, J. 1983: Přírodní prostředí a kultury českého neolitu a eneolitu. *Památky archeologické* 74, 35–95.
- Rulff, J. – Čtverák, V. 1997: Osídlení kultury s lineární keramikou a sídlištní pohřby v Třebestovicích, okr. Nymburk. *Archeologie ve středních Čechách* 1, 35–71.
- Ruttkay, E. 1995: Spätneolithikum. In: Lenneis, E. – Neugebauer-Maresch, Ch. – Ruttkay, E.: Jungsteinzeit im Osten Österreichs, Wien, 108–209.
- Ruttkay, E. 2001: Wachberg bei Malk – eine Siedlung der frühen Jevišovice-Kultur. Überlegungen zur Chronologie des älteren Endneolithikums in Österreich. In: Die Stellung der endneolithischen Chamer Kultur in ihrem räumlichen und zeitlichen Kontext, Erlangen, 56–85.
- Růžicková, S. 2002: Význam lovné zvěře ve výživě evropských populací konce neolitu a počátku eneolitu. Nepublikovaný rukopis diplomové práce. FHS ZČU Plzeň.
- Rýzner, Č. 1884: Řivnáč, hradiště u Levého Hradce. *Památky archeologické* 12, 209, 241, 299.
- Salanova, L. 2000: La question du Campaniforme en France et dans les îles anglo-normandes. Productions, chronologie et rôles d'un standard céramique. Paris (Editions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques et Société pré-historique Française).
- Sangmeister, E. 1963: La civilisation du vase campaniforme. In: Les civilisations atlantiques du néolithique à l'âge du fer. Actes du premier colloque atlantique Brest 1961, Rennes, 25–56.
- Sangmeister, E. 1964: Die Glockenbecherkultur im Ober-rheinthal. *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentral-museums Mainz* 11, 81–114.
- Sangmeister, E. 1974: Zwei Neufunde der Glockenbecherkultur in Baden-Württemberg. Ein Beitrag zur Klassifizierung der Armschutzplatten in Mitteleuropa. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 1, 103–156.
- Sangmeister, E. 1989: Und noch einmal Glockenbecher. *Hammaburg N. F.* 9, 17–28.
- Seewald, O. 1940: Die jungneolithische Siedlung in Retz (Niederdonau). *Praehistorica* 7. Leipzig.
- Seger, H. 1906: Die Steinzeit in Schlesien. *Archiv für Anthropologie N. F.* V, 16.
- Shennan, S. J. 1975: Die soziale Bedeutung der Glockenbecherkultur in Mitteleuropa. *Acta Archaeologica Carpathica* 15, 173–179.
- Shennan, S. J. 1976: Bell Beakers and their Context in Central Europe. In: Glockenbechersymposium Oberried 1974, Bussum-Haarlem, 231–241.
- Shennan, S. J. 1977: The Appearance of the Bell Beaker Assemblage in Central Europe. In: Mercer, R. (ed.): Beakers in Britain and Europe, BAR International Series 26, Oxford, 51–70.
- Shennan, S. J. 1993: Settlement and Social Change in Central Europe, 3500–1500 BC. *Journal of World Prehistory* Vol. 7, No. 2, 121–161.

- Schibler, J. – Hüster-Plogmann, H. – Jacomet, S. – Brombacher, Ch. – Gross-Klee, E. – Rast-Eichler, A. 1997: Ökonomie und Ökologie neolithischer und bronzezeitlicher Ufersiedlungen am Zürichsee. Monographien der Kantonsarchäologie Zürich 20. Zürich und Egg.
- Schmidt, V. 1895: Slanská Hora a její předhistoričtí obyvatelé. Památky archeologické 16, 593–636, Tab. 34–38.
- Schránil, J. 1921: Studie o vzniku doby bronzové v Čechách. Praha.
- Schránil, J. 1928: Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin und Leipzig (Walter de Gruyter & Co).
- Schránil, J. 1931: Kostrový hrob kultury zvoncovitých pohárů v Praze-Bubenči. Zprávy československého Státního archeologického ústavu 2, 3 (za r. 1929–1930), Praha, 77–80, 121, obr. 49.
- Schubert, E. 1982: Grundzüge der metallurgischen Entwicklung im nordwestlichen Karpatenbecken bis zur Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. Archeologia Polaki 27, 315–317.
- Schubert, F. 1965: Zu den südosteuropäischen Kupferäxten. Germania 43, 274–295.
- Schwabedissen, H. 1953: Fruchtschalen aus Schleswig-Holstein und ihre Zeit. Offa 12, 14–66.
- Sklenář, K. 1971: Nález eneolitického kostrového hrobu ve Vepřku (okr. Mělník). Archeologické rozhledy 23, 201–202.
- Sklenář, K. 1982: Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku I. Mělník.
- Sklenář, K. 1984: Městské muzeum v Sedlčanech – Katalog pravěké sbírky. Zprávy Československé společnosti archeologické při ČSAV 26, 1–43.
- Sklenář, K. 1992: Archeologické nálezy v Čechách do roku 1870. Prehistorie a protohistorie. Praha.
- Sklenář, K. 1999: Nálezy keramiky nálevkovitých pohárů v Hoříně, okr. Mělník. Archeologie ve středních Čechách 3, 37–48.
- Sklenář, K. – Matoušek, V. 1992: Osídlení Českého krasu od neolitu po středověk. Zprávy České archeologické společnosti – Supplément 14. Praha.
- Skružný, L. – Turek, J. – Vojtěchovská, I. 2000: Pohřebiště z období zvoncovitých pohárů ve Velkých Přílepech-Kamýku, okr. Praha-západ. Archeologie ve středních Čechách 4/1, 59–78.
- Slabina, M. – Waldhauser, J. 1981: Domoušice, okr. Louny. Výzkumy v Čechách 1976–77, 30–31.
- Smětek, L. – Vojtěchovská, I. 1997: Velké Přílepy 1994–95. Předběžné výsledky a strategie výzkumu zaniklé lokality. Archeologické rozhledy 69, 9–18.
- Smolík, J. 1890: Kamenný hrob u Velvar. Památky archeologické 15, 209–218.
- Smrž, Z. 1991: Výšinné lokality mladší doby kamenné až raného středověku v severozápadních Čechách. Pokus o sídelně historické hodnocení. Archeologické rozhledy 43, 63–89.
- Smrž, Z. 1994: Vývoj osídlení v mikroregionu Lužického potoka na Kadaňsku (SZ Čechy) – část I. Archeologické rozhledy 46, 345–393.
- Smrž, Z. – Blažek, J. 2002: Nález bronzových srpů z hory Kletečná (706 m n. m.) v Českém středohoří. K votivním nálezům z vrcholku kopců a hor. Archeologické rozhledy 54, 791–810.
- Smrž, Z. – Neustupný, E. 1979: Tři hroby se šňůrovou keramikou ze severozápadních Čech. Archeologické rozhledy 31, 397–403.
- Smrž, Z. – Zápotocký, M. 1980: Sídliště KNP v Dobroměřicích okr. Louny. Archeologické rozhledy 32, 481–489.
- Sochacki, Z. 1980: Kultura ceramiky promienistej w Europie. Warszawa.
- Soudský, B. 1954: Eneolitická hrozená osada v Praze-Ko-byliších. Archeologické rozhledy 6, 142–147.
- Soukupová, D. 1983: Nová eneolitická výšinná sídliště v okrese Plzeň-sever. Archeologické rozhledy 35, 148–157.
- Stocký, A. 1925a: Praha pravěká. Zprávy památkového sboru hlavního města Prahy 7, 1–29.
- Stocký, A. 1925b: Skupina kulovitých amfor a tzv. bernburské bubny v Čechách. Obzor prehistorický 4, 197–212.
- Stocký, A. 1926: Pravěk země české, Díl I – věk kamenný. Praha (Národní museum).
- Stocký, A. 1928: Čechy v době bronzové. Praha (Štenc).
- Stojić, M. 1996: L'énéolithique final dans le centre des Balkans. In: Nikolova, L. (ed.): Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates), Part 3. Reports of Prehistoric Research Projects, Volume 1, Sofia (Agatho Publishers), 353–372.
- Stolz, D. – Stolzová, D. 2002: Nové sídliště kultury zvoncovitých pohárů a další pravěké nálezy na území Králova Dvora. Archeologie ve středních Čechách 6, 163–177.
- Strahm, C. 1981: Der Stand der Erforschung der Schnurkeramik in der Schweiz. Jahresschrift Halle 64, 167–175.
- Strobel, M. 2000: Die Schussenrieder Siedlung Taubried I (Bad Buchau, Kr. Biberach). Stuttgart (Konrad Theiss Verlag).
- Struwe, K. W. 1955: Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen. Neumünster.
- Szmyt, M. 1999: Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe. Baltic-Pontic Studies 8. Poznań.
- Szmyt, M. 2003: Verbreitung und Kontakte der Kugelamphorenkultur: Ein Blick auf die polykulturellen Peripherien. Germania 81, 401–442.
- Šaldová, V. 1960: Dvě nová výšinná eneolitická sídliště v západních Čechách. Archeologické rozhledy 12, 625–627.
- Šaldová, V. 1967: Pravěk Stříbrska. Průvodce archeologickými sbírkami Vlastivědného muzea ve Stříbře. Stříbro.
- Šebela, L. 1999: The Corded Ware Culture in Moravia and the adjacent part of Silesia. Catalogue. Brno.
- Škrdl, F. 1927: Sídliště s přechodně neolitickou keramikou v Močovicích u Čáslavě. Památky archeologické 35, 315–326.
- Šmejda, L. 2001: Kostel nebo mohyla? Příspěvek ke studiu pohřebních areálů. Archeologické rozhledy 53, 499–514.
- Šmíd, M. 1992: Nástin periodizace kultury s nálevkovitými poháry na Moravě. Pravěk NŘ 2, 131–157.
- Šmíd, M. 1993: Výsledky zjišťovacího výzkumu na eneolitickém hradisku Rmíz u Laškova. Pravěk NŘ 3, 19–77.
- Šmíd, M. 2003: Mohylová pohřebiště kultury nálevkovitých pohárů na Moravě. Pravěk – Supplementum 11. Brno.
- Šnajdr, L. 1903: Měděné sekyry z okresu Královéhradeckého. Pravěk 1, 4–18.
- Šolle, M. 1989: Kouřim-Sv.Vojtěch a jeho sídlištní tradice. Výzkum 1978–1981. Archeologické rozhledy 41, 243–257.
- Špaček, J. 1982: Toušeň, okr. Praha-východ. Výzkumy v Čechách 1978–1979, 135–136.
- Štiková, E. 1955: K problematice třídění českého eneolitu. Památky archeologické 46, 30–51.
- Štiková, E. 1956: Die Trichterrandbecher in der Chronologie des Äneolithikums. In: Neustupný, J. (ed.): Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 58–63.
- Šumberová, R. 1992: Typologie des Kupferschmucks und der

- Kupfergeräte in der schnurkeramischen Kultur Böhmens und Mährens. In: Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990, Praehistorica 19, Praha, 117–125.
- Tabaczyński, S. 1970:* Neolit środkowoeuropejski – podstawy gospodarcze. Wrocław (WWK: Zakład Ossolińskich).
- Todorova, H. 1999:* Die Anfänge der Metallurgie an der westlichen Schwarzmeerküste. Der Anschnitt 9, 237–246.
- Torres-Blanco, M. 1994:* Bernburger Kultur. In: Beier, H.-J. – Einicke, R. (eds.): Das Neolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark, Wilkau-Hasslau, 159–177.
- Turek, J. 1993:* Období zvoncovitých pohárů v povodí řeky Bíliny v severozápadních Čechách. Nepublikovaný rukopis diplomové práce. FF UK Praha.
- Turek, J. 1995a:* Sídlištní nálezy kultury se šňůrovou keramikou v Čechách. Otázka charakteru hospodářství v závěru eneolitu. Archeologické rozhledy 47, 91–101.
- Turek, J. 1995b:* Nálezy z období zvoncovitých pohárů v povodí řeky Bíliny v severozápadních Čechách. In: Blažek, J. – Meduna, P. (eds.): Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách 1983–1992, Most, 123–134.
- Turek, J. 1996:* Osídlení Pražské kotliny v závěru eneolitu. Nástin problematiky období zvoncovitých pohárů. Archaeologica Pragensia 12, 5–58.
- Turek, J. 1997:* Nález misky typu „Lublaňských blat“ z Prahy-Šárky. Úvahy o významu eneolitických opevněných výšinných sídlišť. Archaeologica Pragensia 13, 29–37.
- Turek, J. 1998:* The Bell Beaker Period in north-west Bohemia. In: Benz, M. – Willigen, S. van (eds.): Some New Approaches to The Bell Beaker ‚Phenomenon‘ Lost Paradise...? BAR International Series 690, Oxford, 107–119.
- Turek, J. 2000:* Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society. In: Pavlů I. (ed.): In Memoriam Jan Rulf, Památky archeologické – Supplementum 13, Praha, 422–436.
- Turek, J. 2001:* Late Eneolithic mortuary practices and their social significance. In: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion, Budapest (Archaeolingua), 261–276.
- Turek, J. 2002a:* „Cherche la femme!“ Archeologie ženského světa a chybějící doklady ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů v Čechách. In: Neustupný, E. (ed.): Archeologie nenalézaného, Plzeň – Praha, 217–240.
- Turek, J. 2002b:* Žárové pohřby období zvoncovitých pohárů z Lovosic. In: Čech, P. – Smrž, Z. (eds.): Sborník Drahomíru Kouteckému, Most, 265–270.
- Turek, J. 2003:* Řemeslná symbolika v pohřebním ritu období zvoncovitých pohárů. Suroviny, výroba a struktura společnosti v závěru eneolitu. In: Šmejda, L. – Vařeka, P. (eds.): Sedmdesát neustupných let, Plzeň, 199–217.
- Turek, J. 2004a:* Nátepní destičky z období zvoncovitých pohárů, jejich suroviny, technologie a společenský význam. In: K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám, Brno (Masarykova univerzita), 207–226.
- Turek, J. 2004b:* Žárové pohřby z období zvoncovitých pohárů na Nymbursku. Archeologie ve středních Čechách 8, 229–233.
- Turek, J. – Černý, V. 2001:* Society, gender and sexual dimorphism of the Corded Ware and Bell Beaker populations. In: Nicolis, F. (ed.) 2001, 601–612.
- Turek, J. – Daněček, V. 1997:* Nově objevená eneolitická naleziště na Kladensku a Slánsku. Poznámky ke studiu kamenné broušené industrie českého eneolitu. Archeologie ve středních Čechách 1, 127–141.
- Turek, J. – Dvořák, P. – Peška, J. 2003:* Archaeology of Beaker settlements in Bohemia and Moravia. An outline of the current state of knowledge. In: Czebreszuk, J. – Szmyt, M. (eds.): The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR International Series 1155, Oxford, 183–208.
- Turek, J. – Peška, J. 2001:* Bell Beaker settlement pattern in Bohemia & Moravia. In: Nicolis, F. (ed.) 2001, 411–428.
- Turková, D. 1985:* Borek, okr. Mělník. Výzkumy v Čechách 1982–3, 11–12.
- van der Waals, J. D. 1964:* Prehistoric disc wheels in the Netherlands. Groningen.
- Váňa, Z. 1952:* Další výzkum na slovanském hradišti u Zabrušan. Archeologické rozhledy 4, 249–297, 381.
- Vávra, M. 1981:* Dva hroby se šňůrovou keramikou z Prahy-Chrástán. In: Praehistorica 8, Praha, 75–79.
- Vencl, S. 1970:* Das Silexgerät. In: Buchvaldek, M. – Koutecký, D.: Vikletice, ein schnurkeramisches Gräberfeld, Praehistorica 3, Praha, 236–256.
- Vencl, S. 1971:* Současný stav poznání postmezolitických štípaných industrií v Československu. In: Z badaň nad krzemieniarstwem neolitycznym i eneolitycznym. Kraków–Nowa Huta 10–11 maja 1971, Kraków (Polskie Towarzystwo Archeologiczne), 74–99.
- Vencl, S. 1972:* Několik eneolitických nálezů ze středních Čech. Archeologické rozhledy 24, 489–513.
- Vencl, S. 1983:* K problematice fortifikací v archeologii. Archeologické rozhledy 35, 284–315.
- Vencl, S. 1984a:* Otázky poznání vojenství v archeologii. Archeologické studijní materiály 14, Praha (AÚ ČSAV).
- Vencl, S. 1984b:* War and warfare in archaeology. Journal of anthropological archaeology 3, 116–132.
- Vencl, S. 1985:* Chipped industry. In: Pleslová-Štiková, E. 1985, 165–174.
- Vencl, S. 1994a:* Archeologie žízně. Archeologické rozhledy 46, 283–305.
- Vencl, S. 1994b:* The archaeology of thirst. Journal of European Archaeology 2.2, 299–326.
- Vencl, S. 1994c:* K problému sídlišť kultur s keramikou šňůrovou. Archeologické rozhledy 46, 3–24.
- Vencl, S. 2000a:* Štípaná industrie z objektu kultury kulovitých amfor z Lovosic. Památky archeologické 91, 151–152.
- Vencl, S. 2000b:* Silexgeräte. In: Zápotocký, M. 2000a, 81–86.
- Vencl, S. – Malkovský, M. 1995:* Quarzites of North-West Bohemia as Stone Age Raw Materials: environs of the towns of Most and Kadaň, Czech Republic. Památky archeologické 86, 5–37.
- Verheylewegen, J. 1967:* Le néolithique minier Belge. Son origine et ses relations culturelles. Palaeohistoria 12, 529–557.
- Vizdal, J. 1977:* Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškoviach. Košice.
- Vlčková, Z. 2002:* Masité milodary v pravěku. Nepublikovaný rukopis bakalářská práce. FHS ZČU Plzeň.
- Vocel, J. E. 1868:* Pravěk země české. Praha.
- Vogt, E. 1953:* Die Herkunft der Michelsberger Kultur. Acta Archaeologica 24, København, 184.
- Vokolek, V. 1981:* Eneolitický hrob z Plotišť n. L. a pohřebiště zvoncovitých pohárů z Předměřic nad Labem. Archeologické rozhledy 33, 481–485.

- Vokolek, V. 1993a:* Počátky osídlení ve východních Čechách. Hradec Králové.
- Vokolek, V. 1993b:* Eneolitický objekt v Plotištích nad Labem. Pojizerský sborník 1, 7–15.
- Vokolek, V. – Vencl, S. 1961:* Štípaná industrie z porcelanitu v Čechách. Archeologické rozhledy 13, 464–472.
- Vokolek, V. – Zápotocký, M. 1990:* Východní Čechy ve středním eneolitu (otázka zásahu bošácké skupiny). Památky archeologické 81, 28–58.
- Weinzierl, R. v. 1895:* Drei ornamentierte, neolithischen Urnen. Prähistorisches Blätter VII, 25–28, 39–45.
- Weinzierl, R. v. 1904:* Hervorragende Neuerwerbungen des urgeschichtlichen Zentralmuseums für Nordböhmen zu Teplitz. Tätigkeits-Bericht der Museums-Gesellschaft Teplitz 1903/4, 25–29.
- Winiger, J. 1981:* Ein Beitrag zur Geschichte des Beils. Helvetia Archaeologica 12, 45–48, 161–188.
- Wiślański, T. 1966:* Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej. Wrocław.
- Wiślański, T. 1979:* Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych: Plemiona kultury pucharów lejko-watych. Dalszy rozwój ludów neolitycznych: Plemiona kultury amfor kulistych. In: Hensel, W. – Wiślański, T. (eds.): Prahistoria ziem polskich. Tom II, Neolit, 165–299.
- Wolf, H. 1973:* Knobling – SSW. Die eponyme Siedlung der endneolithischen Chamer Gruppe und weiteren vorgeschichtlichen Fundstellen im Gebiet des Gradabteilungsblasses 6841–Roding. In: Festschrift Gymnasium-Studienheim Cham 1925–1973, 147–212.
- Zápotocká, M. 1969:* Die Stichbandkeramik zur Zeit des späten Lengyel-Horizontes. In: Symposium über den Lengyel-Komplex und die benachbarten Kulturen, Študijné zvesti AÚ SAV 17, 541–574.
- Zápotocká, M. 1981:* Horní Cetno – soubor pozdně lengyelské keramiky z Pojizeří. In: Varia Archaeologica 2, Praehistorica 8, Praha, 45–49.
- Zápotocká, M. 1998:* Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500–4200). Praha.
- Zápotocká, M. – Zápotocký, M. 1986:* The Aeneolithic hillfort above the „Dänemark“ mill by Kutná Hora. In: Pleiner, R. – Hrala J. (eds.): Archaeology in Bohemia 1981–1985, Prague, 57–64.
- Zápotocký, M. 1956a:* On the chronology of the Baalberg type pottery. In: Neustupný, J. (ed.): Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, Prague, 70–72.
- Zápotocký, M. 1956b:* Baalberská skupina v Čechách. Archeologické rozhledy 8, 539–563.
- Zápotocký, M. 1957:* K problému počátku kultury nálevkovitých pohárů. Archeologické rozhledy 9, 206–208, 217–235.
- Zápotocký, M. 1958a:* Die ältesten Kupferfunde im böhmischen Äneolithikum. In: Epitymbion Roman Haken, Praha, 25–31.
- Zápotocký, M. 1958b:* Problém periodizace kultury nálevkovitých pohárů v Čechách a na Moravě. Archeologické rozhledy 10, 664–700.
- Zápotocký, M. 1959:* Konvice a čerpáky kultury s kanelovanou keramikou v českém eneolitu. In: Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa. Acta Universitatis Carolinae 1959, Philosophica et Historica 3, Praha, 55–60.
- Zápotocký, M. 1960a:* Příspěvky k poznání českého středního eneolitu. Archeologické rozhledy 12, 693, 715–747.
- Zápotocký, M. 1960b:* Sídliště kultury zvoncovitých pohárů u Kozel na Neratovicích. Památky archeologické 51, 5–26.
- Zápotocký, M. 1961a:* Severské zbraně a nástroje starší doby bronzové v Čechách. Památky archeologické 52, 166–176.
- Zápotocký, M. 1961b:* Einige Fragen des jüngeren böhmischen Äneolithikums. In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 337–347.
- Zápotocký, M. 1966:* Streitäxte und Streitaxtkulturen. Památky archeologické 57, 172–209.
- Zápotocký, M. 1978:* Kultura nálevkovitých pohárů a civilizace staršího eneolitu. In: Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978, 236–245.
- Zápotocký, M. 1986:* Die Lengyel- und Trichterbecherkultur – ihr gegenseitiges Verhältnis im Lichte der Streitäxte. In: Internat. Symposium über die Lengyel-Kultur, Nové Vozokany 1984, Nitra – Wien, 347–356.
- Zápotocký, M. 1992:* Streitäxte des mitteleuropäischen Äneolithikums. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie. Acta humaniora 16. Weinheim (VCH).
- Zápotocký, M. 1995:* Čáslavská kotlina v eneolitu. 1. část. Archeologické rozhledy 47, 58–90.
- Zápotocký, M. 1998a:* Zum Stand der Forschung über relative Chronologie des frühen Äneolithikums in Böhmen. In: Die Michelsberger Kultur und ihre Randgebiete – Probleme der Entstehung, Chronologie und des Siedlungswesens. Kolloquium Hemmenhofen 21.–23. 2. 1997, Materialhefte zur Archäologie 43, Stuttgart, 291–302.
- Zápotocký, M. 1998b:* Die äneolithische Besiedlung des Stromgebietes der Bylanka. In: Pavlů, I. (ed.): Bylany Varia 1, Praha, 147–167.
- Zápotocký, M. 1998c:* Čáslavská kotlina v eneolitu (2. část). Výšinné sídliště Hrádek v Čáslavi. Archeologické rozhledy 50, 557–585.
- Zápotocký, M. 2000a:* Cimburk und die Höhensiedlungen des frühen und älteren Äneolithikums in Böhmen. Památky archeologické – Supplementum 12. Praha.
- Zápotocký, M. 2000b:* Eneolitická výšinná sídliště a komunikace. In: Pavlů, I. (ed.): In memoriam Jan Rulř, Památky archeologické – Supplementum 13, Praha, 480–488.
- Zápotocký, M. 2000c:* Eneolitické gynekomorfni nádoby z Čech. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 287–297.
- Zápotocký, M. 2000d:* Keramika s brázděným vpichem a synchronizace Čech, Moravy a středního Podunají ve starším eneolitu. Archeologické rozhledy 52, 595–622.
- Zápotocký, M. 2001:* Eneolitická hradiště Čáslavské kotliny a jejich kontakt s Moravou. In: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí, Pravěk – Supplementum 8, Brno, 246–275.
- Zápotocký, M. 2002a:* Eneolitická broušená industrie a osídlení v regionu Čáslav–Kutná Hora. In: Pavlů, I. (ed.): Bylany Varia 2, Praha, 159–227.
- Zápotocký, M. 2002b:* K sídelním a pohřebním areálům kultury nálevkovitých pohárů v severozápadních Čechách: Vikletice, okr. Chomutov. In: Čech, P. – Smrž, Z. (eds.): Sborník Drahomíru Kouteckému, Most, 281–307.
- Zápotocký, M. – Černá, E. – Dobeš, M. 1989:* Michelsberské nálezy ze severozápadních Čech. Památky archeologické 80, 30–58.
- Zápotocký, M. – Dobeš, M. 2000:* Sídliště kultury kulovitých amfor z Lovosic. K typologii keramiky KKA v severozápadních Čechách. Památky archeologické 91, 119–150.

- Zápotocký, M. – Dreslerová, D. 1996:* Jenštejn. Eine neu entdeckte frühäneolithische Gruppe in Mittelböhmen. *Památky archeologické* 87, 5–58.
- Zápotocký, M. – Kudrnáč, J. 2008:* Eneolitický sídlištní a pohřební areál v Klučově – „Na vrchu“. Příspěvek k periodizaci řivnáčské kultury. *Památky archeologické*, v tisku.
- Zápotocký, M. – Muška, J. 1999:* Kultura nálevkovitých pohárů na Bílinsku. In: Čech, P. (ed.): *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1995–1997*, Most, 7–43.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. 1987:* Kutná Hora, okr. Kutná Hora. *Výzkumy v Čechách 1984–1985*, 97–99.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. 1990:* Kutná Hora („Dänemark“) – eine befestigte Höhensiedlung der mitteläneolithischen Řivnáč-Kultur in Böhmen. *Jahresschrift für mittel-deutsche Vorgeschichte* 73, 203–211.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. 1997:* Hradiště Cimburk u Kutné Hory a otázka staršího (bolerázského) stupně badenské kultury v Čechách. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M2*, 135–153.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. v tisku:* Kutná Hora – Denemark. Hradiště řivnáčské kultury (ca 3000–2800 př. Kr.). *Památky archeologické – Supplementum* 18.
- Žebera, K. 1936:* Praveký člověk v kladensko-slánském kraji. *Vlastivědný sborník školního okresu slánského a kladenského* 13, 55–61.
- Žebera, K. 1939:* Archeologický výzkum Posázaví (neolitické a středověké vápencové lomy na „Bílém kameni“ u Sázavy). *Památky archeologické* 41, 51–58.
- Žebera, K. 1944:* Osídlení buštěhradského katastru od pravěku ke dnešku. *Sborník České společnosti zeměpisné* 49, 16–21.

Publikace Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., v prodeji:

PERIODIKA

Archeologické rozhledy

ISSN: 0323-1267

4x ročně

Památky archeologické

ISSN: 0051-0506

2x ročně, od roku 2005 1x ročně

Památky archeologické 1854–2004, DVD

Kompletní elektronická verze všech ročníků časopisu z let 1854–2004.

MONOGRAFIE A SBORNÍKY

Drda, Petr – Rybová, Alena: Akropole na hradišti Závist v 6.–4. stol. př. Kr. Památky archeologické – Supplementum 19.

Prague: Institute of Archaeology, 2008. 132 s. s obr., CD s 3D animací.

Česky s něm. resumé.

ISBN: 978-80-86124-85-8

Smetánka, Zdeněk – Žegklitz, Jaromír (eds.): Studies in Postmediaeval Archaeology 1 (1990)

Prague: Institute of Archaeology ASCR, Prague, v. v. i. – Archaia Praha O.P.S., 2nd edition, 2008. 328 pp. with figs., English with Czech summaries and Czech with English summaries. CD.

ISBN: 978-80-86124-87-2

Květina Petr – Pavlů, Ivan: Neolitické sídliště v Bylanech – základní databáze. Neolithic settlement at Bylany – essential database

Praha: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 79 s. s obr. a tab., CD.

ISBN: 978-80-86124-67-4

Schebek, Adolf: Deutsch-tschechische archäologische Terminologie. Německo-česká archeologická terminologie

Praha: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 335 s.

ISBN: 978-80-86124-74-2

Pleinerová, Ivana: Březno und germanische Siedlungen der jüngeren Völkerwanderungszeit in Böhmen

Mit Beiträgen von Radomír Pleiner und Zdeněk Tempír.

Praha: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. x+245 s. s obr., tab.

a 2 příl., res. čes.

ISBN: 978-80-86124-68-1

Harding, Anthony et al.: Velim – Violence and Death in Bronze Age Bohemia. The results of fieldwork 1992–95, with a consideration of peri-mortem trauma and deposition in the Bronze Age

Praha: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 192 s. s obr. a tab.

ISBN: 9978-80-86124-12-4

Zápotocká, Marie – Muška, Jiří: Hrbovice, okr. Ústí nad Labem.

Výzkum 1978. Sídelní areál kultury s keramikou lineární a vypíchanou

Praha: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007. 296 s. s 93 tab.

a 82 kres. tab., res. něm. Publikace na CD.

ISBN: 978-80-86124-06-5

Archaeologica Pragensia 18. Archeologický sborník Muzea hlavního města Prahy věnovaný Zdeňku Dragounovi a Michalu Trymloví k šedesátinám

Praha: Muzeum hlavního města Prahy; Praha: Národní památkový ústav, ú.o.p. v hlavním městě Praze; Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2007.

364 s. s obr., res. angl.

ISBN: 987-80-85594-52-8

Výzkumy v Čechách 2004

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2007. 428 s. s mapami a obr.

ISBN: 80-8124-61-4

Nekuda, Vladimír – Měřínský, Zdeněk – Kouřil, Pavel (eds.):

Archaeologia historica 51/2006

Sborník příspěvků přednesených na XXXVII. konferenci archeologů

středověku ČR a SR. Chrudim 19.–22. září 2005.

Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně; Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty; Archeologický ústav AV ČR v Praze a Brně; Archeologický ústav SAV v Nitře; Město Chrudim; Regionální muzeum v Chrudimi, 2006. 455 s. s obr., res. něm.

ISBN: 80-7275-061-5, ISSN: 0231-5823

Durdík, Tomáš (ed.): *Castellologica bohemica* 10

Praha: Archeologický ústav AV ČR 2006. 534 s. s obr., res. něm.

ISBN: 80-86124-66-5

Pleiner, Radomír: *Iron in Archaeology. Early European Blacksmiths*

Praha: Krystal OP, 1994. 220 s. s 76 obr. a 39 tab.

ISBN: 80-86124-62-2

Tomková, Kateřina (ed.): Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I. 2. *Castrum Pragense* 7

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2006. 282 s. s tab. a obr. v textu. res. něm.

ISBN: 80-86124-56-8

Soudská, Eva: *Die Anfänge der keltischen Zivilisation in Böhmen. Das Gräberfeld Manětín-Hrádek*

Praha: Krystal OP, 1994. 220 s., obr., tab. a mapy. Text německy, anglicky, česky. CD reprint 2006.

ISBN: 80-901528-6-4

Vencl, Slavomil (ed.): Nejstarší osídlení jižních Čech. Paleolit a mezolit

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2006. 475 s. s obr., 28 s. barevných příloh. Česky, res. angl. a něm.

ISBN: 80-86124-65-0

Výzkumy v Čechách 2003

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2006. 464 s. s mapami a obr.

ISBN: 80-8124-61-4

Durdík, Tomáš (ed.): *Castrum Bene 9: Burg und ihr Bauplatz*

Praha: Archeologický ústav AV ČR; Praha: Společnost přátel starožitností, 2006. 445 s. s obr., angl., něm., franc.

ISBN: 80-86124-59-2

Pavlů, Ivan: *Life on a Neolithic site. Bylany – situational analysis of artefacts*

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 340 s. s obr. a mapami, res. čes. CD reprint 2006.

ISBN: 80-86124-24-X

Venclová, Natalie: *Výroba a sídla v době laténské. Projekt Loďnice.*

S příspěvky E. Neustupného, M. Malkovského, B. Žákové a P. Valterové. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2001. 399 s. se 111+26 obr. a 41 tab., res. angl. CD reprint 2006.

ISBN: 80-86124-22-3

Zápotocká, Marie: *Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500–4200 B.C.)*

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1998. 247 s., 160 tab., res. čes. CD reprint 2006.

ISBN: 80-86124-15-4

Hrdlička, Ladislav: *Praha – podrobná mapa archeologických dokumentačních bodů na území pražské památkové rezervace*

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 529 s.

s obr. a mapami, res. angl.

ISBN: 80-86124-10-X

Hrdlička, Ladislav: *Týnský dvůr a středověká Praha. Archeologický výzkum 1976–1986*

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 347 s. s tab. a obr. v textu.

ISBN: 80-86124-60-6

Moucha, Václav: *Hortfunde der frühen Bronzezeit in Böhmen*

Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 292 s. s obr., 217 tab., res. čes.

ISBN: 80-86124-57-6

Vydáno též na CD (ISBN: 976-80-86124-09-4).

- Tomková, Kateřina (ed.): Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I. 1. Castrum Pragense 7**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 445 s. s tab. a obr. v textu.
 ISBN: 80-86124-56-8
- Kuna, Martin et al.: Počátky raného středověku v Čechách**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 595 s. s obr. a příl., CD, rés. angl.
 ISBN: 80-86124-51-7
- Maříková-Kubková, Jana (ed.): Castrum Pragense 6**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 152 s. s obr. a tab., rés. angl., něm.
 ISBN: 80-80124-41-1
- Pavlů, Ivan (ed.): Bylany Varia 5**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 177 s. s obr. a tab., rés. angl.
 ISBN: 80-86124-55-X
- Klápště, J. (ed.): Water Management in Medieval Rural Economy – Les usages de l'eau en milieu rural au Moyen Age**
 Rurality V. Památky archeologické, Supplementum 17.
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 269 s. s obr., angl. a franc.
 ISBN: 80-86124-52-5
- Fridrich, Jan – Sýkorová, Ivana: Bečov IV: sídelní areál středopaleolitického člověka v severozápadních Čechách**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2005. 285 s. 127 obr., rés. angl.
 ISBN: 80-86124-55-3
- Durdík, Tomáš (ed.): Castellologica bohemia 9**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 502 s. s obr., rés. něm.
 ISBN: 80-86124-45-2
- Durdík, Tomáš: Nález z hradů přechodného typu (Hlavačov, Angerbach, Tachov). Castellologica bohemia Fontes 1.**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 359 s. s obr., rés. něm.
 ISBN: 80-86124-46-0
- Chytráček, Miroslav – Meliška, Milan: Die Höhensiedlungen der Hallstatt- und Latènezeit in Westböhmen. Mit Beiträgen von P. Pokorný und R. Kyselý. Památky archeologické, Supplementum 16.**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 303 s. s obr.
 ISBN: 80-86124-47-9
- Nechvátal, Bořivoj: Kapitální chrám sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. Archeologický výzkum**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 667 s. s obr. a tab., rés. angl., něm.
 ISBN: 80-86124-49-5
- Výzkumy v Čechách 2002**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2004. 416 s. s mapami.
 ISBN: 80-86124-50-9
- Suchý, Marek: Solutio Hebdomadaria Pro Structura Templi Pragensis. Stavba svatovítské katedrály v letech 1372–1378. Díl I. Castrum Pragense 5.**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2003. 176 s. s příl., rés. angl.
 ISBN: 80-80624-39-8
- Boháčová, Ivana (ed.): Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Mediaevalia archaeologica 5.**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2003. 478 s., rés. angl.
 ISBN: 80-86124-45-6
- Výzkumy v Čechách 2001**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2003. 448 s. s mapami.
 ISBN: 80-86124-44-4
- Výzkumy v Čechách 2000**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2003. 455 s. s mapami.
 ISBN: 80-86124-58-X
- Krajc, Rudolf: Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3 – Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Díl 1.**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR; Sezimovo Ústí: Městský úřad; Tábor: Husitské muzeum, 2003. 316 s. s obr., rés. něm.
 ISBN: 80-86124-41-X
- Durdík, Tomáš (ed.): Castellologica bohemia 8**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2002. 624 s. s obr., rés. něm.
 ISBN: 80-86124-57-1
- Klápště, Jan (ed.): Archeologie středověkého domu v Mostě (čp. 226) Mediaevalia archaeologica 4.**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR; Most: Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, 2002. 382 s., 176 tab. a obr. v textu, rés. angl.
 ISBN: 80-86124-35-5
- Salač, Vladimír – Lang, Amei (eds.): Fernkontakte in der Eisenzeit. Dálkové kontakty v době železné. Konferenz Liblice 2000**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2002. 441 s. s obr., rés. čes.
 ISBN: 80-86124-34-7
- Neustupný, Evžen (ed.): Archeologie nenalezaného**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR; Plzeň: Západočeská univerzita, 2002. 299 s. s obr., rés. angl., něm.
 ISBN: 80-86475-22-8
- Pavlů, Ivan (ed.): Bylany Varia 2**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2002. 227 s. s obr., rés. angl., franc.
 ISBN: 80-86124-33-9
- Richter, Miroslav – Krajc, Rudolf: Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 2. Levobřežní předměstí – archeologický výzkum 1962–1988**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR; Sezimovo Ústí: Městský úřad; Tábor: Husitské muzeum, 2001. 195 s., 189 obr., 28 příl., rés. něm.
 ISBN: 80-86566-02-1
- Čech, Petr – Dobeš, Miroslav: Sborník Miroslavu Buchvaldkovi**
 Most: Archeologický ústav AV ČR, Praha; Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum; Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, 2000. 315 s. s obr. a tab., rés. něm.
 ISBN: 80-901828-6-0
- Durdík, Tomáš (ed.): Castellologica bohemia 7**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 458 s. s obr., 1 mapa, rés. něm.
 ISBN: 80-86124-29-0
- Klápště, Jan – Ježek, Martin: Brno a jeho region.**
 Mediaevalia archaeologica 2. Praha: Archeologický ústav AV ČR; Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 277 s. s obr., rés. něm.
 ISBN: 80-86124-25-8
- Klápště, Jan (ed.): Rurality III. Conference Rurality III – Maynooth 1999**
 Památky archeologické, Supplementum 14.
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 302 s. s obr.
 ISBN: 80-86124-28-2
- Pleiner, Radomír: Iron in archaeology: the European bloomery smelters**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000. 418 s. s 75 obr. a 24 tab.
 ISBN: 80-86124-26-6
- Maříková-Kubková, Jana (ed.): Castrum Pragense 2**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR; Praha: Peres, 1999. 240 s. s obr., rés. něm., angl.
 ISBN: 80-86360-15-X
- Venclová, Natalie: Mšecké Žehrovice in Bohemia. Archaeological background to a Celtic hero, 3rd-2nd cent. B. C.**
 Sceaux: Kronos B.Y. Editions, 1998. 384 s. obr., rés. angl., franc., čes.
 ISBN: 2-910652-04-1
- Pavlů, Ivan (ed.): Bylany Varia 1. Forty-five years of the Neolithic studies at Bylany – Czech Republic**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1998. 167 s. s obr., rés. angl.
 ISBN: 80-86 124-08-8
- Fridrich, Jan (ed.): 25 years of archaeological research in Bohemia.**
 Památky archeologické, Supplementum 1.
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1994. 300 s. obr.
- Archaeology in Bohemia 1986-1990**
 Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1991. 266 s. s 102 obr.
 ISBN: 80-901026-1-1
- Šaldová, Věra (ed.): Franc, F. X.: Šfahlauer Ausgrabungen 1890. Přehled nálezů v oblasti Mže, Radbuzy, Úhlavy a Klabavy 1906**
 Praha: Archeologický ústav ČSAV, 1988. 283 s. Sv. I: Text, 121 s. Sv. 2: Tabulky. Rés. čes., něm.

Řada Archeologie pravěkých Čech

Vydává Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

- 1 Martin Kuna (ed.): Pravěký svět a jeho poznání**
ISBN: 978-80-86124-75-9
- 2 Slavomil Vencel (ed.): Paleolit a mezolit**
ISBN: 978-80-86124-76-6
- 3 Ivan Pavlů (ed.): Neolit**
ISBN: 978-80-86124-71-1
- 4 Evžen Neustupný (ed.): Eneolit**
ISBN: 978-80-86124-77-3
- 5 Luboš Jiráň (ed.): Doba bronzová**
ISBN: 978-80-86124-78-0
- 6 Natalie Venclová (ed.): Doba halštatská**
ISBN: 978-80-86124-79-7
- 7 Natalie Venclová (ed.): Doba laténská**
ISBN: 978-80-86124-80-3
- 8 Vladimír Salač (ed.):
Doba římská a stěhování národů**
ISBN: 978-80-86124-81-0

Další informace o publikacích: www.arup.cas.cz

Objednávky a prodej: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 11801 Praha 1

E-mail: knihovna@arup.cas.cz, telefon: 257 014 318, 257 014 378

0 5 10 cm

Příl. 1: Keramika časného eneolitu. 1 Horní Cetno (okr. Mladá Boleslav), skupina Střešovice; 2 Praha-Blatov, starší Jordanov; 3 Praha-Ďáblice, mladší Jordanov; 4–5 Postoloprty (okr. Louny), kultura michelsberská. 1–3 Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová; 4–5 foto M. Dobeš.

Příl. 2: Keramika staršího a středního eneolitu. 1 Dřevčice (okr. Praha-západ), kultura nálevkovitých pohárů; 2 Praha-Kbely, kultura nálevkovitých pohárů; 3 Praha-Bohnice, kultura řivnáčská; 4 Praha-Đáblice, kultura nálevkovitých pohárů; 5 Dobroměřice (okr. Louny), kultura nálevkovitých pohárů; 6 Dřetovice (okr. Kladno), kultura badenská. Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křiřtufová.

1

2

3

0 5 10 cm

4

5

Příl. 3: Keramika kultury řivnáčské (1–4) a badenské (5). 1 Praha-Ďáblice; 2 Libočany (okr. Louny); 3 Praha-Zlíchov (miska typu Lublaňských blat); 4 Bylany (okr. Kolín); 5 Velvary (okr. Kladno). Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

Příl. 4: Keramika kultury kulovitých amfor (1-4) a kultury se šňůrovou keramikou (5-6). 1-2 Brozany (okr. Litoměřice); 3-4 Kostelec n. Labem (okr. Mělník); 5 Razice (okr. Teplice); 6 Třebusice (okr. Kladno). Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

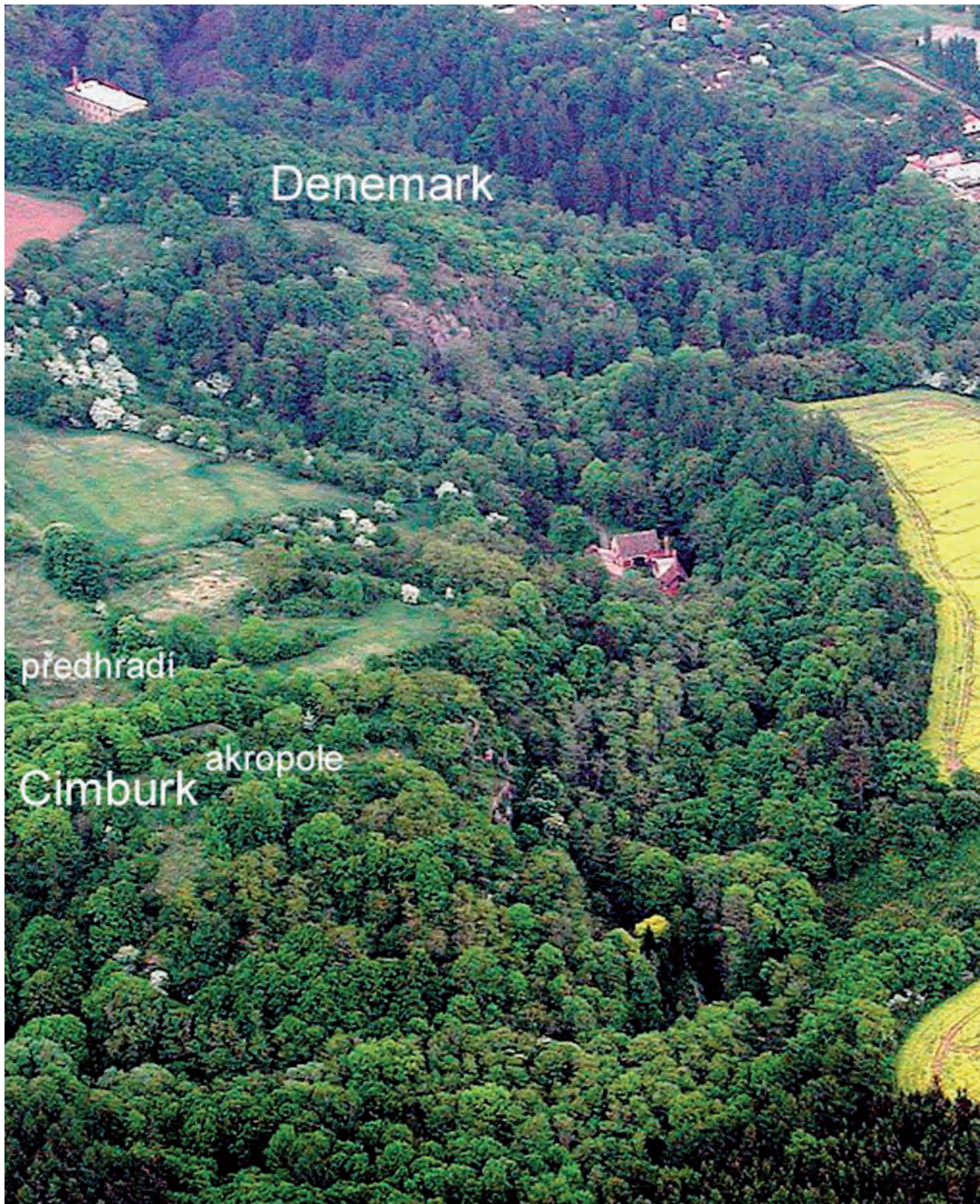
Příl. 5: Šňůrová keramika (1–4) a keramika kultury zvoncovitých pohárů (5–6). 1 Lenešice (okr. Louny); 2 Roudnice (okr. Litoměřice); 3 Praha-Dolní Chabry; 4 Bžany (okr. Teplice); 5 Praha-Lysolaje; 6 Praha-Čimice. Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

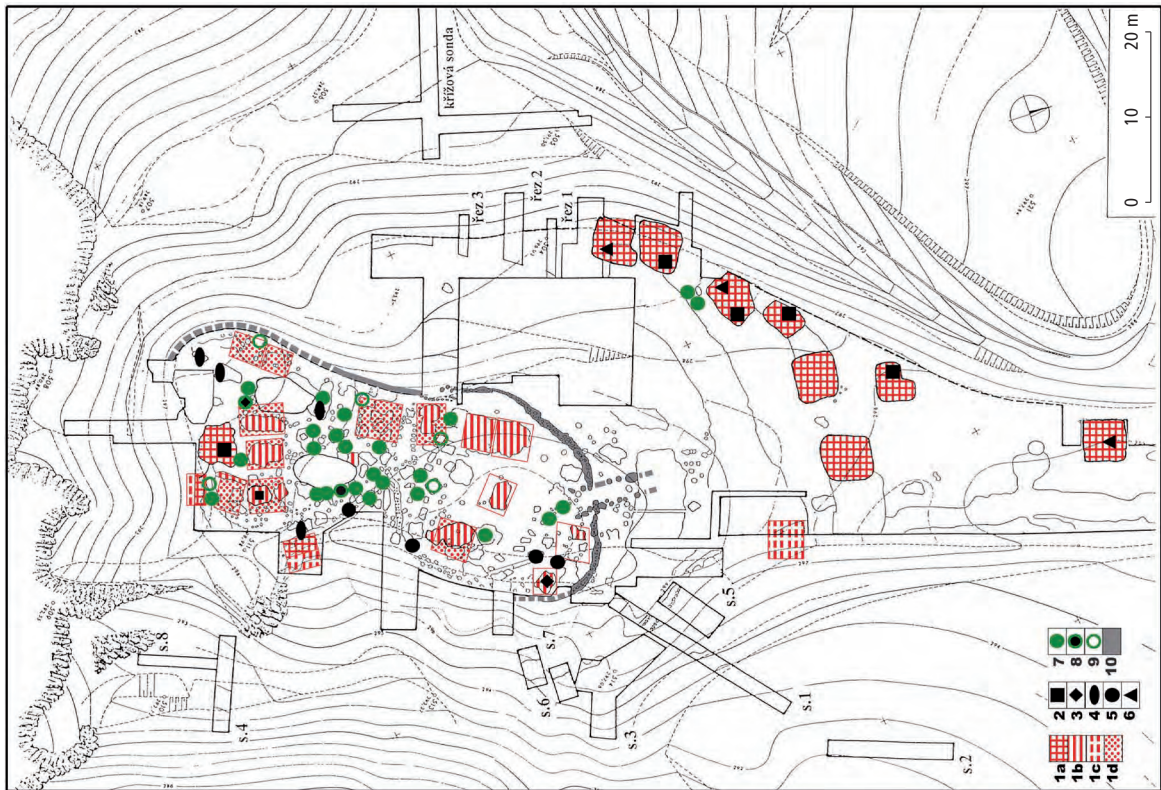
Příl. 6: Keramika kultury zvoncovitých pohárů. 1 Rožďalovice (okr. Nymburk); 2, 4 Praha-Lysolaje; 3 Vrábí (okr. Praha-východ); 5 Praha-Kobylisy; 6 Kolín (okr. Kolín); 7 Praha-Veleslavin; 8 Stehelčevy (okr. Kladno). Národní muzeum v Praze, foto J. John a T. Křišťufová.

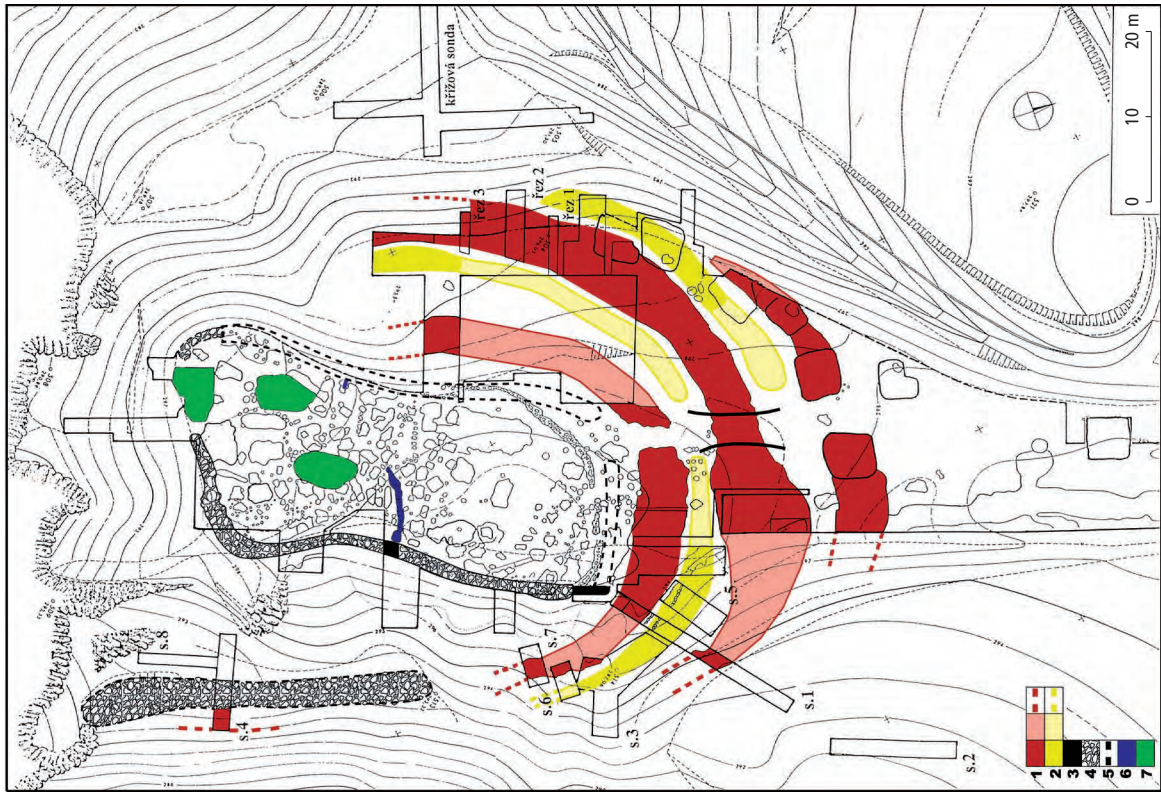
Příl. 7: Výšinné osady chamské kultury. Nahore: Radkovice-Osobovská skála (okr. Plzeň-jih). Dole: Lovčice-Velký kámen (okr. Klatovy). Foto J. John.

Příl. 8: Eneolitická výšinná sídliště Cimburk a Denemark v údolí Vrchlice jižně od Kutné Hory. Foto R. Šumberová.

1

2

Příl. 9: Růvnácká kultura. Vyšinné sídliště na skalní ostrožně nad mlýnem Denemarkem u Kutné Hory. 1 Starší stavební fáze; značky: 1 obytné stavby (a polozemnice, b mělké polozemnice, c povrchové kldové domy, d totéž nejisté); 2 pece v polozemnicích; 3 pece povrchové; 4 pece zapuštěné do podloží, s předpeční jámou; 5 pece v kruhovitých jámách s plochým dnem; 6 ohniště v polozemnicích; 7 síla; 8 síla/pece; 9 síla/jámy, kůly; 10 palisáda s bránou a postranní brankou. 2 Mladší stavební fáze; značky: 1 příkopy; 2 hliněné valy; 3 obvodová hradba, dochovaný úsek; 4 totéž v podobě kamenitého valu a hlinitokamenitý val na východním předhradí; 5 obvodová hradba, předpokládaný průběh; 6 vnitřní palisáda; 7 zemnice. Podle Zápotocký – Zápotocká, v tisku.

1

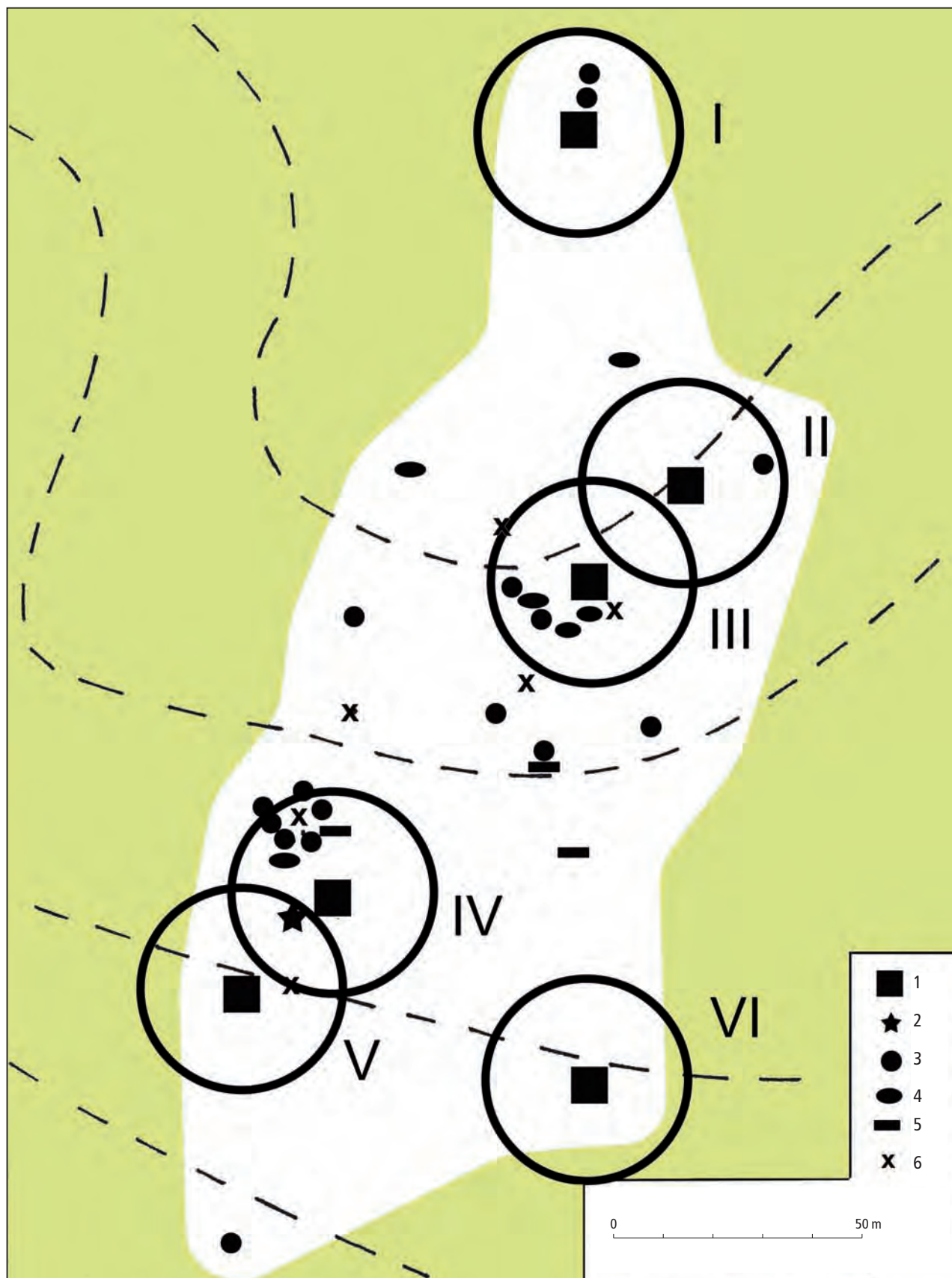

2

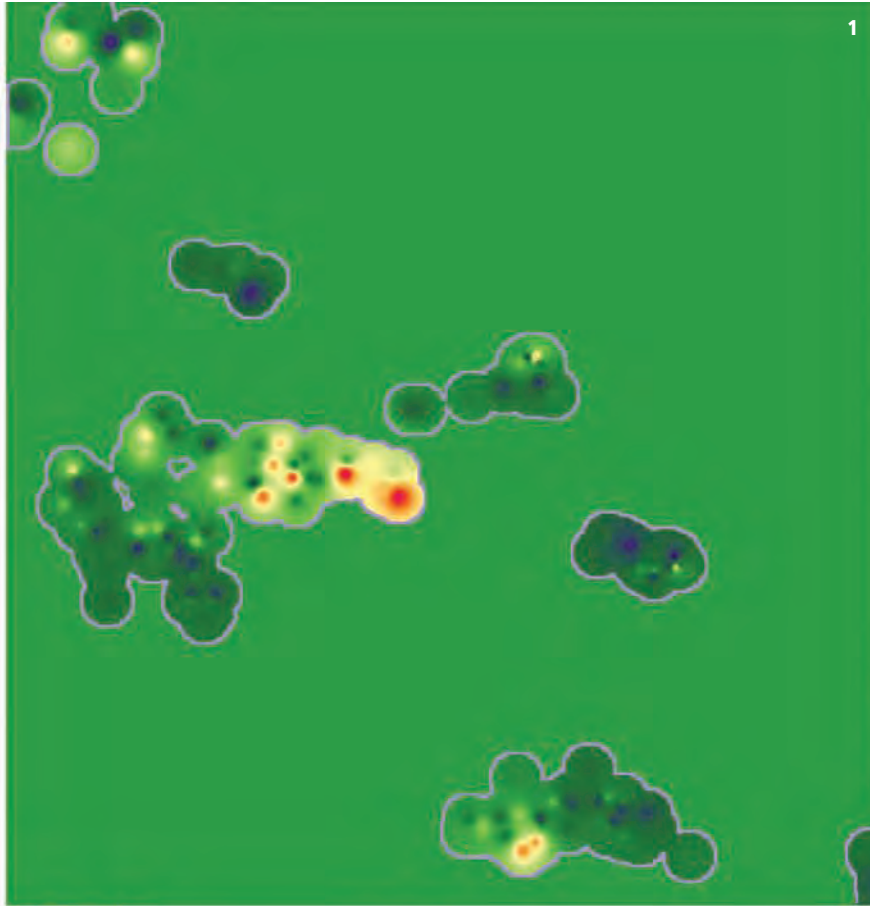
Příl. 10: Řivnáčská kultura. Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora). 1 Střední úsek palisády chránící akropoli výšinného sídliště ve starší stavební fázi. 2 Sekera z pruhovaného silicitu, těžného v oblasti polských Krzemionek Opatowskich, ca 420 km vzdušnou čarou od Denemarku. Podle *Zápotocký – Zápotocká, v tisku*.

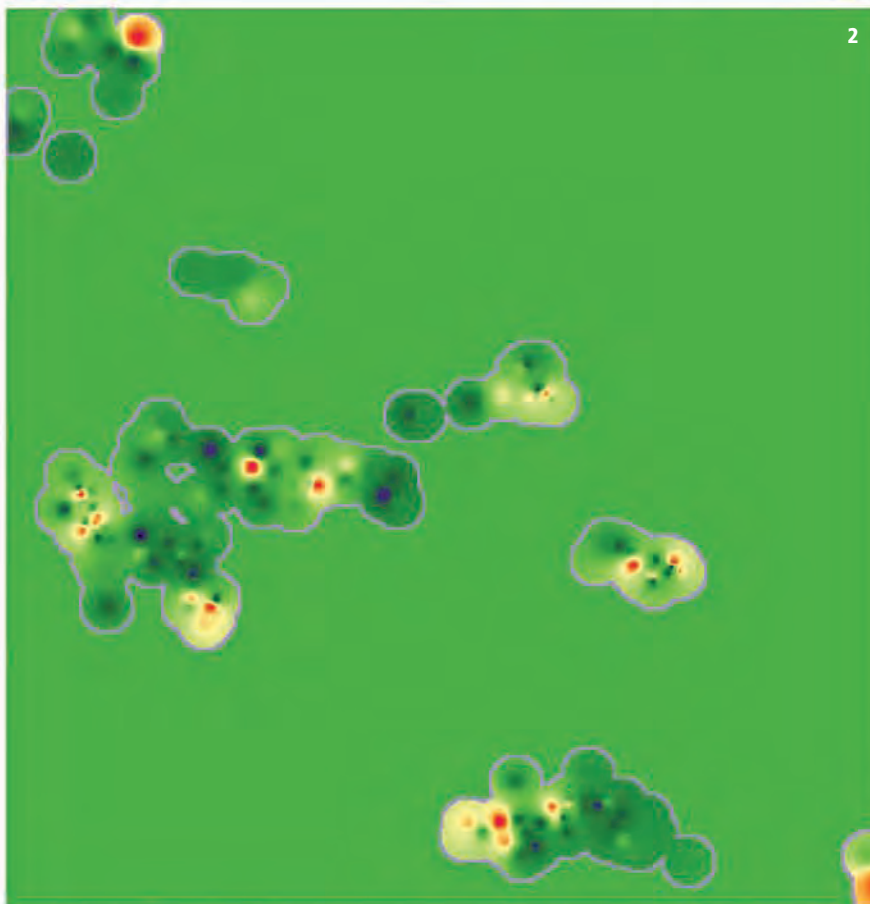
Příl. 11: Řivnáčská kultura. Kutná Hora-Denemark (okr. Kutná Hora). Příkopy chránící akropoli v mladší stavební fázi: nahoře – střední příkop; dole – profil vnitřního příkopu zavaleného kameny. Podle *Zápotocký – Zápotocká, v tisku*.

Příl. 12: Řivnáčská kultura. Klučov (okr. Kolín), obytný areál situovaný na výběžku náhorní planě. Značky: 1 polozemnice; 2 jáma s pecí; 3 zásobní jámy – síla; 4 jámy; 5 kulturní vrstvy; 6 řivnáčská keramika jako intruze v objektech mladších eneolitických kultur; kružnicemi o poloměru 20 m vyznačeny obvody polozemnic I-VI. Podle Zápotocký – Kudrnáč 2008.

Příl. 13: Vikletice (okr. Chomutov), pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou. Na plán pohřebiště jsou do míst hrobů vyneseny hodnoty jejich faktorových skóre k faktorům 3/9 (mužský – č. 1) a 6/9 (ženský – č. 2) a vytvořeny z nich plochy se stejnými hodnotami (srov. kap. 5.2.9). Podle Neustupný 1997a.

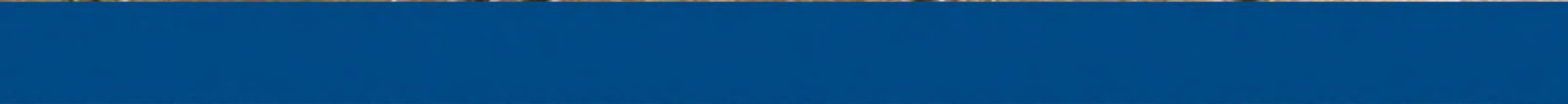
Příl. 14: Nahoře: Hrob kultury se šňůrovou keramikou. Báňš (okr. Praha-východ), pohřeb muže. Foto J. Turek. Dole: Tušimice (okr. Chomutov), doly na křemenec, valounová palice. Foto T. Křišťufová.

Příl. 15: Hroby kultury zvoncovitých pohárů. Nahoře: Praha-Kobylisy, pohřeb muže. Dole: Praha-Jinonice, pohřeb ženy. Foto J. Turek.

Přil. 16: Tušimice (okr. Chomutov), doly na křemeneč. 1 Profil jednou z těžebních jam (horní část, obarveno); 2 strop jedné z dutých těžebních chodeb, uprostřed částečně odražená křemencová hlíza (obarveno). Foto E. Neustupný.

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV
AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY, PRAHA, V. V. I.

